Pages १-४१६ printed by Jaya Krishna Das Gupta, at Vidya Vilas Press, Benares City and Pp. i—xvi and 1—130 printed by C. Subbarayudu, at the Vasanta Press, Adyar, Madras, and Published on behalf of the Government of His Highness the Maharaja Gaekwad of Baroda by Benoytosh Bhattacharyya at the Oriental Institute, Baroda.

Price Rs. 9

PREFACE

THE desire to present a systematic exposition of the teachings of Dharmaśāstra in elaborate treatises led to the composition of great digests. The earliest of them synchronised with the rise of the Rājput dynasties of mediæval India. Among such works, the *Kṛtya-Kalpataru* of Lakṣmīdhara has long held a pre-eminent position. But, manuscripts of it disappeared even in North India through the violence of the early Musulman conquests, and few copies of the whole *nibandha* were known. Peterson's discovery of an almost complete set in 1880 (he wrongly named it *Kṛtya-ratnākara*) in the Library of His Highness the Mahārāṇa of Udaipur remained unnoticed till attention was again drawn in 1915 to the work by an article of Rai Monmohan Chakravarti Bahadur in the *Journal of the Asiatic Society of Bengal*. Rajendralala Mitra and Aufrecht had noticed manuscripts of sections of it, but without any recognition of its value both intrinsically and as the oldest surviving *nibandha* on Dharma. Even writers on the Gāhaḍvāla rulers of Kānauj, under whom there was a final flare up of Hindu supremacy in North India before it passed under the Muslim yoke, failed to notice it as the most conspicuous proof of the revivalist enthusiasm and literary patronage of those kings. A recent history of Kānauj, for example, shows so little perception of the importance of the Digest and knowledge of its contents that it dismisses the *Kṛtya-Kalpataru* with a few lines, naming as its chief kāṇḍas those on *Vyavahāra*, *Vivāda* (sic), *Dāna* and *Rāja-dharma*.

It is impossible to study the chief secondary works on Dharmaśāstra without becoming aware of the importance of Lakṣmīdhara's treatise and a longing to study it. The feeling had long been mine but the publication of the *nibandha* seemed impossible of realisation. Early in 1934, however, by a fortunate accident, I was honoured with an audience by His Highness the late Mahārāja of Baroda, Sir Sayaji Rao Gaekwad, well-characterised as "the Vikramāditya of our Age." The Prime Minister, Sir V. T. Krishnamachari, K. C. I. E. was present at the interview. A gracious invitation was extended to me to edit some works for the Gaekwad's Oriental Series. An explanation of the importance of the *Kṛtya-Kalpataru*, its size, rarity and fitness to figure in that great series aroused the interest of His Highness, who expressed a wish to have all facilities given me to edit the work properly. The chief difficulty had been that of obtaining the manuscript of the *nibandha* from the Udaipur Palace. The Prime Minister applied for the loan of the manuscript. The Udaipur authorities promised to see if it was still in existence. After further correspondence, and a personal recommendation to His Highness the Mahārāṇa by Col. Sir Donald Field, C.I.E. (now Prime Minister of Jodhpur) supporting the application for the loan of the manuscript, the promise of the early supply of a transcript of the entire *nibandha* was received. The transcript was despatched in July, 1935, and was received by me on the day on which I assumed charge of the Principalship of the Central Hindu College in the Benares Hindu University.

An examination of the manuscript revealed its very defective state. It became clear that the publication of parts of it, for which there was no second manuscript, would have to lie over on the chance of an assiduous search revealing the existence of further copies. I also found that it had been extensively laid under contribution by later writers like Hemādri, Caṇḍeśvara and

Mitra Misra. It seemed possible to derive help in the elucidation of obscure passages in the *Kṛtya-Kalpataru* from the digests composed by these later writers wherever their works covered the ground previously traversed by Lakṣmīdhara. A search for further manuscripts was begun at once. Press copies of the entire work were made and kept in readiness for collation with manuscripts that might be secured. To postpone the editing of the *nibandha* till all known manuscripts were secured for comparison would have hung up publication for years. Accordingly, I decided on proceeding with the editing of such kāṇḍas as could be dealt with on the basis of accessible manuscripts. In this way, five kāṇḍas were edited and sent to the press, *viz., Dāna, Rājadharma, Tīrtha, Mokṣa* and *Gṛhastha*. For some of these, fresh manuscripts became available, either when the printing was proceeding, or after the printing of the text had been completed. In such cases, the variant readings of the new manuscripts were either incorporated in footnotes or reproduced in appendices. A manuscript for each of two missing sections of the Digest, unhappily incomplete, which are not represented in the Udaipur set, was discovered. They have to stand over till fresh exploration or a fortunate chance provides fresh manuscripts that would fill in the gaps in the manuscripts so secured.

The first of the sections to be completed, after the utilisation of every manuscript known to be in existence, is the *Dānakāṇḍa.* It is now released. The last of the manuscripts to be utilised for it was discovered in the Junior Bhonsle Rāj Library in 1939. Its readings were collected and printed as a final appendix. Before it could be completed by the addition of appropriate introductions on the *Kṛtya-Kalpataru* in general, and on *Dānakāṇḍa* in particular, work that would not permit of any other pursuit intervened. It absorbed all my time. When release came a year ago, impaired health caused further

delay. It was thus possible to resume the work and complete it only recently.

As now presented, the first of the sections of the great Digest of Lakṣmīdhara to be published is really its *fifth* part. It is issued with the full complement of textual variants, footnotes indicating the "obligations" of later writers like Hemādri to Laṣmīdhara's work, appendices identifying the Vedic mantras cited in the text as well as the quotations from *smṛtis*, Epics and Purāṇas, and collecting the *pratijnāḥ* or *viṣaya-nirdeśa* of later treatises on *Dāna*, like those of Ballāla Sena, Hemādri, Caṇḍeśvara, Madanasimha, Dalapati, and Mitra Miśra, and enumerating known works on *Dāna*. The purpose of the extracts on *pratajñā* is to show the way in which Lakṣmīdhara's work was amplified, amended or developed by later writers. Of the later treatises on *Dāna*, Ballāla Sena's *Dānasāgara* has been published partially but the greater part of it remains unprinted. The others, with the exception of Hemādri's *Dānakhaṇḍa*, are not yet printed. For the comparative study of *Dāna* all of them are needed along with several other works available either in print or in script. The preparation of copies (and in one case of photographs) of these, which are so necessary for a comprehension of the evolution of *Dāna* literature, has involved much labour, time and expense. The need to study them has also delayed the present publication. But it seemed well worth while to face the delay rather than follow the practice of publishing, without comparative studies involving such preliminary work, what are in effect nothing more than copies in print of manuscripts, with all their defects unremoved.

The Introduction prefixed to the *Dānakāṇḍa* of the *Kṛtya-Kalpataru* falls into two parts. The first treats of the Digest and its author, and the second of the *Dānakāṇḍa* specifically and in relation to the evolution of the literature of Gifts. In the former, the information that can now be gathered about Lakṣmīdhara, his patron

king Govindacandra and the *Kṛtya-Kalpataru* are summarised, and the time-relation of Lakṣmīdhara's work to the famous *Mitākṣarā* of his contemporary Vijñāneśvara and to the commentary of Aparārka is discussed on data not previously utilised. My conclusions are at variance with the views now holding the field, and advocated by writers of authority like Mr. P. V. Kane, but they are *believed to rest on evidence which can not be lightly* rejected or refuted. My aim in the Introduction has been to present part of a sketch, founded on a comparative study of the *nibandha* of which one section is now published (from among fourteen) of the Indian view of life as cherished by those who felt the urge to expound it in great digests, both as a personal duty and as an obligation of *Rājadharma* in its narrower and wider senses.

The general introduction on the *Kṛtya-Kalpataru* and Lakṣmīdhara is largely a recast of two papers which appeared some months ago in the volume commemorating the Silver Jubilee of the *Madras Law Journal.*

The duty remains to state my obligations. They are naturally heaviest to His Highness the late Mahārāja Gaekwad of Baroda for graciously approving of the inclusion of the *nibandha* in the Gaekwad's Oriental Series and in commanding the provision of the necessary facilities, to His Highness the Mahārāṇa of Udaipur for sanctioning the preparation and supply of a careful transcript of all the twelve kāṇḍas in the Palace Library at Udaipur, and to Sir V. T. Krishnamacharya K.C.I.E., for the warm interest he has taken in the work from its inception, for the freedom given to the editor to select his own printers and choose a *format* that would be worthy of so important a work and of the series in which it would appear, and for securing for my use manuscripts or transcripts of the *Kṛtya-Kalpataru* that would not have been available to me without his intercession. Dr. B. Bhaṭṭācārya, the learned Director of the Oriental Institute and the General Editor of the Gaekwad's Oriental

helped by my former pupil and colleague, Mr. A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T., now of the Adyar Library, while in the work of collating my press copy with manuscripts in Maithilī, in interpreting difficult passages in the text and in comprehending *śrauta-prayoga*, my debt is heavy to my friend and former colleague Mahāmahōpādhyāya Pandit A. Chinnaswami Sastri, Principal of the College of Theology in the Benares Hindu University, and his Assistant, *Mīmāṃsācārya* Paṭṭābhirāma S'āstri. In preparing the bibliography of Dāna literature I have received help from Dr. V. Raghavan, M.A., Ph. D., of the University of Madras and of course from Mr. Kane's exhaustive list.

Vasumatīvilāsa, Mylapore
19th November 1941

K. V. RANGASWAMI

CONTENTS

दानकाण्डविषयसूचिका

I

LAKSMĪDHARA AND THE KṚTYA-KALPATARU

MODERN NEGLECT OF NIBANDHAS

N modern treatises on Hindu Law sufficient justice is rarely lone to the importance of the Digest (*nibandha*) in the evolution of Hindu social and legal institutions.[1] This is largely due to he circumstance that attention has been almost entirely monopolised by the great commentaries (*bhāṣyāḥ*) like those of Viśvarūpa, Vijñāneśvara, and Aparārka on Yājñavalkya, and Medhātithi, Govindarāja and others on Manu. The reputation of the *Mitākṣarā* of Vijñāneśvara has thrown into the shadow hat of the digests, which were either anterior to or nearly contemporary with it. It is true that the digests of Śrīkara and Bhoja, to which the *Mitākṣarā* refers, have long been lost, but enquiry might well have been made for a work like the *Kṛtya-Kalpataru*, which has been quoted with frequency and respect by digests from the middle of the twelfth century onwards. It is noteworthy that even a specialist like J. Jolly, who discussed he value of the digest literature nearly sixty years ago,[2] failed to do full justice to it. While he contended that "it may be confidently asserted that the supreme Rulers of Indian States in all parts of the Peninsula have always taken an active interest in the composition of Law-Digests and Commentaries, and this fact must needs raise a strong presumption in favour of the practical nature of these works," he conceded that it was "out of the question to compare them in any way to the law-codes of

[1] "They d[illegible]
effect, superse[illegible]
Hindu Law, [illegible]
and digests to [illegible]
Sastra. Vol. I.

[2] *History of Hindu Law*, (Tagore Law Lectures, 1883), 1885.

modern Europe." He regarded the Digest as analogous to European treatises, which are cited in legal decisions, and as merely containing statements of law which their Hindu readers would know how far to apply or not in the actual conditions of the prevalent customary law. Jolly's references to the digest literature in his earlier work are only to comparatively late digests like those of Hemādri, Dalapati, and Ṭodarmal.

SCANTY KNOWLEDGE OF THE KALPATARU

Lakṣmīdhara's work was quite unknown to him. If he had had access to it, he would have seen its unique value and cited it as a prominent instance of a digest of law, whose binding authority, on the kingdom for which it was composed, must have been unquestioned, in view of the rank and position of its author and of the royal mandate which was responsible for its composition. Even in 1896, when he wrote his later treatise[1] he had no perception of the importance of this digest which he named. He was obviously unfamiliar, even in 1928, with the contents of those parts of it which he described in the English version of his *Hindu Law and Custom*.[2]

Virtually little was known of Lakṣmīdhara till 1916, when Rai Bahadur Monmohan Chakravarti included a short note on the *Kalpataru* at the end of an article on the contributions to Smṛti by writers of Bengal and Mithila.[3] He actually handled manuscripts of four sections of the *Kalpataru* in the library of the Royal Asiatic Society of Bengal. It was left to Mr. P. V. Kane to collect the available information on this digest and present it in the light of his own inspection of manuscripts of two sections, namely, *Rājadharmakāṇḍa* and *Vyavahāra-kāṇḍa*.[4] He had no access to the remaining parts though he was aware that Dr. P. Peterson had noted, as early as 1882, the existence of manuscripts of twelve out of its fourteen sections in the library of His Highness the Mahārāṇa of Udaipur.[5] Peterson's interests and knowledge did not extend to *Dharmaśāstra*. He had

[1] *Recht und Sitte*, Strassburg, 1896
[2] ed. Bata Krishna Ghosh, Calcutta, 1928
[3] *J A S B.*, 1916, pp. 311—375
[4] *History of Dharmaśāstra*, Vol. I, 1930, pp. 313—318
[5] *Report on the Search for MSS. in the Bombay Circle*, 1883, pp. 103, 111.

contented himself with quoting only the first quarters of the invocatory verses prefixed to each of the *kāṇḍas* and their colophons. His unfamiliarity with the *nibandha* literature made him cite the work, in spite of the explicit statement in the colophons, as *Kṛtya-ratnākara*, which is the distinctive title of a section of a similar digest composed by Caṇḍesvara, in imitation of the *Kalpataru* [1] early in the fourteenth century.

INFLUENCE OF THE KALPATARU

The printing of some of the later *nibandhas*, which have laid the *Kalpataru* under liberal contribution, and the examination of manuscripts of unpublished digests, which have cited the *Kalpataru* freely, now make it possible to understand the reason for the great reputation which it formerly enjoyed, and the extent of its influence. Monmohan Chakravarti showed that the influence of the *Kalpataru* was traceable not only on the later writings of the Bengal and Mithila schools of Hindu Law but over all the chief legal writers in North India and the Dakhan. In Bengal, Aniruddha (c. 1160 A.D.) was the earliest to quote the *Kalpataru* as an authority, and Ballālasena, (c. 1165 A. D.) who was only a generation removed from Lakṣmīdhara, was influenced by him. S'ūlapāṇi (c. 1400 A. D.), S'rīnātha (c. 1500 A. D.) and Raghunandana (c. 1490-1570 A. D.) in Bengal, S'rīdatta (c. 1245 A. D.), Caṇḍesvara (c. 1300-1360 A. D.), Vācaspati Mis'ra (c. 1450 A. D.) and Rudradhara (c. 1360-1400 A. D.) in Mithila, Harinātha (c. 1350 A. D.), S'rīdhara (c. 1150 A.D.) Vis'ves'vara Bhaṭṭa, Madanapāla (c. 1360-1390 A.D.) and the *Madanaratna* (c. 1425 A. D.) in North India, Hemādri (c. 1260 A. D.) and Pratāparudra (c. 1497-1539 A. D.) in the Dakhan are among those who used Lakṣmīdhara's digest in composing their own works. Along with references to Lakṣmīdhara and his digest in terms of deep veneration, we find in many later works, *e.g.*, those of Hemādri, Madanasimha and Caṇḍesvara, the reproduction *wholesale* of pages after pages of the *Kalpataru*. Owing to this method of appropriation practised by the later digest writers, almost the whole of certain sections of the *Kalpataru* can now be detected in some later digests. This is the case with the

[1] Printed in 1926 in *Bibliotheca Indica*

Vīramitrodaya of Mitra Miśra,[1] the *one* work which, in its range and size, if not in its quality, excels the *Kalpataru*. The curious system of wholesale 'borrowing' was probably deliberate and designed with the purpose of making the later work supersede an earlier. It will partly account for the almost total disappearance of some of the great digests of the earlier epoch.[2] In the later digests the deferential manner in which views of Lakṣmīdhara are quoted suggests not merely the great value attached to his pronouncements but the merit of citations from a work which had become scarce. It may be noted, as an illustration, that the *Sarasvatī vilāsa* of Pratāparudra-deva has a whole chapter (paras 627 to 773 in the edition of Foulkes) summarising the views of Lakṣmīdhara on the division of inheritance (*dāyabhāga*).[3] Not less noteworthy is Pratāparudra's reference to the author of the *Kalpataru* as *Bhagavān* Laksmīdhara, giving him the rank of an *ācārya* or *ṛṣi*.

The influence of Lakṣmīdhara did not penetrate to South India. He is not referred to by writers like Varadarāja, the author of *Vyavahāra-nirṇaya*,[4] Devanna Bhaṭṭa and Mādhavācārya, very probably because they had no access to the *Kalpataru*. The circumstance that Benares, in which Lakṣmīdhara probably lived and wrote, was repeatedly sacked by the Muhammadan invaders within a few years of Laksmīdhara's death, and the whole area was thoroughly ravaged,[5] will account for the almost total disappearance of manuscripts of *Kṛtya-kalpataru*, and the impossibility of the extension of its doctrines, in the following centuries, to an area so remote as South India.

[1] Composed between 1610 and 1640 A D under the patronage of Bir Singh of Orchha, the favourite of Jahangir Twenty-two sections of it are known, and half the number has been printed at Benares, (1906-1939)

Kal
the
that
[2] better and more compact than the *Kalpataru*.

[3] paras 627—773 in T. Foulkes, *Hindu Law of Inheritance according to the Sarasvati-vilasa*, 1881, and pp 421—430 in the Mysore edition of *Sarasvati-vilasa*, 1927

[4] This work is about to be published by me Varadaraja probably lived before Mādhavācārya.

[5] In 1194 Benares was sacked on the defeat and death of Jayacandra, and over a thousand of its temples were destroyed (Briggs, *Ferishtah*, I, p 179, Elliot, *History of India*, II, p. 223)

THE EVOLUTION OF THE NIBANDHA

Before proceeding to describe Lakṣmīdhara's work, a brief reference may be made to the place of the Digest (*nibandha*) in the evolution of Hindu Law. Our social institutions have, in a correct perspective, to be viewed neither as mere instruments nor as mere ends. While they serve initial and intermediate ends they cannot reach the ultimate end. They help our progress to the goal and furnish the means to the self-discipline without which reaching the goal *viz.*, *Moksa*, will be impossible. In the almost endless chain of rebirth (*samsāra*), and in man's advance towards the end of re-birth, he is helped or retarded by his own actions (*karma*). The eternal (*sanātana*) institutions and ideals of life are designed to help the realisation of this end, The value of incarnating as a human being lies in the opportunity furnished by a *regulated* life in this world to break the chain of *samsāra*. Man attains the end not by flying from the world but by living in family and society. Responsibility for his destiny lies individually on every human being and collectively on society, represented by those who act as the guardians of the eternal social order (*varṇāśrama-dharma*). The social classes (*varṇāḥ*) are interdependent. So are human aims (*puruṣārthāḥ*). Institutions arise from the desire for well-being (*artha* and *kāma*) and they are sustained and directed by duty (*dharma*) towards emancipation (*mokṣa*). As a measure of discipline and training, and for the attainment of the goal, life is divided into stages marked by 'resting places' (*āśramāḥ*). The march from stage to stage is progressive, and the four *āśramas*, like the four *varṇas*, are all of *equal* importance and they are also interdependent. Society, as represented by the King, has a responsibility as well as an interest in the due maintenance of the social order, which is itself part of a scheme that is behind and beyond the short span of human life. The principles regulating life are embodied in concepts of duty (*Dharma*) ranging from the widest and the most general to the narrowest and individual. The fundamental purpose of education and training is to inculcate the lessons of duty *Dharma*). The science of duty (*Dharmaśāstra*) is the science of life.[1]

[1] I developed the ideas in 1934 in my Calcutta University Lectures, and have repeated them in my *Rajadharma*, 1941.

From these conceptions sprang the belief in the paramount value of *Dharmaśāstra*. Its principles were taught in the schools, and were taught orally. To fix the teaching in the memory, mnemonic devices were adopted. The lessons were strung as a series of aphorisms (*sūtrāṇi*). As the content of *Dharma* is the same for every one, and is immutable, a fundamental unity must exist in the teachings of all schools.[1] But, the schools may vary mnemonic devices, and the adjustment of stress on different aspects of *Dharma*, according to the needs of particular persons or occasions. It leads to *apparent* differences of doctrine in the manuals made up of *sūtras* or easily remembered verses composed for use by different schools. When such differences become numerous or acute, through the multiplication of *Dharma-Sūtras*, the need for reconciliation, comprehension and simplification, for the benefit of persons who cannot depend entirely upon oral tradition and memory, leads to the composition of comprehensive works (*saṃhitāḥ*). They collect the teachings of the *sūtras*, add the explanatory matter orally given by teachers. and present them in orderly treatises like the *Manu-smṛti* or *Manu-saṃhitā*. As social life becomes varied and complex, and oral expositions of the *saṃhitās* on *Dharma* are found to be insufficient for the preservation and promulgation of the principles of *Dharma*, commentaries (*bhāṣyāḥ*) on the *Saṃhitās* come to be written. The hypothesis that *Dharma* is comprehensive, complete, consistent and suited to *all* possible situations and changes in human life is there always. *Apparent* contradictions in the works on *Dharmaśāstra* can be resolved by the application of rational principles of interpretation (*Mīmāṃsā*), which will reveal the underlying consistency. Commentators specialize on the resolution of such 'contradictions' Commentaries come to contain not merely verbal explanations but discussions of fundamental principles and their re-enunciation. A great commentator like Medhātithi or Vijñāneśvara selects a well-known *Saṃhitā* on *Dharma* like that of Manu or Yājñavalkya and, while professing only to interpret his text, he actually proceeds to summarise the teachings on *Dharmaśāstra* is its entirety, and to make elaborate

[1] "The authors of the Commentaries and Digests assume that the smṛtis constitute a single body of law, one part of which supplements the other, and every part of which, if properly understood, is capable of being reconciled with the others." (Mayne's *Hindu Law*, 10th edition, 1935)

comments in which, by refined and intricate reasoning, reconciliation is sought to be effected between apparently conflicting authorities and the opposition between *Dharma* and recognised usage (*ācāra*). Such commentaries are specially intended for the benefit of the scholar and legist. A simpler *codified* form of *Dharma* is required of the less advanced students. The need is met by verse-summaries of *Dharma* (*Dharma-saṅgrahāḥ*) in which principles are enunciated, differentiated and reconciled.[1] Such a work was composed by Medhātithi but is now lost. To this class belong the versified summaries of the principles of *Dharma* as laid down by the twenty-four (*Catur-viṃśati-mata*) or thirty-six (*Ṣaṭtriṃśat-mata*) exponents of tradition (*smṛtikārāḥ*).[2]

The elaboration of devices for the conservation and diffusion of *Dharmaśāstra* does not stop even here. The King, as the leader of society, has as his personal responsibility (*Rājadharma*) the obligation *firstly* to understand himself correctly the principles of *Dharma* which should regulate the conduct of every one in the kingdom, and *secondly* to see that those who administer the kingdom, as well as those for whose benefit they administer *Dharma*, have a clear view of their respective duties.[3] The device chosen for realizing this object is the *Nibandha* or the Digest.[4] A conscientious king so educates himself to a mastery of *Dharmaśāstra* that he can himself expound *Dharma* in a commentary or digest. So acted Aparārka, who composed (c. 1125 A.D.) a famous commentary on *Yājñavalkyā-Smṛti* and Bhoja Dhāreśvara, who composed a digest a century earlier.[5] Other kings, not so gifted, would commission a learned Minister to compose the digest.[6] The founder of a dynasty, whose rise to supremacy is recent, or whose pretensions to the throne or to *Kṣatriya* lineage are disputable, would try to show his zeal for upholding

[1] *cf.* as a type of the class the now lost *Smṛtisaṅgraha*, which is frequently cited by the *Mitākṣarā*, Aparārka and *Smṛticandrikā* (Kane, pp 239—242)

[2] Kane, *op cit.*, pp 223—225 and pp 237—238

[3] *See* my lectures on *Rājadharma* (1941) *passim*.

[4] Kane, *op. cit.*, p 247

[5] Kane, pp. 275—279(Bhoja) and 323—334 (Aparārka)

[6] The *Mitākṣarā*, which is virtually a digest, was obviously commissioned by the Cālukya emperor Vikramāditya VI, as may be seen from its concluding verses. Śaṅkarabhaṭṭa in his *Dvaitanirṇaya* (c. 1540-1600 A D.) describes Vijñāneśvara as the most eminent of the *nibandha-kārāḥ*. (Kane, *op. cit.*, p 247) Aparārka's Commentary is even more like a *nibandha* than the *Mitākṣarā*.

Dharma by arranging for the composition of a digest.[1] An ambitious prince will now and then try to make up for his relative inferiority in the scale of rulers by undertaking the provision of a digest comparable with those undertaken by rulers of the first rank.[2] In the days in which Hindu society appeared to be threatened with dissolution, owing to the onslaught of enemies of alien race and faith, there was a special inducement to the zealous in the Hindu fold, to re-state in new digests the principles of *Dharmaśāstra*.

These conclusions follow from even a cursory perusal of the history of *Dharmaśāstra*. The *Nibandhas* of Ballālasena (*Sāgara*), Caṇḍeśvara (*Ratnākara*), Madanasiṁha (*Madanaratna*), Dalapati (*Nṛsiṁhaprasāda*), Pratāparudra, Mitra Miśra (*Vīramitrodaya*), Anantadeva (*Kaustubha*) and Nīlakaṇṭha (*Mayūkha*) illustrate them. An ambitious ruler of a new dynasty goes further. He gets a learned Brahman to act as his Chief Minister, entrusts to him the organisation of a Hindu literary and religious revival as well as the composition of a first-class digest of *Dharmaśāstra*. To such aspiration we owe the monumental digest of Hemādri, composed when he held the office of the Minister under Mahādeva, the Yādava King of Devagiri. Mādhavācārya's *Bhāṣya* on *Parāśarasmṛti*, and Vijñāneśvara's *Mitākṣarā*, whose concluding verses glorify the Cālukya king Vikramāditya VI. The work of Dalapati and of Akbar's Revenue Minister Ṭodarmal (*Saukhya*)[3] reflect the tolerance of Musulman rulers, who permitted, even if they did not commission digests of *Dharmaśāstra* for the benefit of their Hindu subjects.

LAKṢMĪDHARA'S EMINENCE

Among such works, *Kṛtya-Kalpataru* stands pre-eminent. Its author Bhaṭṭa Lakṣmīdhara describes himself as the Chief Minister for Peace and War (*Mahā-sāndhi-vigrahika*) of Mahārājādhirāja Govinda-candra-deva, and as the son of Bhaṭṭa Hṛdayadhara, who had held the same office. In the brief

[1] *cf*, Govindacandra of Kanauj or Bukka I of Vijayanagara.

[2] *e g* Madanasiṁha, Bhagavanta of Bhareha, Birsingh of Orchha, Bāz Bahadur-Candra of Kumaon etc

[3] Kane, pp 421—423. The seven *Saukhyas* of his digest are collectively known as *Ṭoḍarānanda*.

introductory verses[1] prefixed to each of the sections of his Digest, he bases his competence to deal with the matters comprised in the section, on his possession of the appropriate qualities, as *adhikāra* for undertaking to write on it. Thus, he claims to have been trained in the austere school of *brahmacarya* before he became a householder (*gṛhastha*), and devoted himself to the studies and ritual prescribed for Brahmans. He had performed the prescribed daily baths and *yajñas*, and omitted the timely performance of no rite prescribed for a *śrotriya*.[2] With piety, he had propitiated his ancestors (*pitṛgaṇa*) by the due performance of *śrāddhas*. He had 'purified the earth' by the excavation of tanks, the planting of trees, and the foundation of villages given as gifts to learned Brahmans, and in other ways illustrated in his own life the duty to make gifts (*dāna*). The rest-houses, which he had constructed on the routes leading to holy places (*tīrtha*) were crowded with the devout pilgrims who had undertaken the toilsome journeys to wash away their sins. By his performance of expiatory rites he had become the luminary of *Dharma*, by whose light the world guided itself. It was owing to *his* wise counsel that Govindacandra trod the path of righteousness, and attained supremacy over many kings. By his mastery of the different branches of learning, by his eloquence, and by his trained intellect, he had attained the capacity to expound, as a judge, the intricacies of law in such a way as to win the spontaneous admiration of the learned men who crowded his court. When, as Chief Minister, he undertook 'the *yajña* (sacrifice) of the protection of the world (*viśva-pālana*),' the virtuous subjects (*sādhavaḥ*) attained prosperity (*puṣṭi*) and calmness of mind (*śānti*). By his own studies in philosophy and *śāstra* he had attained an unmatched capacity to expound them in such a way as to help the good to overcome the darkness

[1] These are printed with a translation at the end of this general introduction.

[2] Yājñavalkya [illegible]
Mitākṣarā explains [illegible]
thoroughly is a *Śr*[illegible]
This follows Bau[illegible]
make the successive mastery of the Vedas one by one the test. धर्मेण वेदानाम् एकैकमधीत्य श्रोत्रियो भवति. Tarkavācaspati, following Bhavabhūti (*Mālatīmādhava*, I, 5) makes *ācāra* षड्कर्मनिरतो नित्यं the test V. N. Māṇḍlik follows Āpastamba, but misquotes Vijñāneśvara's definition of *vedapāraga* (Trn. of Yājñavalkya, p. 176 n.)

of delusion (*māyātamaḥ*) and achieve the happiness of ultimate release from re-birth (*Mokṣa*).

Stripped of poetical imagery, the verses in which the qualities of the author are described by himself, amount to this. Lakṣmīdhara was by birth a *śrotriya* whose family had attained to the dignity of being termed *Bhaṭṭas*. He was born and lived in affluence. The position of Chief Minister, which he came to occupy, had been held previously by his father. Apparently, the Gāhadvāla dynasty, to which his master Govindacandra belonged, acted on the ancient precept that kings should employ only those whose ancestors had shown marked fidelity to the kingdom.[1] The inscriptions of the dynasty show that this principle was followed in other appointments also. For example, a considerable number of copper-plate grants discovered at Kamauli (now in the Lucknow Museum) show that the office of Chief Priest (*Mahāpurohita*) at Benares was hereditary in the family of Dīkṣita Jāgūśarman, to whom most of the grants were made.[2] Either as Chief Minister or previously as Chief Justice, Lakṣmīdhara had proved an efficient administrator. By his prowess he had reduced the king's enemies to beggary and misery.[3] He had made extensive benefactions as ordained by the *śāstras* which he expounded. His claim to many-sided learning is fully borne out by his Digest which not only displays a mastery of *Purāṇa* and *Smṛti*, as pointed by Mr. Kane, but shows that he was a *Mīmāṁsaka* profoundly learned in the *Veda*.[4]

LAKṢMĪDHARA'S LEARNING

The bounds of his knowledge cannot be discovered merely from his quotations. True to the convention that a *Dharma-Nibandha*

[1] स मन्त्रिणः प्रकुर्वीत प्राज्ञान् मौलान् स्थिरान् शुचीन् (Yājñavalkya, I. 312).

[2] *See* the Kamauli plate of Vijayacandra and the Yuvarāja Jayacandra *Samvat*, 1224 (*Epig. Ind.* IV, pp. 118 ff.).

[3] विधान्ताः विमुखाः सर्वेन्द्रियगुणाः प्रमातान्यनिरासत्वो
निशातीभिः तुरगस्थधा परिचिताः वीरसीमासाम्बराः ।
नीताः फलवर्जन वस्त्र रिपवः तत्प्रवर्तं परं
काले न प्रथमाधने प्रथमतः प्रत्येति लक्ष्मीधरः ॥

[4] Mr. P. V. Kane's statement that the *Kalpataru* "generally quotes *only* the Smṛti writers, the epics and the *purāṇas*" (*op. cit.*, p. 317) overlooks his many Vedic citations. *See* Appendix C *infra*.

should rely on no authority which was not śāstraic, Lakṣmīdhara confines his quotations to *śrauta* and *smārta* literature, the great epics (*itihāsa*) and *purāṇa*, and refers only occasionally to the views of previous writers on *Dharma*.[1] Even without his explicit references to *Kumārila* (as *Bhaṭṭapāda*) and S'ābrasvāmin, his proficiency in *Pūrva-Mīmāṁsa*, so necessary for the study, understanding and exposition of *Dharmaśāstra*, is evident throughout his work. His interpretations of philosophical passages from the Upaniṣads and the *Bhagavad-Gītā* as well as the *Vedānta-Sūtra* in the *Mokṣa-kāṇḍa* show his conversancy with the older commentaries. In the notes, which I am appending to my edition of the *Mokṣa-kāṇḍa*, I am giving passages from the commentaries of S'ankara and Rāmānuja, which he *may* have had in mind when he gave his own interpretations of important texts. On only *two* occasions does he cite a lay authority In the *S'ānti-kāṇḍa* he quotes Varāhamihira; and in *Naiyata-kāla-kāṇḍa* he quotes an unnamed work on astrology (*Jyotis-śāstra*). Unlike the authors of later digests, who crowd their pages with indiscriminate citations, Lakṣmīdhara shows restraint in quotation, and discriminates between the available authorities, using only those whose authenticity or authority is indisputable. Among the eighteen major *Purāṇas*, he lays under contribution only twelve, ignoring the other six. The *Purāṇas* he has not quoted are *Viṣṇu-Dharmottara*, *Bhāgavata*, *Āgneya*, *Brahma-vaivarta*, *Kūrma*, *Nāradīya*, and *Gāruḍa*. These were all known to Al-biruni, who wrote a century before Lakṣmīdhara.[2] The rejection of *Viṣṇu-Dharmottara* (which Hemādri and Mitra Miśra freely use) shows that, in his view, it was not an authentic portion of the *Vaiṣṇava-purāṇa*. He quotes extensively from five *Upa-purāṇas* namely the *Nṛsimha*, *Āditya*, *Devī*, *Kālikā* and *Nandī*. No copy of the last named *upa-purāṇa* is now traceable.[3] The published *S'aura-purāṇa* does not contain any of the passages cited by Lakṣmīdhara from the *Āditya-Purāṇa*. The two must be different. It may be noted that the *Matsya-Purāṇa*

[1] Later writers were not so scrupulous. Thus, *Nīlakaṇṭha* cites Cāṇakya and Kāmandaka in his *Nīti-mayūkha*.

[2] See Sachau's trn., I, pp 130-131. Al Biruni includes among the *mahā-purāṇas* the *Āditya*, *Narasiṁha purāṇa* and the *Nandapurāṇa*, which Lakṣmīdhara quotes frequently.

[3] See my article on Nandipurāṇa, in *New Indian Antiquary*, Vol. IV, part 5, pp 157-161.

(LIII, 60) mentions only four *upa-purāṇas* namely the *Nārasiṁha*, *Nandi*, *Sāmba* and *Āditya*. The *Kūrma-purāṇa* gives a list of *upa-purāṇas*, which omits the *purāṇas* named after Nandi and Devī (I, 1, 17-20). The citation of *upa-purāṇas* side by side with *maha-purāṇas*, *as equally* authoritative shows that in Lakṣmīdhara's view, or in his day, the former were not regarded as in any way inferior to the latter.[1]

Certain ancient *smṛti* writers, whose works are now lost, are referred to by Lakṣmīdhara. They are Bhāguri, Bhartṛyajña (who is quoted by Medhātithi), Jayasvāmī (who is once mentioned by Raghunandana), Mādhavasvāmī,[2] and an unknown writer named Utathyatanaya.[3] When these writers are cited by writers later than Lakṣmīdhara, they clearly do so without a personal knowledge of the authors quoted, and appear to borrow the references second-hand from the *Kalpataru*. Laksmīdhara naturally respects the authority of Medhātithi, who is quoted in three *kāṇḍas*, as well as of Visvarūpa, the earliest extant commentator on Yājñavalkya. He knows a Hārita-Bhāsyakāra, from whom Hemādri has quoted a passage, to which Mr. Kane has drawn a attention, but it occurs in the *Srāddha Kāṇḍa* of the *Kalpataru*, from which Hemādri obviously took it without acknowledgment.[4] He refers to a *Bhāratabhāva-prakāsakāra*, whose work has not survived.[5] His scrupulous honesty compels him to refer to the views of six earlier *Nibhandas*, which are now totally lost to us: *Mahārṇava*, *Prakāsa*, *Pārijāta*, *Kāmadhenu*,

[1] litera
the
on p
of I
1940, pp. 38—62).

[2] (c 600 A D) See Dr. C Kunhan Rāja's edn. of his *Rigveda-bhāsya*, 1939. Madhavasvāmi is probably the vedic commentator.

as *Utathya-tanaya*

[4] Kane, *op. cit*, p 71.

[5] Dr. V. S. Sukthankar, editor of the *Mahabharata*, tells me that he has not come across this commentary, which must be ancient.

Mālā and a work of Halāyudha, who appears to be different from the author of *Brāhmaṇa-sarvasva*.[1]

Lakṣmīdhara's Patron, Govindacandra

Govindacandra's inscriptions run for nearly half a century from 1104 A.D. to 1154 A.D.[2] His grand-father Candradeva, who is said to have conquered Kanauj,[3] and who is described as "the protector of holy places of Kāśī, Kuśika, Uttarakosala, and the city of Indra," claims to have been an ardent and generous patron of Brahmans. Numerous land grants are to his credit. In one case, a grant of his grand-father is to 500 Brahmans.[4] Madanapāla, (c. 1090 A.D.) the son and successor of Candradeva and the father of Govindacandra, does not appear to have taken any active part in the government of his kingdom. His grants are made in his name either by his son Govindacandra as Yuvarāja or by one of his queens. Such a grant, made in 1105 A.D. states explicitly that it was sanctioned by Govindacandra's mother.[5] She was probably Regent, and it is not unlikely that Madanapāla was a prisoner at that time in the hands of the Musulmans. An inscription of Govindacandra (1109 A.D.) states that he inflicted repeated defeats on the Muhammadan Amīr (Hāmmīra).[6] The Sarnāth inscription states that he was Viṣṇu *Himself incarnated to protect Benares from* the wicked *Turuṣka*.[7] The references in these inscriptions are apparently to the expedition which King Māsud III of Ghāzni (1098-1115 A.D.) sent against "the capital of Hind, the Kāāba of the Shamins and Kibla of the Infidels." The ruler of Kanauj

[1] Kane. *op cit*, pp 293—301 and 306—309 See *infra* Note B (Nibandhas before the *Kalpataru*)

[2] R S. Tripathi, *History of Kanauj*, 1937, pp 386—7, and *Catalogue of Inscriptions in the Lucknow Museum*, 1915, pp 10—29

[3] *Ind. Ant.*, *XVIII*, p 18

[4] Lucknow *Catalogue*, *op cit*, p 9 and *Epig Ind XIV*, p 193 (*Candrāvati* plates of Candradeva, 1096 A D)

[5] Lucknow *Catatlogue*, p 10, and Tripāṭhi, *op cit*, p 305

[6] *Ind. Ant XVIII*, pp 16—18 It does not mention its approval by any one else.

[7] *Epig Ind*, *IX*, pp 324—27

वाराणसीं भुवनरक्षणदक्ष एको दुष्टात्तुरुष्कसुभटादवितुं हरेण ।
उक्तो हरिः स पुनरत्र बभूव तस्माद् गोविन्दचन्द्र इति प्रथिताभिधानः ॥

is stated by the Muhammadan historian to have suffered serious reverses, and to have been "compelled to ransom his person by a large sum of money."[1] Govindacandra turned the tables on the Muhammadans and drove them beyond the confines of the kingdom of Kanauj. He appears to have extended his dominions into Magadha and to have fought a successful campaign against the ruler of Das'ārna. The Gāgāha plate claims that he (1142 A.D.) captured the elephants of nine kings and made himself the leading monarch in Jambū-dvīpa.[2] According to the *Rājataranginī* he entered into friendship with Jayasimha of Kāṣmīr (1128-1149 A.D.)[3] and deputed a scholar named Suhaḷa to attend a *pariṣad* convened by the Kāṣmirian Minister Alankāra (*S'rīkaṇṭhacarita*).[4] Govindacandra entered into diplomatic relations with Siddharāja-Jayasimha of Gujarat[5] and with his powerful contemporary Kulottunga-Cola (1070-1120 A.D.)[6] These alliances would suggest some tension of feeling between Govindacandra and Vikramāditya VI (1076 A.D. 1125 A.D.) the powerful ruler of the Dakhan.

LAKṢMIDHARA'S SERVICES TO HIS KING

The opening verses of the *Kalpataru* allude to the victorious campaign of Govindacandra against the Muhammadans. A sloka introducing the *Rājadharma-kāṇḍa* justifies Lakṣmīdhara's title to expound Rājadharma by pointedly claiming that Govindacandra's benevolent rule and conquests of many kings were entirely due to

[1] Tripathi, *op. cit.*, 318.

[2] *Epig. Ind.*, XIII, p. 218. The same claim is made in earlier grants e.g. Maner copper plate of 1125-26 A.D., *J. B. O. R. S.*, 1916, pp. 441-447.

[3] [illegible]

[illegible]

VIII, 2453, (ed. Durgaprasada)

[4] [illegible]

[illegible] XXV, 102

[5] *Prabandhacintāmaṇi*, III, 1.1. Jayasimha, reigned from c. 1093 to 1143 A.D.

[6] An inscription [illegible] dated in the 41st year of Kulottunga [illegible] "The [illegible] Cola [illegible] (S. A. [illegible], II, 1417, p. [illegible])

the merit of his advice as Minister.[1] In the introductory verses of the *Kalpataru*, Lakṣmīdhara claims that he made his King rule over 'the Sea-girt earth'[2] and that by his resolute fighting myriads of his King's enemies were destroyed. Such declarations, in a work written by the command of a powerful ruler like Govindacandra and certain to be perused by him, could not have been made by even a favourite Minister unless his services were of such an outstanding character that a public recital of them before the reigning king was allowable. The value of the restrained statements of his accomplishments and services, which Laksmīdhara makes in the very brief introductions to the different parts of his Digest, consists in showing that he was not only a great and devout scholar of massive learning and subtle intellect, but that he was also a soldier, administrator and diplomatist, born and bred in an atmosphere of public affairs. In this respect, he should be ranked higher than even a great jurist like Vijñānesvara, and only with scholar-statesmen like Mādhavācārya, or Caṇḍesvara, or Cānakya.

The reference in the *Kalpataru* to Govindacandra's victories over the Muhammadans occurs at the *beginning* of the *first Kāṇḍa*, while the allusion to his diplomatic successes and wise counsel to his king occurs at the beginning of the *eleventh* section of the Digest. It is therefore, tempting to surmise that Lakṣmīdhara, as befits the son of a Prime Minister, was the trusted companion and friend of Govindacandra, when he was Yuvarāja in the life-time of his father Madanapāla, and that the appointment of Laksmīdhara both as Prime Minister and as the scholar deputed for the composition of a digest of *Dharma*, which might fitly usher in the glorious reign of an ambitious and pious ruler, who had already displayed the qualities of a successful soldier and skilled administrator in the troubled reign of his father, synchronised with the *accession* of Govindacandra. That the percepts which Laksmīdhara put into the *Kalpataru* were actually followed is evident from the inscriptions of Govindacandara as well as those of his two immediate predecessors and successors.[3]

[1] तत्सर्वं खलु यस्य मन्त्रमहिमाश्चर्यं स लक्ष्मीधरः.

[2] पृथ्वीं साधयतः समुद्रवसनाम्.

[3] Tripāṭhi, *op. cit.*, pp. 337—359.

Revivalist Origin of the Kalpataru

The Gāhaḍvālas sprang into eminence suddenly. They were so to speak *parvenus*.[1] A ruler of an old and well-established dynasty does not feel the urge, which one of a new dynasty does, to commemorate his entry into the ranks of powerful monarchs by some notable action that would capture contemporary imagination and leave a permanent impress of his reign on history. Temples or monuments of brick or stone however nobly planned, cannot outlast a great contribution to letters or thought. It was in this belief that Govindacandra must have planned the compilation of a great digest of *Dharma*, at a time when there was a danger of its perishing, along with the Hindu kingdoms, before the onslaught of a ruthless and powerful enemy of an alien race and faith. It was in the same spirit that Bukka I of the newly founded kingdom of Vijayanagara ordered (*ādiśat*) Mādhavācārya to explain the meaning of the Veda (*Vedārthasya-prakāśane*) and to compose for the guidance of himself and his successors a monumental commentary on *Parāśara-smṛti*, the *Dharma-śāstra* specially recommended for the Iron Age (*Kali-Yuga*). The addition of an elaborate treatise on *Vyavahāra* to this commentary by Mādhavācārya, and his tacking it to the brief statement in the *Smṛti* that 'the king should protect his subjects and his kingdom through *Dharma*'[2] is in harmony with the hypothesis that the statements in a *Smṛti* require to be supplemented and elucidated by traditional interpretations, so as to make good the many apparent omissions or gaps.

Uniqueness of the Kalpataru

Among digests, the *Kalpataru* occupies a unique position. Its author was a scholar-statesman. He was a critical and conscientious compiler, discriminating between his sources and scrupulous about the purity of his texts. The high reputation which the *Kalpataru* commanded in later times for its scholarship

[1] "The Gāhaḍvālas emerge into the light of history so suddenly that it is difficult to clear away the obscurity hanging over their origin" (Tripāṭhi, *op. cit.*, p. 296)

[2] क्षत्रियस्तु प्रजारक्षन् क्षितिं धर्मेण पालयेत्।

as well as its critical acumen may be illustrated. Thus, in discussing the value of his authorities, Mitra Miśra (*Vīramitrodaya, Paribhāṣā-prākāsa*) justifies his recognition of a *Smṛtisaṅgraha* on the ground that it had been accepted (*parigṛhītam*) by the *Kalpataru*. It is curious that the work in question does not appear to be quoted anywhere in the *Kalpataru*. That, however, is immaterial to the argument; it was sufficient for Hindu legists to be told that the *Kalpataru* had admitted the authority. Such a declaration would have shut the mouth of possible objectors. Any reading accepted by Lakṣmīdhara, even if opposed to the texts available to later commentators and digest-makers, was never rejected. It was either accepted or explained away. Lakṣmīdhara's skill lay in selecting the necessary texts and stringing them together. He interpolates a rare comment or interpretation. So much value was attached to his selective capacity and his occasional elucidation of a word or a passage here and there, that later writers invariably reproduced his citations as well as his annotations without altering a syllable. Finality was held to attach to whatever he had written.[1]

Its Plan

In *two* other respects also the *Kalpataru* is unique. Firstly, it is distinguished by having been written in accordance with a well-conceived and logical plan. A digest must be true to the underlying principles of Hindu life. A cursory reading of even a comprehensive *smṛti* like that of Manu or Yājñavalkya will fail to disclose the background of Hindu life. Laksmīdhara so planned his *Nibandha* that it followed the natural sequence of life, in its different stages and activities, as laid down in the *Śāstras*. To a Hindu, life commences with conception and marches through the prescribed four stages or *āśramas* to the final release (*Mokṣa*), which crowns a life properly lived. The *Kalpataru* is

[1] This is his own claim

एकार्थेष्वेकमेकं, क्वचिदपरमपि स्वीकृतं, कार्ययोगात्,
न्यस्तं विज्ञानमूलं, प्रचुरदपि परित्यक्तमज्ञानमूलम् ।
क्लिष्टं सम्यग्गृहीतं वचनमभिहितं, स्पष्टितं चाऽस्फुटार्थं
नष्टाऽसारो विशेषः स्फुरति विरचिता येन तत्र व्यवस्था ॥

accordingly divided into *fourteen* books or *kāṇḍas*, and each book is divided into chapters or *parvas*. At the beginning of each book, Lakṣmīdhara recites the headings of the chapters as a declaration (*pratijñā*) of what he intends to set down in that book. Each book follows its predecessor in a natural sequence which will be apparent even in a mere enumeration. They are grouped and were probably written in the following order:

1. *Brahmacāri-kāṇḍa* commences with *Paribhāṣā* (definitions) and traces the duties of a boy up to the end of *Brahmacarya*.
2. *Gṛhastha-kāṇḍa* the duties of the householder, including the rites of marriage which precede the entry into the *Gṛahasthāsrama*.
3. *Naiyata-kāla or Āhnika-kāṇḍa* on the daily ritual to be followed by a house-holder.
4. *S'rāddha-kāṇḍa* on the ceremonies to be done for propitiating ancestors (*pitṛs*).
5. *Dāna-kāṇḍa* on the religious gifts the making of which is an obligation laid on *gṛhasthas*.
6. *Pratiṣthā-kāṇḍa* on the consecration of idols etc.
7. *Pūjā-kāṇḍa*,[1] dealing with the ritual of worship.
8. *Tīrtha-kāṇḍa* on pilgrimages to sacred places.
9. *Vrata-kāṇḍa* dealing with the performances of the periodical *vratas*.[2]
10. *S'uddhi-kāṇḍa* on purification.
11. *Rājadharma-kāṇḍa* dealing with the specific obligations of princes.
12. *Vyavahāra-kāṇḍa* on Civil law and procedure.
13. *S'ānti-kāṇḍa* on the propitiatory rites.
14. *Mokṣa-kāṇḍa* dealing with the steps necessary for salvation.[3]

Of the three debts (*ṛṇatraya*) with which man is born and which he has to discharge in this life, the means of discharging

of Sūlapāṇi" But, I discovered *Vrata kaṇḍa* at Nagpur, which fills the gap The Asiatic Society in Calcutta has a fragment of a *Prayascitta-Kalpataru*.

[3] Only one other digest, viz., the *Viramitrodaya* deals with *Mokṣa*.

the first, the debt to seers, are set out in the first *kāṇḍa*, dealing with *brahmacarya*, that of discharging the second (*pitṛ-ṛṇam*), the debt to ancestors in the second, third and fourth *kāṇḍas*, dealing with *gṛhastha-dharma*, *āhnika* and *s'rāddha*, and the third, the debt to the Gods, (*deva-ṛṇam*) by the fifth, sixth, seventh, eighth and ninth *kāṇḍas* dealing with gifts, dedication, worship, pilgrimages vows, as 'means of grace' to attain the mental peace (*S'ānti*), which is preliminary to the final release (*Mokṣa*), and which form the subjects of the tenth and fourteenth *kāṇḍas*. The eleventh and twelfth *kāṇḍas* deal with the civil environment in which a man has to live and function, and its attunement to the needs of the progress to ultimate beatitude.

No other digest has essayed so logical and so comprehensive a presentation of the revealed laws of life. When finished, the *Kalpataru* must have provided a complete and authoritative survey of Hindu *Dharma* made for the benefit of posterity. It is tragic that so noble a work should have almost perished in the calamities attending the early Muhammadan conquests.

ITS SIZE

The comprehensive range outlined for it, has made the complete *Kalpataru* a work of great volume, in spite of the obvious attempts by Lakṣmīdhara at brevity. He not only eschews unnecessary comment, but in sections dealing with religious rites, he contents himself with a bare indication of the *mantras* to be used and the rituals to be followed, without giving in full the *prayoga* for the benefit of the officiating priests (*purohita*). He does not repeat in one *Kāṇḍa* what is dealt with in another. The underlying assumption in the *Kalpataru* is that it will be used only by trained scholars, who could be trusted to understand it without commentary, and who would be able to act upon the briefest hints for selecting the appropriate *mantras* or *prayoga*. The cumbersome growth of later digests, dealing with matters already dealt with by the *Kalpataru*, is largely due to the addition of material, which Lakṣmīdhara was content to leave to the priest with bare indications.[1] When

[1] The *Dānasāgara*, which Ballālasena composed 'with the help of Aniruddhabhaṭṭa in 1169 A.D., in the generation following Lakṣmidhara's, quoted *in extenso* all the *mantras* to be used in making gifts, while the *Kalpataru* merely names them.

learning and priest came to be divorced, full description of *prayoga* became necessary, and the cumbersome digests of Hemādri, Madanasiṃha and Mitra Miśra came to be preferred to the more restrained *Kalpataru*. Even with these self-imposed restrictions, Lakṣmīdhara's work attained a size, which makes it stand only second to the *Vīramitrodaya* in bulk.[1] Its *vyavahāra-kāṇḍa* is among the larger treatises on the subject. But, in studying it, as in studying any other part of the *Kalpataru*, the underlying unity of the entire work must be borne in mind, and for explanations or matter, which may be wanting in one part we must learn to turn to another. The *Kalpataru* like every *Dharma-saṃhitā*, was designed to be studied as a whole, and not in separate self-contained sections.[2]

It is not necessary, to describe in advance the specific doctrines of Lakṣmīdhara. The textual difficulties in the way of editing it virtually compel the study of the vast literature of *Dharmaśāstra*.[3] When completed, the *Kṛtya-Kalpataru* will also provide ample material to those who endeavour to reconstruct either the lost codes, whose number is 'legion,' or the authentic text of Purāṇas and Epics, which have come to us in forms so different from those in use, when they were laid under contribution by great lawyers and scholiasts like the forgotten Minister of the last independent Hindu emperor of North India.

[1] Its fourteen volumes contain about thirty thousand *granthas*, i.e., about one third the size of the *Mahabharata*. The *Viramitrodaya* is in twenty two parts.

[2] The distortion of Hindu Law by modern lawyers and judges is due to the [illegible] the separation of *vyavahāra* apart from other sections of *Dharma Śāstra* and an [illegible] of the *Mīmāṃsā* rules of interpretation. Cf. *Mayne's Hindu Law*, 10th edition, pp. 41-42.

[3] The library of H. H. the Maharaja of [illegible] contains a set of the *Kalpataru* in which the [illegible] parts are wanting. Fragments of the *Kalpataru* have been found in some libraries, [illegible] we have now to depend upon [illegible]. In preparing my edition of the *Kalpataru*, I have [illegible]

LAKSMĪDHARA, VIJÑĀNEŚVARA AND APARĀRKA

Lakṣmīdhara is as eminent among the authors of digests (*nibandha*) as the author of the *Mitākṣarā* is among commentators. By a curious coincidence, both were contemporaries, and each was commissioned by a powerful ruler, who claimed *sāmrājya*, to compose a *Dharmaśāstra* work, which would prove a fit monument of the reign of the patron. Another famous commentator, Aparārka or Aparāditya of the Śilāhāra dynasty of Konkan, was also a contemporary of the other two great *smārtas*. How far they were coeval we have no means of ascertaining with certainty. Vijñāneśvara is considered as having made no reference in his great commentary to either of his rivals. It has also been assumed that he is the oldest of the three, and wrote his work along before the other two started their compositions. In regard to Aparārka's silence about the *Mitākṣarā*, of which his ignorance cannot bo presumed, as he was so close a neighbour of Vijñāneśvara's patron Vikramānka or Vikrāmāditya VI of the Cālukya dynasty of Kalyāṇa (c. A.D. 1076 to 1127) it was suggested by Jolly in 1883 that "the fact that he never mentions the *Mitākṣarā* by name, has been explained as a result of Indian etiquette, which does not allow a royal author to notice expressly the opinions of another sovereign's servant by name." Mr. P. V. Kane[1] rejects the suggestion and points out that "it is doubtful whether any such etiquette ever existed," and that "works of royal authors such as the *Madanapārijāta* or the *Sarasvatīvilāsa* do not appear to have followed the rule." Mr. Kane also points out[2] that Aparārka "studiously avoids the mention of every ancient commentator."

THREE CONTEMPORARY EMPERORS

The reign of Laksmīdhara's patron, the Gāhadvāla ruler Govindacandra of Kānauj, extended from about A.D. 1110 to 1154, the date of his latest extant record. But, during the

[1] *History of Hindu Law*, 1885, p 13. *Journal of Hindu History*, III, p. 17

[2] *History of Dharmaśāstra*, Vol. I, 1930, p 330 Lakṣmīdhara must have known the work of *Bhoja* of Dhāra, whom he never cites His silence may support Jolly's theory

APARĀRKA'S DATE

Thus for the determination of the dates[1] of these cardinal works our reliance must be mainly on internal evidence of borrowing or obligation and the dates of the royal patrons. We may leave out the work of Aparārka, which must have been composed when he was a king (A.D. 1110 to 1140) and when he was in the height of his power and prosperity, which would narrow the limits further, as we know that after a disastrous war with the Kadamba king of Goa, Jayakeśin II (*circa* 1104 to c. 1147-8), in which he lost and regained most of his territories in North Konkan, he had the needed peace of mind for such an undertaking as the composition of his famous commentary only after 1126, and concentrate our attention on the *Mitākṣarā* and *Kalpataru*.[2]

ALLEGED REFERENCE TO VIJÑĀNEŚVARA IN THE KALPATARU

Mr. Kane discovered two allusions to the author of the *Mitākṣarā* in a *modern* transcript of the *Vyavahārakāṇḍa* of the *Kalpataru* in the Sarasvatībhavan at Benares. This transcript, which I have had occasion to utilise, is obviously a copy of a manuscript in fairly *modern* characters in the library of the Royal Asiatic Society of Bengal, which itself seems derived from an older Maithili manuscript in the Rāj Library at Darbhanga. All these have been available to me. The three manuscripts have to be treated as one. The oldest manuscript which I have used is from the library of H. H. the Mahā Rāṇa of Udaipūr in Mewar. It is undated but clearly belongs to the 16th century at the latest. A manuscript of which a copy was secured from the Raghunāth Temple Library at Jammu seems to be also dependent on the group mentioned above, and to be identical with them except for copyists' errors. It bears the late date *Samvat* 1846 (1790 A.D.).

[1] Mr. Kane's conclusion is that the *Kalpataru* "must have been written between 1100 and 1150 A.D., and probably in the 2nd quarter of the 12th century." (*op. cit.*, p. 317).

[2] A. S. Altekar, "The Śilāhāras of Western India," *Indian Culture*, II, pp. 412—413. "The turning battle in the Śilāhāra-Kadamba war was fought in A.D. 1126. As a result of this victory Aparārka ceased to be a Kadamba feudatory and regained most of his hereditary possessions."

The first of the two passages occurs in the chapter on Ordeals (*divya*), sub-section *Kośadivya*, and Slaves (*Dāsyadhikāriṇah*). It runs, in most of the manuscripts, thus:

शोध्यस्य जननी तातः पुत्रो वा तत्सहोदरः ।
भार्या पुत्रवती धर्म्या ज्ञातयः परिकीर्तिताः ॥[1]
इति वादिभयङ्करे बृहस्पतिवचनात् ॥

In *Vīramitrodaya*, Vyavahārakāṇḍa, Vādibhayaṃkara is described as a work by a follower (*anuyāyī*) of Vijñāneśvara, who exposed an apparent inconsistency in his master, in explaining a verse of *Yājñāvalkyasmṛti* (II, 51). The passage runs thus:

विज्ञानेश्वरानुयायी यथात्र वादिभयङ्करकृदाह—
अहो बत जगत्ख्यातविज्ञानेश्वरयोगिनः ।
पूर्वापरविरोधेऽपि नाऽनुसन्धानमद्भुतम् ॥[2]

This passage is wanting in the Udaipur MS., which is the *oldest* used, while it occurs in the rest.

AUTHENTICITY OF THE PASSAGES EXAMINED: FIRST PASSAGE

The concurrence of testimony in four MSS. will create a presumption in favour of the authenticity of this text as part of the original *Kalpataru*, *if* the manuscripts are independent and not transcripts of one original as is the case. We have thus a conflict between two sets of manuscripts, one furnishing the above text and the other omitting it.

Is there any method of checking the genuineness of the citation from Vādibhayaṃkarakṛt? It seems to me that there is. The verse is alleged to be a text of Bṛhaspati, which Lakṣmīdhara took second-hand from the above scholiast, quoting the source of his information. Till now the writer who furnishes this citation from Bṛhaspati is known only from this passage and the other quoted by Mitra Miśra in *Vīramitrodaya*. A passage from Bṛhaspati, if authentic, is hardly likely to be missed by

[1] *Op. cit.*, p. 290, notes 640 and 641. It appears to me that Vādibhayaṃkara is the name of a work, rather than of an author, as assumed by Mr. Kane.

[2] *Vīramitrodaya*, Vyavahāraprakāśa Ed. Jibānanda 1875, p. 350.

digest-writers and commentators, and especially by writers who take delight in bringing into as many authoritative citations as possible, like Mitra Misra himself. It is remarkable that not only is the Bṛhaspati quotation missing in Mitra Misra's work, at the corresponding place and context, but it is missing in such special studies of *divya* (ordeals) as Raghunandana's *Divya-tattva*. It is even more strange that it is unavailable among the ninety-two verses from Bṛhaspati, which occur in the digests and commentaries on *divya*. The passage, cited on the authority of Vādibhayamkarakṛt, is also tautologous, when considered with the following genuine verse of Bṛhaspati, which is cited in many digests to show that the effect of the ordeal should be watched not only on the man subjected to it but on his wife, children and effects:

सप्ताहाद्वा त्रिसप्ताहाद्यस्य हानिर्न जायते ।
पुत्रदारधनानां च स शुद्धस्यान्न संशयः ॥

Alternative readings:

यस्यार्ति र्न प्रजायते and उभयत्रापि[1] ।

The alleged quotation seems to add to the number of persons (to be watched for the effect of the test) the parents, brothers and *jñātis*. But, as it mentions the wife and sons, who are already included in the above authentic verse, the tautology would justify the rejection of the alleged text.

In no other case has Lakṣmīdhara cited a source for a quotation from a writer so well known as Bṛhaspati.

If the *sloka* in question *is* authentic, it might have been brought in for the purpose of elucidating the term *jñāti*, in the following verses of Kātyāyana and Lakṣmīdhara's comment thereon, which precede the citation:

अथ देवविसंवाद त्रिसप्ताहात्तु दापयेत् ।
अभियुक्तं प्रयत्नेन तमर्थं दण्डमेव च ॥
तस्यैकस्य तु सर्वस्य जनस्य यदि तद्भवेत् ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं ऋणं दद्यात् दमं च सः ॥

[1] *See* my edition of the reconstructed *Bṛahaspati-smṛti*, 1941, VII, 65

ज्वरातिसारविस्फोटः शूलादिपरिपीडनम् ।
नेत्ररुग्गलरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते ॥
शिरोरुग्गलरोगश्च दैविका व्याधयो नृणाम् ।[1]
'देवविसंवादः' देवकृतो रोगज्ञातिमरणादिरूपो विरोधः ।

Bṛhaspati's alleged verse will then have to be treated either as a definition of the term *jñāti* or as a restriction of the general sense of the term for the special purpose of limiting the applicability of the test or ordeal only to *some*, as against *all jñātis*. The word '*śodhyasya*' at the beginning of the *śloka* shows that it was intended to be part of the general treatment of ordeals, as it refers to the 'person to be tested' (*śodhya*). If the *śloka* is intended to convey Bṛhaspati's idea of *jñātivarga* it will show that he took a narrower view of the limits of *jñāti-varga* than other authorities. The *jñāti* circle will then include only a man's parents, sons, brothers, and the caste-wife, who has had male progeny. Others have construed the term more liberally. In the list of persons who are to honour the new bride, Yājñavalkya mentions the bride's husband, her own brothers, her *jñāti-varga*, her father-in-law and mother-in-law, brothers-in-law (*i.e.* brothers of her husband) and *bandhuvargaḥ*.[2] In explaining the verse, Viśvarūpa interprets the word *jñāti* (*jñātiśabda*) as 'maternal uncle and others'' (*mātulādiḥ*).[3] Medhātithi in commenting on the word '*jñātayaḥ*' in *Manusmṛti*,

[1] The passage may be rendered as follows —

"(The judge) should strictly compel the accused to pay, after three weeks, in case of the befalling of the fateful calamities (on the defendant undergoing the *kośa* or the *taṇḍula* ordeal), a fine and the subject of the dispute

If any one of the following befalling him alone and not all people (in the neighbourhood) *viz.* disease, fire, death of a relation (*jñāti*), then he should be made to pay the fine as well as the debt (which is the subject of the dispute)

The diseases brought on by the wrath of Fate are fever, diarrhoea, carbuncles, suffering from rheumatism, diseases of the eye and throat, insanity, headache and fracture of the arms.

"Devavisamvādaḥ, means calamities like disease and death of relations caused by Fate."

[2] *Yājñavalkyasmṛti*, I, 82

भर्तृभ्रातृपितृज्ञातिश्वश्रूश्वशुरदेवरैः ।
बन्धुभिश्च स्त्रियः पूज्याः भूषणाच्छादनाशनैः ॥

[3] Ed. Gaṇapati Śāstri, 1922, Trivandram, p. 84 (T. S. S. No. 74).

III, 264 (254 in Jhā's Edn.) distinguishes between *jñāti* and *bandhu* thus:

'ज्ञातयः' सगोत्राः । मातृश्वशुरपक्षः 'बान्धवाः'[1] Kullūka follows the interpretation of Viśvarūpa in interpreting Manu's, injunction' that one guilty of *mahāpātaka* (inexpiable sin) should be abandoned even by his relations. He takes '*jñāti*' to mean '*mātulādi*,'' i.e., the maternal uncle and others; but in explaining the same word in *Manusmṛti* (III, 264), he follows the distinction between *Jñāti* and *bandhu* made by Medhātithi. Buehler in translating the verse[2] has accordingly treated *jñātayaḥ* as equivalent to 'paternal relations' and '*bāndhavāḥ*' as signifying 'maternal relations,' a distinction which he repeats in translating *jñāti* and *sambandhi* in *Manusmṛti*, IX, 239. Mitra Miśra[4] in interpreting the verse in *Yājñavalkya-smṛti* on the perpetual tutelge of women, construes '*jñātyaha*' as '*sapiṇḍāḥ*.' The *Śabdakalpadruma* gives an elaborate reckoning of *jñātivarga*:

सप्तमपुरुषपर्यन्तं सपिण्डः । ततः त्रिपुरुषपर्यन्तं सकुल्यः । ततः चतुर्थपर्यन्तं समानोदकः । ततः परं गोत्रजाः[5] ॥

It will be seen that there has been wide disagreement among authorities on the signification of the term *jñāti*. It is incredible that an authoritative definition of it by a jurist of the eminence

[1] Ed. Gangānāth Jhā, *Bibliotheca Indica*, Vol I, 1932, p 319

The śloka of *Manusmṛti* (III, 264, in the ordinary editions and III, 254 in Jhā's Ed of Medhātithi) runs as under:

प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत् ।
ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्वा बान्धवानपि भोजयेत् ॥

[2] *Manusmṛti*, IX, 239

ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्या कृतलक्षणैः ।

[3] S B E., XXV, 1886, p 384

[4] *Yājñavalkyasmṛti*

रक्षेत्कन्या पिता विन्नां पतिः पुत्रश्च वार्द्धके ।
अभावे ज्ञातयस्तेषा न स्वातन्त्र्यं क्वचित् स्त्रिय. ॥

The comment of Mitra Miśra is,

एव रक्षणसमर्थाना पित्रादिपुत्रान्तानां असत्वे तदतिरिक्ताः सपिण्डाः रक्षेयुः, एव स्वदोषपरिहारार्थम् ॥

(Chowkhamba Edn of *Yājñavalkyasmṛti* with the commentary *Vīramitrodaya*, p 150)

[5] Ed. Vasu, 1878

of Bṛhaspati should not have attracted the attention of commentators and *nibandhakāras*, and that it should be left to be gathered even by Lakṣmīdhara from an obscure writer like Vādibhayaṃkarakṛt. If the verse attributed to Bṛhaspati is, on the other hand, a limiting clause attached to that of Kātyāyana and other writers about the kinsmen who should be watched for the effects of the ordeal, it is no less strange that so important a restricting clause should *not* have found its way in other later or earlier writers who treated of ordeals. The circumstances in regard to this quotation are so suspicious that its ascription to Bṛhaspati *solely* on this passage referring to Vādibhayamkarakṛt, which might have been interpolated into the text by a reader of Lakṣmīdhara's digest, is not justified, and I have had to reject it in my reconstruction of *Bṛhaspatismṛti*, in the Baroda Oriental Series.

SECOND PASSAGE

We may now consider the second ground of the view of Mr. Kane that Laksmīdhara quotes Vijñānesvara. The Sarasvatibhavan transcript of *Vyavahāra-Kalpataru* reads—

क्षत्रधर्मस्तु ब्राह्मणो ब्राह्मणं दासकर्मणि न कारयेदिति विज्ञानेश्वर स्वरसः ।

This sentence occurs almost at the end of a short paragraph in which Laksmīdhara discusses the effect of the injunctions of Nārada and Kātyāyana on the circumstances in which members of the four castes can become slaves (*dāsāḥ*). The paragraph is defective in the Udaipūr manuscript and hardly makes any *meaning; and it contains neither the name of Vijñānesvara nor* of the *Pārijāta* and of Halāyudha which occur in other manuscripts. A manuscript of the work, which belonged to the late Mahāmahopādhyāya Baccha Jhā of Dharbhanga gives a condensed version of the passage

'तद्गूनमिति'— शीलाध्ययनसम्पन्नं ब्राह्मणं, शीलाध्ययनसम्पन्नो ब्राह्मणः कर्मकारयेदिति योजना । 'अशुभं' विण्मूत्रशोधनादि । 'क्षत्रविट्शूद्रधर्मे' इत्यादि—क्षत्रियादिधर्मो ब्राह्मणः दासकर्मणि न कारयेदिति वृहस्पतिमतं इत्यर्थः ॥

A manuscript in the Dharbhanga *Palace Library* contains only the above short passage with the following changes:

(*a*) It adds: कामतः तदिच्छया after योजना.

(*b*) It interpolates ब्राह्मणम् between ब्राह्मणः and दासकर्मणि.

This manuscript was copied for me through the Baroda Oriental Institute and bear *its Stock Number 13929.* Another manuscript from the Dharbhanga Palace, which was also copied for me (and which bears the Baroda No. 13928) gives the longer version, which occurs also in a transcript from Jammu, and which is virtually identical with the transcript in Sarasvatibhavan used by Mr. Kane, and its source, *viz.*, the MS. in the Asiatic Society at Calcutta.

The longer passage, as edited from these manuscripts, runs as follows:

शीलाध्ययनसम्पन्नो ब्राह्मणः, 'कामतः' इच्छन्तं, 'तदूनं' शीलाध्यनान्यूनं, कर्मकारयेदिति योजना। तत्रापि 'न अशुभं,' विण्मूत्रशोधनादिकं, न कारयेदित्यर्थः। 'क्षत्रविट् शूद्रधर्मस्तु' इत्यादि। क्षत्रवैश्यशूद्राणां तु सगुणानां अपि सावर्ण्ये अपि कदाचिद्दासस्वामिभावो भवेत्। ब्राह्मणस्तु 'समवर्णं' समानगुणं दासकर्मणि न कारयेदिति बृहस्पति र्मन्यते इत्यर्थः। इति पारिजात-हलायुधस्वरसः। क्षत्रविद्शूद्रधर्मस्तु ब्राह्मणः ब्राह्मणदासकर्मणि न कारयेदिति विज्ञानेश्वर स्वरसः। सर्वाश्चायं अर्थः उपग्राह्य एव॥

On an analysis of the manuscripts, it is seen that the references to *Pārijāta*, Halāyudha and Vijñāneśvara are found in three manuscripts, *viz.*, at Calcutta, Dharbhanga and Jammu, and a transcript of the Calcutta manuscript at Benares; and in three independent manuscripts, namely those at Udaipūr, Dharbhanga Palace and Navani in Dharbhanga (belonging to Baccha Jhā) the references are entirely absent.

In considering the authenticity of the references in this passage, it would be helpful to examine the reproduction (without the omission of even a word) of the whole of this section of the *Kalpataru* by Caṇḍeśvara in the *Dāsyādhikāravidhiḥ* chapter of his *Vivādaratnākara*[1]. In this reproduction, the prose explanations which are missing in the group of three

[1] Ed. *Bibliotheca Indica*, 1887, pp. 152—155

manuscripts, that give the shorter version of the comment reproduced above, are found as in the Asiatic Society's manuscript and those derived from it.

Caṇḍeśvara gives the crucial passage thus:

ब्राह्मणस्तु सवर्णं समवर्णं समानगुणं न कारयेदिति बृहस्पतिः मन्यते इति पारिजात हलायुध स्वरसः। क्षत्रविट्शूद्रधर्मेस्तु ब्राह्मणो ब्राह्मणं दासकर्मणि न कारयेदिति लक्ष्मीधरस्वरसः। सर्वथ अयं अर्थः उपग्राह्य एवेति ॥[1]

It should be noted that the view attributed to Vijñāneśvara as his personal opinion (*svarasaḥ*) is here ascribed by Caṇḍeśvara not to Vijñāneśvara but to Lakṣmīdhara himself.

It is not open to contend that Caṇḍeśvara committed an error in giving the opinion as Lakṣmīdhara's; for, what is stated is the view of Lakṣmīdhara, as gatherable from the entire section, while it is *opposed* to the opinion of Vijñāneśvara, as given in the *Mitākṣarā*.

The point will be clear if the tenor of the discussion is briefly stated. Of the several modes in which servitude may arise there are two, *viz.*, by a person surrendering *voluntarily* his liberty, even as a woman does when she marries, or forfeiting it by doing something which is heinous. There is further the general rule, which is stated in several smṛtis, that a Brāhmaṇa cannot be made a slave. Thus Kātyāyana[2] lays down:

त्रिषु वर्णेषु विज्ञेयं दास्यं विप्रस्य न क्वचित्।

The *pūrvārdha* refers to the assumption of slavery voluntarily, like a wife, by giving away one's liberty (svatantra-syātmano dānāddāsatavam dāravat matam).

Kātyāyana also says:

ब्राह्मणस्य हि दासत्वात् नृपतेजो विहन्यते।

(By the slavery of a Brahman the lustre of the King is lost.)[3]

[1] Ed. *Bibliotheca Indica*, 1957, p. 133.
[2] Kane, *Kātyāyanasmṛtisāroddhāra*, 1933, verse 715.
[3] *ibid.*, verse 717.

A person who renounces the ascetic life (*pravrajy-'āvasitaḥ*) becomes, according to Yājñavalkya the life-long slave of the King.[1] The same rule is given by Nārada in specifying the person whose slave a person abandoning the ascetic order becomes:

राज्ञो हि दासस्स्यात् प्रव्रज्यावसितो नरः ।

'He becomes the slave of the King. He cannot be emancipated (*na tasya mokṣosti*) being a slave for life'.[2]

The rule implies that a Brāhmaṇa *can* be the slave of a king, who will normally belong the *kṣatriya* caste and who *can* be of even a lower caste. If such a degradation of status of a Brāhmaṇa occurs, it would be opposed to another rule of law that the relation of master and slave can exist only between those of equal caste (*varṇa*) or in the order of the castes (*anulomataḥ*), the master being of the higher and the slave of the lower caste. The reverse order is prohibited:

वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः[3] ।

The prohibition of *pratiloma* in the relation of master and slave is repeated by Nārada, who states in the *only* exceptions to the rule that those who abandom their *āśrama-dharma* (the persons who renounce asceticism for example) *can* have a *pratiloma* relationship:

वर्णानां प्रातिलोम्येन दासत्वं न विधीयते ।
स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र[4]

Vijñāneśvara in commenting on the passage in Yājñavalkya prohibiting *pratiloma* relationship between slave and master cites the above rule of Nārada to show that a *pratiloma* relation *can* exist between master and slave, as when a king becomes the

[1] *See II, 183:*

प्रव्रज्यावसितो राज्ञो दास आमरणान्तिकम् ।

[2] Ed. Jolly, *Bibliotheca Indica*, 1886, p 148

राज्ञ एव तु दासस्यात् प्रव्रज्यावसितो नरः ।
न तस्य विप्रमोक्षोऽस्ति न विशुद्धिः कदाचन ॥

[3] *Yājñavalkyasmṛti*, II, 189

[4] *Nāradasmṛti*, V, 39.

owner of a slave, who had forfeited his liberty by abandoning his *dharma* as an ascetic:[1]

स्वधर्मत्यागिनः पुनः परिव्राजकस्य प्रातिलोम्येन दासत्वमिष्यत एव ।

Accordingly, Vijñānesvara's view is that a Brāhmaṇa ascetic, who renounces his *Sanyāsa*, becomes for life the slave of one inferior to him in caste. But, the passage in the *Kalpataru*, which is brought up as containing a reference to Vijñānesvara's view, definitely ascribes to him, as his characteristic opinion (*svarasaḥ*), the conclusion that the rule for Kṣatriyas, Vaisyas and S'ūdras is that they *cannot* put a Brāhmaṇa in the position of a slave to do a slave's work.[2]

Conclusion

If Lakṣmīdhara desired to refer to a writer, he would obviously not have done so by attributing to him the exact *opposite* of the views to which he had given public expression, in a book which must be available to every one. This is just what he must be deemed to have done, if we accept the view that the passage cited above is authentic and contains Lakṣmīdhara's citation of Vijñānesvara's opinion on the controverted point. The view embodied in the passage is that of Lakṣmīdhara and not that of Vijñānesvara. Caṇḍesvara was therefore right in citing the conclusion embodied in the above *vyavasthā* (opinion) as Lakṣmīdhara's. Its attribution to Vijñānesvara only shows that he who made it had not read the *Mitākṣarā*! It may be noted (as a justification for Caṇḍesvara's citing the passage as Lakṣmīdhara's special view) that, in the selection of authorities from *smṛti* to decide the question—whether under any or particular circumstances a member of the first caste (*prathama-varṇa*) can be enslaved—Lakṣmīdhara deliberately refrained from citing *Yājñavalkyasmṛti* and coupling it, as done by the *Mitākṣarā*, with the amplification by *Nāradasmṛti*, and that authorities are brought in to support his thesis that under *no* circumstances can a Brāhmaṇa be brought down to a servile

[1] Comment on Yājñavalkya, II. 183.

[2] क्षत्रविट्शूद्रधर्मेषु ब्राह्मणो ब्राह्मणं दासकर्मणि न कारयेदिति विज्ञानेश्वरस्वरसः ॥ (*Vyavahāra-Kalpataru*, Folio 350 of Sarasvatibhavan Transcript).

status. His view is in harmony with that of *Viṣṇusmṛti*[1] which imposes the highest amercement for violence (*uttama-sāhasa-daṇḍa*) for the offence of reducing to servitude a Brāhmaṇa and also with that of Kātyāyana and Bṛhaspati.

It is thus clear that the reference to Vijñāneśvara in the *Kalpataru* is not authentic. Both this sentence and the one bringing in an alleged quotation from Bṛhaspati are manifestly the interpolations of some reader, who noted them in his copy of the *Kalpataru*, and when the manuscript was again copied, the scribe, as scribes still do, embodied the marginal note of the reader in the text, as if it was part and parcel of the text.[2]

Lakṣmīdhara's Citing Vijñāneśvara otherwise Improbable also

Even apart from the drift of this line of evidence, the balance of probabilities is against Lakṣmīdhara making any open allusion to Vijñāneśvara, even if it be conceded that, owing to the assumed chronological relationship between the two writers, such a reference was possible. The position of the two writers precludes such acknowledgment. Lakṣmīdhara was, for instance, the chief minister of the powerful king of Kānauj, who was extending his dominions and adding to them, so as to come within striking distance of the dominions of the Cālukya ruler, Vikramāditya VI, whom Vijñāneśvarā glorifies.[3] The fourth

[1] Viṣṇusmṛti, V, 151 Ed Jolly :—यस्तूत्तमवर्णान् दास्ये नियोजयेत् तस्योत्तमसाहसो दण्डः ।

[2] This is technically known as 'reader's conflation.' *Conflation* is the [illegible] which are neither derived from the [illegible] re original variants of its own or of any [illegible] The type of interpolation now noticed in [illegible] ontamination " by some critics (W W. [illegible] Oxford, 1927, p 56)

[3] [illegible] famous conqueror Karṇa of the Kalacūri dynasty, whose reign must have come to an end before A D 1080 as in the Candrāvati copper plate of King Candradeva of Kanauj [illegible] rem[illegible] ref[illegible] Fro[illegible] in [illegible]

and sixth verses in the conclusion of the *Mitākṣarā*, which are indubitably by Vijñānesvara himself, makes these claims: "There is and there will never be on the earth, a city equal to Kalyāṇa (Vikramāditya's capital). No king who could be compared to Vikramārka has ever been seen or head of. The learned Vijñānesvara cannot submit to be compared to the slightest extent with a rival. May these three, who are comparable to the *Kalpavṛksa* (the immortal wish-yielding tree), last (live) till the end of the present cycle of time (*kalpa*). . . . From the causeway of the ornament of the race of Raghu, which is massed fame (*i.e.*, "Rāma's Bridge") to the monarch of the mountains (*i.e.*, the Himālayas), and from the western ocean, whose waves are raised by the gambols of shoals of fishes, to the eastern ocean (*i.e.*, from the Indian Ocean to the Bay of Bengal), may Vikramādityadeva, whose feet are resplendent from the lustre of the gems on the diadems of prostrating kings, protect the entire world so long as the Moon and the Stars endure."[1]

IMPLICATIONS OF VIJÑĀNESVARA'S PANEGYRIC

The panegyric is as usual couched in somewhat exaggerated terms, but the skill of the author is shown in bringing into it innuendoes and references to facts or claims which a contemporary would readily detect. Thus, the words referring to the western ocean, as one of the limits of Vikramāditya's dominion, contain *a concealed reference to his great contemporary and enemy, Kulottunga Cola*, which has not till now caught the attention of scholars. The words "caṭulatimi-*Kulottungaringattarangāt*"

continued in the descriptions of his successors Later on the same title is taken by the Cedi ruler Narsimhavarman (c 1155 A D) It has been suggested that the rulers of the Āndhra country were the Narapatis (C V Vaidya, *History of Medieval India*, II, 1926, p 191)

[1] नासीदस्ति भविष्यति क्षितितले कल्याणकल्पं पुरं
नो दृष्टः श्रुत एव क्षितिपतिः श्रीविक्रमार्कोपमः ।
विज्ञानेश्वरपण्डितो न भजते किं चान्यदन्योपम-
श्चाकल्पं स्थिरमस्तु कल्पलतिकाकल्पं तदेतत्त्रयम् ॥
आसेतोः कीर्तिराशे रघुकुलतिलकस्या च शैलाधिराजात्
आ च प्रत्यक् पयोधेः चटुलतिमिकुलोत्तुङ्गरिङ्गत्तरङ्गात् ।
आ च प्राचीसमुद्रान्नतनृपतिशिरोरत्नभाभासुराङ्घ्रिः
पायादाचन्द्रतारं जगदिदमखिलं विक्रमादित्यदेवः ॥

which qualify in the more obvious sense 'the western ocean with waves raised by the gambols of shoals of giant fishes,' may be taken as qualifying 'the eastern ocean' in the concealed sense of "*the unsteady movements of the struggling whale of a Kulottunga.*" The spiteful statement may have been put in for the special delectation of Vikramāditya, *even as even* more spiteful allusions to Kulottunga, under a corrupt form of his earlier title, Rājendra,[1] (Rājiga) occur frequently in the poem (*Vikramāṅkadevacarita*) in which Bilhaṇa lauded the life and achievements of Vikramāditya VI. Bilhana refers to Kulottunga specifically as "the family foe" of Vikramāditya. The careers of the two kings should have, by their remarkable parallelism, intensified the bitterness of their rivalry. Both came to their imperial heritage by what Bilhaṇa calls "the concurrence of fortune," at almost the threshold of middle age. Both ruled for half-a-century. The Vengi country, forming the area between the *mouths or deltas* of the Kṛṣṇā and Godavarī rivers, was one of the bones of contention. The *tract was originally a part of* the Çalukya empire in the seventh century, and became independent under a younger branch of the original Cālukya line (the "Eastern" Cālukyas). Vikramāditya belonged to the later Cālukya line, whose kinship with the older line was hypothetical, while Kulottunga was by descent a scion of both the older Cālukya line (through the Eastern Cālukyas of Vengi) and of the Colas. Before he became the Cola *emperor in 1070*, he had fought, in A. D. 1067, Vikramāditya, who was then the favourite of his father *Somesvara I*, the founder of Kalyāṇa, and obtained from his admirers the title *Virudarāja-bhayaṃkara*, 'the terror of Virudarāja or Vikramāditya'. The Cālukya had almost recovered Vengi, when the news of his father's death and the accession of his elder brother and enemy, Somesvara II *made*

[1] Canto VI, slokas 26 and 27

[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥

as extending from ocean to ocean, and from Rama's Bridge, is realistic and not an empty vaunt it can only refer to a period *after* 1118 towards the end of the reign of Vikramāditya, who died in A.D. 1127. The prayer for stability *(ākalpam sthiram astu)* which Vijñāneśvara has uttered must have reference to the varying fortunes of the conquered areas, just as the reference to the struggles of "the whale Kulottunga" is an allusion to his last war against his rival.

DATE OF THE MITĀKṢARĀ

Considered in this way, the date of the *Mitākṣarā* must be about A.D. 1120, *i.e.*, twenty years later than the *latest* limit assigned by Mr. Kane to its composition and fifty years later than his upper limit for Vijñāneśvara.[1] A considerable part of the Digest of Lakṣmīdhara must, on the date given below, have been composed *before* this date. That is to say, the Digest should have been written *early* in the reign of Govindacandra, while the commentary *(i.e., the Mitākṣarā)* should have been composed towards the end of the long reign of Vikramāditya. This is borne out by the tenor of Vijñāneśvara's panegyric which seems to refer to what has been accomplished rather than to glories to come.[2]

GOVINDACANDRA'S VICTORIES

To turn to the wish that that the Cālukya king should rule *from the Himālayas* to Rameswaram, we must treat it as a pious aspiration if we remember the rapid expansion of the power and dominions of the Gāhadvāla dynasty *of Kānauj in spite of the* ever present fear of Musalman invasion and conquest.[3] In the Rāban plate of A. D. 1106, the Yuvarāja Govindacandra records

[1] "The *Mitākṣarā* was composed between 1070—1100 A. D." (*History of Dharmaśāstra*, Vol. I, p. 290)

[2] The panegyric begins with the words "there never was, is or never will be" (nāsidasti bhaviṣyati kṣititale)

[illegible]

Muhammadans in A. D. 1194.

that he had "*again and again* by the play of his matchless valour" compelled the Amir (*Hammīra*) "to lay aside his enmity." हम्मीरं न्यस्तवैरं मुहुरसमरण-क्रीडया यो विधत्ते.[1] Before 1126 he had annexed parts of Magadha.[2] In 1120 he had changed a gift of a village by the Cedi king Yasaḥkarṇa,[3] and a prince of the line claims in A. D. 1114 to have been honoured for his valour by the king of Kānauj. Govindacandra's victory in Daśārṇa on the day of the birth of his grandson Jayacandra is said to have been the reason for giving his name to the latter.[4] The Gāgaha plate (now in the British Museum) of A. D. 1142 describes Govindacandra as having captured the elephants of "nine Kings."[5]

He had apparently no powerful rival in North India, and the only rulers whose power could match his were Kulottunga, whose armies marched to the limits of North Kaliṅga, and Vikramāditya VI. His relations with these two kings seem to have been dictated by the Hindu political principle that a neighbour, whose frontiers march with one's own, is an enemy (*arī*), actual or potential, while the neighbour's neighbour on the opposed side is his ally (*mitra*), actual or potential, while that ruler's neighbour on the other side is the potential ally of his enemy (*arermitra*).[6] Thus, to Govindacandra, the 'enemy' will be Vikramāditya, and 'ally' Kullottunga, while to Vikramāditya, the natural allies will be those opposed to Kulottunga, like Vijayabāhu, the king of Ceylon, who reconquered Pollannāru (A.D. 1076) and freed Ceylon from Cola rule,[7] the kings

[1] For the Rāhan plate *see Ind Ant.* XVII, pp 14—19. It is reprinted fully in Vaidya's *History of Mediæval India*, II, pp 479—480.

[2] The Maner copper-plate inscription of A D 1126 records the grant of a village near Patna by Govindacandra

It is published in the *Journal* of the Bihar and Orissa Research Society, II (1916), pp. 441—447

[3] *See ante*, p 214 and *J A S B*, XXXI, p 124

[4] *See* the
1114 A. D I
of the same
"on account
of Kānyakubja, *i e.* Govindacandra who was then reigning

[5] For the Gāgaha plate *see*
Ind Ant., XVIII, pp 20—21.
in earlier epigraphs of the king
Pali plate of 114. (*J B. O. R S.*
instead of *Nava-rāja*, which alters the meaning completely)

[6] *See Sarga* VIII of Kāmandāka s *Nītisāra*, *ślokas* 16 to 50) pp. 105 to 114 of the Trivandram Edn 1912)

[7] Nīlakaṇṭha Śāstri, *Colas*, II, p 17

of the Hoysala dynasty[1] and the kings of Kaliṅga.[2] The influence of the principle on the relations of the three great contemporaries is evidenced by history. Vijayabāhu of Ceylon is said to have married Līlāvati, the daughter of 'Jagatīpāla' of Kānauj. The queen of Jagatīpāla is said to have been an internee in the Cola kingdom, from which she escaped with her daughter to Ceylon. We do not know when this marriage took place, but it must have been in the reign of Vijayabāhu, which extended from c. A.D. 1060 to 1120 practically covering the reigns of Kulottunga and Vikramāditya, and probably after he had freed Ceylon from the Cola supremacy.[3] The dynastic lists of Kānauj, either of the Pratīhāra dynasty or of the Rāṣṭrakūṭa branch, which apparently had possession of Kānauj till c. 1085, when it was seized by Candradeva of the Gāhadvāla dynasty, the grandfather of Govindacandra, do not contain the name Jagatīpāla. He was probably an obscure person with pretensions to Pratīthāra or Rāṣṭrakūṭa lineage. The flight of the distressed 'queen of Kānauj' with her daughter must have been after Candradeva's conquest and after she had lost all hope.[4]

Why did the fugitives escape from the kingdom of Kulottunga in which they were seeking an asylum? The answer is suggested by the intimate and friendly relations between Govindacandra and Kulottunga of which evidence exists in a stone epigraph (incomplete or mutilated in some rebuilding operation) of the sovereign of Kānauj, bearing a Cola date corresponding to A.D. 1110, which exists on the walls of a temple in the Cola capital Gangaikoṇḍacolapuram.[5] This inscription gives the familiar Gāhadvāla *prasasti*, and ends (before mutilation commences) with the name of Candradeva, the grandfather of Govindacandra, to whose reign the inscription clearly belongs. The late Mr. V. Venkayya suggested that the inscription was perhaps incised during a friendly visit of the Kānauj king to Kulottunga. This is very unlikely. It is more probable that the endowment recorded in this inscription was intended as a gesture

[1] Nilakantha Sāstri, *Colas*, II, pp. 41—44

[2] *Ibid*., pp. 34—38.

[3] *Ibid*., p. 17.

[4] Tripāthi, *History of Kanauj*, 1937, pp. 253—290.

[5] Para 36 of the Annual Report of the Madras Assistant Superintendent for Epigraphy, for 1907—1908.

of friendship, and was allowed, with the *praśasti* of a reigning *foreign* ruler to be put up in the very capital of the Cola emperor. It is natural that this alliance between Kulottunga and Govindacandra should shut the Cola dominions to any pretender to the lordship of Kānauj. It will account for the flight of the mother of Līlāvatī to Lankā, and Līlāvatī's own marriage to the king of Lankā who had driven the Colas out of the island. The intense ill-will between Vikramāditya and Kulottunga is evidenced both by contemporary literature (*e. g.*, *Vikramāṅkadevacarita* and the colophon to the *Mitākṣarā*,) and inscription.[1] Govindacandra's diplomatic activities naturally extended to all possible enemies of Vikramāditya VI. Thus, he is said in the *Prabandhacintāmaṇi* to have received an envoy from the Cālukya ruler of Anhilvād (Gujarat), the warlike Siddharāja Jayasimha (A.D. 1093 to 1143) the predecessor of the more famous Kumārapāla (A.D. 1143-1172).[2]

In an Indian kingdom the responsibility for making alliances rests with the *Mahāsāndhivigrahika* or Chief Minister for War and Peace.[3] This was the office held in the kingdom of Kānauj, by both Bhaṭṭa Lakṣmīdhara and by his father Bhaṭṭa Hṛdayadhara and is signified by the term *Mantrī*, which occurs at the head, of an enumeration of the officers of state to whom the Kamauli grants of Govindacandra were addressed for execution. In the eighth śloka introducing his work, Lakṣmīdhara describes himself

[2] The *Prabandhacintāmaṇi* Ed., Jinavijayamuni, III, 121, states that Siddharāja Jayasimha sent an envoy to the king of Kāśi

[3] The pompous
Mantrī is mentione
commanded to give
vigrahika describes —
in Rāṣṭrakūṭa records, where the functionary is usually entrusted with the duty of drawing up the copper-plate grants recording gifts or alienations This duty is assigned to this officer in an anonymous text quoted in the *Mitākṣarā*, on Yājnāvalkya, I, 319—320.

"The drafter (of the copper-plate) should be the *Sandhivigrahikakāri*. He should draft the charter as dictated by the king himself"

as "*Mantrīśvaraḥ*." This should be treated as a *paryāya* for the official title of *Mahāsāndhivigrahika*, which appears over and over again in the colophons. In two places, *viz.*, at the beginning of the first *kāṇḍa* and at the beginning of the *Rājadharmakāṇḍa*, Lakṣmīdhara proclaims that it was *solely* through *his* counsel that king Govindacandra attained supremacy over other kings, trod the path of righteousness, and made many crowned heads humble themselves at the feet of this king. Such an open declaration in a work written by command of a powerful ruler could not have been made unless the truth underlying it was well-known. The Cola alliance, of which we have evidence, soon after the formal assumption of sovereignty of Govindacandra about A. D. 1110 may have been due to his Minister's skill, and intended to check the designs of the aged and warlike ruler of the Dakhan. It is noteworthy that in the description of the prowess of his king, in the introductory stanza, Lakṣmīdhara refers only to two exploits specifically, *viz.*, repeated defeats of the *Hammīra*, *i.e.*, the Muhammadan invader, and the humbling of the Gauḍa ruler. The first exploit occurred only during the reign of Madanapāla, when as Yuvarāja Govindacandra was virtual ruler.

The second exploit, *i.e.*, the humbling the Gauḍa, must refer to some attack, of which we have found no record as yet that occurred early in the reign, on Madanapāla of the Pāla dynasty of Bengal, who had sought the alliance of Candradeva, Govindacandra's grandfather, when attacked the Sena king Vijayasena. It cannot refer to the later conquest of Pāla territory as far as Monghyr, since in the Rāhan plate of A.D. 1109 Govindacandra is already described as "terrific in cleaving the frontal lobes of arrays of irresistible mighty elephants from Gauḍa." The same inscription records that he "again and again by the play of his matchless fighting compelled the Hammīra to lay aside his enmity," in language recalling Lakṣmīdhara's *praśasti* of Govindacandra :

असम-समर-सम्यक्-लम्पटश्शौर्यभाजं अवधिरवधियुद्धे येन हम्मीरवीरः ॥

The omission to refer to the later conquests in Daśārṇa and Magadha and to the victory over the 'nine kings' (*nava-rāja*) and to Govindacandra's later title—*aśvapati*, *gajapati*, *narapati*,

rājyatrayādhipati vividha-vidyā-vicāra-vācaspati (these could not be missed by a Minister who composes an eulogy on his Sovereign)—makes it clear that his vague references, other than these two specific claims adduced on his behalf to Govindacandra's military exploits, must have been due to Lakṣmīdhara having written early in the reign before those conquests were made and new *virudas* acquired.[1] There is no violence to probability in such a view, because Govindacandra had been virtual ruler for a dozen years before his formal accession, and even as Yuvarāja must have attained manhood.[2] As Lakṣmīdhara's father was also a Minister before him, it is not unlikely that father and son served Govindacandra's father and Govindacandra himself, and that they had been commissioned for the composition of the *Kalpataru* even before the formal beginning for the reign of Govidacandra, who is pointedly praised by Lakṣmīdhara for his self-mastery, and learning.[3] The inscriptions show that Govindacandra's predecessors were devoted to Hinduism.[4]

full sentence is:

तस्मादजायत निजायतबाहुवाही
बद्धावरुद्धनवराज(ज्य)गजो नरेन्द्रः ।
सान्द्रामृतद्रवमुचां प्रभवो गवां यो
गोविन्दचन्द्र इति चन्द्र इवांबुराशेः ॥

As this *sloka* is repeated in subsequent grants, as an official *prasasti*, and as when it first appears Govindacandra must have been ruler for atleast ten years, the description of him (under this verse) of having by his powerful arms bound and controlled the elephant (which was) the *new* kingdom, is pointless

[2] Grants of A. D
them A Yuvarāja m
Yuvarāja as early as a
his father, he omits t
manded to give effect
age in 1110. His la
supposition he must h
what his contemporaries

[3] It is expressly stated in some of the colophons to the *Kalpataru* that Hṛdayadhara, the father of Lakṣmīdhara was also *Mahāsandhivigrahika*

[4] This is evident from the pious allocutions in some of their inscriptions, and from the claim of Candradeva that he was the protector of the holy places of Kāśī, Kuśika, Uttarakosala, and Indrasthāniya, as well as from the general tenor of their rule.

KALPATARU EARLIER THAN MITĀKṢARĀ

To sum up. Any possibility of Lakṣmīdhara's making a reference to Vijñāneśvara is ruled out on two grounds mainly, *viz.*: (1) the dictates of prudence, because no sensible Minister will cite as an authority an adherent of his king's rival or enemy; and (2) the impossibility of an earlier work quoting a later. For, it follows from the data already adduced that the *Kalpataru*, should have been composed about A. D. 1110, early in the reign of Govindacandra, while the *Mitāksarā* could not have been completed before A. D. 1120. In any case, the *Mitākṣarā*, even if it had been composed a few years before the *Kalpataru*, could not have assumed sufficient importance in the eye of so proud a scholar as Lakṣmīdhara, who has described his many claims as a *nibandha*-writer, as to make him rank it as authority with Gopāla's *Kāmadhenu*, *Pārijāta*, *Prakāsa*, *Mahārnava*, Halāyudha, and *Mālā*, referred to either in the introductory verses or cited in the body of the *Kalpataru.*[1] The alleged citation of Vijñāneśvara by Lakṣmīdhara has accordingly to be rejected as spurious.

VERBAL IDENTITY BETWEEN BOTH WORKS

In an examination of the *Vyavahārakāṇḍa* three instances have come to light in which the interpretation of certain *smṛti* verses is in almost the same words in both the *Mitākṣarā* and the *Kalpataru*. The verbal identity may be accidental, as the verses are not difficult, or the commentary may have been copied

treated with regard after his own composition came out [illegible] in these two verses,

यस्योत्थितौ स्थितमती न महार्णवे श्रीः
निद्रां ददाति यदधः किल कामधेनुः ।
तस्यास्तनिष्पत्ति रतिं विबुधद्विजानां
आनन्दितुं किमु न कल्पतरोः प्ररोहः ॥
क्व चिन्तेव महार्णवानुसरणे क्व कामधेनुस्पृहा
क्षुद्राः कस्य परिस्फुरन्ति हृदये ते (रत्न) मालादयः ।
श्रीलक्ष्मीधरबुद्धिवैभवसुधासेकप्रभावादयं
येनात्रैव जगत्त्रयोपकृतये कल्पद्रुमः कल्पते ॥

from an earlier writer by both authors. Ingenuity may see in the prayer of Vijñāneśvara that his work, his city and king should last as long as the *Kalpalatā*, a concealed compliment to the *Kalpataru*.[1] Such a surmise will not be ruled out as improbable if both writers had been attached to the court of the same ruler or of friendly kings. The circumstance that their allegiance was divided, between two powerful and passively hostile kings, makes the suggestion weak. But, whether the two writers knew each other or not,[2] it is a mark of the powerful wave of Hindu feeling, which was stimulated by the Muhammadan attacks and the rise of new states, that such cardinal works as those of Lakṣmīdhara, Vijñāneśvara and Aparārka should have been produced in the same generation.

[1] *Cf.* Akalpam sthiramastu Kalpalatikā-kalpam tadetattrayam
[illegible]
dhar [illegible]
ther [illegible]
hims [illegible]
nesv [illegible]
might have been after their respective works were composed

NOTE A

Lakṣmīdhara has prefixed fifteen verses to the first book of the *Kṛtya-Kalpataru*, which deals with the first *āśrama* and forms also an introduction to the whole work. Of these, the first three contain prayers to Viṣṇu, who seems to have been Lakṣmīdhara's tutelary deity, Śiva and Manu. The invocation of Manu is appropriate as Lakṣmīdhara proposes to expound *Dharma*. The next four verses contain a panegyric with historical allusions to Lakṣmīdhara's patron and king, Govindacandra. The remaining eight verses set forth the author's qualifications and the merits of the work. Besides these fifteen verses, the *Brahmacāri-kāṇḍa* has an introductory verse, in which again Lakṣmīdhara describes his own prowess by which his enemies were reduced to the life of hardship and austerity prescribed for Brahmacārins. To each of the succeeding thirteen kāṇḍas a similar verse is prefixed in which similar justification for his dealing with the subject of each book is adduced. These verses furnish the only direct information on Lakṣmīdhara's career and achievements. We learn from them that he had enemies over whom he ruthlessly triumphed, that he was a wealthy *gṛhastha*, whose life was an example to others, that he performed with diligence and scrupulous care the prescribed rites for a Brāhmana and made *Dharma* forget its "separation from the Golden Age," that he duly discharged the duties to ancestors in the way of śrāddhas, that he made many *agrahārasthāpanas*, that he founded on the pilgrim routes *satrālayas*, that he was the "holiest of the holy", in view of his purificatory rites, that his exposition of law as a judge roused the spontaneous admiration of the learned, that his "assumption of the sacred duty (*yajña*) of the protection of the Universe" (in plain prose, his prime ministership) brought peace and purification from sin to countless people, and that he was deeply versed in Vedānta and the way of salvation.

These verses are in many places corrupt, and have had to be restored. This has been so particularly in regard to the sixteen ślokas with which the first *kāṇḍa* begins. Only a single manuscript of *Brahmacāri-kāṇḍa* is so far known, and it is very defective. It has lost the last pages of the kāṇḍa, making it difficult to publish it first. Its publication is held over in the hope that one other manuscript of it at least will come to light. The prefatory verses have been reconstructed with the help of Dr. V. Raghavan, M.A., Ph. D., of the Sanskrit Department of the University of Madras. They are reproduced below, as restored. The English translation which follows the text is Dr. Raghavan's. The introductory verse of the sixth book which deals with *pratiṣṭhā* is wanting in the Udaipūr Palace manuscript of it, and the work begins abruptly. A second manuscript, which I was able to secure, has also lost the first leaf which would have contained the introductory śloka. The mansucripts of the *pūjā* and *vrata* sections are similarly defective. The headings do not occur in the manuscript.

प्रार्थना

(विष्णुः)

देवः स्पुरन्महिमतत्तदनन्तमत्स्यकूर्मादिजन्मकथिताऽद्भुतवैभवो यः ।
ब्रह्माण्डबुद्बुदतया स्फुरदंशलेशः मायामपोहतु स बोधमहोदधिर्वः ॥ १ ॥

(शिवः)

जाने यस्य ललाटलोचनशिखा, लेखाऽपि चन्द्री, विभो
रेमासोममयं (?) जगज्जनयितुं बीजाय सञ्जायते ।
तस्योर्मिव्यपयोगियोगिजनताहृत्पद्मसद्मस्थित-
स्फारध्वान्तहरं हरस्य दहरस्थानं महामो महः ॥ २ ॥

(मनुः)

सुहृद्यः सुकृताऽपुण्यक्षीरनीरविवेचनः ।
मनुमानसमाविश्य राजहंसः पुनातु वः ॥ ३ ॥

राज्ञः प्रशंसा

श्रीमन्मानववासवस्य विजयी गोविन्दचन्द्रोऽस्ति यः
क्रीडातर्जितगौडगर्जितभयस्तम्भीभवत्पार्थिवः ।
सर्वोर्वीन्द्रजयप्रतिश्रुतिविपत्संकोचनाशंकिना
येनास्माऽपि जितस्ततश्शमभृता मन्ये किमन्ये परे ॥ ४ ॥
एष ज्ञानपराक्रमैकवसतिः गोविन्दचन्द्रः परं
कन्दर्पस्य च वैरिणाञ्च विशिखैः रक्तोऽभितः शोभते ।
मायामप्यवनीशमण्डलमपि स्वच्छन्दमुच्छिन्दता
येनाऽऽत्मा कृतिनां दिनैः कतिपयैरद्वैतमारोपितः ॥ ५ ॥
कोशान् गेहेष्वमुञ्चन् पथि करितुरगान् बान्धवानर्धमार्गे
दुर्गेष्वन्तःपुराणि प्रतिरवचकिताः पर्वतेभ्यो निवृत्ताः ।
यस्योद्योगे द्रवन्तोऽसमसमरसमारंभगम्भीरभेरी-
भाङ्काराकीर्णकर्णज्वरभरतरलप्रेक्षिताः शात्रवेशाः ॥ ६ ॥
स किल सकलदृसक्षत्रनक्षत्रलक्ष्मीहरणकिरणमाली कस्य न स्यान्नमस्यः ।
असमसमरसंपल्लम्पटः शौर्यभाजामवधिरवधि युद्धे येन हम्मीरवीरः ॥ ७ ॥

ग्रन्थकर्तुः प्रशंसा

विद्यावल्लिविलासभूरुहवरो वीरस्य विप्रोत्तमः
श्रीलक्ष्मीधर इत्यचिन्त्यमहिमा तस्यास्ति मन्त्रीश्वरः ।
भूभर्तुः पदचक्रवाकमिथुनक्रीडार्थमासूत्रिता
येनाऽनेकनरेन्द्ररत्नमकुटज्योतिर्मयी वाहिनी ॥ ८ ॥
हुत्वा लक्षमरातिभूपतिशिरःपद्मानि शौर्यानले
पृथ्वीं साधयता समुद्रवसनां श्रीदेवकार्यार्पणे ।
एतेनोत्तमसाधकेन कति न क्रूराशयाः प्रापिताः
सङ्ग्रामव्रतनैष्ठिकेन विलयं विद्यार्थिना पार्थिवाः ॥ ९ ॥

ग्रन्थस्य प्रशंसा

तेनायं वेदमूलः स्मृतिनिचयमयस्कन्धवान् यः पुराण-
व्यूहव्युत्पन्नशाखः प्रकरणनिकरोद्दण्डकाण्डप्रचण्डः ।

उन्मीलद्वाक्यपत्रः स्फुरदतिविशदज्ञानरम्यप्रसूनः
श्रीमद्धर्मार्थकामाऽमृतमयफलदस्तन्यते कल्पवृक्षः ॥ १० ॥
पौराणैरिव वाणीः क्वचिदकृतकृतौ क्वापि भूयस्स्मृतीनां
गोपालस्तद्द्वयस्यः स्वकृतिविरचनं वाक्यरूपेण चक्रे ।
श्रौतस्मार्तादिसारैर्विबुधजनमनोहारि कारिष्यतेऽयं
मीमांसोत्तंसितार्थैरपृथुरथ कथातीतरन्ध्रः प्रबन्धः ॥ ११ ॥
यस्योत्थितौ स्थितिमती न महार्णवे श्रीः
निद्रां दधाति यदधः किल कामधेनुः ।
तस्याऽऽतनिष्यति रतिं विबुधद्विजानाम्
आनन्दनः किमु न कल्पतरोः प्ररोहः ॥ १२ ॥
का चिन्तैव महार्णवानुसरणे का कामधेनुस्पृहा
क्षुद्राः कस्य परिस्फुरन्ति हृदये ते [रत्न]मालादयः ।
श्रीलक्ष्मीधरबुद्धिवैभवसुधासेकप्रभावादयं
येनाऽत्रैव जगत्त्रयोपकृतये कल्पद्रुमः कल्पते ॥ १३ ॥
एकार्थेष्वेकमेकं क्वचिदपरमपि स्वीकृतं कार्ययोगात्
न्यस्तं विज्ञानमूलं प्रचरदपि परित्यक्तमज्ञानमूलम् ।
शिष्टैस्सम्यग्गृहीतं वचनमभिहितं स्पष्टितं चाऽस्फुटार्थं
यत्राऽपारो विरोधः स्फुरति विरचिता तेन तत्र व्यवस्था ॥ १४ ॥
लक्ष्मीधरेण मुनिमुख्यवचस्समुद्रं
न्यायाद्रिणा किल विलोड्य समुद्धृतोऽयम् ।
काण्डैश्चतुर्दशभिरद्भुतपर्वबन्धैः
वाञ्छोचितं फलति कल्पतरुर्न कस्य ॥ १५ ॥

काण्डोपक्रमश्लोकाः

[ब्रह्मचारिकाण्डोपक्रमे—]

विशाला (?) विमुखाः क्षतेन्द्रियसुखाः क्ष्मातल्पनिद्रालवो
भिक्षावृत्तिजुषस्त्वचा परिचिताः कौपीनमात्राम्बराः ।
नीताः काश्यधिपस्य येन रिपवस्ते ब्रह्मचर्यं परं
काण्डे स प्रथमाश्रमं प्रथमतः प्रस्तौति लक्ष्मीधरः ॥ १ ॥

[गृहस्थकाण्डोपक्रमे—]

स्वाध्यायाधिगमोऽर्थतत्त्वगतये सा कर्मनिष्पत्तये
सा निश्शेषमलक्षयाय स पुनर्मोक्षाय यस्याऽभवत् ।
दत्तानेकपुरद्विजोत्तमवधूसंगीतनादोत्सवो
गार्हस्थ्यं वदति द्वितीयमधुना काण्डं स लक्ष्मीधरः ॥ २ ॥

[नैयतकालकाण्डोपक्रमे—]

येन प्रत्यहमभ्रसिन्धुपयसि स्नानादिभिः कर्मभिः
यज्ञैः कर्मभिः [पञ्चभिः] अप्यपास्तकलिभिर्नीतः परामुन्नतिम् ।
धर्मो विस्मृतवान् कृतस्य विरहक्लेशं स लक्ष्मीधरः
काण्डं नैयतकालिकं कलयति प्रीत्यै तृतीयं सताम् ॥ ३ ॥

[श्राद्धकाण्डोपक्रमे—]

यः पुण्यात्मा धिनोति प्रतिदिनममितैर्हन्तकारैर्मनुष्यान्
कव्यैरव्याजभव्यैः पितृगणममरस्तोममस्तोकहव्यैः ।
श्रीनाथध्यानसिन्धुप्लवनसुखरसोपेतचेतोमरालः
स श्रीलक्ष्मीधरोऽयं विरचयति सुधीः श्राद्धकाण्डं चतुर्थम् ॥ ४ ॥

[दानकाण्डोपक्रमे—]

येनाविच्छेदवेदध्वनिहतकलिभिः श्रोत्रियाणां पुरीभिः
फुल्लाब्जामोदमाद्यन्मधुकरमुखरव्योमभागैस्तडागैः ।
चक्रे धात्री पवित्रा विभववितरणैरर्थिवाञ्छातिरिक्तैः
स श्रीमानेष लक्ष्मीधर इह तनुते पञ्चमं दानकाण्डम् ॥ ५ ॥

[तीर्थकाण्डोपक्रमे—]

धर्मे निर्मलहेमकुम्भशिरसो यस्यामराणां गृहाः
संख्यातीतमुमुक्षुभिक्षुपरिपन्मित्राणि सत्रालयाः ।
तीर्थेषु प्रथयन्ति धर्मनगरद्वारानुकारास्तुलां (?)
काण्डे तीर्थविवेचनं वितनुते लक्ष्मीधरस्सोऽष्टमे ॥ ६ ॥

[शुद्धिकाण्डोपक्रमे—]

वर्णादप्युचितार्जनादपि भृशं शुद्धैर्यदीयैरमी
दौर्गत्यादपि दुष्कृतादपि गताः शुद्धिं द्विजाः काञ्चनैः ।
धर्मेन्दोरुदयाचलः स दशमे काण्डेऽत्र लक्ष्मीधरः
शुद्धिं शुद्धिमतां वरो विरचयत्याचारवारान्निधिः ॥ ७ ॥

[राजधर्मकाण्डोपक्रमे—]

न्याय्ये वर्त्मनि यज्जगद्गुणवतां गेहेषु यद्दन्तिनो
राज्ञां मूर्धनि यत्पदं व्यरचयद्गोविन्दचन्द्रो नृपः ।
तत्सर्वं खलु यस्य मन्त्रमहिमाऽऽश्चर्यं स लक्ष्मीधरः
काण्डे शंसति राजधर्मनिचयानेकादशे पुण्यधीः ॥ ८ ॥

[व्यवहारकाण्डोपक्रमे—]

नानाशास्त्रवचोविचारचतुरप्रज्ञाबलस्थापित-
न्यायादिव्यवहारमार्गविशदास्तास्ताः प्रगल्भा गिरः ।
यस्याऽऽकर्ण्य विपश्चितः प्रतिसभं रोमाञ्चमातन्वते
काण्डे स व्यवहारमत्र तनुते लक्ष्मीधरो द्वादशे ॥ ९ ॥

[शान्तिकाण्डोपक्रमे—]

यस्मिन्विभ्रति विश्वपालनमहायज्ञं द्विजन्मोत्तमे
प्राप्ताः शान्तमलीमसास्सुरुचयः पुष्टिं परां साधवः ।
काण्डं शान्तिकपौष्टिकाश्रयमथ ब्रूते स लक्ष्मीधरो
धौरेयः कृतिनां त्रयोदशमिह प्रज्ञालतापादपः ॥ १० ॥

[मोक्षकाण्डोमक्रमे—]

वेदान्तोक्तिविवेकवैभवगलद्दुर्वारमायातम-
स्वैरोन्मीलदमेयचिन्मयपरब्रह्मैकतानात्मने ।
ने यस्मै स्पृहयन्ति लब्धपरमानन्दास्सनन्दादयः
काण्डे वक्ति चतुर्दशे द्विजवरो मोक्षं स लक्ष्मीधरः ॥ ११ ॥

TRANSLATION—INTRODUCTORY VERSES

1. May that God, the great ocean of Knowledge, remove Delusion. He whose miraculous powers are proclaimed by the several endless and glorious incarnations of the Fish, the Tortoise and others, and but a fraction of whose aspect quivers as the bubble of cosmos.
2. We adore that effulgence in the heart of Hara which destroys the vast darkness in the heart (lotus-like abode of heart) of the yogic persons who free themselves from the (sixfold) waves (of misery, delusion etc.) that Lord Hara the flame of whose forehead-eye and whose lunar digit, methinks, become.......... the germ for creating the universe.

   (Part of the second line of the verse could not be reconstructed.)
3. May the good-hearted Manu, foremost among kings, who discriminates the good and the sinful, even as the charming kingly swan, diving in the Mānasa lake would discriminate milk and water, enter your mind and purify you.
4. There is the victorious king Govindacandra whose mere sport threatened the Gauḍa king whose (panicky) shout (in turn) alarmed to stupefaction all other kings. Need it be mentioned that he subdued the other enemies, he who restrained (literally conquered) his own self, being a man of self-possession, from the conquest of all the kings, fearing that the skies would shrink if he took the vow to conquer all the kings?
5. This unique abode of knowledge and valour, Govindacandra, shines ruddy all around with the shafts of the god of Love and enemies alike; the successful Govindacandra who, by freely uprooting both Illusion and enemy-kingdom, established himself within a few days as Absolute, without a second.
6. In whose campaign, the fleeing enemy kings, with their looks reeling with the weight of panic caused by the deep noises of the drums (sounding) at the

beginning of the unequal battle, turn back from mountain (caves) frightened by the echoes, and leave their treasuries in their abodes, their elephants and horses on the highway, their kinsmen in halfway and their harem in the fort.

7. The Sun who puts out the splendour of all the haughty kings who are merely like so many stars, by whom will that Govindacandra be not respected ?—He who killed in battle the heroic Hammira, a paragon of valour who was eager for the fortune of an unequal combat.

8. To that heroic king there is the chief minister, foremost Brāhmana of unimaginable greatness, Lakṣmīdara, an excellent tree for the creeper of learning to grow upon; he, who for the sport of the Cakravāka-birds of his king's feet, provided a river in the form of the glitter of the jewelled diadems of numerous kings.

9. How many wicked kings have not been made to disappear by him who initiated himself in the battle-vow, a seeker of miraculous power and an excellent votary (accomplisher), who in the fire of his valour, made oblations by a lakh of lotuses in the form of enemy kings' heads and performed the rite of securing for the king of Kāśī the sea-girt earth.

10. By him is raised this Divine Tree (work called Kalpataru) of which the Vedas are the roots, the Smṛtis the boughs, the Purāṇas the branches, formidable with the long stalks of numerous Prakaraṇas, spreading the leaves of quotations, fluttering with the beautiful blossoms of pure knowledge and giving the fruits of Dharma, Artha, Kāma and Mokṣa (Amṛta).

11. Now he extracted passages from the Purāṇas and now again, from the Smṛtis; thus did Lakṣmīdhara's friend, Gopāla, make his work a mere collection of quotations. But this compact work shall be done, with no loophole to complain of, satisfying the minds of the learned, with the essence of the Vedas and the Smṛtis, and with its ideas crowned with interpretations and discussions.

12. Will not the delightful growth of Kalpataru, (the celestial tree and this work) give joy to the birds of the learned (the Brāhmans and the gods), the Kalpataru after whose appearance, excellence (Lakṣmi) does not stay in the great ocean (the work Mahārṇava) and at whose feet the celestial milch cow (the work Kāmadhenu) sleeps (remains an unopened book)?

13. Now that this Kalpadruma, thanks to the efficacy of the ambrosial watering of the intellectual powers of Laksmīdhara, is here, capable of helping the three worlds, why think even of going after the great ocean (the work Mahārṇava)? Why desire for the celestial cow (the work Kāmadhenu)? In whose mind will occur those trifling things, gem-necklace etc. (works like the Ratnamālā)?

14. Of authorities on the identical topic, a single text has been adopted at one place, and another at another place, as purpose required; that which is based on knowledge has been kept and that which is based on ignorance has been abandoned, though it is current; the view adopted fully by the authorities has been taken and that which was ambiguous has been clarified; and where there was an endless controversy, there a finding has been made by Lakṣmīdhara.

15. To whom will not this celestial tree (the work Kalpataru) give the fruit, according to desire, the Kalpataru with wonderful nodes (sections) and fourteen branches (books), and which has been raised by Lakṣmīdhara, out of the ocean of sayings of the chief seers, churning it with the mountain of his interpretation.

OPENING S'LOKAS OF EACH KĀṆḌA

1. Lakṣmīdhara begins the first Āśrama in the first book, he who reduced to Brahmacārya the enemies of the king of Kāśi, enemies who (like the Brahmacārins) had to turn away form, were deprived of sense-pleasures, had to sleep on a bed of earth, took to

begging alms, accustomed themselves to hides, and had but loincloths as dress.

2. Lakṣmīdhara now gives out the second book on the subject of Household life, he who learnt and recited the Vedas for realising the truth of their meaning, realised that meaning so that his karmans may properly be done, did his karmans properly for the total destruction of impurity, had his impurities destroyed for the purpose of deliverance,—Lakṣmīdhara who was responsible for the music festivities of the ladies of the excellent Brahmins to whom he had gifted many habitations.

3. Lakṣmīdhara writes for the satisfaction of the good the third book on Niyatakāla, he who, by his daily duties like bathing in the Ganges and by his Kali-scaring five-fold yajñas, took Dharma to a great height and made it forget the pang of separation from the Kṛta age.

4. The wise Lakṣmīdhara writes the fourth S'rāddha Kāṇḍa, the swan of whose heart has the delectation of the joy of floating in the river of the meditation of Viṣṇu, that blessed soul, who, everyday gratifies men with unbounded offerings due to guests, the manes with guileless and happy Kavya-offerings and the gods with abundant kavya-offerings.

5. Laksmīdhara does here the fifth Dāna Kānda, he who sanctified the earth with gifts of wealth over-reaching the ambitions of the supplicants, by (the construction of) tanks whose atmosphere was resounding with (the hum of) the bees reeling in the odour of the blown lotuses, and by (the foundation of) towns of Vedic scholars which put an end to Kali through unbroken Vedic recitations.

6. Laksmīdhara examines the subject of Tīrthas in the eighth Chapter, he whose dharma is proclaimed by temples with bright golden finials, by resthouses accommodating collections of numberless recluses and mendicants and (portals or arches or stepways ?) resembling portals to the City of Dharma, at bathing ghats.

7. In this tenth book, Lakṣmīdhara, the rising mount for the moon of merit, the foremost of the pure, the ocean of approved modes of action, deals with S'uddhi, he through whose gold, pure in colour (or carat) and in the method of their acquisition through proper ways Brāhmanas were freed from poverty and improper acts.
8. Lakṣmīdhara speaks of the Rājadharma in the eleventh kāṇḍa, he whose mind is in meritorious acts, and thanks to whose miraculous great counsel, king Govindacandra was able to do all that, *viz.*, the placing of the world on the righteous path, the placing of elephants in the house of men of qualities, and the placing of his own feet on the head of kings.
9. Lakṣmīdhara deals here in the twelfth book with Vyavahāra, whose several authoritative words at the meetings of the court, clear in their procedure, with principles established by the force of his intellect rendered capable by his investigations in several s'āstras, the wise listen to and feel thrilled.
10. Laksmīdhara, the tree supporting the creeper of intelligence, the foremost of the successful, speaks then of the thirteenth book here dealing with Rites propitiatory and acceleratory, while which great Brāhman was doing the great yajña of protecting the universe, the good men had all their distresses put down and with great lustre, attained supreme welfare.
11. Laksmīdhara, that excellent Brāhmana speaks of Moksa in the fourteenth chapter, he whose soul is in unison with the Supreme Spirit of the form of the inscrutable knowledge, freely manifesting itself when the irremovable darkness of Māyā drops as a result of the abundant discriminatory knowledge of the words of the Vedānta, and for whom Sananda and other (Siddhas) who have attained the Supreme Bliss, yearn.

II

INTRODUCTION TO THE DĀNA-KALPATARU

Comprehensiveness of the Dāna-Kalpataru

THE fifth kāṇḍa of the *Kṛtya-Kalpataru* deals with gifts (*dāna*). It is one of the larger sections of the Digest as it dealt with a subject which must have been topically of interest to kings and great nobles, who alone could make the sixteen "great gifts," the ten "mountain" dānas, etc., as well as the ordinary gifts which were within the means of ordinary folk. The spiritual efficacy ascribed to gifts and endowments must have specially appealed to those who believed in them as the appointed means of grace in the iron age (*Kaliyuga*). In even works specially devoted to gifts, the *mahādānas* might come to be omitted on the ground that they (the books) were intended for common people, and not for kings and nobles, who alone could command the resources necessary for the making of the major gifts. Vijñāneśvara perhaps took this view, as his commentary on the eighteen ślokas in which Yājñavalkya dealt with *dāna* (I, 198-216) hardly covers five printed pages. Govindānanda Kavikankanācārya[1] deliberately omits the sixteen *mahādānas*, the ten *acaladānas* and the *dhenu-dānas* on the ground that these, described in the *Matsyapurāṇa*, were within the capacity of only ruling princes and noblemen, and that they could turn for information about the omitted great gifts to treatises on *mahādāna*.[2] Aparārka,[3] on the other hand, wrote what is virtually a digest on gifts (*dāna-nibandha*), running to 136 pages of print, in commenting on the

[1] Govindānanda's *Dānakriyā-kaumudī*, p 86 (*Bib Ind* 1903) ·

तुलापुरुषादि षोडशमहादानानि धान्याचलादि दशविधाचलदानानि मत्स्यपुराणोक्तानि महाराजेतरसाध्यान्यत्रोपेक्षितानि महादानपद्धतौ द्रष्टव्यानि । अन्यानि दानानि यथायथमाकरेषूह्यानि ॥

[2] Govindānanda's date is 1500-1540 A. D

[3] Aparārka (c. 1120 A D) *See* pp 281-416 (ed 1903).

same verses as the *Mitākṣarā*. He probably did so, because to kings like him the subject had peculiar attraction and value.

That Lakṣmīdhara's interest in gifts (*dāna*) was not merely theoretical is shown by the claims he puts forward in the s'loka introducing the *Dānakāṇḍa*.[1] He proudly declares that the Lakṣmīdhara, who devotes his fifth discourse to *dāna* is he "who sanctified the Earth with gifts surpassing the expectations and hopes of supplicants, with tanks (that he had constructed out of his bounty) which resounded with the hum of bees attracted by the fragrance of the full-blown lotuses that filled them, and with towns of Vedic scholars, whose uninterrupted Vedic chant dispersed the darkness of the Kali age."[2] In founding *agrahāras* and excavating tanks, he was fulfilling not only the duty which he describes at length as lying on all affluent *gṛhasthas* to spend their wealth in pious ways, but was setting an example to his own sovereign, whose many inscriptions give evidence of an abiding faith in the saving virtues of gifts made in accordance with the s'āstras. The wide vogue of *dāna* is illustrated by another significant instance. Caṇḍes'vara, whose *Dānaratnākara*, like all his other works, is virtually a rehash of the *Dānakāṇḍa* of the *Kṛtya-Kalpataru*, actually performed the *Tulādāna* in A. D. 1314.[3] In later times, after Hemādri had embodied in the *Dānakaṇḍa* of his great digest, the *Caturvarga-cintāmaṇi*, all previous teachings on gifts, kings, who made the *mahādānas*, used to describe themselves as those who had performed the *mahādānas* described by Hemādri.[4]

Pre-Kalpataru Treatment of Dāna

If not the earliest digest to deal extensively with Gifts, the *Kṛtya-kalpataru* is without doubt the earliest, which deals with

[1] See the *mangalas'loka* on p 1 *infra*.

[2] *Āpasta-kalibhiḥ* is an expression which occurs also in inscriptions

[3] p. 14 of the Introduction by K. P. Jayaswal to his ed. of the *Rājanītiratnākara* (1924).

[4] *Epigraphia Carnatica*, VIII, Tirthahalli, 12. In *Rasarṇava-Sudhakara* of Simha bhūpāla (c 1360 A D) the following verse appears

हेमाद्रिदानैः धरणीसुराणा महाचलं हस्तगतं विदाय ।
यः चारुगोपानरूपेन चक्रे श्रीपर्वतं सर्वजनप्रगम्यम् ॥

The reference is to the flight of steps at S'rīs'ailam or Mallikārjuna-Kṣetra.

the subject adequately. It is noteworthy that though Lakṣmīdhara refers, in other works of his, to predecessors like the authors of the *Prakāśa*, *Pārijāta*, *Kāmadhenu* and possibly a *Mahārṇava*, as well as to Halāyudha, not one of these is alluded to or cited in the *Dāna-Kalpataru*. Almost coeval with him is Aparārka, whose treatment of *dāna* is unusually full, as already noticed, and who cites no earlier digest, or commentary. The *Dānasāgara* of Ballāla Sena (composed in S'āka 1091, *i.e.*, A.D. 1161-69) refers to the *Kalpataru*. A comparison of the printed fragments of this work with the *Kalpataru* shows that the material of the latter is utilised and expanded by the addition of *prayoga-vidhi* (procedure) for each *dāna*, and for donors following each Veda, with a recapitulation of the Vedic *mantras* to be recited at the time, which are only named or alluded to by Lakṣmīdhara. It would be open to presume from the circumstance that later writers on *dāna* like Caṇḍeśvara (c. A.D. 1314), Madanasimha, Hemādri and Mitra Miśra expanded only the *Dāna-Kalpataru*, building their own works round the core of Lakṣmīdhara's book but for one circumstance, *viz.* that Caṇḍeśvara cites the following digests, *viz.* *Kāmadhenu* (once on p. 118, Adyar Transcript), *Prakāśa* (*ib.* fol. 59, 78 and 341), *Pārijāta* (fol. 66, 83, 152, 155, 260, 270 and 356) and *Bhūpālapaddhati* (fol. 84, 102, 152, 161, 170, 171, 173, 192, 197, 206 and 326), among which all but the last are pre-*Kalpataru*. The citations of *Pārijāta* and *Bhūpāla-paddhati* alone relate to *dāna* pure and simple. Whether the former of these two was a digest which treated of *dāna* also, or separately, it is evident that Lakṣmīdhara's work superseded it completely, and that for all later literature on gifts the source was only the *Dāna-Kalpataru*.

VEDIC LITERATURE ON GIFTS

Nārāśaṃsāḥ

The literature of gifts (*dāna*) has great antiquity, and its importance and underlying principles are recognized in Vedic literature. In the *Ṛg Veda* there is a whole class of hymns known as *dāna-stuti*, in praise of gifts and liberality. They reflect the gratitude of priests for the extra-ordinary munificence

shown by royal patrons. Among the donors commemorated are king Svanaya (*R.V.*, I, 125, 126), Taranta, Purumīha and Rathavītī (*R.V.*, V, 61), Sudāsa Paijavana (*R.V.*, VII, 18), Kas'u Caidya (VIII, 5), Tirindira Pāras'avya (*R.V.*), Kānīta (*R.V.*, VIII, 46) and S'āvarṇi (*R.V.*, X, 62). The vast dimensions of the commemorated gifts perhaps conceal poetical exaggeration. The liberality of such patrons was to be held up to the admiration of later generations by legends which had to be recited at sacrifices. Such stories are described as "praise of men" (*nāras'aṃsā*) and, the *S'āṅkhāyana-s'rauta-sūtra* (XVI, 11)[1] mentions the following as fit for such recital; the legend of S'unaṣṣepha; the story of Kakṣivat Aus'iga, who received gifts from Svanaya Bhāvya; the story of S'yāvās'va Ārcanānasa, who received gifts from Vindadas'vi; the gifts of the carpenter Bṛbu to Bharadvāja; the story of Vasiṣṭha, the *purohita* of Sudās Paijavana; the story of Vatsa Kāṇva, who received gifts from Pṛthus'ravas Kānīna: the account of Praskaṇva, who got presents from Medhya Mātaris'va and of the Mānava who received gifts from Angiras. The currency of similar legends of liberality is evidenced from the well-known recital of the names of a number of famous donors in the *Mahābhārata*[2], cited also by Mitra Mis'ra in *Dānaprakās'a* (Adyar Transcript, I, fol. 13-14). Among them are Rantideva, S'ibi Aus'īnara, Pratardana king of Kās'ī, Devavrata, Ātreya Samkṛti, Ambarīṣa, Yuvanās'va, Jāmadagnya, Mitrasaha, and Sahasrajit.

Dānastuti

The typical *Dānastuti* not only praises individual instances of liberality in royal patrons, but lauds liberality itself in general terms, pointing out its spiritual advantages to the giver. Thus, *R.V.*, I, 125 (4-7) has:[3]

[1] ed. A. Hillebrandt, *Bibliotheca India*, III, (1897), pp. 369—371:
सर्वाण्येतानि आख्यानानि नराणां पुरुषाणां दक्षिणाप्रशंसनानीत्येन रूपेण भवन्ति। पुरुषरूपः पुमाकाररूपेण प्रशस्यत इति नाराशंसः। नरैर्वा परमात्मदर्शिभिः श्रद्दानैः प्रशस्यत इति नाराशंसः॥

[2] *infra*, pp 272-274.

[3] उपक्षरन्ति सिन्धवो मयोभुव ईजानं च यक्ष्माणं च धेनवः। पृणन्तं च पपुरिं च श्रवस्यवो घृतस्य धारा उप यन्ति विश्वतः॥ ४॥ नाकस्य पृष्ठे अधि तिष्ठति श्रितो यः

To him who freely gives and fills on all sides full streams of fatness flow and make him famous.
On the high ridge of heaven he stands, exalted, yea, to the gods he goes, the liberal giver.
The streams, the waters flow for him with fatness; to him this guerdon ever yields abundance.
For those who give rich meeds are all these splendours, for those who give rich meeds suns shine in heaven.
The givers of rich meeds are made immortal; the givers of rich fees prolong their lifetime.
Let not the liberal sink in sin and sorrow, never decay the pious chiefs who worship.
Let every man besides be their protection, and let afflictions fall upon the niggard.

R.V., X, 107 is a long paean of praise of liberality. It says with emphasis:[1]

8. The liberal die not, never are they ruined; the liberal suffer neither harm or trouble.
9. The light of heaven, the universe about us—all this does sacrificial guerdon (*dakṣiṇā*) give them.
11. Assist ye gods, the liberal man in battles; the liberal giver conquers foes in combat.

R.V., X, 117, 1-4, lauds in striking terms the giver of food to the hungry, and is the Vedic basis of *Annadāna*:

The gods have not ordained hunger to be our death; even to the well-fed man comes death in varied shape.
2. The man with food in store who, when the needy comes in miserable case, begging for food to eat, hardens his heart against him—even when of

पृणाति स ह देवेषु गच्छति । तस्मा आपो घृतमर्षन्ति सिन्धवस्तस्मा इयं दक्षिणा पिन्वते सदा ॥ ५ ॥ दक्षिणावतामिदिमानि चित्रा दक्षिणावतां दिवि सूर्यासः । दक्षिणावन्तो अमृतं भजन्ते दक्षिणावन्तः प्रतिरन्त आयुः ॥ ६ ॥ मा पृणन्तो दुरितमेन आरन्मा जारिषुः सूरयः सुव्रतासः । अन्यस्तेषां परिधिरस्तु कश्चिदपृणन्तमभि सं यन्तु शोकाः ॥ ७ ॥

[1] न भोजा मम्रुर्न न्यर्थमीयुर्न रिष्यन्ति न व्यथन्ते ह भोजाः । इदं यद्विश्वं भुवनं स्वश्चैतत्सर्वं दक्षिणैभ्यो ददाति ॥ ८ ॥ भोजा जिग्युः सुरभिं योनिमग्रे भोजा जिग्युर्वध्वं १ या सुवासाः ॥ भोजा जिग्युरन्तःपेयं सुराया । भोजा जिग्युर्ये अहूयाः प्रयन्ति ॥ ९ ॥ भोजमश्वाः सुष्ठुवाहो वहन्ति सुवृद्रथो वर्तते दक्षिणायाः । भोजं देवासोऽवता भरेषु भोजः शत्रून्त्समनीकेषु जेता ॥ ११ ॥

old he did him service—finds not one to comfort him.

3. Bounteous is he who gives unto the beggar, who comes to him in want of food and feeble. Success attends him in the shout of battle. He makes a friend of him in future troubles.[1]

The praise of liberality is of the gifts of sacrificial fee or *dakṣiṇā.* The fee took not only the form of gold, but more usually was in the form articles of personal property such as kine, horses, buffaloes, or camels, ornaments etc. Land is not mentioned as a *dakṣiṇā* except with disapproval (*S'atapatha-Brāhmaṇa* XII, vii, 1, 15).[2] The rule that when no article is specified for the fee, the cow is meant (*Kātyāyana-S'rauta-Sūtra,* xv, 2, 13)[3] indicates that the old fee was a cow. As *dakṣiṇā* means "prolific," a word which aptly describes the cow, the term came to apply generally to fee or guerdon. No sacrifice was complete without a *dakṣiṇā*, and the number of fees or occasions for their payment in a sacrifice is specified *e.g.*, 33 in a *Sautrāmaṇī.* The *S'atapatha-Brāhmaṇa*[4] (II, 2, 2) derives the term from *dakṣaya,* 'to invigorate,' and points out that the fee invigorates the gods by being paid to the priest. The glory of the sacrifice is the gift; the priest should not therefore give it

[1] न वा उ देवाः क्षुधमिद्वधं ददुरुताशितमुपगच्छन्ति मृत्यवः ।
उतो रयिः पृणतो नोप दस्यत्युतापृणन्मर्डितारं न विन्दते ॥
य आध्राय चकमानाय पित्वो ऽन्नवान्त्सनफितायो पजग्मुषे ।
स्थिरं मनः कृणुते सेवते पुरीतो चित्स मडितारं न विन्दते ॥
स इद्भोजो यो गृहवे ददात्यन्नकामाय चरिते कृशाय ।
अरमस्मै भवति यामहूता उतापरीषु कृणुते सखायम् ॥
न सखा यो न ददाति सख्ये स चाभुवे स चमानायपित्वः ।
आपस्मात्प्रेयान्न तदोको अस्ति पृणन्तमन्यमरणं चिदिच्छेत् ॥

[2] तं ह कश्यपो याजयां चकार । तदपि भूमिः श्लोकं जगौ 'न मा मर्त्यः कश्चन दातुमर्हति विश्वकर्मन्भौवन मन्द आसिथ उपसंक्ष्यति स्या सलिलस्य मध्ये मृषैष ते संगरः कश्यपायेति ॥ ed. A. Weber, 1855, p 1002

[3] अलिङ्गग्रहणे गौः सर्वत्र ॥ ed Vidyādhara, 1924, II, p 56.

[4] तं देवा दक्षिणाभिरदक्षयंस्तद्यदेनं दक्षिणाभिरदक्षयं स्तस्माद्दक्षिणा नाम तद्यदेवात्र यज्ञस्य हतस्य व्यथते तदेवास्यैतद्दक्षिणाभिर्दक्षयत्यथ समृद्ध एव यज्ञो भवति तस्माद्दक्षिणा ददाति ॥ (*Ibid.*, p 146)

away, atleast on the day he receives it. (*ib.* XIV, 1, 32).[1] It should be given freely by the sacrificer, and "let there be no bargaining as to *dakṣiṇā*, for by bargaining the priests are deprived of their place in heaven" (*ib.* IX, 5, 16).[2] The sacrificer "ransoms himself when the *dakṣiṇā* is accepted". (*Aitareya Brāhmaṇa*, XV, 1) and the fee strengthens (*dakṣayati*) the sacrifice. The *Taittirīya Saṃhita* (V, 6, 9)[3] insists on the necessity for *dakṣiṇā*: "Him who piles his fire, he should enrich with sacrificial gifts, for thereby, verily, he preserves the sacrifice."

Free Gifts

The *dakṣiṇa* is given within the *vedī*, *i.e.*, the sacrificial enclosure. Free gifts or liberality outside a sacrifice are not less commendable. The *Chandogya Upaniṣad* (IV, 1, 1-3) illustrates it by a story. A S'ūdra named Janas'ruti Pautrāyaṇa was so munificent a giver for acts of piety and kept an open house for all guests, that his "glory" spread above his dwelling to heaven and flying *hamsas* were afraid of getting scorched by the glory. But what is given should be one's own; for, as laid down by the *Taittirīya Sahmita* (VI, 1, 6, 3) "it is a *tapas* only when a person makes a gift of only what he owns" (*Etat khalu vāva tapa ityāhuḥ yaḥ svam dadāti iti*).

Eulogy of Brāhmaṇas

Gifts mentioned in the Veda being fees (*dakṣiṇā*) it naturally follows that the recipients had to be Brāhmaṇas.[4] The *S'atapatha Brāhmaṇa* (II, iii, 14) raises the learned priest to the

[1] [illegible]

(Ibid., p. 1023)

[2] [illegible]

(Ibid., p. 976)

[3] [illegible]

level of gods: "And, verily, there are two kinds of gods: for the gods themselves are assuredly gods; and the priests who have studied and mastered the Veda are the human gods." This is the *sruti-pramāṇa* for the declaration in later smṛtis (*e.g.* *Viṣṇusmṛti*, XIX, 20-22)[1] that the "gods are invisible deities, the Brāhmaṇas are visible deities; the Brāhmaṇa sustains the world; it is by the favour of the Brāhmaṇa that the gods reside in heaven," (since he performs the sacrifices to the gods).

Iṣṭā-Pūrta

As the *dakṣiṇā* is voluntary, not capable of being contracted for in advance without incurring sin, and the *srotriya* has a duty to officiate in sacrifices when called upon for his help in that direction, it is not to be regarded as *quid pro quo*. Thereby it approaches closely the later definition of a *dāna*. In Vedic literature, a distinction of gifts in sacrifices and outside the *vedi* (sacrificial enclosure) seems implicit in the expression *iṣṭā-pūrta*, which is used to denote comprehensively the spiritual merit (*puṇya*) accumulated by a man. The merit adheres to a person, and is destroyed or reduced by any wrong or sinful act of commission or omission.

It meets the soul after death in other worlds. In the famous hymn to Yama in the *R. V.* (X, 14) the spirit of the dead man is thus addressed: (8)

> Join thyself to Yama and the Fathers (*pitṛs*);
> Meet there thy reward in highest heaven; (*samayamena iṣṭā-pūrtena parame vyoman*)
> Return to home, free from all imperfection;
> In radiant power gain union with thy body.[2]

[1] देवाः परोक्षदेवाः प्रत्यक्षदेवाः ब्राह्मणाः ।
ब्राह्मणैर्लोका धार्यन्ते ।
ब्राह्मणानां प्रसादेन दिवि तिष्ठन्ति देवताः ।
ब्राह्मणाभिहितं वाक्य न मिथ्या जायते क्वचित् ॥

[2] Kaegi's *Rig Veda*, trn Arrowsmith, 1902, p. 70 Griffith's more literal version of the *rk* is as follows "Meet Yama, meet the Fathers, meet the merit of free

Literally *iṣṭā* is what is sacrificed, and *pūrta*, what is filled, or completed.[1] To the departed spirit his good acts are to be revealed, having preceded him to heaven :

What has flowed from purpose, or heart,[2]
Or what is gathered from mind or sight,
Follow to the world of good deed,
Where are the seers, the first-born, the ancient ones.

This I place around thee, O abode, the treasure
Whom the all-knower hath brought here ;
After you the lord of the sacrifice will follow ;
Know ye him in the highest firmament.

Know ye him in the highest firmament,
O gods associates, ye know his form ;
When he shall come by the paths god-travelled
(*pathibhiḥ devayānaiḥ*)
Do ye reveal to him what is sacrificed and what
bestowed. (*iṣṭāpūrte kṛṇutādāvirasmai*)

What is offered, what is handed over,
What is given, the sacrificial fee (*dakṣiṇāḥ*)
That may Agni Vaiśvānara
Place in the sky among the gods for us.

Iṣṭā-pūrta has efficacy even in this life. It saves one from his enemies ; whether it be one's own or of one's ancestors. (*Atharva Veda*, II, 12, 4 : *iṣṭā-pūrtam avatu naḥ pitṛṇām*). A sixteenth part of the *iṣṭā-pūrta* of a dead person forms a levy by the assessors of Yama, which can be redeemed before-hand, in this life itself by sacrificing a ram. (*Atharva Veda*, III, 29, 1). To lose one's *iṣṭā-pūrta* was a terrible prospect. The eternal and reciprocal union of the sacrificer and his *iṣṭā-pūrta* is what one longs for and prays to Agni for (*Vājasaneya Saṃhitā*, XV, 54 : *Udbudhyasvāgne prati jāgṛhi tvam-iṣṭāpūrte saṃsṛjethāmayam ca.*). A false reply to an enquiry destroys, according to the *Mahābhārata* (cited by the *Śabdakalpadruma*), the *iṣṭā-pūrta* of

[1] Keith, *Veda of the Black Yajus School*, I, 1914, p. 100, n., explains *pūrtin* as 'one who has satisfied the priests'

[2] Keith's trans. *op. cit.*, p. 423 (Vol. II)

seven generations preceding and following the sinner. Unrestrained evil (*caurakarma*) in a kingdom destroys the king's *iṣṭā-pūrta*, according to the *Mārkaṇḍeya Purāṇa* (18, 6).[1] A sin of omission, like the failure to feed a Brāhmaṇa guest, "destroys (the offender's) hopes (*āśā*) and expectations (*pratīkṣā*), his possessions, his righteousness (*sūnṛta*) his *iṣṭā-pūrta* and all his sons and cattle", according to the *Kaṭhakopaniṣad* (I, i, 8).[2]

Manusmṛti (IV, 227)[3] includes both *iṣṭā* and *pūrta* under *dāna*, when it lays down that "one should, according to his means (*śaktitaḥ*) discharge the duty of gifts (*dāna-dharma niṣevcta*), which consists in *iṣṭā* and *pūrta*, after obtaining a suitable recipient (*pātram āsādya*) and with a joyous mind (*parituṣṭena bhāvena*)." Medhātithi explains the terms thus: "*Iṣṭam* is what is performed within the bounds of the sacrificial enclosure (*antarvedi*), like a sacrifice; *pūrtam* is what is done outside these limits, like presents for unseen benefits) *adṛṣṭār-tham*)" (IV, 226). The definition limits the use of the terms to cases of charity in which an invisible benefit alone accrues. In a passage ascribed to the *Mahābhārata* by Aparārka (p. 290) *iṣṭam* comprehends what is offered to the single (domestic) fire, the triple (srauta) fire and whatever is given as a gift within the sacrificial enclosure (*antarvedyām ca yad-dānam*), while *pūrtam* refers to the dedication of wells, large and small (*vāpi-kūpa*), tanks, temples, gardens and the giving of cooked food (*anna-pradānam*).[4] The sense of terms is illustrated and extended in

[1] इष्टापूर्तविनाशाय तद्राज्ञश्चौरकर्मणः ।
यद्यन्यैः पाल्यते लोकस्तद्भृत्यन्तरसंश्रितः ॥

[2] वैश्वानरः प्रविशति अतिथिर्ब्राह्मणो गृहान् ।
तस्यैतां शान्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम् ॥
आशाप्रतीक्षे संगतं सूनृतां चेष्टापूर्ते पुत्रपशूंश्च सर्वान् ।
एतद्वृङ्क्ते पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन्वसति ब्राह्मणो गृहे ॥

[3] श्रद्धयेष्टं च पूर्तं च नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।
श्रद्धाकृते ह्यक्षये ते भवतः स्वागतैर्धनैः ॥
दानधर्मं निषेवेत नित्यमैष्टिकपौर्तिकम् ।
परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तितः ॥

[4] एकाग्निकर्म हवनं त्रेतायां यच्च हूयते ।
अन्तर्वेद्यां च यद्दानमिष्टमित्यभिधीयते ॥

two verses, which are attributed in the *Malamāsatatva* of Raghunandana to Jātūkarṇya, one of which is identical with that from the *Mahābhārata* illustrating the meaning of *pūrta*. The second half of the first of the two verses is identical with the first half of five half-verses cited as from Nārada by Aparārka; it says that honoring a guest (*i.e.* feeding him with *dakṣiṇā*) and *vaiśvadeva* sacrifice constitute *iṣṭam*. Jātūkarṇya adds to these two the *agnihotra*, austerity (*tapas*), truth (*satyam*) and the upkeep of the Veda (*vedānām ca paripālanam*). For the *iṣṭa* the right to perform (*adhikāra*) rests only with the regenerate varṇas (*dvijāti*), while all, including the S'ūdra and women, have the capacity, and the *duty* to make *pūrta* gifts. Wealth has its obligations as well as its privileges. The duty to give lies on every one with means to do so. The śloka cited by Aparārka from Vṛddha-Vasiṣṭha (p. 199)[1] that "the two who could be unceremoniously drowned, after tying stones round their necks, are the rich man who will not give, and the poor man who is not austere" states rhetorically the accepted view, on which the entire edifice of *Dāna-dharma* is built.

EVOLUTION OF THE DĀNA DOCTRINES

The doctrine of Gifts has thus a long history. Belief that what is given away in this life is a means of happiness in the next is both ancient and universal. Faith in the efficacy of the great sacrifices naturally magnified the value of the priests whose help was necessary for the successful and proper performance of the sacrifices. The *dakṣiṇā* of the priest was like the offerings made into the fire for the gods, and for the offerings in the sacrifice. In all three cases, the offering was parted with by the sacrificer, whose property in it ceased with the act. In an offering to the sacred fire as well as in the great sacrifices, prayer and supplication to the deities preceded the act of libation. An attitude of pious devotion was essential to their success. Analogy

अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चानुपालनम् ।
आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते ॥

[1] It is ascribed also to Bṛhaspati:

द्वावम्भसि प्रवेष्टव्यौ गले बद्ध्वा महाशिलाम् ।
धनवन्तमदातारं दरिद्रं चातपस्विनम् ॥

transferred these features to gifts, whether made in sacrifices or ceremonies like the *s'rāddha*, and the act of giving had to be preceded by ceremonious homage to the donee and a proper frame of devout belief in the donor. For the efficacy of a *homa* (domestic sacrifice) or a *yāga*, the necessary articles and wealth had to be owned by the *kartā* (sacrificer) and to have been acquired in righteous way. The fruitfulness of a gift (*dāna*) was made to depend on similar pre-requisites. The difference between *dakṣiṇā* and *dāna* melted away, when their common elements, *viz.* non-contractual character, aim of an invisible spiritual benefit (*apūrva*, *adṛṣṭaphala*), sacrificial basis and ritualistic formalities, were visualised. The recognition is old. In the *Taittirīya Āraṇyaka* (X, 63, i) it is declared : " Dāna is the armour (*varūtha*) of the sacrifice. In the world of guerdon (*dakṣiṇā-loke*) all beings subsist on the giver. By gifts (*dānena*) evil spirits are driven away. By *dāna* those who hate become friends. Everything rests on *dāna*. Therefore *dāna* is said to be the best." The psychological association of charity (*dāna*) with restraint (*dama*) and compassion (*dayā*) is behind the injunction of Prajapati to gods, men and *asuras*, in the *Bṛhadāraṇyakopaniṣad* (V, 2, 3) : " Be subdued. Give (gifts). Be merciful. Therefore let this triple truth be taught : *Damam*, *Dānam* and *Dayā*."[1]

Growth of the Literature of Dāna

The importance of *Dāna* grew with the rise of non-Ksatriya dynasties, and the increasing opulence of devout S'ūdras, to whom the way of *yāga* was not open. Even otherwise, the equilibrium in a society in which the paramount duties of spiritual leadership and education rested on a small section of the people, which was bound to render its services without demanding remuneration, while economic and political influence as well as affluence went to the other sections, necessitated liberality being inculcated as a *religious* duty, when the beneficiaries would be those of this

[1] Cited by the *Vīramitrodaya*, Dānaprakās'a, fol 9 as from *Kaṇvas'ākhā*. *Rangarāmānuja* explains thus *Dānta bhavata, dānam kuruta, dayām kuruta iti*, p. 267 ed Ānandās'rama, 1911.

The same passage is cited by *Madanapradīpa*, fol 9 as from *Satapatha-brahmaṇa* (sic).

dedicated class. Expediency as much as faith must have strengthened the trend to magnify the virtue of charity, especially towards the class devoted to learning and spirituality. The idea that the gods are pleased when gifts are made leads to the further idea that particular types of gifts, given in particular ways are specially acceptable to particular divinities. Similarly, the old idea that an unseen good of an enduring character that survives the bodily dissolution of the doer, and adheres to him as a beneficial influence in other lives, gives place to the idea that some kinds of gifts, made in certain places and on certain occasions, lead the donor after death to particular heavens. While the *summum bonum* of the intellectual continues to be the conquest of *karma* and rebirth, to men of ordinary mould, life in a paradise, (one of the many heavens or *loka* of Paurāṇic Hinduism) has a more direct and effective appeal. Purāṇic literature worked out in detail the connection between gifts and such paradisaical lives, and stressed the ritualistic and magical accompaniments of donation. Systematisation, classification and analogy were allowed free play in the evolution of an extensive *dāna-dharma*, which strayed more and more from the Vedic belief in *yāga*, *homa* and *iṣṭā-pūrta*, and established concrete relations between certain types of ornate gifts and their reactions on the fortunes of the donors both in this life and after death. The possibilities of elaboration are exploited by the Purāṇas and the Upa-purāṇas as well as by Tantric works. Simple charity, inspired by compassion and universal benevolence, which was held out by Buddhism as an ethical means of release from the bondage of *samsāra* (re-incarnation) was unable to hold its own against the attractions of ornate *dāna* held out in Purāṇic literature. Though the smṛtis forbade gifts made for ostentation, yet to kings of new dynasties, often of dubious *varṇa*, the performance of the more expensive gifts, like that of the great *yāgas*, had a powerful attraction. The pageantry of splendid gifts, claiming to be made in accordance with śāstras, had great value to new dynasts. The voice of the philosopher[1] and the passionate denunciations of the followers of *Bhakti-mārga* are

[1] e. g. *Muṇḍaka Upaniṣad*, I. ii. 10 "Considering *iṣṭā pūrta* as the best, these fools nothing higher, and they re-enter the world having enjoyed their reward in paradise."

powerless against the elaborated *Dāna-dharma*, which is elucidated in digests and special treatises of growing bulk.

Its Imposing Size

The literature of *Dāna* even in its surviving form is of imposing extent. A great part of the *Anuśāsanaparva* of the *Mahābhārata* (chs. 57-99) is devoted to it, while topics connected with *dāna* are dealt with in other *parvas*. Among the *mahāpurāṇas*, the following deal with the subject: *Agnipurāṇa* (chs. 209-213); *Bhaviṣya*, IV, 150 ff.; *Brahma*, 109 (specially on *annadāna*); *Brahma-vaivarta*, Prakṛti-khaṇḍa, 27; *Garuḍa*, 51; *Kūrma*, Uttarārdha, 26; *Linga*, Uttarārdha, 28, *mahādānas*; *Matsya*, chs. 81-91, 205-206, 274-289; *Nārada*, Pūrvārdha, 19 and 31, and Uttarārdha, 41-42; *Pādma*, Ādi., 57, Bhūmi., 39-40, 94, Brahma., 24, Sṛṣṭi., 45, and 75, Uttara., 27, 28, and 33; *Skanda*, I, 2, III, 2. 34, VII, 1, 5 and 208; *Varāha*, 99-111. There are considerations of *Utsarga* and *Pratiṣṭhā* in the *Agni*, (38-106) *Bhavisya*, II, *Garuḍa*, 45-48, *Nārada*, I, 13, *Padma*, (Uttara, 122, 127, and 28, S'ṛṣṭi, 54-56), *Siva*, 11.

The above references, which are taken from Mr. Kane's *History of Dharmaśāstra*, I, 1930, pp. 159-167, refer only to *printed* Purāṇas. Among these, Lakṣmīdhara cites only the following major Purāṇas: *Padma*, *Brahma*, *Bhaviṣya*, *Matsya*, *Varāha* and *Skanda*. He also quotes the *Vāyu-purāṇa* and the *Mārkaṇḍeya-purāṇa*, besides the following Upa-purāṇas: *Ādityapurāṇa* (unprinted), *Kālikā-purāṇa*, *Devīpurāṇa*, *Nandipurāṇa* (known only from quotations mostly having their source in the *Dāna-Kalpataru* itself), *Narasiṁhapurāṇa* and *Vāmanapurāṇa*. In many cases the texts of the printed works do not give the passages quoted, thereby raising a presumption of their authenticity in their present form.[1] A similar deduction about the omitted Purānas is barred by Laksmīdhara's declaration that he avoided repetition wherever possible. One of the subsidiary uses of the publication of the *Kṛtya-Kalpataru* will be the help it will render in the preparation of pure texts of the Purāṇas.

[1] This is so with the editions of *Devīpurāṇa* printed at Calcutta and Bombay and the Bombay editions of *Brahmapurāṇa*

POST-KALPATARU LITERATURE OF DĀNA

There is no reason to believe that Lakṣmīdhara had any predecessors in the treatment of *dāna* in a special treatise. The more considerable works on *Dāna-dharma* written after his time seem to be based ultimately on his treatise. The *Bhūpāla-paddhati*, which is cited by Caṇḍeśvara in *Dānaratnākara* several times, is probably a section of the work named *Bhūpālasamuccaya*, quoted by him in the *Kṛtyaratnākara* (p. 205) under that name, or as *Bhūpāla Kṛtya-samuccaya* (pp. 278, 313, 496), and it *may* be a lost work of Bhoja Bhūpāla, who is named in the same work (p. 58). The *Dānasāgara*, the first considerable treatise on *dāna* after the *Kalpataru*, was written in 1168 A.D. It is stated, by Raghunandana with great approximation to probability, as really composed by Aniruddha, his *purohita*, and the author of *Pitṛdayitā* and *Hāralatā*. The very full treatment of *prayoga-mantras*, arranged for each vedic *śākhā* separately, which is the notable improvement on the *Dānakalpataru* made by the *Dānasāgara*, is obviously the contribution of a *vaidika* like Aniruddha. It may be noted that Ballāla Sena takes pride in the introductory verses prefixed to the *Dānasāgara* in describing himself as the disciple of Aniruddha. (*Inf.* p. 338, sl. 4; *Vṛtrāreriva Goṣpatir narapaterasyāniruddho guruḥ*). Nearly a hundred years later, Hemādri contributed to his *Caturvarga-cintāmaṇi*, an elaborate section on Dāna (*Dāna-Kaṇḍa*). It is the largest existing treatise on the subject. How thoroughly it absorbed, even to the extent of the appropriation of verbal explanations and comments of the *Dānakalpataru* will be seen from my footnotes in which such obligations are noticed. Caṇḍeśvara's *Dānaratnākara* is a much shorter work, and it must have been composed after his *Kṛtyaratnākara* to which a reference is made in the *pratijñā*, and probably after the *Vyavahāra*, *Śuddhi*, *Vivāda* and *Gṛhastha Ratnākaras*, if the concluding verse of the *Dānaratnākara*, in which they are named, is authentic (p. 545). He must have composed it before the *Kṛtyacintāmaṇi*, *Dāna-vākyāvali*, and the *Rājanītiratnākara*, the other works composed by him. It may be taken that the *Dānaratnākara* was composed before 1300 A.D., *i.e.*, a generation later than Hemādri's immense digest, to which Caṇḍeśvara's work contains no reference. The

close proximity in age between the two compilers might explain the omission. Even more directly than Hemādri, Caṇḍeśvara builds his book around the core of Lakṣmīdhara's treatise on *dāna*. As against 22 chapters of *Dānakalpataru*, the *Dānaratnākara* has 29. Caṇḍeśvara draws upon Bhūpāla and even more on Ballāla Sena, to supplement his borrowings from Lakṣmīdhara. He cites some more Purāṇas than his original, *viz. Agni, Ādi, Kūrma, Garuḍa, Nāradīya, Brahmāṇḍa, Viṣṇu, Liṅga, Sāmba,* and *Śiva*. He also quotes *Pāncarātra* and *Darśana* works. The additions he has made are obviously of passages which must have been available to Lakṣmīdhara who had rejected them. In doctrine and statement, he adds little to the *Dānakalpataru*, in spite of his parade of wider reading. Caṇḍeśvara's cousin Rāmadatta wrote in the first quarter of the 14th century a *Dānapaddhati*, dealing with the 16 *mahādānas*. In Mithila the subject continued to attract writers, and Dr. Jayaswal's "Catalogue of Smṛti MSS. in Mithila" mentions several works like *Dānavākyāvali* of Vidyāpati Ṭhakur (c. 1425 A.D.) and a work of the same name by his patron Queen Dhīramati. A work named *Dānārṇava* was also composed by command of this queen. The *Mahadānanirṇaya* of the renowned Maithila-*smārta* Vācaspati Miśra exists in a manuscript in Nepal bearing a date equal to A.D. 1511, and the book itself must have been composed forty or fifty years atleast earlier. (Kane, I, p. 405).

In the Baroda Oriental Institute there exists a treatise on *dāna* named *Aghabādava* or *Dānasāra* (MS. No. 7129 C) which claims to be the work of Viśveśvara Bhaṭṭa, the real author of *Madnapārijāta*, compiled under the patronage of Madanapāla, whose date is placed by Mr. Kane (I, p. 389) between 1360 and 1390 A.D. The colophon is in places almost identical with [illegible] being [illegible] The [illegible] will justify a closer [illegible] this hitherto unrecognised work of Viśveśvara Bhaṭṭa.[1]

The great digest *Madanaratna-pradīpa* has a section devoted to *Dāna*, named *Dānavivekod-dyota* which should have been composed, according to Mr. Kane (*op. cit.* p. 393) between 1425-1450 A.D. An examination of its contents shows that, like other digests on *dāna*, it has fully exploited the *Dāna-Kalpataru*, adding to it additional citations from Purāṇas etc., which Lakṣmīdhara had discarded. It mentions the *Kalpataru* by name two or three times, but its obligations to the earlier work are clear even without a formal citation. It runs in a transcript made from a MS. in the Ānandāsrama at Poona, to 1500 quarto pages.[1] Among previous works mentioned by name are the works of Bhūpāla, the *Kalpataru*, the *Ratnākara*, the *Dāna-sāgara* (to which many of its *prayogas* may be traced), the *Dāna-viveka* (which is also cited by Hemādri) and the opinion of *Cintāmaṇikāra*. The last name is intriguing. Vācaspati Misra's works have names ending with "cintāmani." If it is Vācaspati who is alluded to under this designation, the citation will run against the dates of Madanasimha (A.D. 1425-1450) and of Vācaspati (c. 1450 A.D.) now accepted. The only work of this great Maithila on *Dāna*, which is known is the *Mahādāna-nirṇaya*, and why its author should be called "Cintāmanikāra" will still remain to be explained. We know of no other writer prior to Madanasimha to whom this designation would apply.

The *Madanaratna-pradīpa* on *Dāna* illustrates the way in which a digest grows like an ice-ball. It contains nothing new on the theory of *Dāna*, which might add to what we find in the *Kalpataru*. Its *prayogas* are not better or fuller or clearer than those of *Dānasāgara*. But, on such matters as the erection of kuṇḍas or pavilions etc., it dilates and quotes extensively from works on *S'ilpas'āstra*, like *Vāstus'āstra*, *Visvambhara-Vāstus'āstra* (p. 178), *Mayadīpika* (p. 264), (p. 185), *Visvakarmīya* (p. 220) and *Varāhasamhita* *i.e.*, the *Bṛhatsamhitā* of Varāhamihira (p. 173). It quotes works on astrology for proper moments for gifts, like the *Jyotis-s'āstra* (p. 108), *Jyotir-Parāsara*, (p. 111), and *Siddhānta-s'ekhara* (p. 189), *Brahma-yāmala* (p. 231), *Utpala-parimala* (p. 241), and *Siddhānta-samhitā* (p. 263). Works on S'aiva and Vaiṣṇava Āgama like *S'ivadharmottara* (p. 114), *Mūlāgama* (p. 190), *S'āradātilaka* (p. 198), *Kāmikāgama*

[1] Now in the Adyar Library, Madras.

(p. 199), *Prathamāgama* (p. 212), *Pingalāgama* (p. 213), *Kālottara* (p. 212), *Svāyambhuvāgama* (p. 217), *Lalitā-vijaya* (p. 645) and *Pāñcarātra* (p. 753) are freely cited. The way in which these works are brought in shows the growing artificiality of the treatment of *Dāna*, the magical rites with which the old simple donative offerings were gradually smothered, and the atmosphere of mystery with which the giving of gifts began to be shrouded. By the end of the fifteenth century A.D. this transformation was complete.

The contribution of the sixteenth and early seventeenth centuries to *Dāna* lore consists in the systematisation of the doctrine and ritual, the application of *Mīmāmsa* rules, of which the new writers, like Lakṣmīdhara and the old *bhāṣyakāras* were masters, and attempts to separate the more ornate *dānas* from the less. The emulation to excel older writers in comprehensiveness also is in evidence in writers like Mitra Misra, the author of the biggest extant digest, the *Vīramitrodaya*. There is a tendency to hark back to older authorities like the *Kalpataru* and *the Pārijāta*, in preference to the intervening writers. Smaller compendia (like Divākara's *Dānacandrikā*, c. 1675 A. D., are popular.[1] When ambitious princes wish to commemorate their achievements by splendid coronations and cermonial gifts, conforming to the rules laid down for *Mahādānas*, special heirophants like the celebrated Gāgā Bhaṭṭa or Visvesvara Bhaṭṭa are engaged, as he was for the coronation and allied ceremonies of S'ivāji (A. D. 1676). Greater importance is attached than before to gifts at sacred *tīrthas*, and on special occasions. *Pūrta* gains precedence over *iṣṭa*, and gifts to individuals become not more important than dedications for public purposes, which suit better the changing spirit of the times. Scholars no more concern themselves with elaborating the rules for gifts which were becoming obsolete. The special treatises on

[1] The *Danacandrika* contains details of an astonishingly large number of gifts Its author Divākara was the *dauhitra* of Rāmakṛṣṇa Bhaṭṭa, father of Kamalākara Bhatta. Mr Kane fixes his literary activity between 1620 and 1670 A D Among writers or works cited by him are the *Kalpataru* (p. 39), Vijñānes'vara (p 97),
8, 11, 14, 18,
ladnaratna,
sara (p 67),
aṭ trimsan.
mala (p. 97). Neither Caṇḍes'vara's work on *Dana*, nor Mitramis'ra's is referred to

Dāna of the early seventeenth century,[1] which reflected the love of comprehension and vast erudition of the last of the distinguished *nibandha-kāras* like Mitra Misra, Bhaṭṭa Nīlakaṇṭha and his cousin Kamalākara, become works of reference permanently occupying the upper shelves of libraries. The newer writers even on *Dāna*, like Govindānanda concern themselves only with the *dānas* which have uses in the life of the average man. The legal aspects of gifts are more studied than their ritualistic and mystic aspects. *Dāna* comes to occupy a minor place in the popular manuals of daily duties (*āhnika*).[2] Its study partakes more the character of an antiquarian exercise than the cultivation of a subject of vivid and widespread interest. Its academic use is in its furnishing the background for the donative inscriptions, which virtually monopolise the extant epigraphic material.

ANALYSIS OF DĀNA-DHARMA

We may now proceed to state briefly the relevant teachings of *Dāna-dharma* as set forth in Lakṣmīdhara's primary work, and as developed by his major successors.

THE PRAISE OF DĀNA

Lakṣmīdhara, after indicating the scope and subject-matter of his book in the *viṣaya-nirdesaḥ* or *pratijñā* (pp. 1-2) proceeds to discuss the nature of *Dāna*. Writers who followed him have usually begun with an eulogy of gifts, in which they show its importance (*e.g. Dānaprakāsa*, fol. 8-16). Caṇḍesvara (p. 3) simply cites Manu's injunctions (I, 86, and IV, 227) to practise Dāna as the chief virtue of Kali-yuga, in suitable charitable works (*pūrta*) and sacrifices (*Iṣṭa*).

[1] Nīlakaṇṭha's *Dānamayūkha* has been printed. He departs from the practice of older writers in separating *utsarga* (the old *pūrta*) and *pratiṣṭha*, which partially covered the groun[illegible] each of the three. The [illegible] is even larger and is un[illegible] vision for the Adyar Lib[illegible] a line of illustrious treatise[illegible] me for the Adyar Library

[2] The South Indian *smartas* like Haris Venkaṭācārya, the author of *Smṛti-ratnākara* and Vaidyanātha Dīkṣita, the author of *Smṛtimuktāphala*, do not concern themselves much with *Dāna*, except so far as it comes within *āhnika*, *srāddha*, *prāyascitta*, and *asauca*. [illegible] had Hemādri.

The duty is enjoined briefly on p. 10. Few of the later writers who cite Vedic praises of gifts refer to the famous *dānastutis*, possibly from regarding them as related to *dakṣiṇā* rather than *dāna*. The *Vīramitrodaya* cites (following the *Madana-pradīpa*) a long passage from the *Mahābhārata* (fol. 13-14) on famous royal donors. The important duty of gifts is shown by imprecations against those who say: "Do not give" when one is about to make a gift, or perform a sacrifice (p. 24). As there is no special merit in merely discharging an ordinary duty, taking credit for a gift is sinful. Accordingly, following Manu (IV, 237), the advertisement of a gift is condemned as likely to weaken its beneficial effects (p. 24). On the same ground, gifts have to be given without solicitation (p. 4). Reciprocal gifts are not gifts; they are sinful (p. 4). The destiny of wealth is to be acquired righteously and developed and distributed in gifts to deserving persons (p. 4).

NATURE OF DĀNA (DĀNASVARŪPAM)

A real gift (*dharma-dāna*) is made without expectation of a return, it is given to one who is indicated as a proper recipient by the śāstras (*udite pātre*), and it is given freely and with devotion (p. 5). Donations made out of fear, cupidity, love, shame, and pleasurable impulse, are miscalled *Dāna* (p. 6). The six elements of a gift are the donor, the donee, a devout frame of mind in both, the object to be given, time and place. The old idea that a gift entails a reduction of the merit (*puṇya*) of the recipient, and must be balanced by (1) the possession of adequate acquired spirituality and merit and (2) by penance, is behind the rules defining the high qualities which the perfect donee and donor should have. One who suffers from diseases due to bad *karma* in previous births (*pāpa-rogī*) is not a person from whom one can safely take a gift; nor one who follows a bad life or calling; nor one who is afflicted with misfortune (p. 6). A gift wrongly made might not only fail to attain its invisible good effect (*adṛṣta-phala*) but have either no effect or lead to an evil recoil on the donor (p. 7). Gifts are of four classes: of permanent good effect, of daily benefit, of affection, of expediency (p. 8). Gifts may be made with or without

the sacred fire. Certain articles constitute the best, some of the middling and others bad gifts. To donate what has been unlawfully acquired is bound to result only in evil (p. 9). What is given or promised can not be taken back (p. 11). Give respectfully, and receive a gift with honor (p. 12). The decadence of our age is shown by donees coming voluntarily for gifts (p. 13). A devout spirit corrects errors in gift-ritual (p. 14). All gifts must be made by pouring water (p. 14). To give is the test of the good householder (p. 15). Give secretly (p. 15); it is the best way.

Definition of Gift

Laksmīdhara omits a definition of *Dāna*, contenting himself with a general indication. As it enters into litigation as well as *dharma*, later writers have explored its scope. The Mīmāmsa definition of a gift is that it begins with the relinquishment of ownership by the giver and ends with the acquisition of ownership by the recipient. Under this definition, acceptance, *pratigraha*, is necessary for completing a gift. A mere offer to give might fail to find a response in a willingness to accept. Thus, in a formal gift, the offer is made to a person, as in the gift of a *kanyā*, the offer is permitted by the donee saying, "Give" (*dadasva*), the gift is then made in the form prescribed, and completed by the pouring of water. The invisible effect (*apūrva*, *adṛṣṭa*) is started by the offer, but the obligation lies on the donor to complete the gift, if he should get the beneficial invisible effect. In the case of a gift dedicated to an absent person, who is the mentally elected donee, if the donor pours water on water, his ownership is terminated, and he can not recall the gift; but, till it is taken over by the intended donee, the latter does not acquire the disability (spiritual) of receiving a gift (*na doṣabhāk*). To get the full effect, the donor must protect the gift till it is taken over by the donee.[1] On this principle, *dāna* is distinguished from *yāga* and *homa*, as in the latter there is no acceptance of the offering or libation by the deity intended as recipient. In this view, a *pratiṣṭhā* or dedication or a *pūrta*

[1] He should do so, as the sacrificer has to see that the offering meant for the fire is not released till it falls into the fire.

[illegible]

or a gift for a public purpose of a tank, garden etc. will not rightly come under *dāna*. And as a gift has to be made, with proper forms, and with a *dakṣiṇā* (guerdon), free teaching can be called *vidyā-dāna* only by analogy (*guṇa-dāna*), as the teacher does not give a fee to the pupil before imparting instruction to him free. Nor will the gift of a son in adoption, and gifts of affection (*kāma-dāna*) be real *dāna*. Nīlakaṇṭha, who begins with this discussion, would not dismiss the gifts, excepting the *dharma-dāna*, as not in the category, by applying the fiction (as in the fiction of purchasing *soma* for a sacrifice, when it is really provided by the sacrificer to the person supposed to sell it to the sacrificer) of conformity. But, he excludes from his treatment of *dāna* dedications for public purposes. Lakṣmīdhara, though a Mīmāṃsaka, discards the question definition, contents himself with an indication of the rough constituents of *dāna*, following Devala, and treats as *dāna* whatever conforms to the prescribed requirements as regards the qualities of giver and recipient, the objects of the gifts, and due conformity to prescribed procedure. *Utsaraga* (dedication) comes within the scope of his treatment of *dāna*, and his position approximates *dāna* to *homa* and *yāga*, and brings it into line with ancient usage.[1] This is in conformity with what Govindānanda states as the feature commonly associated with *dāna*, *viz.* relinquishment which aims at the creation of ownership in the person contemplated (*Uddes'yagatasvāmitvajanakastyāgo dānam*)[2]. But as mere relinquishment leading to the generation of ownership in another of the object relinquished may bring a sale within the definition, qualifying words have to be used to restrict the use of *dāna* to correct cases of gifts, as laid down in the s'āstras. Accordingly Govindānanda modifies the old definition by additional clauses thus: "*Dāna* is the relinquishment of ownership in an object, in ways laid down by the s'āstras, following the giving and acceptance of the object in the manner laid down by the s'āstras."[3] Under this definition

[1] *Dana Kriyā-Kaumudi*, p 124
वेदबोधितत्यागस्य यागो दानं होमो वा इति त्रितयान्यतरनियमात् सर्वसत्त्वसम्प्रदानकरूपवाप्याद्युत्सर्गस्य ।

[2] *Ibid*, p 3

[3] *Ibid*, p. 2 शास्त्रोक्तसंप्रदानस्वीकारसंपादकः शास्त्रोक्तप्रकारो द्रव्यत्यागो दानमिति वैधदानलक्षणमायतम् ॥

failure to conform to the procedure laid down will invalidate the claim of a transfer to be deemed a gift (*dāna*). Thus, according to the *Dānaratnākara*, a *dāna* can not be made after the donor has taken his food.[1] If this condition is not complied with, a *dāna* will be no *dāna*, as it will not conform to ways laid down by the śāstras. The mental attitude is important to determine whether a transfer is a *dāna* or not. Devala, cited by Lakṣmīdhara, insists on the donor not expecting a return (*anavekṣya prayojanam*) for the gift as essential. Thus, wedding and birthday presents which are nowadays given, in the confidence that similar presents will be received from the recipients by the donor later on in his turn, will violate this condition of *dāna*, which of course bars a sale, open or disguised, from inclusion in the category. A spiritual return (*adṛṣṭa prayojanam*) is not, however, barred as an expectation which would invalidate the gift: for, what is to be avoided is the expectation of some advantage or benefit from the person who receives the gift, and not what arises from the act of donation in accordance with the śāstras.

PRATIGRAHA

It has been pointed out that while *yāga, homa and dāna* have, as pointed out by Śabara-svāmin (IV, 2, 28), a common element in 'offering', involving relinquishment of ownership, only in *dāna* is the thing actually taken away by the recipient. In *yāga* and *homa* this is wanting in a literal sense, though it is presumed that what is offered to a deity or the fire is accepted and taken over, when the ceremony is properly done, as in the mere verbal surrendership of ownership to the deity in *yāga*, following prescribed rites, and the thing offered in a *homa* is thrown into a prescribed receptacle, such as water or the fire.[2] The formal taking over is *pratigraha*, which, in the case of a human donee is not to be automatically presumed. The *pratigraha*, or taking over, entails both a mental attitude as well as

[1] p. 7. अदृष्टमश्नुते दानं भुक्त्वा दानं न दृश्यते ।
पुनरागमनं नास्ति तस्य दानमनर्थकम् ॥
भोजनानन्तरं दानं क्वचिन्न दृश्यते । पुनरतिफलद्वारागमनं पुन नास्ति । अत एव तदनर्थकं फलशून्यत्वादित्यर्थः ॥

[2] *Sabara-bhāṣya*, Trn. G. Jha, II, 1934, p. 765.

physical acts. The former[1] consists, as pointed out by Medhātithi (*Manu*, IV, 5), in the donee's faith that by his accepting the thing given the donor will obtain some spiritual merit (*puṇya*) or invisible benefit (*adṛṣṭam*). The latter comprise the recitation by the donee of certain prescribed *mantras*[1] (such as *devasya tvā*, and the taking over of the object given away in the manner prescribed; *e g.* a cow by the tail, an elephant by the trunk, a horse by its mane, a *dāsī* by touching her head etc. Want of formal *pratigraha*, in any way, makes a gift incomplete, viewed as *dāna*. Almsgiving, casual presents to relations, tips to servants, will not be *dāna*.[1] General poor feeding will not be *dāna*, though usually alluded to by analogy as *annadāna*.

A verse of the *Agnipurāna* is quoted by Govindānanda for instance, which extols the limitless reach of a *dāna* by describing how, after mentally deciding upon a recipient of a gift, the giver can complete the gift, by pouring water (as a mark of renunciation of ownership) on the ground; but it is explained away by pointing out that if by any chance the intended donee does not get possession of the thing, the *dāna* has not fructified, by being left incomplete.[2] The verse is cited in a slightly different form by Nīlakaṇṭha, so as to convey the same sense of incompleteness, only so far as the donee is concerned: "If a donor, after determining mentally the person to whom the gift is made, pours water on water, then he obtains the fruit of the action, while the (intended) donee does not acquire the sin of acceptance."[3]

A third condition of a correct *pratigraha* is that in the formula with which the donation is made the name of the particular deity to whom the object donated is sacred must be mentioned. The recital of the deity's name corresponds to the indication of the name of the *ṛṣi* and *chandas* in the formula preceding the repetition of a Vedic *mantra*. When, specific results, besides the unseen benefit (*adṛṣta-phala*), are indicated in śāstras for any gifts validly made, the specification of such

[1] नैव ग्रहणमात्रं प्रतिग्रहः । अदृष्टबुद्धया दीयमानं मन्त्रपूर्वं गृह्णतः 'प्रतिग्रहो' भवति । न च भैक्षे 'देवस्य त्वादि' मन्त्रोच्चारणमस्ति । न च प्रसादिना दानग्रहणे ॥ (ed. Jha, I, p. 329)

[2] This is repeated and explained away in a lengthy note by *Viramitrodaya* also, I, fol. 35-38. See also *Dānakriyākaumudi*, p. 3.

[3] *Dānamayūkha*, p 2

aims is an ingredient of the formula of donation. Other details of the actual ceremony of *dāna* are laid down and are to be regarded as essential to validity of a gift; *e.g.*, the presentation of a *dakṣiṇā* to the donee, seating the donee so as to make him face west, the donor facing east, except for *kanyādāna*, for which the donee is seated facing east. The *dravyadevatas* are named, following a purāṇa (*e.g.*, *Visnudharmottara*) in the later works on *dāna* like *Dānamayūkha* (pp. 11, 13). *Dānakriyā-kaumudī* (pp. 5-7).[1]

Dāna is a religious act. It has to be done with scrupulous regard to the procedure prescribed, not only for all *dānas*, but the procedure indicated for individual *dānas*. The donor is assisted by a *purohita*, learned in the procedure, and will not therefore ordinarily go wrong. The recipient has an obligation not less onerous, and in fact more onerous. Fault in procedure will, from the standpoint of the giver only make him lose the expected benefit. But a defect in procedure will be serious to the donee (*pratigrahi*), since every *dāna* carries with it a load of demerit, which will be intensified by errors in procedure, such as the omission of the correct *mantras*, or use of wrong *mantras*, or omission of some formulæ. Such results may be calamitous to the donee.[2] This is why *Manusmṛti* (IV, 187) contains this warning: "Without a correct knowledge of the rules prescribed by the sacred law for the acceptance of gifts, a wise man should not accept anything, even if he is pining (at the time) with hunger."[3] The recipient of a gift must firstly possess the learning and spirituality, when will enable him to get over the bad effects of the acceptance of a *dāna*, and secondly, he must perform the penances (*prāyścitta*) enjoined for the acceptance of gifts generally and specifically. This why, according to Manu (IV, 191) "an ignorant person should be afraid of accepting any presents; for by reason of (even) a very small (gift, which he accepts), he, as a fool, sinks into hell, as a cow sinks into a morass."[4] Manu indicates the evils which will follow acceptance of particular gifts, without either the capacity to merit them and

[1] See also *Viramitrodaya*, fol 154-155. [2] *He may become a Brahmarakṣas*

[3] न द्रव्याणामविज्ञाय विधिं धर्म्यं प्रतिग्रहे ।
प्राज्ञः प्रतिग्रहं कुर्यादवसीदन्नपि क्षुधा ॥

[4] तस्मादविद्वान् बिभियाद्यस्मात्तस्मात्प्रतिग्रहात् ।
स्वल्पकेनाप्यविद्वान् हि पङ्के गौरिव सीदति ॥

get over their bad influences, or through errors in procedure, thus: "Gold and food destroy his longevity, land and a cow his body, a horse his eye, a garment his skin, clarified butter his energy, seasamum seed his offspring." IV, 189). The risk is so great that Yājñavalkya utters this warning (I, 213)[1]: "He who though fully competent to accept (*pratigraha-samarthopi*) does not accept a *dana* attains the several worlds which are attained by those who are charitable and attain by their gifts." Reluctance to accept (*pratigrahe saṁkucitahasta*) is one of the qualities of the person who is a fit donee, according to Vasiṣṭha (VI, 25, cited on p. 27, *infra*.) Sītā describes Rāma as a donor and as one who will not receive gifts.[3]

Lakṣmīdhara on Dāna Procedure

The importance of the ritual in *dāna* is responsible for the careful description of *prayoga* in post-*Kalpataru* works on gifts. Lakṣmīdhara gives the special ritual for some of the greater gifts, along with the names of the mantras to be recited at the time, but the general rules are assumed as within the knowledge of his readers, or atleast the *purohits*, who will guide them, when they put the teachings of his work into effect. Some of the later works have chapters on *paribhāṣā* (definitions), corresponding to a general clauses section in relation to gifts (e.g. *Madanaratna*, p. 136 ff.) and (*Vīramitrodaya*, p. 130 ff.) in which such matters as the measurement of objects to be donated etc. are treated of. The general attitude of Lakṣmīdhara is that his work is addressed to kings and laymen, who will requisition the services of men learned in the details of ritual when necessary, and to *Vaidikas* to whom detailed instruction will be unnecessary. In many cases, he merely mentions the short name of the *riks* to be used. (e g. *Pāvamānam*, p. 283, *Rātrisūktam*, p. 283 etc.). In Appendix C, an attempt is made to identify the Vedic *mantras* to which Lakṣmīdhara has referred in this way. (pp. 354-358).

[1] हिरण्यमायुरन्नं च भूर्गौश्चाप्योषतस्तनुम् ।
अश्वश्चक्षुस्त्वचं वासो घृतं तेजस्तिलाः प्रजाः ॥

[2] प्रतिग्रहसमर्थोऽपि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ।
ये लोका दानशीलानां स तानाप्नोति पुष्कलान् ॥

[3] दद्यान्नप्रतिगृह्णीयात् . . . . रामः सत्यपराक्रमः (*Ramayaṇa*, V, 33, 25).

DAKṢIṆĀ

One of the conditions of a valid *dāna* is the presentation of a *dakṣiṇā* to the recipient, over and above the article given away. This is in accordance with the old Vedic ritual. Its omission will invalidate a *dāna* and make it productive of neither good nor evil. A *yajña* without *dakṣiṇā* and devotion (*sraddhā*) is of the worst kind (*tāmasam*) according to the *Bhagavadgītā* (XVII, 11-13).[1] The *dakṣiṇā* is specified for various gifts. It must be in gold, except when gold itself is the gift, when the *dakṣiṇā* must be in silver. (*Dānakriyākaumudī*, p. 11 ; *Madnapradīpa*, p. 154). In many cases the exact *dakṣiṇā* is specified. Where such specific indication is wanting, the *dakṣiṇā* should bear a proportion to the value of the object given. According to the *Dānacandrikā*, (p. 3) quoting Vyāsa, this should be one-tenth of the value of the object presented, where no proportion is specified for a *dāna*, but it is recommended that it should one-third of the value of the thing given away. In the gift of idols (*pratimādāna*) Divākara mentions a third or a fourth of the value of the thing presented as a suitable *dakṣiṇā* (*ib.* p. 68). Ten per cent of the value is the proportion indicated in *Madnapradīpa* (p. 156) on the authority of the *Skanda-purāṇa*, for gifts for which there is no fixed *dakṣiṇā*. To give a *dakṣiṇā* lower in value than that proper for the gift or sacrifice will be to run serious risks. According to Manu (XI, 40)[2] "the organs (of sense and action), honour, (bliss in) heaven, longevity, fame, offspring, and cattle are destroyed by a *yajña* at which too small *dakṣiṇas* are offered." Accordingly, Manu advises persons of small means to control their desire to perform meritorius acts, which entail the payment

[1] अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।
यष्टव्यमेवेति पुनः समाधाय स सात्त्विकः ॥
अभिसंधाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यः ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥
विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥

[2] इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्तिं प्रजाः पशून् ।
हन्त्यल्पदक्षिणो यज्ञः तस्मान्नाल्पधनो यजेत् ॥

of *dakṣiṇā*. (XI, 39)[1] Accordingly estimating the value of a gift, and in cases in which a gift is measurable by weight, cubic content or area to measure them properly, is a duty cast on the donor in order that there might be no error in dimension or valuation. Hence, later digests like *Madanaratna* (p. 154 ff) and *Vīramitrodaya* (p. 130 ff.) have sections called "*paribhāṣā*" (conventions) dealing with measurements of land (*bhūmānam*), of things (*dravyamānam*) etc. The *Kalpataru* omits such indications of the amount to be given and has no *paribhāṣā* section in its *Dānakāṇḍa*, consistently with its design of all such things to priests learned in *Prayoga*.

Other Details of Dāna Ritual

For each specific *dāna* there are certain specific *mantras* to be recited by the donor and the donee respectively, and certain formulæ to be uttered in making the gift and in accepting it. The later digests detail these. The *mantras* recited by the donor generally relate to the spiritual quality of the article given away, or are addressed to it as apostrophised. The *mantras* to be recited by the donee are usually the *Sāvitram* (beginning with the words "*Devasya tvā savituḥ prasave' śvinorbāhubhyām pūṣṇo hastābhyām, pratigṛhṇāmi,*" (Taittirīya Samhita, II, 6, 8, 6, etc.) and the *Kāmastuti* (beginning with the words: "*Ka idam kasma adāt,*" TB., 2, 2, 5, 5 etc., after which he should repeat the name of the object received and its tutelary deity. (*Dānakriyā-kaumudi*, p. 15).

The donor and the donee are to sit facing each other, the donor facing east, except in *kanyādāna* (gift of a virgin) when the donee sits facing east, and they are to sit on *kuśa* grass. They must both have bathed, performed *sandhyā*, and *ācamana* (sipping water thrice with *mantras*). Neither should wear wet clothes (*Vīramitrodaya*, p. 150, citing Āpastamba); and both should wear *pavitra* on their right ring fingers, and wear *uttarīya* (the second cloth). The hands should be held between the knees (*antarjānukaraḥ*), and the gift should be grasped by the

[1] पुण्यान्यानि कुर्वीत श्रद्धानो जितेन्द्रियः ।
नत्वल्पदक्षिणैर्यज्ञै र्यजेतेह कथंचन ॥

right hand. The *dakṣiṇā* must be placed in the centre of the right palm of the donee. Water should be poured through *kuśa* (*kuśodakam*) on the recipient's palm. The formula of giving should mention the name of the person to whom the gift is made, his father's name, his grandfather's name and *gotra*, the object given, and purpose of the gift, and the words of donation, *viz. tubhyam aham sampradate* must be followed (except, in the case of *kanyādana*) by the words *na mama*. A gift should not be made or received wearing yellow or coloured clothes, according to a verse of Bodhāyana quoted by Mitra Misra (*op. cit.* p. 150). Ordinarily a *dāna* must not be made at night, such gifts as *utkrānti-dāna* and gifts during eclipses being obvious exceptions. Other exceptions to the rule are marriages (in areas in which they are celebrated at night), the birth of a child, and the occurrence of *kaṭaka* and *makara-saṃkramaṇa*. During the *aśauca* (impurity) of either party a *dāna* is not permissible but in many cases a bath taken immediately before the ceremony purifies immediately (*sadyaś-śaucam*). Those occupied in sacrifices, and *vratas* as well as kings are to be regarded as free of impurity, arising from birth or death. (*Dānakriyākaumudī*, p. 25).[1]

Classifications of Gifts

There are many formal classifications of gifts according to form, purpose, parties, time, place, circumstance, object given away, ritual followed, and ethical nature. The divisions are useful in bringing out the elements of true and simulative or false gifts. Lakṣmīdhara gives some of the classifications for the purpose of bringing out the relevant features of a true *dāna* (pp. 5-11). The causative factors of gifts (*adhiṣṭhānāni*) of a *dāna* are six, according to Devala (p. 5), *viz.*, *dharma*, *artha*, *kāma*, *vrīḍā* (shame), *harṣa* (joy) and *bhaya* (fear), and each may

[1] राज्ञां च सूतकं नास्ति व्रतिनां न च सत्रिणाम् ।
दीक्षितानाञ्च सर्वेषां यस्य चेच्छन्ति ब्राह्मणाः ॥
ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्मकुर्वताम् ।
सत्रि-व्रति-ब्रह्मचारि-दातृब्रह्मविदां तथा ॥
दाने विवाहे यज्ञे च सङ्ग्रामे देशविप्लवे ।
आपद्यपि हि कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते ॥

inspire a gift. Of these the first alone is a true *dāna*. An old *Vaidika* classification is fourfold: *dhruvam*, *ājasrikam*, *kāmyam* and *naimittikam* (p. 7). Manu (IV, 226) divides gifts into two classes, *viz.*, *aiṣṭika*, what is given in a *yajña*, and *pūrtika*, what is given outside the sacrificial enclosure (*vedi*), p. 10. The famous classification of *dānas* into *sāttvika* (morally good), *rājasa* (inspired by feeling) and *tāmasa* (black), which is made by the *Bhagavadgītā* (XVII, 20-22) is reproduced (p. 11) for the purpose of showing that the true gift should not be tainted by self-interest or association with wrong persons, places or moments. The essential features of a real *dāna*, its irrevocability (pp. 11-12) its reverential release, (pp. 12-13), its unsolicited fulfilment, its backing of intense devotion (*śraddhā*), which is even more important to its efficacy than *mantra* and *homa* (p. 14), its commencement and end in benedictory *mantras* (*svastivācya*, p. 15) are all implicit in the classifications and are explained by Lakṣmīdhara by suitable citations.

Fit Objects of Dāna

Lakṣmīdhara's discussion of what is fit to be donated and what is not does not deal with particular things so much as classes of things. According to the old belief, which is reflected in the Vedas, many things which are included in major and minor gifts taint the recipient more or less seriously and are therefore either discouraged as gifts or condemned. There is apparent contradiction even in the most ancient literature on the suitability and the unsuitability of the same object for a gift or *dakṣiṇā*. Thus in the *Ṛgveda* (X, 107) the gift of horses is lauded; while in the *Taittirīya Saṁhitā* (II, 2, 6, 3) it is included in the general condemnation of accepting animals with two rows of teeth.[1] On the other hand the *Gautama-Dharmasūtra* (XIX, 16) says: "Gold, a cow, a dress, a horse, land, *tila*, clarified butter and cooked food are gifts which destroy sin.' The *Vīramitrodaya* cites an unidentified passage from the Veda (*śrutiḥ*) to the effect that an elephant should not be accepted as a gift. (*Na hastinam pratigṛhṇīyāt . . . iti śrutiḥ*, p. 99), though

[1] "A measure of himself he obtains who accepts an animal with teeth in both jaws, whether horse or man; he who has accepted an animal with teeth in both jaws should offer on twelve potsherds to Vaiśvānara" (Keith's trn. p. 151).

it devotes a great deal of space to the laudation of gifts of elephants, like other books on *Dāna*. In fact, there is hardly *any* object which is commended as bringing spiritual merit and advantage even in this life to the donor, which is not, at the same time, held out as sinful of acceptance. Divākara (*Danacandrikā*, p. 96) cities a śloka[1] which condemns the acceptance of gifts of sesamum seed, cows, elephants, horses, buffaloes, skins, idols, a cow at the point of giving birth to a calf (*ubhayamukhī*), these are the seven gifts of terrible portent in acceptance. The last of these is praised as one of the most efficacious gifts in all works on *Dāna*, and yet, the *Dānaratnākara* (p. 45) cites a śloka[2] from the *Ādityapurāṇa* which states that the fool (*mūḍho*) who accepts a *ubhaytomukhī* is bound by a thousand fetters of Varuṇa (*Varuṇa-pāśa*) each of which will take a century to loosen. Caṇḍeśvara himself devotes a section to the praise of this gift (pp. 303-308) which cites the *Matsyapurāṇa* to show that the donor of this cow will live in heaven as for as many *yugas* as there hairs on the body of the cow (p. 305). The whole of this section is 'borrowed' by Caṇḍeśvara from the *Dānakalpataru*, *infra*, pp. 165-176. On p. 45 of *Dānaratnākara*, Caṇḍeśvara quotes the Agni and Brahma purāṇas to show that grave post-mortuary calamities befall one who accepts the following as gifts: elephants, horses, chariots, the beds and seats of dead men, the skin of the black antelope (*kṛṣṇajina*), a cow at the point of delivery, etc. Such persons are asked to undergo the sacramental rites of birth, naming etc., anew.[3]

[1] तिलधेनुर्गजोवाजीमाहिषाजिनमूर्तयः ।
सुरभिस्सूयमाना च घोराः सप्तप्रतिग्रहाः ॥
इति निषेधात् ।

[2] किं करिष्यत्यसौ मूढो गृह्णन्नुभयतोमुखीम् ।
सहस्रं वारुणपाशास्तु यस्याशु विसम्भताः ॥
तस्य वर्षशतेपूर्णे पाशः एकः प्रमुच्यते ।
एतामवस्थामाप्नोति गृह्णन्नुभयतोमुखीम् ॥

[3] अग्निपुराणे—
हस्त्यश्वरथयानानि मृतशय्यासनानि च ।
कृष्णाजिनं च गृह्णाति अनापत्सु द्विजोत्तमः ॥

Laksmīdhara omits both the mention and the explanation of such contradiction, though he must have been aware of them. The explanation is found in the sentence cited from the *Viṣṇu-dharmottara-purāṇa* in *Dānaratnapradīpa* (p. 99) that all acceptance of gifts destroys brāhmanic lustre[1]. A gift has to be looked at from two standpoints. From the point of view of the giver, the rarer or more valuable the gift, the greater the advantage to him, if the gift is accepted; while, from the standpoint of the donee, it carries a correspondingly heavy load of sin, that only his acquired *puṇya* (spiritual merit), *tapas* (pious austerity) and virtue springing from conduct and learning can overcome, with the aid of appropriate penances. In the theory of Dāna the monopoly of *pratigraha* conferred on the Brāhmaṇa was a source of danger rather than an enviable privilege.

The underlying principles of *Dāna* will explain the great importance attached in all discussions of Gifts to what may or may not be given away properly (*deyādeya*) and the qualities of the eligible donor and donee (*dātṛpratigṛhītṛ-lakṣaṇam*).

Fit Classes of Gifts

Laksmīdhara repeats the old teaching that one should not starve his family in a desire to be charitable. It is allowable to give away only what is left over after the needs of the donor and his family are provided for. He is a fool who starves his kith and kin and gives to strangers (p. 16). A man is not permitted to give away his all (*sarvasvam*), nor can he give away what is not his own. What is already promised away is not one's own, and so cannot form a new gift.

Can a wife or son be gifted away? Laksmīdhara cites Yājñavalkya (II, 175) who lays down that "without detriment

ततोऽभयमुखी स्त्रेभात् सशैलां मेदिनीं द्विजः ।
गृह्णन् पापपरो नित्यं कूटसाक्षी च कपटी ॥
मद्यकृदधमो लोके स प्रेतो जायते नरः ।

[1] ब्रह्मपुराणे—
गृहीतानां तु तस्यां तु पुनस्संस्कारमर्हति ।
प्रतिग्रहेण विप्राणां ब्रह्मतेजो विनश्यति ॥

to one's property everything may be given away except wife and son." According to Dakṣa (p. 17) a wife and her separate property (*dārāśca taddhanam*) can not form gifts. He cites (p. 18) the verses of Kātyāyana (ed. Kane, vv. 638-639) which gives the right to sell or gift away wives and sons only in times of adversity, and which forbids the transactions when they are unwilling. The *Vyavahāramayūkha* denies ownership in wife and son, while the *Mitākṣarā* (II, 174) asserts it but rejects the right to give them away.[1] Lakṣmīdhara's position seems to underline their unwillingness as a cause of the ineligibility of wives and sons for gifts (p. 18).

The question of giving away a son arises in Adoption. Lakṣmīdhara relies on Vasiṣṭha (XV, 1-5), who holds that the parents have the right to give away, sell or abandon their sons, but forbids the adoption (giving and receiving) of an only son, and the gift of a son (in adoption) except with the husband's permission.

Among things which can not be gifts are used articles (p. 18), the proceeds of the sale of the Veda (p. 19) and the wages of prostitution (p. 19). The gift of gold, silver and copper to ascetics, cooked food to householders, curds to *vānaprasthas* (anchorites) and work to beggars is forbidden (p. 20). Certain things should not be given for common use by several donees, e g. cows, a house, a woman, and a bed (p. 21). A gift which results from a contract (*praśna-pūrvam*) is condemned (p. 23). Advertisement destroys the merit of a gift (p. 24). Wealth from a vicious person is unfit for a gift (*asad-dravya-dānam asvargyam*, p. 22).

WHO CAN BE GIVEN A DĀNA

The determination of suitable receptacle (*pātra*) for a *dāna* is the heaviest responsibility laid on a donor, as a gift to an unsuitable person will not merely cancel the value of the gift but recoil on both giver and donee. The capacity of a gift to pull down a recipient makes the possession of adequate merit by a donee all the more important. The learned and virtuous Brāhmaṇa will have the capacity. The primacy (*sarvasya*

[1] Kane's ed. of *Vyavahāramayūkha*, 1926, p. 370

prabhavaḥ, in the words of Yājñavalkya, I, 198-200) [1] of the Brāhmaṇa is due to his creation by the Creator for the protection of the Veda, the satisfaction of gods and ancestors, and the conservation and protection of *Dharma*. *By mere erudition, or austere life* fitness to receive a gift can not arise in a Brāhmana unless these are combined with purity of life (p. 30). Devotion to Vedic study, pure birth, chastity, serenity, fear of sin, devotion *to the Fire*, addiction to religious vows, love of cows, repulsion to killing animals and *unwillingness to accept gifts*,—these are the qualities which make the ideal Brāhmana recipient (p. 27). He will be one who does not eat the food of the S'ūdra (*S'ūdrānnam yasya na udare*, p. 28). Poverty and hunger are additional attributes of the ideal donee (p. 29). The genuine Brāhmaṇa is an embodiment of all virtues and sacred learning (p. 30). Even among Brāhmaṇas, who are eligible for gifts, there are degrees of merit and grades. A famous description of eight grades of Brāhmaṇas, arranged in the ascending order of merit (pp. 30-31) is given by Lakṣmīdhara, and is copied in later digests (*e.g. Dānaratnākara*, p. 51). The eight grades are *mātra* (the Brāhmaṇa whose only qualification is his caste), *Brāhmana* (who, to merit the name, must have learning and character) *srotriya* (who has studied atleast one Veda with its adjuncts and is devoted to the six *karmas* and *yogas*), *anūcāna* (who besides being pure of heart and maintaining the six fires, has mastered the meaning of the Vedas), *bhrūṇa* (who has the additional merit of performing *yajñas* daily and subsisting by eating what remains of the offerings), *ṛṣikalpa* (who is master of himself as well as worldly and Vedic wisdom besides) *ṛṣi* (who, besides, lives a celibate and has acquired the power to bless or curse with effect), and *muni* (who has, in addition, gained control over his emotions and activities, and has become indifferent equally to gold and dross). Similarly, the digests beginning with the *Kalpataru* (p. 38) cite as authority

[1] तपस्तप्त्वासृजद्ब्रह्मा ब्राह्मणान्वेदगुप्तये ।
तृप्त्यर्थं पितृदेवानां धर्मसंरक्षणाय च ॥
सर्वस्य प्रभवो विप्राः श्रुताध्ययनशालिनः ।
तेभ्यः क्रियापराः श्रेष्ठास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः ॥
न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता ।
यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥

Manu's enumeration of the nine kinds of *snātakas*, to whom both food and *dakṣiṇā* should be given everywhere, while for those who are not of the nine classes, though Brāhmaṇas, the gift of cooked food outside the sacrificial enclosure (*bahirvedi*) is alone permissible (XI, 1-3). The nine types thus commended are the Brāhmaṇa who desires help in order to make a sacramental marriage (*sāntanika*), he who needs support for performing a *yāga* (*yakṣyamāṇa*), he who is on his travels, (*adhvaga*), he who has given away his all (*sārva-vedasa*) as a gift in a *yāga*, he who solicits help on behalf of teacher, father or mother, and he who is afflicted with disease (*upatāpinah*). It will be noticed that Manu rests eligibility on the purpose or use to which a gift will be put, rather than on the personal attributes of the donee. It must be regarded as suggesting within the classes eligible, an order of preference based on the consideration of the past record in charity and future charitable purpose of the donee. The help to the diseased Brāhmaṇa is to be construed from the parallel passages of Gautama, Baudhāyaṇa and Āpastamba, which are cited, (pp. 38-39) as for the purchase of medicine (*auṣadhārtham*). To beg is permissible only on such accounts, for failure to help the teacher etc., might entail *their* transgression of the law (*niyamavilopah*) according to Āpastamba (II, X, 1-3). To solicit a gift in the interests of a preceptor (*guru*) is extended in a famous legend of Kālidāsa (*Raghuvamsa*, V, 1-25) to solicitation of wealth to pay a *guru-dakṣiṇā* at the end of studentship. Āpastamba definitely prohibits begging for the sake of one's own sense-gratification. (*Indriya-prītyartham tu bhikṣaṇam animittam ; na tadādriyeta*).

Who Can not be Given a Dāna

The sacramental nature of *Dāna* restricts its recipients to the first *varṇa*. Among the persons so eligible, the merit of a gift rises in magnitude from unit to a thousand as it is given to a Brāhmaṇa who is an *A-brāhmaṇa*, a *Brāhmaṇa-bruva*, a learned Brāhmaṇa and one who is master of the Vedas (p. 33). The six classes of Brāhmaṇas, who are *A-brāhmaṇas* are (p. 34), those who are respectively in the King's service, in trade, engaged in helping many persons to sacrifice (*bahu-yājaka*), village mendicancy,

and village and town service, as well as Brāhmanas who do not perform their daily rites. The *Brāhmaṇa-bruva* is defined, (p. 47) as one who having undergone the sacramental rites yet is devoid of Vedic knowledge and attachment to religious vows (*vrata-vihīna*). Brāhmaṇas who follow tainting occupations, such as cow-keeping, trading, artisanship, domestic service and lending money for interest, are to be excluded from gifts (Manu, VIII, 102 ff., cited on, p. 35). Dancers and singers (though Brāhmaṇas) are excluded by *Viṣṇu-smṛti*, XCIII, 14, (p. 40). To make gifts to Brāhmaṇas devoid of Vedic learning is described by Vasiṣṭha as pouring an offering on ashes (p. 42). The eligible Brāhmaṇa, who gives away the gift he has received to persons of ill-fame or misuses the gift should not (again) be given a *dāna* (p. 43). Those who teach (the Vedas) to S'ūdras (*vṛsalādhyapakāḥ*, p. 44) the sinful Brāhmaṇa, who delights to injure living beings but conceals his wickedness like a cat (*baiḍālakavrati*) or the shortsighted one who is vicious and selfish like a crane (*baka-vṛttaḥ*) are also unfit to be donees, (p. 46) along with him who marries a *vṛisalī*, p. 48, (*vṛsalīpatiḥ*). The last interdiction is not aimed at one who has married a S'ūdra wife (as such marriages are forbidden in Kaliyuga) but against the five kinds of *vṛṣalīs* described in the anonymous quotation in *Mitākṣarā* and the *Vīramitrodaya-vyavahāraprakās'a* (ed. Jīvānandanda, p. 73.) [1]

DONEES ELIGIBLE WITHOUT QUESTION

There are certain classes of persons to whom preference is recommended on the principle of charity beginning at home, provided they are otherwise eligible: a neighbour (*sannikṛṣṭa* or *āsannaḥ*), relatives, and descendants (p. 42). To overlook them in favour of distant eligibles is sinful. The performance of *saṃskāras* to orphan boys of Brāhmaṇa *varṇa* is lauded as excelling all gifts (p. 37). To give to father, mother, brothers, sons, one's wife and daughters is meritorious. Lakṣmīdhara adds the explanation that what is commended is a gift peculiarly the

[1] मिताक्षरायां स्मृतिः—
चण्डाली बन्धकी वेश्या रजस्था या च कन्यका ।
ऊढा या च सगोत्रेण वृषल्यः पञ्च कीर्तिताः ॥

own of the persons who are donees (*prātisvikam*) like the gift of learning to sons or *strīdhana* to daughters (p. 40).

The *purohita* is commended as a fit recipient by *Viṣṇu-smṛti* (XCIII, 5). Lakṣmīdhara adds the comment that *purohitas* and others (*ādayaḥ*) become fit (*pātrāni*) even if they have no other qualfications (*anyaguṇarahito api*) by the mere fact of their being *purohitas* etc., (p. 39). How this rule was acted upon in a liberal way is evidenced by the inscriptions of the Gāhadvāla dynasty, most of which are concerned with grants recording gifts made to the royal *purohita Jāguśarman* and his son Paharājaśarman.[1]

The feeble (*dīna*), the blind (*andha*) and the miserable (*kṛpana*) are recommended for gifts by preference by Samvarta (p. 40). That the rule is restricted, as regards *vaidha-dāna, i.e.* gifts in accordance with rules, only to Brāhmaṇas having these qualities, may be inferred by the citation of the *Mahābhārata* (p. 48) rule that the blind, the lame, the deaf, the dumb, and those afflicted by disease are to be maintained by the king, but they are not to be given gifts involving *pratigraha* (formal acceptance).

GIFTS TO WOMEN

The prohibition of sacrifices by a woman, in her own right, (*Manusmṛti*, V, 155) involves, apart from her subordination or "perpetual tutelage," the disability to make *dānas*, which involve the recitation of *mantras*. *Nāradasmṛti*,[2] (p. 56 f.n.) definitely denies to women the right to make a gift. The presents made to a wife by father, mother, brethren at any time, and out of affection by the husband after marriage, and presents made by others at the wedding or *gṛhapravesa*, which are the six sources of *strīdhana* according to *Manusmṛti* (IX, 194)[3] do not come

[1] *See* the summary of the Kamauli plates etc., in the *Catalogue of Archaeological exhibits in the Lucknow Museum*, 1915, *passim* and *Epigraphia Indica*, XXVI, (1941), p. 69

[2] नाधिकारो भवेत् स्त्रीणां दानविक्रयकर्मसु ।
यावत्सञ्जीवमाना स्यात्तावद्भोगस्य सा प्रभुः ॥

[3] अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि ।
भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥

however, suggest interpretations of the verses as they seem to run counter to śāstra. Caṇḍeśvara gives this explanation of the two verses of Bṛhaspati : "The first verse of Bṛhaspati gives the effect according to caste, and the second according to the grades of Brāhmaṇas" (p. 62). He explains the rule of Yama as "related only to the best among S'ūdras and others."[1] Hemādri (*Dānakhaṇḍa*, p. 31) adds this comment on these and connected verses : "In these, certain *a-brāhmaṇa*, *brāhmana-bruva* and other unfit recipients even are treated as recipients, but it is only in relation to gifts, which are not accompanied by the recitation of *mantras*, which must be repeated in *dānas* like those of cows etc."[1] The *Dānapradīpa*[2] adds this comment to the citations from Bṛhaspati (p. 53) : "The ascription of the right to recieve (gifts) to S'ūdras and the like should be understood to relate only to the gifts of food and the pledge of safety and the like. So according to the *Viṣṇudharmottara* : 'The gift of food must be made at all times and to every one by one who looks for Dharma, and in the gift of food the search for even an iota of eligibility to accept must not be made'; and the words of Gautama 'to others a cooked food ;' and the words of Samvarta and others that 'by the fulfilment of the gift of a pledge of security (*abhayapradāna*) one attains all that he wishes for.'"[3] The *Dānamayūkha* (p. 5), explains away the verses of Bṛhaspati thus : "Thus, the ascription of eligibility to accept gifts (*pātratā*) to S'ūdras and others, is in regard to (only) food and clothing ; for, in (gifts) of food and clothes, it is never the practice to enquire into the eligibility for the reception of a gift (of the persons to whom food and raiment are to be given) ; for, it is laid down in the *Viṣṇudharmottara* that eligibility for food comes from hunger and for clothes from nakedness. Gifts to those who have no real eligibility for a gift must be

[1] एतेषु केषांचिदब्राह्मणब्राह्मणब्रुवादीनामपात्राणामपि पात्रत्वनिरूपणं मन्त्रवद्गवादिदानव्यतिरिक्तदानविषयम् ॥

[2] अत्र शूद्रादीनां पात्रत्वनिरूपणमन्नाभयादिदाने बोद्धव्यम् ॥

[3] "अन्नदाने न कर्तव्यं पात्रान्वेषणमण्वपि ।
अन्नं सर्वत्र दातव्यं धर्मकामेन वै द्विज ॥"

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनात् । "कृतान्नमितरेभ्य" इति गौतमस्मरणात्, "कृतमभयप्रदानेन सर्वान्कामान् वाप्नुयात्" इति सम्वर्तादिवचनात् ॥

made without *mantras*."[1] The comment of Mitra Miśra on the point in the manuscript is not clear (p. 58, *Dānaprakāśa*). *Abhayadāna* will apply to all classes of recipients. Govindānanda excludes it from *Dāna* proper on the ground that it involves only the removal of fear and no handing over. (*Dānakriyākaumudi*, p. 3).[2]

ANNADĀNA

Both the gift of food and the grant of asylum (*abhaya*, lit. freedom from fear) are treated by Lakṣmīdhara as within the scope of *Dāna*. He devotes separate sections to them. (*inf.* pp. 246-249 and pp. 252-254). While, following ancient authorities and the *Dāna* principle of proper *pratigraha*, the gift of food to Brāhmaṇas is praised, (p. 247) *annadāna* is justified on the more general ground of its being a source of life, (*annāttu prajananam nṛṇām*). Even the gods desire food, says the *Nandipurāṇa* (*devā hi annakāṁkṣiṇaḥ*, p. 248). Accordingly, it is wise to offer food to gods generally and particularly to one's favourite deity (*iṣṭadevatā*). The heaven of Prajāpati is attained by one who gives food even to insects, birds, dogs and outcastes (*caṇḍāla*). Caṇḍeśvara developes the merit of *annadāna* further (pp. 404-416) and points out the *puṇya* following the gift of provisions like *ghee*, oil, honey, salt, cookin g vessels and firewood for cooking, as corollaries (p. 416). Hemadri (p. 900) stresses the competence of all persons to get gifts of food (*na tasya pātravidhiḥ*). He cites the *Mahābhārata* (p. 893) to show that the gift of food to the S'ūdra is even more meritorious than to the Brāhmaṇa (which is an exaggerated way of declaring that the S'ūdra is equally entitled to food)—*annadānam hi sūdre ca brāhmaṇebhyo viśiṣyate*—and to interdict any questioning of the hungry person as to his *gotra*, *caraṇa*, learning, native region etc. He developes the merit of the gift of provisions etc., from that of *annadāna* and of *āma* (uncooked or raw) *anna* (food) (p. 902).

[1] यत्तु बृहस्पतिना शूद्रादीनामपि पात्रोक्तता सा अन्नाच्छादनपरा। अन्नाच्छादनेषु पात्रं नैव विचारयेत्। "अन्नस्य क्षुधितं पात्रं विवस्त्रो वसनस्य च" इति विष्णुधर्मोक्तेः। अपात्रायाऽमन्त्रकम् दानम् ॥

[2] अभयदानस्य तु भयनिवारणरूपत्वात् सुतरामेव तत्र दानशब्दो गौणमेव ॥

The gift of drink to the thirsty is naturally associated with the gift of food. Hemādri, like later writers, gives a section to the provision of wells, and watersheds in desert places and roads (pp. 95-906) and the gift of the pot filled with cool water (*dharma-ghaṭa*), while Lakṣmīdhara is content to refer to them in miscellaneous gifts (*prakīrṇa-dānāni*) *e.g.*, water-giving, p. 257*a* and 261, and water-sheds (*prapā*), p. 263. The *raison d'etre* of the *jala-dhenu-dāna* among the ten *dhenu-dānas* must have been the gift of water to the thirsty, but it was smothered by the ceremonies which made the gift of the containing vessel more important than that of the life-giving fluid it conveyed, (see *inf.* pp. 156-157). While in its transformed condition *jaladhenu* could only be given to a Brāhmaṇa, the gift of water and the provision of sources of water were open to every one, irrespective of *pratigraha* qualification.

ABHAYA-DĀNA

To the same class of gifts which are unrestricted as regard recipients belongs *Abhaya-dāna*, the gift of security, to which Lakṣmīdhara devotes a special section. One must live free from fear, if one is to live at all. *Abhaya-dāna* is open not only to all men, but to all living beings, and in its extended scope merges into *a-prāṇivadha* and *a-hiṃsā*. "The gift of *abhaya* to even a single living creature is better than the gift of a thousand cows to each of a thousand Brāhmanas," (p. 252). It should be made to animals, great and small, healthy and diseased, cruel or gentle. (*Nandipurāṇa*, cited on p. 252). To refuse *abhaya* to a suppliant through fear, hatred or greed is as heinous as slaying a Brāhmaṇa, (p. 253). When an animal is being tortured or killed, to look on passively, when able to save it, is an inexpiable sin. Rāma's famous declaration that protection was due even to an enemy, who called for it, if one was not to incur the eternal censure of the world, is cited, (p. 253). It is greater than the formal gifts attended with ceremony and ritual, and is rightly included among major gifts by Lakṣmīdhara, undeterred by pedantic considerations.[1]

[1] It became a fruitful cause of war in Rājputana.

Ārogya-Dāna

The gift of health goes with that of food and drink. On this ground the provision of hospitals and the work of the physician are lauded, as within an *Ārogya-dāna*. The practice of medicine is held to carry a taint, possibly through association with dissection of corpses in the period of training. Manu excludes the physician from śrāddhas (III, 154 and 180) and his food is not fit to be eaten by a Brāhmaṇa (IV, 212). Notwithstanding so authoritative a pronouncement, Lakṣmīdhara gives special praise to the foundation of hospitals (*ārogyaśālā*), declares the physician a *kṛtārtha* (one who has fulfilled his mission in life), if he succeeds in saving, by his skill and medicines, even one sufferer from pain and death, and confidently predicts for him, his ancestors and descendants upto seven generations, a place in the heaven of Brahma. The assurance is repeated: " he who relieves even to a small extent the pain of one afflicted with disease, obtains the same heavenly bliss as those who perform *yajñas* and sacrifices " (p. 251). In thus ennobling service to humanity by including it among the sacred gifts, Laksmīdhara, as a pioneer, shows his practical statesmanship. His omission to strain the meaning of the term *dāna*, following the *Mīmāmsa* in which he was proficient, and his refraining from explaining away the verses of Bṛhaspati which allow of *a-śrotriya-pratigraha* have to be regarded as deliberate, in view of his humane conception of charity.

Gifts Treated of by Lakṣmīdhara

The bulk of the *Dāna-Kalpataru* is devoted to a detailed description of a number of gifts, mainly on purānic authority though occasionally smṛtis are cited in support of the commendation of the merit of particular *dānas*. A feature of the praises of *dānas* which has to be correctly appreciated is this. When it is necessary to commend one *dāna*, it is done with rhetorical exaggeration by declaring it to be higher than all or the best reputed *dānas*. A comparison of such superlatives will leave the impression that all gifts are equally of superlative eminence. Their relative value in the eyes of the *nibandhakāra* and his

great gifts are of late evolution. The *Tulā-dāna* has an ancient history, and its presence in trans-Indian regions from which it was reimported into Mughal India in Jahāngīr's reign, will show that it might be a common inheritance of Aryan peoples. In the measurement of special buildings and even in house-construction, it is an ancient custom to take the unit of measurement as the finger, the span of the hand or the length of the foot of the owner. Similarly to measure a gift by the weight of a person seems natural. Its original purpose might have been what is now a subordinate feature of *Tulā-dāna*, *viz.* giving away a person's weight to get rid of disease or evil influence. The trans-Indian custom of weighing a person with edible articles, wearing apparel etc. seems also old. For one of the *mahā-dānas*, *viz. Kalpa-pādapa-dāna*, we have early epigraphic testimony. The famous inscription of King Kharavela of Kalinga at Hathigumpha states: "In the ninth year, he (Kharavela) gives away a Kalpa-tree with leaves on, and horses, elephants, and chariots with their drivers; he gives houses and asylums for all . . . to make all those gifts accepted, he also feeds Brāhmaṇas lavishly."[1] The passage in the inscription appears to refer not only to the *Kalpavṛksa-dāna*, but to three other *Mahādānas*, *viz.* the *Hemahasti*, *Hemahasthiratha*, and *Hiraṇyāsva*, and two *dānas* besides, *viz. gṛhadana* and *āsraya dāna*, not to mention *annadāna*. The king who made the gifts was a Jaina, and the force of custom compelling kings to make such great gifts at coronation must have been great to make a non-Brāhmanical ruler perform them. That the habit had been deeply rooted in the land, so much so that persons of foreign birth, professing the Brāhamanical faith, were obliged to conform to it, is witnessed by the Nasik inscriptions, (X, XI and XIV) of Uṣavadāta (c. 120 A. D.) (Ṛsabhadatta), son-in-law of the satrap Nāhapāṇa, which describe the many magnificent charities of this prince. They are summarised in Pandit Bhagavanlāl Indrāji's *History of Gujarat*, 1896, pp. 25-26, and in the editions of the inscriptions in *Epigraphia Indica* (VIII, p. 78 ff.) Summed up, his benefactions come under the following heads of *dāna*: many *gosahasra-dānas*; *suvarnadāna*; *agrahāra-pratiṣṭhā*; *bhūmidāna*; cost of many *kanyadānas*; *vṛkṣa-pratiṣṭhā*; *āsraya*, *pratisraya*,

[1] Dr. K. P. Jayaswal's trn., *J. B. O. R. S.*, III, 1917, p. 461.

gṛhadānas, *maṭhadāna*, *vāpi-kūpa-taḍagadi-dāna* and *setubandha-dānam*. Instances in later history are innumerable. The inscriptions of Aśoka show that *ārogya*, *āśraya*, *pratiśraya* and *abhaya dānas* were among the emperor's benefactions.

THE MAHĀDĀNAS

The classical enumeration gives these as sixteen. They are: (following the enumeration of Lakṣmīdhara): (1) *Tulā-puruṣa*; (2) *Hiraṇyagarbha*; (3) *Brahmāṇḍa*; (4) *Kalpapādapa*; (5) *Gosahasra*; (6) *Kāmadhenu*; (7) *Hiraṇyāśva*; (8) *Aśvaratha*; (9) *Hemahastiratha*; (10) *Pañcalāṅgala*; (11) *Pṛthivī*; (12) *Viśvacakra*; (13) *Kalpalatā*; (14) *Saptasāgara*; (15) *Ratna-dhenu*; and (16) *Mahābhūta-ghaṭa dānas*. Alternative names are *Dharā-dāna or Hemadharā-dāna for Pṛthivīdāna*, and *Mahā-kalpalatā* for *Kalpalatā*. Of these the *Hiraṇyagarbha*, in which the donor enters a golden vessel, and simulates a rebirth, has been used for the purpose of elevating the social status of kings, and make them claim equality in interdining with Brāhmaṇas. In Travancore it was in use in every new reign, along with *Tulāpuruṣadāna*, the first signifying acquisition of divinity as well as royalty, and the second royalty. The first ends with the *mantra*: "Formerly I was born a man of my mother; now born of you I assume a divine form" (p. 66, ll. 5-6). The *Brahmāṇḍa*, *Viśva-cakra*, *Pṛthivī*, *Saptasāgara*, and *Mahābhūtaghata* symbolise the gift of the entire universe and its contents, by the reincarnated donor. The two *Kalpalatā* gifts symbolise the donor's capacity to grant all wishes; when they are symbolically given, every wish has been fulfilled in the donee. So with the *Kāmdhenu-dāna*. In every case no living animal or plant is used, but figures in gold, sometimes jewelled, are used. The objects are made ornate to complete the symbolism, and they are given away to the priests, the chief priest getting a much bigger share than the others, who range in number from four to eight. The feeding of Brāhmaṇas and making presents of gold etc., to them are incidental to all the gifts. The solemnity of the gifts is enhanced by the preparation which the donor has to undergo, the collection of the materials for the ceremony, the preparation of the chief object, the invocations of deities, the addresses to the objects to

be given away or, as in *Tulādāna* to the balance itself, and the general resemblance throughout of each *dāna* to the great sacrifices (*sattra*) of Vedic times. The spiritual advantages held are relatively small, as compared with those promised for many smaller *dānas*, but none of them will have the spectacular, publicity and emotional aspects of the *Mahādānas*, which therefore naturally appealed to kings, especially of newly founded kingdoms. To perform these sixteen great gifts lifted a new ruler to a position of social eminence among princes and in the princely order. The placing of *Tulādāna* first in his enumeration by Lakṣmīdhara, while in other lists it comes third, was perhaps deliberate. To the Gāhadvālas the first had more significance than the second and third which meant only a rise in *varṇa*, which might not be recognised easily even after *Hiraṇyagarbha* by rival kings or the sacerdotal order. Aparārka (p. 326) cites a purāna (omitted by Lakṣmīdhara) to the effect that the gift of *Kalpavṛkṣa* might cure sonlessness in man or woman.[1]

EPIGRAPHIC EVIDENCE OF THE PRACTICE OF MAHĀDĀNAS

Indian history has benefited more from the practice of charitable donations than the history perhaps of any other country. Though ostentation is detrimental to the spiritual effect of a *dāna*, to say that a prince had performed the prescribed gifts was deemed only a declaration of his orthodoxy and goodness, and the claim in inscriptions was not barred, especially when made by successors in glorifying their ancestors, as in such cases it will not be self-advertisement. The prescription in *smṛtis* of a permanent record for gifts of land and the practice of making village bodies trustees in perpetuity for endowments of a religious character led to the wide-spread practice of recording all such gifts on copper-plates. The epigraphic material now available is very largely in the form of such grants or *dāna-patra*.

[1] अस्य भविष्योत्तरे विशेषः—श्रीभगवानुवाच—
अपुत्रः पुरुषो यश्च नारी वा पर्वतात्मजे ।
सौवर्णस्तेन दातव्यः कल्पवृक्षो गुणान्वितः ॥
तेन पुत्रवतो लोके गच्छेदेवि न संशयः ।

Pilgrimage (*tīrtha-yātra*), vows (*vrata*) and gifts (*dāna*) replace the old *yāgas* in popularity with kings. It is possible that the substitution was encouraged by the tradition that *Kṣatriyas* had been uprooted by Paraśu Rāma, and that rulers of our age were not of the second caste, and therefore not possessed of *adhikāra* (spiritual right) to perform *yāgas*. The prescription of gifts as means of salvation in the Kaliyuga, as compared with *tapas*, *yajña*, and *satyam* in older ages, must be read with the Purāṇic statement that in the Kali age kings will not be *Kṣatriyas*.

Some instances may be cited. Dantidurga (c. 754 A.D.) repaired to Ujjain, where he performed the *hiraṇya-garbha-dana*.[1] A courtesan of Paṭṭādkal gave in c. 770 A.D.: an *ubhaya-mukhī-dāna*.[2] Three rulers of the Rāṣṭrakūta line are known from their inscriptions to have done the *Tulāpurusa-dāna viz.*, Dantidurga, Indra III (c. 915 A.D.) and Govinda IV (c. 918 A.D.)[3] In South India, the Coḷa emperor Rājarāja performed the *Hiranya-garbha* and *Tulāpuruṣadāna*, with his queen Dantiśakti in the 29th year of his reign (c. 1114 A.D.)[4] The gold used in this ceremony was utilised in a later donation by the queen next year.[5] Parāntaka I (907-953 A.D.) claims to have done many *hemagarbha* and *tulābhāra* dānas[6]. In North India, the Candravali plate of the Gāhadvāla Candradeva (1093 A.D.) as well as the Candravati plate of 1099 contain exhortations on the transitoriness of life, the eternal character of charitable donations, especially of land and the resolution of the king, to make a gift of land, after consulting those who were learned in the śāstras, and in accord with *śruti* and *smṛti*.[7] The allocution is significant as coming from an ancestor of Lakṣmīdhara's patron Govinda-candra.[8] After the composition of Hemādri's *Dānakhaṇḍa*, which became better known in South India than his original, the

[1] *Epigraphia Indica*, XVIII, p. 248

[2] *Indian Antiquary*, XI, p 125.

[3] *Indian Antiquary*, XI, p. 111; *Epigraphia Indica*, IX, p. 24; *Epigraphia Indica* VII, p 30.

[4] *Madras Epigraphist's Report*, 1907, No 42 For *Hiraṇyagarbha* in modern times, See Galletti, *The Dutch in Malabar*, p 110

[5] *South Indian Inscriptions*, VIII, 237.

[6] *Ibid.*, II, p 383, v 7

[7] *Epigraphia Indica*, XIV, pp. 193-209. Thirty two villages were given as *dakṣiṇā* after the performance of *go-sahasradana* and *tulāpuruṣa-dāna*.

[8] Sahet-Mahet inscription of Govindacandra (1125 A D) mentions a *hema-tuladāna* of Govindacandra *Epig. Ind.*, XI, pp. 20ff.

Kalpataru, gifts are made, on the express authority of Hemādri. Thus in an inscription dated 1369 A.D., commemorating the construction of an irrigation reservoir, the following statement is made of the donor: "v. 22. Making charities in various ways in keeping with the treatise of Hemādri, he heard that the merit attaching to the gift of water was the greatest of all."[1] A similar allusion to Hemādri is found in a Mysore inscription dated 1405 A.D.[2] The feeding of a hundred-thousand Brāhmaṇas and the performance of the *pancalāngala* by Devaraya II of Vijayanagara (about 1428 A.D.) are commemorated in an inscription.[3] Kṛṣṇadevarāya[4] and Acyutarāya performed *tulāpuruṣadānās*. In Orissa, Anangabhīma III (d. 1238 A.D.) performed a *tulāpuruṣadāna* at Puri.[6] As late as 1568 A.D., Mukunda, the last of the Gajapati dynasty, claims to have done this *mahādāna*.[7] Its revival in Mughal times by Hindu princes was due to revivalist influences.

THE TEN GREAT GIFTS

The term *Mahādāna* is usually associated only with the above sixteen gifts. But the later digests quote a śloka which is found both in *Kūrmapurāṇa* (from which it is cited by both *Dānamayūkha*, p. 151, and *Dānacandrikā*, p. 17) which mentions ten *mahādānas* (*daśa-mahā dānāni*). These are: gifts of gold, horses, sesame seed, elephants, slave girls, chariots, land, houses, a virgin for marrriage, and the *kapila* cow. The objects named show that the list is old, as it refers to things which have always been esteemed as gifts. Sesame is an essential additional ingredient of the donation in all gifts, including the sixteen great gifts etc. Some of these are dealt with by Lakṣmīdhara in separate sections (*e.g.*, *suvarṇadāna*, pp. 194-199; *bhūmidāna*,

[1] Porumāmilla tank inscription, *Epig. Ind.*, XIV, pp 97ff

[2] *Epigraphia Carnatica*, Tirthahalli, 12, in Vol VIII.

[3] *J. B. B. R. A. S.*, XIII, p. 3.

[4] *Epig. Ind.*, VII, p. 17.

[5] *Madras Epig. Rep.*, 1919, nos. 511, 543 and 546, 1920, para 47. The *tulā-dāna* of Acyutarāya was of pearls. He did the *hiraṇya pṛthvī* (*suvarṇa-kṣmā*) *mahādāna* also, *Epig. Carn.*, Sb 1, in Vol. VII, and Hn 13, Vol X.

[6] R. D. Banerji, *History of Orissa*, 1930, I, p. 262.

[7] *Ibid.*, p. 347

pp. 186-193; *kapilā-go-dāna*, pp. 161-166), or are very briefly referred to in the chapter on *prakīrṇadānāni* (pp. 266-275). In this section will be found approval of *tila-dāna* daily (*tilā nityam pradātavyā yathāśakti*), (p. 258), *gṛha-dāna*, (p. 257, 258, 260) gifts of chariots, (p. 267) and horses, (p. 257). It is noteworthy that no special mention is made of such gifts as *kanyādāna*, *gajadāna* and *dāsīdāna*. The first of these is pertinent in a general digest embracing the whole field of Dharma like the *Kṛtya-Kalpataru* to its *Gṛhastha-kāṇḍa*, the second will be beyond the means of those who cannot make the 36 major gifts among which it will come incidentally, and the last (*dāsī-dāna*) would have become obsolete in its days. The provision of *naiveśika* (interpreted by the *Mitākṣarā* as the requisites of marriage, such as a virgin bride, ornaments and houses) to learned Brāhmaṇas is enjoined as a regal duty by Yājñavalkya (I, 333).[1] The section on *dvijasthāpanam* (pp. 254-256) deals with this provision, but as a moral duty of the affluent, rather than as a duty of the king, as laid down by Yājñavalkya. The *agrahārapatiṣṭhā*, which is alluded to in *Raghuvaṃśa* (I, 44), and which is a feature of regal gifts, as recorded in inscriptions, and as claimed by Lakṣmīdhara himself as one of his achievements, has to be associated with this section. It is curious that for so important a topic fuller treatment is not accorded.

OTHER TEN DĀNAS

The *Madanaratna* cites Jātūkarnya for an enumeration of ten gifts, which are recommended to be made at the moment of death (*utkrāntya*). These are of cows, land, *tila*, gold, clarified butter, clothing, grains, molasses, silver and salt. These gifts are to be made when one is about to die or after he is dead, for his benefit. The sixteen great gifts are to be regarded, according to a verse of the *Bhaviṣyapurāṇa*, quoted by Hemādri (p. 20).

[1] उत्क्रान्त्यार्थीनि दानानि दशदद्यान्मृतस्य तु ।
गोभूतिलहिरण्याज्यवासोधान्यगुडानि च ॥
रौप्यं लवणमित्याहुर्दशदानान्यनुक्रमात् ।
एतानि दशदानानि नराणां मृत्युजन्मनोः ॥
कुर्यादभ्युदयार्थं न प्रेतेऽपि हि परत्र च ।

as gifts *par excellence* (*ati-dānāni*).[1] He also cites the *Sāmavedopaniṣad* for regarding the gift of cows, land and books Sarasvatī or learning as three *atidānas*.[2]

THE ACALA AND DHENU GIFTS

The Meru mountain is the centre of the Universe and is inhabited by the gods and demigods. The *acala-dānas* are to apostrophise this holy mountain (as described on p. 125), and the various objects are to be addressed as having taken the form of this mountain (*parvata-rūpeṇa pāhi ṣamasāra-sāgarāt*, p. 128). In short, the Meru gift is a kind of multiplier, combining the gift of all the contents of the mountain, emblematically represented by figures of gold, and the particular articles to which mystic virtues are attached: (*e.g.*, *Tila* is supposed to be sacred because born of the body of Viṣṇu, p. 132. The *Dhenu* is supposed to represent the *S'akti* of the *Trimūrti* and particularly of Lakṣmī, and to carry with it the sin-destroying efficacy of the *go-dāna* (*sarvāpāharā dhenuḥ*, p. 142). The cows are apostrophised in the *mantra* for the gifts under this head. (p. 144). The gifts of this class are not to be deemed as substitutes for *go-dāna* but to exceed it in virtue, probably because of the combined virtue of the component principles.

GO-DĀNA

The sanctity of the cow follows from the ancient pastoral life of Aryan peoples. In the *Ṛgveda* divine honours are paid to it. It is called a goddess)*R. V.* VIII, 101),[3] and is hymned as the mother of the Rudras, the daughter of the Vasus, the sister of the Ādityas and the source (*nābhi*) of nectar. Its sanctity

[1] महादानानि वै विद्यादतिदानानि सर्वदा ।
"महादानानि" पञ्चमाध्याये षोडश तुलापुरुषादीनि, इति हेमाद्रिः ।
[2] त्रीण्याहुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वती ।
नरकादुद्धरन्त्येते जपवापनदोहनात् ॥
[3] माता रुद्राणां दुहिता वसूनां स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः । प्र नु वोचं चिकितुषे जनाय मा गामनागामदितिं वधिष्ट । [illegible] ।
[illegible] ॥

was communicated to *pañcagavya*, which is administered as the sovereign purifier.[1] Its touch purified, and only its mouth was impure.[2] To defend the cow was a duty, like defending Brāhmaṇas, and one who lost his life in doing so was saved by the service from the most heinous sins.[3] The ordinary benediction is '*go-brāhmaṇebhyo śubham astu nityam*' ('may all be well with cows and Brāhmaṇas'). It took precedence in such phrases, which recur in inscriptions, of even the first *varṇa*. To have a cow was to have not only a useful animal, but to have Lakṣmī dwelling in the house. The dun cow (*kapilā*) was regarded, perhaps on account of her rarity, as even holier that the ordinary cow. We can therefore understand the attention given by Lakṣmīdhara to the gift of this divine animal in various forms and circumstances; as herself, (*pratyakṣata*), or (*rūpato*) as *kapilā*, and as *ubhayatomukhī* (pp. 158-160, 161-166, and 166-176). To give a golden image of the cow was even more sanctifying. It combined the virtues of gold and the cow in one gift. It may be noted that in all gifts of cows, the gilding of the horns with gold and of the hoofs with silver is prescribed (*hemaśriṅgīm, rūpyakhurām*, p. 158). As the gift of cows alone without similar provision for stud-bulls, is incomplete economically, *vṛṣabha-dāna* is commended. The gift should be of a bull and it may be subsequently used for draught or pulling the plough (pp. 170-171).

GIFT OF ANTELOPE SKIN

The gift of *kṛṣṇājina* signifies not only its intrinsic holiness but is in accord with the precept that the best of all gifts is what is likely to be useful to the recipient.[4] The Brāhmaṇa in all *āśramas* needed it as a seat for himself, and it was required as a

[1] *Baudhāyana-Gṛhyasūtra*, II, 20; *Yājñavalkyasmṛti*, III, 314.

[2] *Manusmṛti*, V, 125: *gavāghrātam . . . mṛtprakṣepaṇa śuddhyati.* The impurity of the cow's mouth, to which Medhātithi alludes (*gāvo medhyā mukhādṛte*) is balanced by the purity of the hind quarters. (*Manusmṛti*, V, 130).

[3] *Manusmṛti*, XI, 79: *gavārthe sadyaḥ prāṇān parityajet, mucyate brahmhatyā, goptā go-brāhmaṇasya ca.*

[4] *Madanapradīpa*, p. 79

येन येन च भाण्डेन यस्य वृत्तिरुदाहृता ।
तत्तस्यैव प्रदातव्यं पुण्यकामेन धीमता ॥

basé for the *acala* gifts. Its donation is best for one who maintains the holy fire (*āhitāgnī*, p. 186).

THE GIFT OF LAND (BHŪMIDĀNA)

In historical times the gift which was most valued was that of land. Its permanence and fruitfulness gave it precedence over other gifts. As the donee, being a Brāhmaṇa would enjoy, even without express grant, immunity from taxation for it, and it would be heritable, it was much esteemed. The reckless gift of land might embarrass kings who succeeded as descendants or conquerors those who lavishly gave away lands. The resumption of lands so given away would be a natural proceeding for one who sought to economise the resources of the state. Land which passed into Brāhmana hands was like fiefs *in mortmain* in mediaeval England. But, the ordinary rule of irrevocability, applicable to all gifts[1] was applied with special stringency (and strengthened by imprecations of a terrifying kind) to guard against any attempts to resume lands which had been given as *dāna*. Land (*bhū*) was sacred to Viṣṇu (*bhūr-vaiṣṇavī*, p. 190), and anscestors are said to shout with joy when a son is born in their line, according to Bṛhaspati, because they feel that there is a (potential) giver of land in charity (p. 190). For safety, the gift of land is asked to be engraved on copper plate grants,[2] of which records would be kept in the state archives. It was the duty of the *Mahāsandhivigrahika* (the analogue of the *Nāna Fadnavis* of the later Marātha empire) to compose and supervise such grants.[3] Lakṣmīdhara held this office. The section on *bhūmidāna* (pp. 186-193) omits these rules, in which he must have been expert. The reason is that the *Dānakāṇḍa* was only a section of a digest, and the *Vyavahārakāṇḍa* is the proper section

[1] Yājñavalkya, II. 176

प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात् स्थावरस्य विशेषतः ।
देयं प्रतिश्रुतं चैव दत्वा नापहरेत्पुनः ॥

[2] *Bṛhaspatismṛti* (ed. Rangaswami), pp. 61-62.

[3] Altekar, *Rāṣṭrakūṭas*, 1934, p. 166.
Mitākṣarā cites (I, 319-320) the following text

सन्धिविग्रहकारी तु भवेद्यस्तस्य लेखकः ।
स्वयं राज्ञा समादिष्टः स लिखेद्राजशासनम् ॥

to deal with them. The Gāhadvālas, whom he served, delighted to give away lands, and the inscriptions of Govindacandra and his predecessors (*e.g.*, the Basāhi plate of 1104 A.D., *Ind. Antiq.* XIV, pp. 100 ff, and the Rāhan plāte of 1109 A.D., *ib.* XVIII, pp. 14 ff,) contain eulogies of *bhūmidāna*. The grants are carefully drawn up in legal terms and all the *regalia*, *i.e.*, state's rights, which are given away with the lands are named in the grants.

VIDYĀDĀNA

From an epigraphist's point of view the chief pre-occupation of royal donors would appear to be the gift of lands, which is the ordinary subject of a copper-plate grant.[1] Curiously, Lakṣmīdhara devotes less space to it than he gives to another gift, which he deals with *con amore*, as a scholar as well as a statesman. (pp. 200-228). Later digests virtually reproduce Lakṣmīdhara's section on this subject. The gift of the Veda (*brahmadānam*), according to *Manusmṛti* (p. 200, IV, 223) excels all other gifts. The praise is endorsed by Yājñavalkya (I, 212). Yama widens the scope of the gift (p. 201) by making it the gift of the *śāstras*. The citations are loosely strung by Lakṣmīdhara, and it may seem that the commendation of the present of transcripts of śāstraic, purāṇic and other works, which forms the bulk of the citation, was applicable also to the Veda. This is not the correct view. There was prejudice against the substitution of books for oral instruction in ancient India,[2] and the "seller of the Veda"

[1] About five-hundred copper plate grants are preserved in the office of the Government Epigraphist at Madras. Of these over 400 deal with land grants. See *List of Inscriptions in the Office of the Superintendent of Epigraphy*, 1941, pp. 118-136.

[2] Aparārka (p. [illegible]) cites the following śloka, among others, from *Caturviṃśatimata* prescribing penance for selling the Veda:

चान्द्रायणं प्रकुर्वीत एकाहाद्वेदविक्रये ।

Smṛticandrika (ed. Mysore) I, p. 51 states that he who has studied from books, relying thereon, and not learnt from his Guru, fails to shine in an assembly, even as women who have been impregnated by paramours; and that reliance on books is of the same category as dicing, acting, women, idleness and sleep in being an obstruction to learning:

पुस्तकप्रत्ययाधीतं नाधीतं गुरुसन्निधौ ।
भ्राजते न सभामध्ये जारगर्भ इव स्त्रियः ॥

(*Veda-vikrayi*), who is held up to reprobation, is not only the person who offends against the canon of free teaching, but against one who offends against the spirit of oral teaching by writing out the Veda and selling it. The way in which instruction is to be given is oral. This is shown by the citation from the *Mahābhārata* (p. 203) where the work of the teacher " who speaks (*brūyāt*) the holy Veda (*dharmyām brāhmīm sarasvatīm*) to the pupil is lauded. The literature to be reduced to writing, so as to be given as gifts, consists of the *Vidyās* and *Kalas* among which the *Nandipurāṇa*, which Lakṣmīdhara quotes extensively, includes the Vedas and their angas (p. 208) but it avoids suggesting that copies of the sacred canon should be made for sale of presentation. The implication of its description (p. 213, lines 1-2) is that what is commended is gift of such knowledge orally by teacher to pupil. The section is valuable for giving a conspectus of the knowledge available at the time, and of the contents of the Purāṇas, as well as the realistic description of the work of the copyist, and the glorification of his calling and of calligraphy.[1]

KALPADĀNA

The gift of *kalpas*, or months of Brahma (p. 230), which as enumerated number thirty in all, seems a mystic ceremony in which images of gold representing each of the *kalpas* were given away, after an unspecified ritual.

GIFTS ACCORDING TO AUSPICIOUS MOMENTS

The merit of a *dāna* is enhanced if it is made at a *tīrtha* or holy place like *Prayāga* or *Kāśī*, or on the banks of a sacred stream or at the confluence of rivers or on the banks of the

[1] For a fuller treatment see my article on *Vidyadana* in *Annamalai Commemoration Volume*, 1941, pp 496-512

द्यूतं पुस्तकशुश्रूषा नाटकासक्तिरेव च ।
स्त्रियस्तन्द्री च निद्रा च विद्याविघ्नकराणि च ॥

Commenting on Valmiki's injunction (I. 5. 4) on hearing the *Ramayana* chanted

धर्मकामार्थसहितं श्रोतव्यमनसूयया ।

Govindarāja explains:

'श्रोतव्यम्' न तु स्वयं लिखितपाठेन निरीक्षितव्यम् ।

ocean. The treatment of the merit of 'localities' is omitted in this book by Lakṣmīdhara, as one of the sections of the digest is the *Tīrtha-kāṇḍa*. But the indication of proper times, by *tithi*, *nakṣatra*, or *māsa* is relevant to *dāna*, and is briefly touched upon (pp. 240-249).[1] As gifts, which should form part of special ceremonies or ordinary daily routine come up in the sections of the digest on *Kāla*, *S'rāddha*, and *Tīrtha* the perfunctory way in which the matter is dealt with here, as compared with later works on *Dāna*, will be intelligible.

Miscellaneous Gifts

A large number of minor gifts are lumped together in a chapter to which the title *prakīrṇa* (scattered) is given, following the usage of some of the later smṛtis like those of Bṛhaspati and Nārada. There is a certain amount of repetition in this chapter of what is stated in previous and succeeding chapters. The lists are illustrative and not exhaustive, as Ballāla Sena was able to name nearly 1400 *dānas* in his *Dānasāgara*. The *Dānaratnākara* and the *Madnaratna*, which closely follow the *Kalpataru*, have this section, but the former has condendsed and the latter has rearranged the matter of their original. The miscellaneous enumeration brings in about fifty more gifts. These include vital things like the gift of life, gifts to enable a person to get married (*naives'ika*), the sacred thread (*yajñopavīta*) and ingredients for the daily fire-rites like clarified butter, *sarpis* and seating planks (*āsana*), articles of apparel, turbans (*uṣṇīṣa*), fans, fly-whisks (*cāmara*), umbrellas (*chatra*), shoes, ornaments, unguents and scents (*candana*, *gandha*), flowers, incense, pearls, conches (*s'ankha*), *pān* (*tāmbūla*), oils for consumption and lighting, lamps, (*dīpa*), *āmalaka*; (the Indian gooseberry), medicines, fruit and edible and medicinal roots, beds and bedsteads (*s'ayyā* and *s'ayana*), cooking and other household vessels, fuel for cooking and for warmth in

so a [illegible]
with [illegible]
(*He* [illegible]
(*ayana*) have [illegible]
the intersection of the *ayanas* (*saṁkrānti*) are always famous (Hemādri, p. 814 [illegible]
The inscriptions show that gifts were invariably made in connection with the moments declared as specially efficacious.

winter, grains of all kinds, condiments, cooked food (*anna*), milch-cows, salt, (*lavaṇa*) sugar, sugarcane-juice and honey, draught oxen, horses, elephants and carriages (*upānaha*), musical instruments and above all the gift of sacred knowledge (*brahmadāna*). That the list is not meant by Lakṣmīdhara himself to be exhaustive is seen by the omission of an article so usually give as woollen blankets (*kambaḷa*), when such a thing as the domestic bucket for water (*ghaṭīpātra*) is not forgotten. *Viṣṇusmṛti* (XCII, 32) is cited (p. 268) for the comprehensive statement that whatever a man possesses which is dear to him or covetable by others (*iṣṭatamam loke*) is a (suitable object of *dāna*.

Definite Results of Gifts

In the ancient theory of *dakṣiṇā* and *dāna*, an invisible but all the same potent and indestructible influence follows from them, when properly given. This vague indication was perhaps insufficient to stimulate liberality. So, specific results of a postmortuary character are attached to each of the major, and to even each of the minor gifts. According to Hemādri, (p. 827) gifts which have an immediate effect in life are of two kinds: those which increase enjoyments (*bhogada*) and those which destroy illnesses (*rogahara*). Man is surrounded by evil influences, which will prevail against him unless countered. They may spring from the conjunctions of moments, (hence *dānas* for each *tithi*, *vāra* and *nakṣatra*), or through the adverse influence of planets, which require to be counteracted by *grahaśānti* (pacificatory) rites and gifts. The *Kalpataru* has a special section dealing with propitiatory rites (*śānti-karma*). It is the thirteenth part of the great Digest, and is the progenitor of works, which deal with apprehensions due to evil influences and ways of overcoming them by propitiation (*śānti*) like *Śānti-Kamalākara*. The omission of such topics as *grahaśānti* by gifts in the section dealing with *Dāna* is obviously to prevent repetition. Hemādri and *Madanaratna* (pp. 1147 ff.) deal with *grahaśānti* under gifts as they apparently had no separate work dealing with propitiations of all kinds, of which gifts will form one.

A passage from *Narasimhapurāṇa* (one of the *upa-purāṇās*, often cited in the *Kalpataru*), is reproduced on p. 269, giving a list of twenty-one paradises (*svarga*) to each of which the donor of a particular gift is automatically lifted after his death. This is followed by the long citation from the *S'āntiparva* (ch. 240, sl. 12-38) of the *Mahābhārata* commemorating the glorious after-death destiny of some illustrious donors of the past.

Provision of Water

In a tropical country in which animal and vegetable life is dependant on seasonal rains and the storage of water for drink and irrigation in suitable reservoirs, or the tapping of subterranean springs by deep wells, special merit will naturally attach to the provision of such facilities for water. To a statesman the subject will appeal even more than to a mere ritualist. The supply of water naturally leads to the subject of tree-planting, both for shade and for other uses, as trees depend on water even more than animals. The two topics are usually not held to come under the strict view of *Dāna*, as already explained, as the dedication of trees and tanks is not to be classed under a gift to a specific donee. The beneficiaries in these dedications are indeterminate. The benediction at the end calls for the satisfaction (by the act of dedication) of the gods, ancestors and men (*deva pitṛmanuṣyāḥ priyantām iti utsṛjet*, p. 288). Nīlakaṇṭha deals with these topics in a separate section of his digest (*Utsarga-mayūkha*.) It is a very small section, hardly deserving to be placed side by side with the other *mayūkhas*, but purism required a separate treatment of *utsarga* apart from *dāna*, to which a *mayūkha* is devoted. Lakṣmīdhara was an expert in Mīmāṃsa and must have been aware of the solecism of bringing such works of public utility under *dāna*. His action in defying convention, in view of the practical importance of such works, and of giving additional attractions to them by classifying them under gifts of spiritual efficacy has given a lead to subsequent writers, who, with the exception of Nīlakaṇṭha, have followed his example and dealt with such dedications as gifts, finding, like Govindānanda, warrant for it under the rule that an absent or invisible donee might be given a gift (even without his knowledge)

by simply pouring water on the ground, after mentally resolving that the gift should go to him (p. 124)[1]

The sources of water supply are treated, as stated in a definition cited from the *Kapila-pañcarātra* in the *Dāna-kriyākaumudi* (p. 126) as five: the *kūpa* or well, which may have a diameter upto fifty spans of the hand; the *vāpikā*, with a diameter upto 100 spans; *puṣkariṇī*, which exceeds a hundred spans, and goes upto 200; *taḍāga*, whose width extends 800 spans; and the *nadī* (river) which exceeds this too.[2] The spiritual advantage accruing to a giver is in proportion to the size of the reservoirs.[3] To understand the descriptions, one must have knowledge of parts of India in which water is struck in wells at great depths, and the cost of even a small well is considerable. To excavate a well and line it with stone or brick, build steps to get at the water, and plant around the well groves of shade-giving or fruit-trees, and then find that the well goes dry, is not an unusual experience in North India. Such drying up is deemed providential, and as due to failure to make the dedication with proper ceremonies, and to begin the excavation at suitable astrological moments. The wells spoken of are, not those reserved for private use (though to them also the astrological and ceremonial rites will apply) but wells thrown open to the public, after making the dedication in the presence of the sacred fire (which is a witness, *agni-sākṣī*) and worshipping the Ocean (*Samudra*) as the divine parent of all water (p. 278). The goddess Ambikā and the god Gaṇeśa (Vināyaka) are to be worshipped in effigy, at the commencement of the ceremony of dedication, and the idols are to be left immersed in water. The ritual includes the worship of the Fire and Varuṇa, with a number of Vedic mantras (which are specified on pp. 283-284, and identified on pp. 355-357 in Appendix C). A full quota of priests is needed for the rites, who are to receive appropriate

[1] असत्य पात्रभूतस्य भूमौ तोयं समुत्सृजेत् ।
विद्यते सागरस्यान्तो न दानस्य विद्यते ॥

[2] पञ्चाशद्भिर्भवेत् कूपः शतहस्तैस्तु वापिका ।
पुष्करिण्यस्तद्द्विगुणा तडागस्त्वष्टशतम् ॥
ततोऽधिकप्रमाणस्यो नदी च स्मृता बुधैः ॥

[3] एवं च जलाशयतारतम्येन कर्मणिसंभवतारतम्येन च फलस्यापि तारतम्यं बोध्यम् ॥

dakṣiṇas. In the ritual given metal figures of aquatic animals like crocodiles (*makara*) and fish (*matsya*) are to be immersed in the sacrificial pot, the emblem of the future reservoir. Till the ceremonies are completed, the water is declared impure and unfit for use. (*Utsargamayūkha*, p. 23, ed. Gujarathi Press).[1] An additional rite is to pour into the well water from sacred rivers, then worship the Mothers of the waters (*Bhaviṣyapurāṇa*, cited in *Utsargamayūkha*, p. 8)[2] and to imagine (with invocation) *twenty* named *tīrthas* in groups of five (*pañcatīrtāni*) as resident in the well. (*Danaratnapradīpa*, IV, p. 297).[3] The dedication should be to all living beings, who should be invited by the donor to revel in the water.[4]

DVĀRĪBANDHA

A special type of work, which Lakṣmīdhara holds up to veneration, is the damming of a mountain spring, so as to form, *from the nature of its location, a high level reservoir, which might be* used for irrigation. The value of such a reservoir will be evident to those who are familiar with the Gangetic plain, *in which water* from the great river is so far below the level of the adjoining arable area that lifting it is difficult. The Ganges Canal starts from the Himālayas near Hardwar. The bund may be a long

[1] वापी कूपतडागेषु संस्थितं प्रथमं जलम् ।
अपेयं तु भवेत्सर्वं तज्जलं सूतिकासमम् ॥

[2] एवं जलं जले क्षिप्त्वा पूजयेज्जलमातरः ।

[3] कुरुक्षेत्रं गया गङ्गा प्रभासः पुष्कराणि च ।
एतानि पंचतीर्थानि तडागे निवसन्तु मे ॥
वितस्ता कौशिकी सिन्धु सरयूश्च सरस्वती ।
एतानि पंचतीर्थानि तडागे निवसन्तु मे ॥
दशार्णसुरसासिन्धुरेवावर्ता दृषद्वती ।
एतानि पंचतीर्थानि तडागे निवसन्तु मे ॥
यमुना नर्मदा रेवा चन्द्रभागा च वेदिका ।
एतानि पंचतीर्थानि तडागे निवसन्तु मे ॥
गोमती वाग्मती शोणा गण्डकी सागरैस्तथा ।
एतानि पंचतीर्थानि तडागे निवसन्तु मे ॥

[4] "सामान्यं सर्वभूतेभ्यो मया दत्तमिदं जलम् ।
रमन्तां सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनैः ॥"

one. In that case, sluice-gates for the draining of excess water (*dvāraka*) have to be provided (p. 292). Flights of steps may be built, into it, and gardens and temples near the bund. The description seems to imply one of an actually existing irrigation dam. The merit of constructing such a reservoir is naturally greatest among the provision of supplies of water. "The merit (*puṇya*) which accrues from the Vedic sacrifices of the cow, man and the horse, are excelled by the merit accruing from the construction of such a dam" (p. 296).

TEMPLES AND MAṬHAS

A brief allusion to the merit of dedicating temples and *maṭhas* is made in the context of providing a large reservoir (pp. 197-199). It is expressly enjoined that such structures are not to be constructed in waterless places, nor should such reservoirs be deemed complete without adjoining shrines, whose benedictory influence will protect them (p. 299). A temple of Vighneśa is specially valuable for such protection (p. 299).

DEDICATION AND PLANTING

A love of trees is natural in a tropical country subject to periods of heat and drought. Dedication of trees is of use as protecting them against wanton cutting down. Mangoes and pomegranates are recommended (p. 301) along with other fruit trees for planting. The verse of *Bhaviṣyapurāṇa* stating that he who plants an *aśvattha*, a *picumanda*, a *nyagrodha*, ten tamarind trees (*tintriṇī*), three each of *kapittha*, *bilva*, and *āmalaka*, five mangoes and five cocoanut trees, never goes to hell is cited in other digests.[1] To treat an *aśvattha* as a son, perform its *upanayana* and marry it in due course to a smaller tree, which will twine itself with the *aśvattha*, was recommended for childless men.[2] Lakṣmīdhara does not pitch the service very high:

[1] अश्वत्थमेकं पिचुमन्दमेकं न्यग्रोधमेकं दशतिन्त्रिणीकम् ।
कपित्थबिल्वामलकत्रयं च पञ्चाम्रनाली नरकं न याति ॥
Cited with variants by Hemādri, p 940

[2] पद्मपुराणे—अपुत्रस्य च पुत्रत्वं पादपा इह कुर्वते ।
यच्छन्ति रोपकेभ्यस्ते सत्तीर्थे तर्पणादिकम् ॥

planting five trees assures one of the heaven of S'iva (p. 303)! He who donates a fruit tree to Dharma (charity) reaches the mansion of Varuṇa after death (p. 304). The merit of adopting the *asvattha* tree is extended to other trees like the *pippala*, *plakṣa* etc. The adoption of a tree may be made, like that of a living son, with *datta-homa* rites in the presence of the Fire. (p. 305). The virtues of arboriculture are lauded with picturesque exaggeration in a couplet. "In merit, the provision of ten wells is equal to that of giving on *vāpī*, of ten vāpīs is the provision of one big tank (*hrada*), a son brings merit equal to that of to ten large tanks, but a tree confers the same spiritual advantage as ten sons."

Ās'raya and Pratis'raya

Lakṣmīdhara's treatise on *Dāna* ends with a short eulogy of the construction of *āsraya* (homes of rest) for ascetics (commonly spoken of as *āsrama*) and of rest-houses for travellers (*pratisraya*), both in the vicinity of towns and on the road-side. These are dedicated specially to the regenerate classes (*dvijātayaḥ*, p. 312). The choultry is to have as protection the idols of some of the gods. "Who is competent to sum up the spiritual fruit (*phala*) of a rest-house so dedicated? A bald estimate will put its benefit as four, *viz*., comfort, kingship, fame and prosperity."

Conclusion

With the above words ending with the auspicious word "*sriyaḥ*," Lakṣmīdhara brings to an end his review of *Dāna-dharma*. He did his self-appointed task in no spirit of mechanical reproduction of ancient dicta, but used his judgment as regards what should be stressed and what slurred over, within the limits of the conventions to which he had to conform. His individuality is evident in the selection for prominent commendation of the donations or dedications which aim at reducing human suffering, pain and ignorance. The treatment of *Vidyādāna* reflects the insight of the scholar and statesman. Indian social order was maintainable only by an equipoise of duties laid on

different social grades. Public honour and spiritual service went to a section, which was divorced from worldly ambitions and pursuits, leaving it to follow its high duty without the distractions of common desires, as well as of ordinary economic pursuits. Social esteem can reconcile a class to high service combined with life-long poverty, as it did in India almost to the threshold of our times. But, to make the members of the class maintain themselves, would be to endanger the single-minded discharge of their spiritual and educational duties. So, their endowment became a responsibility of the rest of society. Their maintenance had to be done in a way that would not run into conflict with their self-respect, or degrade them with the taint of mendicancy. Such men should not beg; they were not to ask in order to receive. That charity might prove a curse to him who receives was a truth that was visualised in the attitude to *Dāna*, which made acceptance of a gift a moral peril, that could be faced by a donee only from a high sense of helpfulness induced by a feeling of compassion for a donor to whom a gift was the *only* way of escape from present or prospective ill. The aim must be to induce in the affluent classes a sense of their obligations to the distressed and the poor, to generate a feeling of reciprocal dependence in all classes of society, to instil the feeling that moral and spiritual responsibility do not begin or end with life in this world, to strengthen conviction in the grave responsibility for the upkeep of social order and the order of the universe, which lies on those to whom are given wealth and worldly power. One way of developing and enforcing the conviction, is shown in the ancient doctrine of gifts. Its enunciation, elucidation and elaboration, so as to suit the changing needs of the age, was a duty of the lawgiver and the statesman. Lakṣmīdhara, on whom this high duty was devolved by his erudition, birth, and office, entered into its spirit, and essayed to display the means of grace to his patron and to future kings by the insight into Dharma, learning and literary skill which are reflected in the *Dāna-Kalpataru*.

NOTE B

DIGESTS ANTERIOR TO THE KṚTYA-KALPATARU

THE composition of a digest (*nibandha*) imposes more stra on the skill of a smṛti-exponent than the composition of a elaborate commentary (*vyākhyā* or *bhāṣya*) on a smṛti enjoyir universal esteem. The commentator is saved the necessity fc a logical presentation of his material, as he is bound to follo the arrangement of matter in his original. In a diffuse smṛti lik that of Manu, in which the same topic is treated of in differen chapters, this will lead to either repetition, or condensation ii one place of what has been explained in another, and the com mentator's views, in relation to the various authorities which he cites and explains, will be scattered over different sections. A digest can make its own scheme and then follow it. It is not restricted to any arrangement that is laid down in a smṛti, except in regard to such well-recognised divisions as the eighteen topics of *vyavahāra*, and even in treating of the latter, it can follow its own order of presentation of the topics. *Yājñavalkya-smṛti* is not only more compact but is better arranged than other *smṛtis*. A running commentary on it will be ordinarily more logical in arrangement than a similar comment on a loosely strung *smṛti*, like that of Parāśara or Viṣṇu. This was probably why Vijñāneśvara chose to present his digest of *Dharmaśāstra* in the form of a commentary on that code. As already pointed out, Lakṣmīdhara excels the authors of other digests in following a logical scheme, consistent with the Indian view of life, grouping the treatment of the several aspects of *Dharmaśāstra* on fourteen major topics, which punctuate a man's life between conception and emancipation.

Lakṣmīdhara was not the inventor of the digest. There were not only *bhāṣyas*, like the famous commentaries on Manu

ia Yajnavalkya by Medhātithi and Viśvarūpa, but *nibandhas* the field before the appearance of his work. He recognises ieir existence, not only by citing some of them, like the *rakāśa* and the *Pārijāta*, along with an unnamed work of lalāyudha; and the *Kāmadhenu*,[1] in explaining a passage of ātyāyana, but he alludes vaguely to the existence of other works y the expression *prabhṛtayaḥ*, appended to the enumeration of he authorities. He justifies the attempt to supply a new *ibandha* by stating that it excelled previous writings of the lass. In verses 12 and 13, in the proem to the *Kṛtya-Kalpataru*[2] ie definitely names three works which his digest excelled. These are the *Mahārṇava*, the *Kāmadhenu* and the *Mālā*, for which the full name *Ratnamālā* is conjuctured on metrical grounds.

Of these, the *Mālā* is a work of which we possess no knowledge besides this allusion. The *Kāmadhenu* is a well-known work to which others besides Lakṣmīdhara have paid tribute. Following the example of Lakṣmīdhara, whom he deliberately imitates in his proem to his *Kṛtya-ratnākara*, Caṇḍeśvara places only three works at the head of the class which his *Ratnākara* is claimed to have excelled. These are in the order of enumeration, the *Kāmadhenu*, the *Kalpataru* and the *Pārijāta*.[3] He cites the *Mahārṇava*, as *Smṛti-Mahārṇava-kāraḥ* in the *Kṛtya-ratnākara*.[4] He also refers to *Bhoja-bhūpāla* either as Bhūpāla or Bhoja-Bhūpāla several times.[5] It has been noted already[6] that though Bhoja is definitely earlier than Lakṣmīdhara, the latter does not refer to him at all anywhere in his digest. Caṇḍeśvara cites Halāyudha,[7] who must be the same writer

[1] "यत्र प्रसादे स्वामिना दासस्य कृते दत्तं तत्र दासधनेऽपि स्वामी प्रभुरिति प्रकाश-हलायुध-कामधेनु-पारिजातप्रभृतयः ।" (व्यवहारकल्पतरौ).

[2] *See* Note A, *infra*, pp 45-56

[3] यस्मिन्न किञ्चिदपि वांछति कामधेनुः
यत्रेष्टमल्पमपि कल्पतरुर्न दत्ते ।
धत्ते न गन्धमपि कश्चन पारिजातः
तत्सर्वमेव विविनक्ति नयप्रवीणः ॥ ४

(*Kṛtyaratnākara*, Bib Ind, 1925, p 6).

[4] *Ibid.*, पृ. ६१९.

[5] *Ibid.*, पृ. ५८, १०१, १००, २०५, २०८, ३२३, ४१६, ६२५.

[6] *Infra*, p. 21, note 2.

[7] *Kṛtyaratnākara*, pp. 319, 327, 332.

referred to by Lakṣmīdhara. These are the pre-*Kalpataru* writers or works alluded to or cited by Caṇḍesvara.

That Caṇḍesvara's enumeration does not follow chronology is evident from his placing the *Kalpataru* between the *Kāmadhenu* and the *Pārijāta*, both of which are named in the *Kalpataru*. If Gopāla is the author of the *Kāmadhenu*, as is argued on grounds which appear conclusive, by Mr. Kane,[1] he was not far removed from Lakṣmīdhara in point of time, as in verse 11 of his proem, the latter describes Gopāla as his friend (*tad-vayasyaḥ*). We may take the *Kāmadhenu* as composed earlier than the *Kṛtya-Kalpataru* but in the same generation. We have the additional information in the above s'loka (*i.e.*, 11) that Gopāla composed his work in the form of *vākyas*:

गोपालस्तद्वयस्यः स्वकृतिविरचनं वाक्यरूपेण चक्रे ।

If it means merely that the work of Gopāla was in prose (*vākya*) it is not easy to see how it differs from the other *nibandhas*, unless we construe the description as implying that the work was a prose summary of *Dharmas'āstra*, a *Dharmasangraha*, which did not follow the earlier practice of being couched in verse. We have an example of this type of composition in the *Smṛtyarthasāra* of S'rīdhara (c. 1150-1200 A.D.)[2], which is mostly in prose, and treats of most topics of *Dharmas'āstra*, with the prominent exception of *vyavahāra*.

It is noteworthy that while Lakṣmīdhara in his claim for supremacy for his Digest mentions only three as those which it superseded, *viz.*, the *Kāmadhenu*, the *Mahārṇava* and the *Mālā*, the presumption is justifiable that he regarded these alone as serious rivals of his own work. But, why does he not cite them anywhere in his book? That he did cite atleast one of them is likely, and it is the *Mahārnava*. The reasons for this deduction are these. *Mahārṇava* is apparently referred to when he cites the *Smṛti-Mahārṇava* by Caṇḍes'vara. Hemādri refers to *Mahārṇava*, *Smṛti-mahārṇava* like (Caṇḍes'vara) and *Mahārṇava-Prakās'a*.[3] It is extremely likely that all these names refer to one

[1] *Op. cit.*, pp. 295-296.

[2] Kane, *op. cit.*, p. 237. It was printed in the Ānandās'rama Series.

[3] "महार्णवप्रकाशकारो मन्यते" चतुर्वर्ग. III, I, 1031.

and the same work, as suggested by Mr. Kane,[1] and that the *Prakāśa* and *Mahārṇava* are identical.

The proem of Lakṣmīdhara alludes to a digest, which he calls the *Mālā*, of which we have been unable to obtain a trace. That it must have been of sufficient reputation to justify its being mentioned side by side with the *Kāmadhenu* and the *Mahārṇava* is to be inferred from Lakṣmīdhara's mention of it in such a context. But that so prominent a work should not have been mentioned at all by Caṇḍeśvara and later writers will appear strange, unless the name *Mālā* conceals an allusion to some work of established reputation like the *Pārijāta*.

[1] Kane, *op. cit.*, p. 308.

NOTE C

MANUSCRIPTS OF THE DĀNAKĀṆḌA OF THE KṚTYA-KALPATARU

So far as known only seven manuscripts or fragments of manuscripts of this section of the *Kṛtya-kalpataru* are now available. They have all been used, in preparing the present edition. The press copy was based on a transcript carefully made under orders of the Government of His Highness the Mahārāṇa of Udaipur (Mewār) of an undated manuscript in the Palace Library at Udaipur. The original manuscript is on paper, and consists of 93 folia, each page containing on the average ten lines and forty letters to a line.[1] Its appearance is old, and it is apparently a transcript of a much older manuscript. Its agreement with the text adopted by Hemādri in many cases suggests that it is from an original that he used, or that both were descended from a common manuscript.

The oldest dated manuscript of this section of the great Digest is one in the Library of the Royal Asiatic Society of Bengal. It bears the stock number 4026, and is on palm-leaf, closely written in old Maithila characters. In appearance it is discoloured and is in parts worm-eaten. There are 131 leaves in all, with five lines to a page. The post colophon[2] gives two

[1] Peterson's "*Report on the search for Sanskrit MSS in the Bombay Circle*, 1882-1883, 1883." p. 109

[2] लस ३७४ कात्तिक सुदि ५ छवि अजिनौलीग्रामे समस्तक्रियाविराजमाने महावर कुमार धीमद्रुदाधरसिंहदेवपादानामाज्ञया श्री शुभपतिना लिखितमिदं पुस्तकमिति शके १४२६ ॥

नमो भवानीवदनारविन्दविलोकनव्यग्रविलोचनाय ।
अपारसंमारसमुद्रपारसन्तारसेतो भवतो (वे) भवाय ॥
कमलनयन वासुदेव विष्णो धरणिधराच्युत शंखचक्रपाणे ।
भवशरणमितीरयन्ति ये वै त्यज भट दूरतरेण न पापान् ॥
धन्यन्तदेव लग्नं तन्नक्षत्रं तदेव धन्यमहः ।
करणस्य च सा शुद्धिः यत्र हरिः प्राङ् नमस्क्रियते ॥
गतलक्ष(क्ष्म)णदेवीय चतस्सप्तत्यधिकशतत्रयाब्दीय कार्त्तिकशुक्लपंचम्या रौहिणेये ॥

dates, one in S'āka and the other in the Lakṣmaṇasenīya era. They are (L. S.) 374 (A.D. 1493) and (S'āka) 1426 (A.D. 1504). The two dates do not agree, as there is a discrepancy of eleven years between the two.

As the L. S. date is given in words also, it has to be taken as the actual date of the transcription of this manuscript. Rai Bahadur Monmohan Chakravarti (*J. A. S. B.*, N. S., XI, p. 358 footnote) pointed out that the scribe S'ubhapati, who made this transcript in L. S. 374 by order of Gadādharadeva made a copy of another manuscript in L. S. 373 (Rajendralāla Mitra, *Catalogue of Manuscripts from Nepal*, p. 65). Gadādhara-deva was the grandson of Dhīrasimha, brother of the Maithila king Bhairavendra. The *Gaṅgākṛtyaviveka* was composed in L. S. 376, when Rāmabhadra, son of Bhairavasimha or Bhairavendra was ruling. (*J. R. A. S.*, N. S., xx, 554).

The next in order of date of the seven manuscripts is one in the Colebrooke collection in the India Office Library. (No. 1461). It is on paper, and contains 101 leaves, closely written in Bengali characters, with ten or eleven lines to a page. The first four folia are by a different hand from the rest of the manuscript. It was copied by the S'ūdra Kavicandra in S'āka 1510 (*i.e.* 1588), and euologises the Bhaṭṭacārya family.[1] The literary activity of the great Smārta Bhaṭṭacārya, Raghunandana, is dated between 1520 and 1570 A.D. by Mr. Kane,[2] while Monmohan Chakaravarti (*J. A. S. B.*, N. S., xi, pp. 351-357) places him between 1510 and 1565 A.D. It is possible that this copy was made for one of his descendants, or even for him.

The next manuscript of *Dāna-Kalpataru* in point of age is one in the Library of the Royal Asiatic Society of Bengal, bearing the number 10236. It is on paper, the leaves are marked 17-24 and 1-8, with ten to eleven lines to a page. It is a fragment and deals only with *pātrāpātra-nirūpaṇam*. It bears the date Samvat 1658 (1601 A.D.).

I discovered in January 1939 in the Junior Bhonsle Mahārāja's Library at Nagpur a legibly written paper manuscript in Nāgari script. It had lost the first two leaves, dealing with pp. 1-4 *infra*. On last leaf it states that it was copied by

[1] See p. 313 *infra*.

[2] *History of Dharmaśāstra*, I, p. 417

Govinda in Samvat 1735 (*i.e.* 1688 A.D.). As this manuscript came to light after the book had been printed, its readings are now presented in Appendix G (pp. 383-412, *infra*).

Paṇḍit R. Anantakṛṣṇa S'āstrī secured from Benares for the University Library at Lahore a manuscript of this kāṇḍa, and drew my attention to the manuscript early in 1938.[1] It bears the stock No. 8162. Its readings are collected in Appendix A (pp. 315-330, *infra*). On the fly leaf it bears the Samvat 1778 (*i.e.* 1722 A.D.)

The Sarasvatībhavan at Benares has five loose folia dealing with a *dānaprayoga* from the *Kṛtya-Kalpataru.*[1] It presented no special readings.

[1] His letter to me is dated 15-1-1938 He had also secured a manuscript of the *Tīrthakāṇḍa* for the Library of the Punjab University

NOTE D

LIST OF WORKS ON DANA

* An asterisk denotes that the work has been printed.
† Denotes that a transcript now exists in the Adyar Library.

A. Parts of Nibandhas dealing with Dāna

* *Dāna-Kalpataru* of Lakṣmīdhara (c. 1110 A.D.).
* *Dānasāgara* of Ballālasena (c. 1168 A.D.) ; partially printed.
* *Dānakhaṇḍa* of Hemādri (c. 1270 A.D.) ; part of *Caturvarga-cintāmaṇi* (pr. *Bibliotheca Indica*, and Prabhākarī and Co., Benares).
† *Dānaratnākara* of Caṇḍeśvara (c. 1300 A.D.).
† *Dānaratna* or *Dānavivekoddyota* of Madanasiṃha, (c. 1425 A.D.) part of *Madanaratnapradīpa*.
Dānasāra of Dalapati (part of *Nṛsiṃhaprasāda*) c. 1500 A.D.
* *Dānakriyākaumudī* of Govindānanda (c. 1500 A.D.), part of his *Kaumudī* series (*Bibliotheca Indica*, 1903).
Dānatattva of Ragunandana (Jayaswal's *Catal*, 200) c. 1550 A.D.
Dānasaukhya of Ṭoḍarmal (c. 1580 A.D), part of *Saukhya* series
Danakautuka of Nandapandita (c. 1600 A.D.) part of *Harivaṃśa-vilāsa*.
† *Dana-Kamalākara* of Kamalākara Bhaṭṭa (c. 1625 A.D).
* *Dānamayūkha* of Bhaṭṭa Nīlakaṇṭha (c. 1625 A.D.) part of the *Bhagavanta-Bhāskara*.
† *Dānaprakāśa* of Mitra Miśra (c. 1625 A.D.), part of the *Vīra-mitrodaya*.
Dānakaustubha of Anantadeva (c. 1650 A.D.), part of *Smṛti-kaustubha*.
Dāna-hīrāvalīprakāśa of Divākara, son of Bhāradvāja Mahādeva (c. 1685 A.D.), part of *Dharmaśāstra-sudhānidhi*.

Dānaratnākara of Bhaṭṭārāma (c. 1675 A.D.) part of *Anūpa-viveka.*

Dānaratna of Maṇirāma Dīkṣita (c. 1160 A.D.) part of *Anūpa-vilāsa* or *Dharmāmbodhi.*

Dāna-bhāgavata of Varṇi-Kuberānanda, protege of Rāṇā Saṃgrāma Singh (c. 1500 A.D.).

Dāna-pārijāta of Ananta Bhaṭṭa son of Nāgeśa Bhaṭṭa (c. 1625 A.D.) part of *Pārijāta* series.

B. Treatises on Dāna

Dānakāṇḍa (said to be extracted from *Rudra-Yāmala*)

Dānacandrikā of Śrīnātha Ācāryacuḍāmaṇi (c. 1500 A.D.) Calcutta Sanskrit College, II, 556, 563).

Dānacandrikā of Gautama (B., 3. 92).

Dānacandrikā of Jayarāma (L: 2102) "Abstract of Hemādri" (Kane).

* *Dānacandrikā* of Divākara (Kale); pr. Bombay.

Dānacandrikā of Nīlakaṇṭha (Hīrālāl, 2176-2178).

Dānacandrikā of Vrindāvana (N.W., 136; N.P. iii, 26-).

Dānacandrikāvali of Śrīdharapati (Kielhorn, 74).

Dānadarpaṇa cited by Raghunandana (Oxf., 292).

Dānadinakara of Kamalākara (L., 180; B., 3, 90).

Dānadinakara of Divākara son of Dinakara (K. 180).

Dānadīdhiti of Nīlakaṇṭha son of Bhāskara (Aufrecht, *III*, 54).

Dānadīpavalī (Haraprasād, Rep. Search., *1895-1900*, p. 15).

Dānadīpavākyasamuccaya (Peterson, I, 116).

Dānadharma-vyākhyā by Arjunamiśra (Varendra Res. Socy., Rajshahi).

Dānadharmaprakriyā of Bhavadeva Bhaṭṭa, son of Kṛṣṇadeva of Mithila (L. 1834) prior to 1600 A.D. (Mitra, *Notices of MSS.*, v, 144; Jayaswal, 188-189).

Dānapañjika of Śūryaśarman, composed under orders of Navaraj Simha (Peterson, V., 177; Jayswal, 187, 195).

Dānapañji of Ratnākara Ṭhakkura (summary of *Dānasāgara*), L., 2002; Petrson, I, 116, III, 387).

Dānapaddhati of Rāmadatta, cousin of Caṇḍeśvara, and minister of the Karṇāṭa king Nṛsimha of Mithilā, c. 1350 A.D. (Mack. 33; I. O. Cat. iii, 1714).

Dānapaddhati by Gāgā Bhaṭṭa (Viśveśvara Bhaṭṭa), c. 1650 A.D. (Hīrālāl, 2183; Bikanir, 2422).

Dānaparīkṣā of Śrīdhara Miśra (Kāṣmīr, 24).

Dānapārijāta of Kṣemendra (L. 2822).

Dānapradīpa by Mādhava son of Viṣṇu (Hīrālāl, 2184; Nep. Cat. Haraprasād, 1238).

Dānaprayoga by Bhaṭṭoji (L. 4161).

Dānamanjarī by Vrajarāja (N.W. 164).

Dānamanohara by Sadāśiva (c. 1679 A.D.); B, 3, 92; Bikanir New List, 1971.

† *Dānavākyasamuccaya* of Yogīśvara (anterior to 1300 A.D.) (B, 3, 92; Kh., 73; Adyar, I, p. 111).

Dānavākyāvali of Vidyāpati Ṭhakkura, composed at the instance of Queen Dhīramatī wise of Nṛsimhadeva of Mithila (c. 1400 A.D.) L., 1830; Bikanir, N.L., 2003; Jayaswal, 192, 194; Hīrālāl, 2193. It is sometimes attributed to Queen Dhīramati herself.

Dānavākyāvali by Vīreśvarasūnuḥ (*i.e.*) Caṇḍeśvara, c. 1300 A.D.; Oudh, 516.

Dānaviveka cited by Hemādri and by Nīlakaṇṭha; Khatma, 3.

Dānavyāsa cited by Caṇḍeśvara in *Dānaratnākara* (I.O. Cat. Eggeling, p. 412).

Dānaviveka by Bhānūji Dīkṣita son of Bhaṭṭoji Dīkṣita (c. 1650 A.D.); Peterson, VI, 83; Hīrālāl, 2194-5.

Dānasāgara by Kāmadeva Mahārāja (of Mithila?) L., 2179.

Dānasāra or *Aghabāḍava* of Viśveśvara Bhaṭṭa (Baroda Oriental Institute, 7129), the author of *Madanapārijāta* (c. 1380 A.D.)

Dānārṇava composed for Queen Dhīramatī (c. 1400 A.D.); Madras Orl. MSS. Lib., 3209.

Dānoddyota by Kṛṣṇarāma (N.W., 106, 174).

Mahādānapaddhati of Rūpanārāyaṇa (I.O. Cat., p. 550) cited by Vācaspati Miśra (c. 1450 A.D.).

Mahādānanirṇaya of Bhairavendra of Mithilā (supposed to have been composed by Vācaspati Miśra; Haraprasād, Cat., 36, 122. Ulwar, Catl. 1413).

Tulādānavidhi of Nārāyaṇa Bhaṭṭa, son of Rāmeśvara (c. 1550 A.D.).

Printed by C. Subbarayudu at the Vasanta Press, Adyar, Madras, India.

|| श्रीः ||

श्रीमल्लक्ष्मीधरविरचितः

कृत्यकल्पतरुः

दानकाण्डम्

मङ्गलाचरणम्

ॐ नमो विघ्नराजाय निर्विघ्नफलदायिने ।

येनाऽविच्छेदवेदध्वनिहतकलिभिः[1] श्रोत्रियाणां पुरीभिः[2]
फुल्लाब्जामोदमाद्यन्मधुकरमुखरव्योमभागैस्तडागैः ।
चक्रे धात्री पवित्रा विभववितरणैरर्थिवाञ्छातिरिक्तैः
स श्रीमानेष लक्ष्मीधर इह तनुते पञ्चमं दानकाण्डम् ॥

प्रतिज्ञा (विषयनिर्देशः)

दानस्वरूपमाचष्टे देयादेयविवेचनम् ।
पात्राणां लक्षणं सम्यक् महादानानि षोडश ॥

The I. O. Ms. contains six leaves in the beginning belonging to a Nyāya work. कल्पतरु begins from the 6th leaf.

A. S. B. Ms. begins: श्रीगणेशाय—The Ms. is torn.

1 A. S. B., हतश्लितः

2. A. S. B., पुरीभिः

अत्र[1] पर्व्वतदानानि गुडधेन्वादिकानि च।
तथा हेमगवीदानं [2]दानं च वृषभस्य च॥
दानं कृष्णाजिनस्याऽपि भूमिदानमतः परम्[3]।
सुवर्णदानमप्यत्र विद्यादानं वदत्यसौ॥
कल्पदानं[4] तिथौ दानं दानं नक्षत्रलक्षितम्।
अन्नदानमथाऽऽरोग्यदानं वक्ति द्विजोत्तमः॥
अभयस्य तथा दानं [5]वदत्येष सुपुण्यधीः।
तथा प्रकीर्णदानानि वापीकूपसरोविधिम्॥
आरामस्य प्रतिष्ठां च दानमाश्रयलक्षणम्।
दानकाण्डेऽत्र पर्वाणि क्रमाद्द्वाविंशतिर्मता॥

1 Lost in A. S. B.
2 I. O., प्रदानं for दानं च
3 A. S. B. and I. O., अनन्तरम्
4 I. O., रूप्यदानं
5 A. S. B. and I. O., वर्णयत्येष

दानस्वरूपम्

अथ दानधर्मः

तत्र व्यासः महाभारते[1]

वर्णानामाश्रमाणां च चातुर्वर्ण्ये युधिष्ठिर ।
दानधर्मं प्रवक्ष्यामि यथा व्यासेन भाषितम् ॥

यद्ददासि विशिष्टेभ्यो यच्चाऽश्नासि दिने दिने ।
तत्ते वित्तमहं मन्ये शेषं कस्याऽपि [2]रक्षसि ॥

यद्ददाति यदश्नाति तदेव धनिनो धनम् ।
अन्ये मृतस्य क्रीडन्ति दारैरपि धनैरपि ॥

अहन्यहनि याचन्तमहं मन्ये गुरुं यथा ।
मार्जनं दर्पणस्येव यः करोति दिने दिने ॥

आयाससारलब्धस्य[3] प्राणेभ्योऽपि गरीयसः ।
गतिरेकैव वित्तस्य दानमन्या विपत्तयः ॥

किं धनेन करिष्यन्ति देहिनो भङ्गुरश्रियः ।
यदर्थं धनमिच्छन्ति तच्छरीरमशाश्वतम् ॥

यदि नाम न धर्माय न कामाय न कीर्त्तये ।
यत् परित्यज्य गन्तव्यं तद्धनं किं न दीयते ॥

जीविते[4] यस्य जीवन्ति विप्रा मित्राणि बान्धवाः ।

1 A. S. B. omits महाभारते

2 A. S. B., वर्त्तसि

3 A. S. B. and I. O., आयासशत

4 A. S. B. is defective here.

सफलं जीवितं तस्य आत्मार्थे को न जीवति ॥
किं कायेन सुपुष्टेन बलिना चिरजीविना ।
यन्न सत्वोपकाराय तज्जीवितमनर्थकम् ॥
ग्रासादर्द्धमपि ग्रासमर्थिभ्यः किं न दीयते ।
इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥
किं देहेन सुपुष्टेन सुपुष्टमपि यास्यति ।
अदाता पुरुषस्त्यागी [1]स्वधनं त्यज्य गच्छति ॥
दातारं कृपणं मन्ये मृतोऽप्यर्थं न मुञ्चति ।
प्राणिनां सति [2]मर्तव्ये यः कृतार्थो मृतो न सः ॥
अकृतार्थस्य यो मृत्युरन्तरं प्रलयो हि सः ।
अनाहूतेषु यद्दत्तं यच्च दत्तमयाचितम् ॥
भविष्यति युगस्यान्तस्तस्याऽन्तो न भविष्यति ।
मृतवत्सा यथा गौर्वै तृष्णा लुब्धा न दुह्यते ॥
परस्परस्य[3] दानानि लोकयात्रा न धर्मवत् ।
अदृष्टमश्नुते दानं दृष्ट्वा चैव न दृश्यते ॥
पुनरागमनं नास्ति तस्य दानमनन्तकम्[4] ।

मत्स्यपुराणे

न्यायेनाऽर्जनमर्थानां वर्द्धनं चाऽभिरक्षणम् ।
सत्पात्रप्रतिपत्तिश्च सर्वशास्त्रेषु पठ्यते ॥

1 I. O. and A. S. B., धनमुत्सृज्य
2 From मर्तव्य to मृत्युरन्तरम् in the next line the matter is missing in A. S. B.
3 The is missing, in A. S. B.
4 A. S. B., अनर्थकम्

दानस्वरूपम्

अथ दानस्वरूपम्

तत्र देवलः

अथातो दानविधिं व्याख्यास्यामः ।

अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया [1]प्रतिपादितम् ।
दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वक्ष्यते ॥

'उदिते' शास्त्रप्रतिपादिते ।

द्विहेतुः षडधिष्ठानं षडङ्गं षड्विपाकयुक् ।
चतुःप्रकारं त्रिविधं त्रिनाशं दानमुच्यते ॥
नाऽल्पत्वं न बहुत्वं वा दानस्याऽभ्युदयावहम् ।
श्रद्धा भक्तिश्च दानानां वृद्धिक्षयकरे हि ते ॥
धर्ममर्थं च कामं च व्रीडाहर्षभयानि च ।
अधिष्ठानानि दानानां षडेतानि प्रचक्षते ॥
पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनवेक्ष्य प्रयोजनम् ।
केवलं धर्मबुद्ध्या यद्धर्मदानं तदुच्यते ॥
प्रयोजनमवेक्ष्यैव प्रसङ्गात् यत् प्रदीयते ।
तदर्थदानमित्याहुः इहैकफलहेतुकम् ॥
स्त्रीयानमृगयाक्षाणां प्रसङ्गाद्यत्प्रदीयते ।
अनर्हेषु[2] च रागेण कामदानं तदुच्यते ॥

1 A. S. B., प्रतिपादनम्
2 I. O. and A. S. B., अहृतेषु

संसदि व्रीडया [1]श्रुत्या योपिद्भ्यो यत् प्रदीयते ।
अयाचितश्चेत्तद्दानं[2] व्रीडादानमिति स्मृतम् ॥
दृष्ट्वा प्रियाणि श्रुत्वा वा हर्षवद्यत्प्रदीयते ।
हर्षदानमिति प्राहुः दानं तद्धर्मचिन्तकाः ॥
आक्रोशानर्थहिंस्राणां[3] प्रतीकाराय यद्भयात् ।
दीयते [4]ह्यपकर्तृभ्यो भयदानं तदुच्यते ॥
दाता प्रतिग्रहीता च श्रद्धा देयं च धर्मयुक् ।
देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुः ॥
अपापरोगी धर्मात्मा दित्सुरव्यसनः शुचिः ।
अनिन्द्यजीवकर्मा[5] च षड्भिर्दाता प्रशस्यते ॥
त्रिशुक्लः[6] कृशवृत्तिश्च घृणालुः सकलेन्द्रियः ।
विमुक्तो योनिदोषेभ्यो ब्राह्मणः पात्रमुच्यते ॥
सौमुख्याद्यतिसम्प्रीतिरर्थिनां[7] दर्शने सदा ।
सत्कृतिश्चाऽनसूया च तदा श्रद्धेति कीर्त्यते ॥
अपराबाधमक्लेशं [8]स्वयत्नेनाऽर्जितं धनम् ।
स्वल्पं वा विपुलं वाऽपि देयमित्यभिधीयते ॥

1 Thus I. O.; श्रुत्यवाग्भोऽर्थिभ्यः प्रयाचितमर्थिभ्यो यत्प्रदीयते is the corrupt reading of Udaipur Ms.

2 I. O., प्रयाचितश्चेत्

3 A. S. B., सिंहानां

4 I. O., चापकर्तृभ्यः

5 Whole line missing in A. S. B.

6 I. O., त्रिशुल्कः

7 I. O., चभि

8 I. O. and A. S. B., प्रयत्नेन

पत्र यद्दुर्लभं द्रव्यं यस्मिन् कालेऽपि वा पुनः ।
दानार्हौ देशकालौ तौ स्यातां श्रेष्ठौ न चाऽन्यथा ॥
अवस्थादेशकालानां पात्रदात्रोश्च सम्पदाम् ।
हीनं चाऽपि भवेच्छ्रेष्ठं श्रेष्ठं चाऽप्यन्यथा [1]भवेत् ॥
दुष्फलं निष्फलं हीनं तुल्यं विपुलमक्षयम् ।
षड्विपाकयुगुद्दिष्टं षडेतानि विपाकतः ॥
नास्तिकस्तेनहिंस्रेभ्यो जाराय पतिताय च ।
पिशुनभ्रूणहन्तृभ्यः प्रदत्तं दुष्फलं भवेत्[2] ॥
महदप्यफलं दानं श्रद्धया [3]परिवर्जितम् ।
परबाधाकरं दानं परमप्यल्पतां व्रजेत् ॥
यथोक्तमपि [4]यद्दानं चित्तेन कलुषेण तु[5] ।
तेन[6] सङ्कल्पदोषेण दानं तुल्यफलं भवेत् ॥
युक्ताङ्गैस्सकलैः षड्भिर्दानं स्याद्विपुलोदयम् ।
अनुक्रोशवशाद्दत्तं दानमक्षयतां व्रजेत् ॥
ध्रुवमाजस्रिकं[7] काम्यं नैमित्तिकमिति क्रमात् ।
वैदिको दानमार्गोऽयं[8] चतुर्द्धा वर्ण्यते द्विजैः ॥
प्रपारामतडागादि सर्वकालफलं ध्रुवम् ।

1 Udaipur Ms., लभेत्
2 I. O., लभेत्
3 I. O. and A. S. B., परिवर्तितम्
4 I. O. and A. S. B., यत्तं
5 I. O., वा
6 A. S. B., तनु
7 I. O., भावछिर्क
8 I. O. and A. S. B., वैदिकैः दानमार्गोऽयं

तदाजस्रिकमित्याहुः दीयते यद्दिने दिने ॥
[1]अपत्यविजयैश्वर्यस्त्रीबालार्थं यदिज्यते ।
इज्यासंज्ञन्तु तद्दानं [2]काममित्यभिधीयते ॥
कालापेक्षं [3]क्रियापेक्षमन्वापेक्षमिति स्मृतौ[4] ।
त्रिधा नैमित्तिकं प्रोक्तं सहोमं होमवर्जितम् ॥
नवोत्तमानि[5] चत्वारि मध्यमानि विधानतः ।
अधमानीति शेषाणि त्रिविधत्वमिदं विदुः ॥
अन्नं दधि मधु त्राणं गोभूरुक्माश्वदन्तिनः ।
दानान्युत्तमदानानि[6] उत्तमद्रव्यदानतः ॥
विद्यादाच्छादनावासपरिभोगौषधानि च ।
दानानि मध्यमानीति मध्यमद्रव्यदानतः ॥
उपानत्प्रेंखदानानि छत्रपात्रासनानि च ।
दीपकाष्ठफलादीनि चरमं बहुवार्षिकम् ॥
बहुत्वादनुजातानां संख्या [7]शेषेषु नेष्यते ।
अधमान्यवशिष्टानि सर्वदानान्यलो विदुः ॥
इष्टं दत्तमधीतं [8]च विनश्यत्यनुकीर्त्तनात् ।

1 I. O. and A. S. B., अपत्यविजयैस्वर्य
2 I. O. and A. S. B., काम्यमित्यभिधीयते
3 A. S. B., क्रियापेक्षम्
4 A. S. B., स्मृतम्
5 A. S. B., न चोत्तमानि
6 I. O., and A. S. B., दानायुत्तम
7 A. S. B., देशेषु नेस्यते
8 I. O. वा ; the whole s'loka is missing in A. S. B.; Udaipur Ms. is corrupt and reads श्री क शोचनाभ्यां in the second line.

श्लाघानुशोचनाभ्यां च भग्नतेजा विपद्यते ॥

तस्मादात्मकृतं पुण्यं न वृथा परिकीर्त्तयेत् ।
भुक्तवानिति तं [1]प्राहुस्तमेवं कृतवादिनः ॥

एवं* सर्वगुणोपेतमुक्तदोषैः [2]विवर्जितम् ।
इह[3] कीर्त्तिं वदान्याख्यां स्फीतान् भोगान् त्रिविष्टपे ।
दानं श्रद्धां तृतीयेऽपि जन्मनि प्रसवोत्तमे ॥

सर्वेषामपि दानानां अन्नदानमनुत्तमम् ।
कोऽन्योऽस्ति प्राणदादस्माद्विशिष्टो नाऽन्नदात् परः ॥

अन्यायाधिगतां दत्वा सकलां वसुधामपि ।
श्रद्धावर्जमपात्राय न किञ्चित् गतिमाप्नुयात् ॥
प्रदाय [4]सानुमूर्त्ति च श्रद्धाभक्तिसमन्वितम् ।
महते पात्रभूताय सर्वाभ्युदयमाप्नुयात् ॥

'द्विहेतुः' वक्ष्यमाणश्रद्धाभक्तिरूपहेतुभेदेन् । 'अधिष्ठानानि' आश्रयाणि । 'देयं' तत्वेन देयं द्रव्यम् । 'धर्मयुक्' धर्मयुक्तम् । न्यायार्जितमित्यन्यः । 'पापरोगो' राजयक्ष्मादयः । 'सकलेन्द्रियः' अविकलेन्द्रियः । 'दुष्फलं' विपरीतफलम् । 'परं' श्रेष्ठम् । 'अनुक्रोशो' दया । 'परिभोगसाधनं' [5]खट्वा-

1 I. O., तं प्राहुः तमेव कृतवादिनः

* From here there is a big gap up to येन येन on page 11, which is filled up in the text from I. O.

2 A. S. B., विवर्जितः

3 A. S. B., तम् फलम्

4 A. S. B., शाकमुष्टि वा

5 A. S. B., गर्तासनादि

सनादि। 'बहुवार्षिकं' बहूनि वर्षाणि प्राप्तं [1]धरातलमिति यावत्। एतेनोत्तममपि जीर्णतां प्राप्तमधमं भवति। 'श्लाघा' प्रशंसा, [2]'वृथावैक्ता' प्रयोजनव्यतिरेकेण। 'प्रसवोत्तमे' प्रसूयतेऽनेनेति 'प्रसवः' कुलम्। तस्मिन्नुत्तमे।

मनुः

श्रद्धयेष्टं च पूर्तं च नित्यं कुर्यात् प्रयत्नतः।
श्रद्धाकृते [3]ह्यक्षये ते भवतः स्वागतैर्धनैः॥
दानधर्मं निषेवेत नित्यमैष्टिकपौर्तिकम्[4]।
परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तितः॥
यत्किञ्चिदपि दातव्यं याचते [5]चाऽनसूयया।
उत्पत्स्यते हि तत्पात्रं यत्तारयति सर्वतः॥

'स्वागतैः' न्यायार्जितैः। 'ऐष्टिकं' इष्टौ यज्ञे यद्दीयते दक्षिणादि। "बहिर्वेदि च यद्दानं तत् पौर्तिकं" इति मेधातिथिः।

याज्ञवल्क्यः

गोभूतिलहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितम्।
नाऽपात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेय इच्छता॥

1 A. S. B., पुरातनन्विति
2 A. S. B., श्लाघा, प्रशंसा वृथा रक्षादिप्रयोजनव्यतिरेकेण, प्रसवोत्तमे
3 A. S. B., अभ्युदये
4 A. S. B., पूर्तिकम्
5 A. S. B., नाऽनसूयया

दातव्यं प्रत्यहं पात्रे [1]निमित्ते सविशेषतः ।
याचितेनाऽपि दातव्यं श्रद्धापूतेन शक्तितः ॥
येन येन हि भावेन यद्यद्दानं प्रयच्छति ।
तेन तेन हि भावेन प्राप्नोति प्रतिपूजितः ॥
'येन येन हि भावेन' राजसतामसादिना ।

महाभारते

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं विदुः ॥
यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं विदुः ॥
अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यः प्रदीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥

याज्ञवल्क्यः

देयं प्रतिश्रुतं चैव दत्वा नाऽपहरेत् पुनः ।

यमः

यच्च वाचा प्रतिज्ञातं कर्मणा नोपपादितम् ।
तद्धनं ऋणसंयुक्तं इह लोके परत्र च ॥
सप्त जातान्नरो हन्यात् वर्त्तमानांश्च सप्त च ।
अतिक्रान्तान् सप्त हन्यादप्रयच्छन् प्रतिश्रुतम् ॥
प्रतिश्रुताप्रदानेन दत्तस्याऽऽच्छेदनेन च ।
जन्मप्रभृति यत्पुण्यं तत्सर्वं तस्य नश्यति ॥

1 A. S. B., निमित्तेषु

आशां कृत्वा ह्यदातारं दानकाले निषेधकम् ।
दत्वा सन्तप्यते यस्तु तमाहुर्ब्रह्मघातिनम्[1] ॥

महाभारते

ब्राह्मणं स्वयमाहूय भिक्षार्थं कृशवृत्तिकम् ।
ब्रूयान्नास्तीति यः पश्चात्तं विद्याद् ब्रह्मघातकम् ॥

तथा[2]

संश्रुत्य यो न दित्सेत याचित्वा यश्च नेच्छति ।
उभावनृतिनावेतौ मृषा पापमवाप्नुतः ॥

गौतमः

प्रतिश्रुत्याऽप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात् ॥

नारदः

ब्राह्मणस्य च यद्देयं सान्वयस्य च नास्ति सः[3] ।
संकुल्ये तस्य निनयेत्तदभावेऽस्य बन्धुषु ॥
यदा तु न सकुल्यः स्यान्न च सम्बन्धिबान्धवाः ।
दद्यात्सजातिशिष्येभ्यस्तदभावेऽप्सु निक्षिपेत् ॥

यमः

योऽर्चितः प्रतिगृह्णाति योऽर्चयित्वा प्रयच्छति ।
तावुभौ वसतः स्वर्गे विपरीते विपर्ययः ॥

1 I. O. and A. S. B., घातकम्
2 I. O. omits तथा
3 I. O., नास्ति कः

दानं हि बहुमानाद्यो गुणवद्भ्यः प्रयच्छति ।
स तु प्रेत्य धनं लब्ध्वा पुत्रपौत्रैः सहाऽश्नुते ॥

परं चानुपहत्येह दानं दत्वा विचक्षणः ।
सुखोदयं सुखोदर्कं प्रेत्य वै लभते धनम् ॥

योऽसद्भ्यः[1] प्रतिगृह्याऽपि पुनः सद्भ्यः प्रयच्छति ।
आत्मानं संक्रमं कृत्वा परांस्तारयते हि सः ॥

तस्मात्तुल्यविशिष्टेभ्यो दानं[2] दद्यात्प्रयत्नतः[3] ।
विद्यातपस्समृद्ध्या[4] हि तारयन्ति द्विजोत्तमाः ॥

'अनुपहत्य'[5] पीडामनुत्पाद्य । 'असद्भ्यो' निन्दितेभ्यः । 'तुल्यः' अनिन्दितः । गुणवत उत्तमं फलम् ॥

बृहस्पतिः

कृते प्रयच्छते[6] गत्वा त्रेतायां दीयते गृहे
द्वापरे प्रार्थयति च कलौ चाऽनुगमान्विते

सर्वत्र गुणवद्दानं श्वपाकादिष्वपि स्मृतम्
देशे काले विधानेन पात्रे दत्तं विशेषतः

1 I. O. omits यो
2 I. O., धन
3 I. O., [illegible]
4 I. O., समृद्धा
5 I. O. omits this पद
6 I. O. and A. S. B., [illegible]

मन्त्रादिदोषात्[1] होमे तु तपसीन्द्रियदोषतः ।
न्यूनता स्याच्च दाने तु श्रद्धायुक्ते भवेत्क्वचित् ॥

आपस्तम्बः

देशतः कालतः शौचतः सम्यक् [2]प्रतिगृह्णीयात्

इति दानानि प्रतिपादयति । 'देशतः' [3]प्रयागादौ । 'कालतः' ग्रहणादौ । 'शौचतः' स्नानादिना ।

दक्षः

दानं च विधिवद्देयं काले पात्रे गुणान्विते ।

[4]उदकस्तुतिमभिधाय हारीतः

तस्मादद्भिरवोक्ष्य दद्यादालभ्य वा ।

'अवोक्ष्य' प्रोक्षणं कृत्वा । 'आलभ्य' सोदकेन पाणिन स्पृष्ट्वा ।

आपस्तम्बः

सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानि यथा श्रुतिविहारे ।

'विहारे' यज्ञे अन्वाहार्यदानादौ । 'यथाश्रुति' यावदेव श्रुतं तावदेव कुर्यान्नोदकपूर्वकतादिनियम इत्यर्थः ।

1 Line omitted by Udaipur Ms., I. O. and A. S. B.

2 I. O., प्रतिगृह्णीयात्

3 I. O., वाराणस्यादौ

4 Passage corrupt; corrected following I. O.

गौतमः

स्वस्तिवाच्य भिक्षादानमप्पूर्वं [1]दयाऽन्त्रिपु चैवंधर्मेसु[2]

शातातपः

अभिगम्य तु यद्दानं यच्च दानमयाचितम् ।
विद्यते सागरस्यान्तस्तस्याऽन्तो नैव विद्यते ॥
प्रच्छन्नानि च दानानि ज्ञानं च निरहंकृतम् ।
तपांसि च सुगुप्तानि तेषां फलमनन्तकम् ॥

यमः[3]

यतीनां परमो धर्मस्त्वनाहारो वनौकसाम् ।
दानमेव गृहस्थानां शुश्रूषा ब्रह्मचारिणाम् ॥
यतीनां परमो धर्मो यद्योगेनाऽऽत्मदर्शनम् ।

1 Udaipur Ms. अप्यूर्ध्वं
2 I. O. and A. S. B., धर्मेषु
3 I. O. and A. S. B transpose the two lines and ascribe them to यम

अथ देयादेयानि

बृहस्पतिः[1]

कुटुम्बभक्तवसनाद्देयं यदतिरिच्यते ।
मध्वास्वादे विषं पश्चाद्दातुर्धर्मोऽन्यथा भवेत् ॥

मनुः

शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि ।
मध्वापातो विषास्वादः स धर्मप्रतिरूपकः[2] ॥
भृत्यानामुपरोधेन यः करोत्यौर्ध्वदैहिकम् ।
तद्भवत्यशुभोदर्कं[3] [4]जीवतोऽपि मृतस्य च ॥

कात्यायनः

सर्वस्वगृहवर्ज्यन्तु कुटुम्बभरणादिकम् ।
यद्द्रव्यं तत्स्वकं देयं [5]न देयं स्यात्ततोऽन्यथा ॥

याज्ञवल्क्यः

कुटुम्बस्याऽविरोधेन[6] देयं दारसुतादृते ।
नाऽन्वये सति सर्वस्वं यच्चाऽन्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥

1 A. S. B. and I. O., तत्र
2 I. O., प्रतिरूपकम्
3 A. S. B and I. O., तद्भवेद्
4 I. O., जीवतोऽस्य
5 I. O., अदेयं स्यादतोऽन्यथा
6 A. S. B., स्वकुटुम्बाविरोधेन

'अन्वये' सन्ताने।

दक्षः

सामान्यं याचितं न्यासमाधिर्दाराश्च तद्धनम्।
अन्वाहितं च निक्षेपः सर्वस्वं चाऽन्वये सति ॥
आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि पण्डितैः।
यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते हि सः[1] ॥

'सामान्यम्' अनेकस्वामिकम्[2]। 'याचितं' संव्यवहारार्थं याचित्वा आनीतं वस्त्रालङ्कारादि। 'न्यासः' गृहस्वामिने दर्शयित्वा तत्परोक्षमेव[3] गृहजनहस्ते[4] गृहस्वामिने समर्पणीयमिति द्रव्यस्थापनम्। 'तद्धनं' [5]दारधनम्। 'अन्वाहितं'[6] यदेकस्य हस्ते निहितं द्रव्यं तेनाप्यनु पश्चादन्यहस्ते[7] स्वामिने [8]देहीति निहितम्। 'निःक्षेपो' गृहस्वामिनः समक्षं द्रव्यस्थापनम्।

कात्यायनः

विक्रयं चैव दानं च न [9]नेयाः स्युरनिच्छवः।

1 I. O., नरः for हि सः
2 I. O., स्वम् for स्वामिकम्
3 I. O., परोक्षतः
4 I. O., हस्तेन
5 I. O. omits दारधनम्
6 I. O., अन्वाहितम्
7 A. S. B and I. O., अन्यस्य हस्ते
8 I. O. omits देहीति निहितम्
9 A. S. B., न देयाः

दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मनैव[1] तु योजयेत् ॥
आपत्काले तु कर्तव्यं दानं विक्रय एव च[2] ।
अन्यथा न प्रवर्तेत इति [3]शास्त्रेषु निश्चयः ॥

"आपत्काले तु कर्तव्यं दानं विक्रय एव [4]वे"ति [5]स्वकीयविक्रयेच्छुदारादिविषयम् । यत्तु दाराणां 'आपत्स्वपि न देयत्वमि'ति[6] दक्षेणाऽदेयत्वमुक्तं [7]तत्स्वदानविक्रयेच्छुदारादिविषयम्[8] ।

वसिष्ठः

शुक्रशोणितसम्भवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः । न त्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा । स हि सन्तानाय [9]पूर्वेषाम् [10]न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वाऽन्यत्राऽनुज्ञानाद्भर्तुः ।

यमः

परिभुक्तमवज्ञातमपर्याप्तमसंस्कृतम् ।

1 I. O., आत्मन्येव
2 I. O., वा for च
3 I. O., शास्त्र [वि] निश्चयः
4 I. O., वा for च
5 I. O , स्वदान
6 I. O., न देयानीति
7 I. O., विक्रेयानिच्छु
8 A. S. B and I. O., दारविषयम्
9 I. O., सर्वेषाम्
10 I. O. omits न तु

यः प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तद्भस्मन्यवतिष्ठते[1] ॥

'परिभुक्तं' गृहीतोपभोगं वस्त्रादि। 'अपर्याप्तं' स्वकार्याक्षमं जरद्गवादि।

रामायणे

नावज्ञाय प्रदातव्यं किञ्चिद्वा[2] केनचित् क्वचित्।
अवज्ञया [3]तु यद्दत्तं दातुस्तद्दोषमावहेत् ॥

शातातपः[4]

वेदविक्रयनिर्दिष्टं स्त्रीषु यच्चार्जितं धनम्।
अदेयं पितृदेवेभ्यो यच्च क्लीबादुपागतम् ॥

'वेदविक्रयनिर्दिष्टं' वेदविक्रयेण[5] च धनेन निर्दिश्यते यत् तत्तथा। 'स्त्रीषु यच्चार्जितं' [6]स्त्रीव्यापारोपजीवनेन यल्लब्धम्।

वृद्धशातातपः

द्रव्येणाऽन्यायलब्धेन यः करोत्यौर्द्ध्वदेहिकम्।
न स तत्फलमाप्नोति तस्याऽर्थस्य दुरागमात् ॥

1 Udaipur Ms. reads wrongly भस्तान्यवतिष्ठते
2 I. O., यत्किञ्चित्
3 I. O., हि for तु
4 I. O. has this verse after the verse of वृद्धशातातपः below.
5 A. S. B. and I. O., वेदविक्रयेण लब्धमेतदिति यन्निर्दिश्यते
6 I. O. interpolates धनं between आर्जितं and स्त्रीव्यापार

यमः

सुवर्णरजतं ताम्रं यतिभ्यो यः प्रयच्छति ।
न तत्फलमवाप्नोति तत्रैव परिवर्त्तते ॥

'तत्रैव परिवर्त्तते' पारलौकिकं न भजते[1] इत्यर्थः ॥

देवलः

पक्वमन्नं गृहस्थस्य वानप्रस्थस्य गोरसः[2] ।
वृत्तिश्च[3] भैक्ष्यवृत्तिभ्यो न देयं पुण्यमिच्छता ॥

'वृत्तिः' भिक्षातिरिक्तं वर्त्तनम् ।

तथा

न शूद्राय [4]घृतं दद्यात् स्वस्ति क्षीरं [5]तिलान् दधि ।
न शूद्रात् प्रतिगृह्णीयात्तेषामन्यन्निवेदयेत् ॥
गोरसं काञ्चनं क्षेत्रं गास्तिलान्मधुसर्पिषी ।
तथा सर्वानिमांश्चापि[6] चाण्डालेभ्यो न दापयेत् ॥

'तेषाम्' हविरादीनाम् ॥

शङ्खलिखितौ

कृसरपायसापूपदधिमधुघृतकृष्णाजिनानि शूद्रेभ्यो न

1 I. O., न भवति
2 I. O., गोरसाः
3 I. O., वृत्तिं च भैक्ष्यवृत्तीनां
4 I. O., हविर्दद्यात्
5 I. O., घृतं मधु for तिलान् दधि
6 A. S. B and I. O., सर्वान् रसांश्चापि

दद्यात्। [1]नोपाकृतं किञ्चित्।

अङ्गिराः

वहुभ्यो न प्रदेयानि गौर्गृहं शयनं स्त्रियः।
विविक्तदक्षिणा[2] ह्येषां[3] दातारं तारयन्ति हि॥
एका[4] एकस्य दातव्या न वहुभ्यः कथञ्चन।
सा तु विक्रयमापन्ना दहत्यासप्तमं कुलम्॥
देवतानां गुरूणाञ्च मातापित्रोस्तथैव च।
पुण्यं देयं प्रयत्नेन नाऽपुण्यं चोदितं क्वचित्॥

यमः

कल्मषं ब्राह्मणे दत्वा दाता यात्यशुभां गतिम्।
जीर्णो [5]निर्मोकनिर्मुक्तः पन्नगेन्द्रः क्षितौ यथा॥

नन्दिपुराणे

पापदः पापमाप्नोति नरो लक्षगुणं सदा।
पुण्यदः पुण्यमाप्नोति शतशोऽथ सहस्रशः॥
तथा पात्रविशेषेण दानं स्यादुत्तरोत्तरम्।
गुरुमातृपितृब्रह्मवादिनां दीयते तु यत्॥
तल्लक्षगुणितं विद्यात् पुण्यं वा पापमेव वा।

1 A. S. B., नोपकृतं ; I. O., नोपाहृतं
2 A. S. B. and I. O., विभक्त
3 A. S. B., दक्षिणा ह्येषा ; I. O., दक्षिणा ह्येता
4 I. O., एकैका हि
5 I. O., जीर्णनिर्मोकनिर्मुक्तः

यमः[1]

देवमाल्यापनयनं देवागारसमूहनम् ।
माल्यप्रदानं[2] देवानां गोप्रदानसमं स्मृतम् ॥
अर्चनं चैव विप्राणां द्विजोच्छिष्टापकर्षणम् ।
पादशौचप्रदानं च अकल्यपरिचारणम् ॥
पादाभ्यङ्गप्रदानं[3] च गात्रसंवाहनं तथा ।
गवां कण्डूयनं चैव ग्रासदानाभिवन्दने[4] ॥
भिक्षादीपप्रदानं च तथैवातिथिपूजनम् ।
एकैकस्य फलं प्राह गोप्रदानसमं यमः ॥

'अकल्यपरिचारणं' रोगिचिकित्सा । 'गात्रसंवाहनं' अङ्गमर्दनम् ।

हारीतः

असद्द्रव्यप्रदानं अस्वर्ग्यं यच्च दत्वा परितप्यते तदाऽदानमफलम्, यच्चोपकारिणे ददाति तन्मात्रपरिशिष्टम्[5], यच्च सोपधं ददाति अभ्याश्रावितमल्पफलम्[6], यच्चापात्राय ददाति अनिष्टदानं भवति, यच्च दत्वा परिकीर्त्यते, यच्च स्मयदानमासुरं, यच्चाऽश्रद्धया ददाति क्रोधाद्राक्षसम्, यच्चाऽऽक्रुश्य

1 A. S. B. and I. O. supply यमः—देवमाल्य etc.
2 A. S. B and I. O., म्रपनं सर्व•
3 I.O., पदाभ्यङ्ग
4 I. O., अभिनन्दनं
5 I. O., परिक्लिष्टं
6 I. O., अफलं

ददाति दत्वा चाऽऽक्रोशति असत्कृतं पैशाचम्, यच्चावज्ञातं ददाति दत्वा चाऽवज्ञायते[1] मुमूर्षुस्तत्तामसम्, यच्चाप्राकृतो[2] ददाति [3]एते दानोपसर्गाः। यैरुपसृष्टं दानमसिद्धमसम्बद्धमस्वर्ग्यमयशस्यं [4]अध्रुवमफलं वा।

'तदाऽदानम्' तस्मिन्नेव सङ्कल्पकाले[5] दीयमानद्रव्यासमर्पणम्। 'उपकारिणे' प्रत्युपकारसमीहयेत्यर्थः। 'तन्मात्रं' यावद्दत्तं तावन्मात्रम्। 'सोपधं' स्नेहाद्युपाधिसहितम्। 'अभ्याश्रावितं' लोकप्रतीत्यर्थं[6] प्रख्यापितम्। 'अनिष्टदानं' शत्रवे दानम्। 'स्मयदानं' स्मयो न मादृशोऽन्यो दाताऽस्तीत्येवंविधो भावविशेषः[7]। तेन भावविशेषेण यद्दानम्। 'अप्राकृतो' मन्त्रादिः।

शातातपः

प्रश्नपूर्वं तु यो दद्याद् ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम्।
स पूर्वं [8]निरयं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम्॥

1 A. S. B., अवजानीते
2 A. S. B., प्राकृते
3 A. S. B. interpolates before एते 'अध्रुवफलं भवति अल्पफलं वा तर्हि अदानम्'।
4 I. O., अध्रुवफलं भवत्यफलं
5 I. O., संकल्पावाप्तले
6 I. O., प्रसिध्यर्थं
7 I. O., विशेषतः
8 I. O., नरकम्

'प्रश्नपूर्वं' [1]अमुं खण्डं वहु वा स्ववेलितं(?) यदि पठसि तदा तव तावद्ददामीति प्रश्नपूर्वम्।

यमः[2]

अवमानेन यो दद्याद् गृह्णीयाद्यः प्रतिग्रहम्।
तावुभौ नरके मग्नौ वसेतां शरदां शतम्॥

मनुः

यज्ञोऽनृतेन क्षरति तपः क्षरति विस्मयात्।
आयुर्विप्रापवादेन दानं च परिकीर्त्तनात्॥

शातातपः

मा ददस्वेति यः[3] कुर्याद्द्रव्यग्नौ ब्राह्मणेषु च।
तिर्य्यग्योनिशतं गत्वा चाण्डालेष्वभिजायते॥

यमः

कन्याप्रदाने यज्ञे वा ह्यन्यस्मिन् धर्मसङ्कटे।
विघ्नमाचरते यस्तु तमाहुर्ब्रह्मघातकम्॥
स्नातानामनुलिप्तानां लालसानां मनीषिणाम्।
नरस्तु मूढभावेन विघ्नकृत्[4] ब्रह्मघातकः॥

1 A. S. B and I. O. have after, प्रश्नपूर्वं 'यद्यस्खलितममुं वेदभागं पठसि तदा तवेदं ददामी'ति व्यवस्थापूर्वम्।

2 यम is not mentioned in A. S. B. and I. O.

3 A. S. B and I. O., ब्रूयाद्द्रव्यग्नौ

4 I. O., विघ्नं स्यात्

ब्राह्मणानां समेतानां सर्वेषां पठतामपि ।
विघ्नमाचरते यस्तु तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥

महाभारते

मध्यस्थस्येह विप्रस्य योऽनूचानस्य भारत ।
वित्तं हरति दुर्बुद्धिस्तं विद्याद् ब्रह्मघातकम् ॥
चक्षुषा विप्रहीणस्य पङ्गुलस्य जडस्य च ।
हरेत यो वै सर्वस्वं तं विद्याद् ब्रह्मघातकम् ॥
आश्रमे वा [1]पुरे वाऽपि ग्रामे वा यदि वा वने ।
अग्निं समुत्सृजेत्कोपात्तं विद्याद् ब्रह्मघातकम् ॥

तथा—

अधीयानः पण्डितम्मन्यमानो
यो विद्यया हन्ति यशः परेषाम् ।
ब्रह्म[2] गते नाऽऽचरते ब्रह्महत्यां
लोकास्तस्य ह्यन्तरन्तो भवन्ति ॥

1 I. O., पुरे वाऽथ
2 A. S. B and I. O have ब्राह्मणस्तेनाऽऽहरतो ब्रह्महत्यां लोकास्तस्य ह्यन्तरन्तो भवन्ति ।

३

अथ [1]पात्राणां लक्षणम्

[2]तत्र यमः

शीलं संवसता ज्ञेयं शौचं संव्यवहारतः ।
प्रज्ञा [3]सङ्कथनात् ज्ञेया त्रिभिः पात्रं परीक्ष्यते ॥

'सङ्कथनं' सुहृद्भावेन विद्याकथा ।

याज्ञवल्क्यः

तपस्तप्त्वाऽसृजद्ब्रह्मा ब्राह्मणान् वेदगुप्तये ।
तृप्त्यर्थं पितृदेवानां धर्मसंरक्षणाय च ॥

सर्वस्य प्रभवो विप्राः श्रुताध्ययनशालिनः ।
तेभ्यः क्रियाः पराः श्रेष्ठास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः ॥

न विद्यया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता ।
यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥

वसिष्ठः

स्वाध्यायाढ्यं योनिमन्तं प्रशान्तं
वैतानस्थं पापभीरुं वहुज्ञम् ।
स्त्रीषु क्षान्तं धार्मिकं गोशरण्यं
व्रतैः क्लान्तं तादृशं पात्रमाहुः ॥

'योनिमान्' प्रशस्तकुलोद्भवः । 'वैतानस्थः' अग्निहो-

1 A. S. B. and I. O., पात्रापात्रलक्षणम्

2 I. O., तत्र इति नास्ति

3 A. S. B and I. O., संकथनात्; Udaipur Ms. has सुकथनात्

अग्निकर्मपरः। 'स्त्रीषु क्षान्तः' स्त्रीविषये संयतः। 'गोशरण्यः गोषु शुश्रूषारतः'।

तथा

ये क्षान्तदान्ताः श्रुतपूर्णकर्णा
जितेन्द्रियाः प्राणिवधे निवृत्ताः।
प्रतिग्रहे सङ्कुचिताग्रहस्ता-
स्ते ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः॥

यमः

विद्यायुक्तो धर्मशीलः प्रशान्तः
क्षान्तो दान्तः सत्यवादी कृतज्ञः।
वृत्तिग्लानो गोहितो गोशरण्यो
दाता यज्वा ब्राह्मणः पात्रमाहुः॥
स्वाध्यायविधिसम्पन्नस्तपस्वी ध्यानतत्परः।
क्षान्तो दान्तः सत्यवादी विप्रः पात्रमिहोच्यते॥
विद्यावन्तश्च ये विप्राः सुवृत्ताश्च तपस्विनः।
सत्यसंयमसंयुक्ताः शान्तिमन्तो जितेन्द्रियाः॥
पुनन्ति दर्शनं प्राप्ताः किं पुनः सङ्गतिं गताः।

तेषां [1]दत्वा च भुक्त्वा च प्राप्नुयुः परमां गतिम् ॥
दत्वा द्विजाय शुद्धाय दाता याति शुभां गतिम् ।
विद्यातपःशीलवांश्च सन्तारयति नेतरः ॥
वेदेषु[2] च समिद्धेषु हुतं विप्रमुखादिषु ।
सन्तारयति दातारं महतः किं [3]द्विपादपि ॥

महाभारते

साङ्गांश्च चतुरो वेदान् योऽधीते [4]च द्विजर्षभः ।
षड्भ्योऽनिवृत्तः कर्मभ्यः [5]सत्पात्रमृषयो विदुः ॥
'षड्भ्योऽनिवृत्तः' अध्ययनादिषट्कर्मनिरतः ।

वसिष्ठः

किञ्चिद्वेदमयं पात्रं किञ्चित्पात्रं तपोमयम् ।
पात्राणामपि तत्पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे ॥

सम्वर्त्तः

श्रोत्रियाय दरिद्राय अर्थिने च विशेषतः ।
यद्दानं दीयते तस्मै तद्दानं[6] शुभकर्मणि ॥

1 A. S. B. and I. O., दत्वा च भुक्त्वा, but Udaipur Ms. reads wrongly न दत्वा वितत्काच.

2 I. O., वेदेन्धनसमिद्धेषु ; A. S. B., वेदेषु च समृद्धेषु

3 I. O., किल्बिषादपि

4 A. S. B., वै for च

5 I. O., तं पात्रं

6 A. S. B. and I. O., शुभकारकम्

व्यासः

किञ्चिद्वेदमयं पात्रं किञ्चित्पात्रं तपोमयम् ।
असङ्कीर्णं च यत्पात्रं तत्पात्रं तारयिष्यति ॥

'असङ्कीर्णं च' योन्यादिसङ्करदोषरहितम् ।

तथा शातातपो[1] दानवर्षप्रथमे

वेदपूर्णमुखं विप्रं [2]प्रभुक्तमपि भोजयेत् ।
अनन्तर्पं[3] निराहारं षड्रात्रमुपवासिनम् ॥
दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणाश्च विशेषतः ।
अयातयामान्येतानि[4] नियोज्यानि पुनः पुनः ॥

दाने व्यासः

एकोऽपि[5] वेदविद् भुङ्क्ते षट्कर्मनिरतः शुचिः ।
दातुः फलमसंख्येयं जन्म जन्म तदक्षयम् ॥

शातातपव्यासौ

वेदविद्याव्रतस्नाते श्रोत्रिये गृहमागते ।
क्रीडन्त्योषधयः सर्वाः यास्यामः परमां गतिम् ॥

'ओषधयः' अत्राऽन्नानि ।

1 A. S. B., दानव्यासप्रथमे ; I. O., दानाध्याय
2 A. S. B., स्वभुक्तं ; I. O., सुभुक्तं
3 A. S. B., न तु मूर्तं ; I. O., न तु शून्यं
4 I. O., अयते याममात्राणि
5 A. S. B. and I. O., यत्विश्वर्थं

यमः

अहिंसानिरतो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम् ।
स्वाध्यायनिरतो[1] दाता स वै ब्राह्मण उच्यते ॥
श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा ।
असंभिन्नार्थमर्यादः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥
ओँकारपूर्विकास्तिस्रः सावित्रीर्यश्च [2]वीक्षते ।
चरितब्रह्मचर्यश्च[3] स वै श्रोत्रिय उच्यते ॥
आशिषोऽप्यर्थपूजां च प्रसङ्गं न करोति यः ।
निवृत्तं[4] लोभमोहाभ्यां तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
सत्यं दानं क्षमा शीलमानृशंस्यं दया घृणा ।
दृश्यन्ते यत्र लोकेऽस्मिंस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

'तिस्रो' महाव्याहृतीरिति शेषः। 'आशिषः' आशीर्वादान् । अर्थार्थं धनलाभाय 'पूजा' फलपुष्पादिदानेन। 'प्रसङ्गः' अत्यासक्तिः ।

देवलः

मात्रश्च ब्राह्मणश्चैव श्रोत्रियश्च ततः परः ।
अनूचानस्तथा भ्रूण ऋषिकल्प ऋषिर्मुनिः ॥
इत्येतेऽष्टौ समुद्दिष्टा ब्राह्मणाः प्रथमं श्रुतौ ।
तेषां परः परः श्रेष्ठो विद्यावृत्तविशेषतः ॥

1 A. S. B. and I. O., स्वदारनिरतः
2 I. O., and A S. B., विन्दति
3 I. O., ब्रह्मचर्यं च
4 A. S. B., निवृत्तो

ब्राह्मणानां कुले जातो जातिमात्रो यदा भवेत् ।
अनुपेतः क्रियाहीनो मात्र इत्यभिधीयते ॥
एकदेशमतिक्रम्य वेदस्याऽऽचारवानृजुः[1] ।
स ब्राह्मण इति प्रोक्तो निभृतः सत्यवाक् घृणी ॥
एकां शाखां सकल्पां वा [2]षड्भिर्योगैरधीत्य वा ।
षट्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित्[3] ॥
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञः शुद्धात्मा पापवर्जितः ।
शेषं श्रोत्रियवत् प्रोक्तः सोऽनूचान इति स्मृतः ॥
अनूचानगुणोपेतो यज्ञस्वाध्याययन्त्रितः ।
भ्रूण इत्युच्यते शिष्टैः शेषभोजी जितेन्द्रियः ॥
वैदिकं [4]लौकिकं चैव सर्वज्ञानमवाप्य यः ।
आश्रमस्थो वशी नित्यमृषिकल्प इति स्मृतः ॥
ऊर्द्धरेतास्तपस्युग्रो नियताशी [5]न संशयी ।
शापानुग्रहयोः शक्तः सत्यसन्धो[6] भवेदृषिः ॥
निभृतः[7] सर्वतत्त्वज्ञः कामक्रोधविवर्जितः ।
ध्यानस्थो निष्क्रियो दान्तस्तुल्यमृत्काञ्चनो मुनिः ॥
एवमन्वयविद्याभ्यां वृत्तेन च समन्वितः ।

1 This śloka is wanting in A. S. B.
2 I. O., षड्भिरङ्गैः
3 A. S. B., धर्मतः for धर्मवित्
4 A. S. B., लौकिकं वैदिकम्
5 A. S. B., शीलसंशयी
6 I. O., सत्यधर्मा
7 A. S. B., निर्वृत्तः

त्रिशुक्का नाम[1] विपेन्द्राः पूज्यन्ते सवनादिषु ॥
प्रतिग्रहमसङ्ख्योऽपि कृत्वा विप्रो यथाविधि ।
निस्तारयति दातारमात्मानं च स्वतेजसा ॥

न लोके ब्राह्मणेभ्यो ऽन्यत्पवित्रं पुण्यमेव च ।
अशक्यं च द्विजेन्द्राणां नास्ति वृत्तिवतामपि[2] ॥
नियुक्तो[3] हव्यकव्येषु त्रिशुक्को[4] ब्राह्मणो द्विजैः ।
अभिभूतश्च पूर्वोक्तैर्दोषैः स्पृष्टश्च नेष्यते[5] ॥

'एकदेशातिक्रमो' वेदस्य किंचिन्न्यूनस्याऽध्ययनम् । 'निभृतः'[6] शान्तः । 'लौकिकं' अर्जनादिज्ञानम्[7] । 'निवृत्तं' निषिद्धकाम्यकर्मभ्यः। 'निष्क्रियः' अर्थार्जनादिक्रियारहितः । 'सवनादिषु' यज्ञादिषु 'अभिभूतः' अपकृष्टः । 'पूर्वोक्तैः' कुलविद्याचारैः । 'दोषैः' उपपातकादिभिः ।

वसिष्ठः

यं न सन्तं [8]न चाऽसन्तं नाऽश्रुतं न बहुश्रुतम् ।
न [9]सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित् स ब्राह्मणः ॥

1 I. O., त्रिशुक्का नाम ; A. S. B., त्रिपुक्ष्णा नाम
2 A. S. B., वृत्तवतामपि
3 I. O., योक्तव्यो for नियुक्तो
4 A. S. B., त्रिपुक्ष्णो त्रिपुक्तो
5 I. O. and Udaipur Ms., नेष्यति ; A. S. B., नेष्यते
6 A. S. B., निवृत्तः
7 I. O., अर्थादिज्ञानम्
8 I. O., न चा सन्तं
9 A. S. B., न सवृत्तं

'सन्'[1] विशिष्टाभिजनः। 'असन्' तद्विपरीतः । [2]ब्राह्मणोत्कर्षप्रकाशनं यो न करोति स पात्रमिति (तात्पर्यम्)[3] ।

यमशातातपौ

तपो धर्मो दया दानं सत्यं [4]शौचं स्वधीर्घृणा ।
विद्या[5] विज्ञानमास्तिक्यं एतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥

वसिष्ठः

योगः[6] क्षमा दया दानं धर्मः सत्यं श्रुतं घृणा ।
विद्या विज्ञानमास्तिक्यं एतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥

पैठीनसिः[7]

क्षमा दमो दया दानं धर्मस्सत्यं श्रुतिर्घृणा ।
विद्याविज्ञानमास्तिक्यं एतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥
दाता सद्विद्यया युक्तश्चैतद्ब्राह्मणलक्षणम् ।
कश्चित्[8] ब्रूते तपो योनिः एतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥

1 Udaipur Ms., reads wrongly विशेष्टोभिः यमः
2 A. S. B. and I. O., give a better reading:—तत्र एतेनात्मोत्कर्षणप्रकाशनम्
3 A. S. B. and I. O., add तात्पर्यम्
4 I. O., शान्तं श्रुतिः घृणा
5 A. S. B. and I. O., विद्या विनयनस्थैयम्
6 A. S. B. and I. O., योगस्तपो दया दानं सत्यं शौचं श्रुतं घृणा
7 A. S. B. and I. O., अधिकपाठोऽयम्
8 A. S. B. and I. O., supply this line which is missing in Udaipur Ms.

विद्यातपोभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः ।
केचित्[1] विद्वानविद्वांश्च [2]ब्राह्मणो मेध्य एव सः ॥
परं [3]दैवतमपि च तत् ।

वसिष्ठो यमश्च

द्वितीयश्चैके । [4]अश्रोत्रिया अननूचाना अनग्नयः शूद्रधर्माणो भवन्ति । मानवं चाऽत्र श्लोकमुदाहरन्ति ।

न[5] मृषा ब्राह्मणः क्रियाकृत्वः शीलो न दाम्भिकः ।
न [6]शूद्रप्रेषणं कुर्यात् न स्तेनो न चिकित्सकः ॥
अब्राह्मणोऽनधीयानो भैक्षमात्रं चरेद्द्विजः[7] ।
तं ग्रामं दण्डयेद् राजा [8]चौरवृत्तिप्रदो हि सः ॥

शातातपः

अब्राह्मणास्तु षट्प्रोक्ता ऋषिः शातातपोऽब्रवीत् ।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी ॥
तृतीयो बहुयाज्यश्च चतुर्थो ग्रामयाजकः ।

1 A. S. B. and I. O., क्वचित्
2 I. O., ब्राह्मणो मेध्यमानवः
3 A. S. B. and I. O., दैवतमग्निवत्
4 I. O., अश्रोत्रियान् अननुवाक्यान्
5 I. O., नाऽन्यः ब्राह्मणो भवति न कुशीलवः; A. S. B., नाऽनृक् ब्राह्मणे न वणिक् न कुशीलवः
6 I. O., न शूद्रप्रेषणं कुर्वन्
7 I. O. and A. S. B., अव्रता ह्यनधीयाना यत्र भैक्षचरा द्विजाः
8 I. O., चौरभक्तप्रदो

पञ्चमस्त्वधिभूस्तेषां[1] ग्रामस्य नगरस्य च
अनागतस्तथा पूर्वां[2] सादित्यां चैव पश्चिमाम् ।
नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स [3]षष्ठोऽब्राह्मणः [4]स्मृतः ॥

'बहुयाज्यो' बहवो याज्या यस्य। 'भृतो' ग्रामस्य नगरस्येत्यन्वयः[5] ।

वसिष्ठः[6]

उदक्यान्वासते येषां [7]ये च केचन मानवाः ।
कुलं वा श्रोत्रियं येषां सर्वे ते शूद्रधर्मिणः ॥

'अन्वासते'[8] कर्मकाले समीप एव तिष्ठन्ते ।

मनुः[9]

गोरक्षकान् वाणिजकान् तथा कारुकुशीलवान् ।
प्रैष्यान् वार्द्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥
ये व्यपेताः[10] स्वकर्मभ्यः परपिण्डोपजीविनः ।

1 I. O. and A. S. B., पञ्चमस्तु भृतस्तेषां, which accords better with the explanation below.

2 I. O. and A. S. B., अनागतो तु यः पूर्वां

3 I. O., शस्तो for षष्ठः

4 I. O., मतः for स्मृतः

5 I. O., इत्यन्वयः; the reading अन्नयः in Udaipur Ms. is obviously wrong.

6 I. O.

7 I. O. and A. S. B. ये च केचिदनमयः

8 Udaipur Ms., अभ्यासते

9 I. O. and A. S. B.

10 Udaipur Ms., यो यजेत.

द्विजत्वमभिकाङ्क्षन्ति[1] तान् वै शूद्रवदाचरेत् ॥

अथ मनुः

पात्रस्य हि विशेषेण [2]श्रद्दधानास्त एव च ।
अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्य [3]प्राप्यते फलम् ॥

दक्षः-

शतं[4] द्विगुणसाहस्रं अनन्तञ्च यथाक्रमम् ।
दाने फलविशेषस्स्यादित्येषामेवमेव[5] हि ॥

मनुदक्षव्यासाः

सममब्राह्मणे दानं [6]द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
सहस्रगुणमाचार्ये[7] अनन्तं वेदपारगे ॥
'अब्राह्मणो' राजभृत्यादिष्षड्विधः शातातपोक्तः ।

यमः

सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे[8] ।
प्राधीते शतसहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥

1 A. S. B. and I. O., अनुकुर्वन्ति
2 I. O., श्रद्दधानतयैव च
3 I. O., फलमश्नुते
4 A. S. B., समद्विगुणसाहस्रं; I. O., समं द्विगुण॰
5 A. S. B. and I. O., विद्यायामेवमेव हि
6 Udaipur Ms. and I. O., सगुणं for द्विगुणं
7 I. O. substitutes for the line प्राधीते इति साहस्रमनन्तं वेदपारगे. This is noted in A. S. B. as a variant.
8 I. O. and A. S. B., omit the śloka.

'प्राधीतः' प्रारब्धाध्ययनः ।

बृहस्पतिः

शूद्रे समगुणं दानं वैश्ये तद्द्विगुणं स्मृतम् ।
क्षत्रिये त्रिगुणं प्राहुरनन्तं[1] ब्राह्मणे स्मृतम् ॥
श्रोत्रिये चैव साहस्रं आचार्ये द्विगुणं ततः ।
आत्मज्ञे शतसाहस्रमनन्तं त्वग्निहोत्रिणि ॥

यमः

शूद्रे समगुणं दानं वैश्ये त्रिगुणमुच्यते ।
षड्गुणं क्षत्रिये प्राहुर्विप्रे दशगुणं स्मृतम्[2] ॥

दक्षः

व्यसनार्तस्य[3] रक्षार्थं ब्राह्मणार्थं च याचतः ।
एवमन्विष्य दातव्यं सर्वदानेष्वयं विधिः ॥
मातापितृविहीनं तु संस्कारैः [4]ब्राह्मणादिभिः ।
यस्स्थापयति तस्येह पुण्यसंख्या न विद्यते ॥
न[5] तपो ह्यग्निहोत्रेण नाऽग्निष्टोमेन लभ्यते ।
यच्छ्रेयः[6] प्राप्यते पुंसा विप्रेण स्थापितेन वै ॥
'व्यसनं' राजचौराद्युपद्रवः । 'आपत्' दुर्भिक्षाद्यु-

1 A. S. B., षड्गुणं ब्राह्मणे स्मृतम्
2 I. O., पुनः for स्मृतम्
3 A. S. B. and I. O., व्यसनापदणार्थं च कुटुम्बार्थं च याचते
4 A. S. B. and I. O., उद्वहनादिभिः
5 A. S. B. and I. O., न तच्छ्रुयोऽग्निहोत्रेण
6 Supplied by A. S. B. and I. O.

पद्रवः । आद्योऽर्थशब्दोऽत्र निवृत्तिहेतुवचनः ।

मनुः

सान्तानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सार्ववेदसम् ।
गुर्वर्थं पितृमात्रर्थं स्वाध्यायार्थ्युपतापिनः ॥
नवैतान् स्नातकान् विद्याद्ब्राह्मणान् धर्मभिक्षुकान् ।
निःस्वेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः ॥
एतेभ्यो हि द्विजाग्र्येभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम् ।
इतरेभ्यो बहिर्वेदि कृतान्नं तु विधीयते ॥

'सान्तानिकः' सन्तानप्रयोजनविवाहार्थी । 'अध्वगः' अत्र क्षीणपाथेयः । 'सार्ववेदसः' सर्वस्वदक्षिणयज्ञकृत् । 'उपतापी' व्याधिपीडितः । 'विद्याविशेषत' इति, अल्पविद्यायाऽल्पं, बहुविद्याय बह्वित्यर्थः ।

गौतमः

गुर्वर्थनिवेशौपधार्थवृत्तिक्षीणयक्ष्यमाणाध्ययनाध्वसंयोगवैश्वजितेषु द्रव्यसंविभागो बहिर्वेदि भिक्षमाणेषु कृतान्नमितरेषु[1] ।

'निवेशो'[2] विवाहः । 'वैश्वजितः' सर्वस्वदक्षिणार्थे कृतविश्वजिद्यागः । 'बहिर्वेदि' ग्रहणात्[3] एतेभ्यो यहि-

1 A. S. B., कृतान्नमितरेभ्यः; citation corrupt in Mss; corrected.

2 A. S. B., निवेशो विवाहः; Udaipur Ms. reads wrongly विशेषो, not found in the quotation.

3 I. O. and A. S. B., ग्रहणात् Udaipur Ms. बहिर्वेदग्रहणात्

वेद्यपि धनमवश्यं देयम्। अन्येभ्यस्तु [1]अन्तर्वेद्येव धन-धान्यनियमः। बहिर्वेदि तु कृतान्नस्यैव।

बौधायनः

[2]स्वब्राह्मणश्रोत्रियवेदपारगेभ्यः गुर्वर्थनिवेशौषधार्थवृत्तिक्षीणयक्ष्यमाणाध्ययनाध्वसंयोगवैश्वजितेषु द्रव्यसंविभागो यथाशक्ति कार्यो बहिर्वेदि भिक्षमाणेषु कृतान्नमितरेषु।

आपस्तम्बः

भिक्षणे निमित्तमाचार्यो विवाहो यज्ञो मातापित्रोर्बुभूर्षाऽर्हतश्च नियमविलोपः। तत्र गुणान् समीक्ष्य यथाशक्ति देयम्। इन्द्रियप्रीत्यर्थं तु भिक्षणमनिमित्तं न तदाद्रियेत।

'बुभूर्षा'[3] भरणेच्छा। अर्हतश्च नियमविलोपः। अधिकारिणामावश्यककर्मविलोपप्रसङ्गः।

विष्णुः

पुरोहितस्त्वात्मन एव पात्रम्[4]।

यस्यैते पुरोहितादयः तस्यैव तेऽन्यगुणरहिता अपि पुरोहितादित्वेनैव पात्राणि।

1 A. S. B. and I. O., अन्तर्वेद्येव धनधान्यनियमः; Udaipur Ms. reads wrongly अज्ञातायैव

2 I. O., सुब्राह्मण

3 I. O., interpolates पुरुषभिक्षेयम्

4 A. S. B., interpolates पुरोहित-स्वदुहितृपुत्रजामातरश्च

दाने व्यासः

मातापितृषु यद्दत्तं भ्रातृषु स्वसुतासु च ।
जायात्मजेषु[1] यद्दत्तं सोऽनिन्दस्वर्गसंक्रमः ॥
पितुः शतगुणं दानं सहस्रं मातुरुच्यते ।
अनन्तं दुहितुर्दानं सोदर्ये दत्तमक्षयम् ॥

'मातापितृषु यद्दत्तमि'त्यादीनामयमर्थः–यत् प्रातिस्विकं विद्याधनादि[2] तद्दत्तं विशिष्टफलमित्यर्थः ।

दक्षः

मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणे ।
दीनानाथविशिष्टेभ्यो दातव्यं भूतिमिच्छता[3] ॥
अदत्तदाना जायन्ते परभाग्योपजीविनः ।

'उपकारिणि' परोपकारपरे । 'विनीतः' सुशिक्षितः । 'विशिष्टो' गुणातिशयेन । परभाग्योपजीवशीलिनः ।

संवर्त्तः

दानान्येतानि देयानि तथान्यानि च सर्वशः ।
दीनान्धकृपणार्थिभ्यः श्रेयःकामेन धीमता ॥

विष्णुः

न दानं यशसे [दद्यात्] न भयान्नोपकारिणे ।
न नृत्यगीतशीलेभ्यो धर्मोऽयमिति निश्चयः ॥

1 I. O., जायापत्योस्तु
2 Udaipur Ms., विद्याबलादि
3 I. O. and A. S. B., दत्तं तु सफलं भवेत्

'उपकारिणे' आत्मोपकारकाय प्रत्युपकारसमीहयेत्यर्थः॥ तथा तद्धनानि राजा गृह्णीयात्।

महाभारते

तद्भक्तास्तद्धना राजन् तद्गृहास्तद्व्यपाश्रयाः।
अर्थिनश्च भवन्त्यर्थे तेषु दत्तं महाफलम्॥
हृतसर्वस्वहरणा निर्दोषाः प्रभविष्णुभिः।
स्पृहयन्ति स्वभक्तानां तेषु दत्तं महाफलम्॥
हृतस्वा हृतदाराश्च ये विप्रा देशविप्लवे।
अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महत्फलम्॥
तपस्विनस्तपोनिष्ठास्तथा भैक्षचराश्च ये।
अर्थिनः किञ्चिदिच्छन्ति तेषां दत्तं महत्फलम्॥

'तद्भक्ताः'[1] तदेव दीयमानं भक्तं अदनीयं येषां ते तथा। एवं तद्धनादिशब्दा अपि। 'स्वभक्तानां' स्वदत्तानाम्।

अथ शातातपपराशरौ

सन्निकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं योऽप्यतिक्रमेत्।
भोजने चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलम्॥

वसिष्ठव्यासशातातपपराशराः, बौधायनश्च द्वितीये

यस्य त्वेकगृहे मूर्खो दूरे चापि बहुश्रुतः।
बहुश्रुताय दातव्यं [2]न मूर्खस्य व्यतिक्रमः॥

1 A. S. B. and I. O., तद्भक्ताः; Udaipur Ms. reads wrongly तद्वृत्त

2 A. S. B. and I. O., नास्ति मूर्खे

ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति विप्रे वेदविवर्जिते ।
ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मनि हूयते ॥

वसिष्ठः

यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।
यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नामधारकाः ॥
विद्वद्भोज्यमविद्वांसो येषु राष्ट्रेषु भुञ्जते ।
तान्यनावृष्टिमिच्छन्ति सहसा[1] जायते भयम् ॥

यमः

राजधानी यथा शून्या यथा कूपश्च निर्जलः ।
यथा हुतमनग्नौ वा तथा दत्तं द्विजे नरे[2] ॥

भविष्यपुराणे

यस्त्वासन्नमतिक्रम्य ब्राह्मणं पतिताहते ।
दूरस्थं भोजयेत् मूढो गुणाढ्यं नरकं व्रजेत् ॥
तस्मान्नाऽतिक्रमेत् प्राज्ञो ब्राह्मणान् प्रातिवेशिकान् ।
सम्बन्धिनस्तथा सर्वान् [3]दौहित्रमतिथिं तथा ॥
भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धून् गृहाधिपः ।
नाऽतिक्रामेन्नरस्त्वेतान्मूर्खानपि[4] च गोपते ॥

1 A. S. B. and I. O., महता
2 A. S. B., भवो; I. O., भनघे
3 A. S. B. and I. O., दौहित्रं विट्पतिं तथा
4 I. O., मूर्खांनपि

अतिक्रम्य महारौद्रं रौरवं नरकं व्रजेत् ।

ब्राह्मणोऽत्राल्पविद्यः । [1]मूर्खस्याऽतिक्रमे दोषाभावस्य 'नाऽमूर्खेऽव्यतिक्रम' इति व्यासादिभिरनभिधानात्। 'मूर्खा-नि'ति सम्बन्धिदौहित्रादीनामेव विशेषणम् ।

मनुः

पात्रभूतो हि यो विप्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम् ।
असत्सु[2] विनियुञ्जीत तस्मै देयं न किञ्चन ॥
सञ्चयं[3] कुरुते यश्च प्रतिगृह्य समन्ततः ।
धर्मार्थं नोपयुंक्ते यो न तं हि सुखमानयेत् ॥

'असत्सु' निषिद्धेषु द्यूतादिषु ।

दक्षः

विधिहीने तथा पात्रे यो ददाति प्रतिग्रहम् ।
न केवलं हि तद्याति शेषमप्यत्र नश्यति[4] ॥

1 Udaipur text corrupt; text follows A. S. B. and I. O. generally; but A. S. B. has व्यासादिभिः ॅत्रिधानात् instead of *व्यासादिभिरनभिधानात्*

2 A. S. B. and I. O., असत्सु विनियुञ्जीत; Udaipur Ms. reads wrongly असत्स्वपि न युञ्जीत

3 A. S. B., अर्थं सञ्चयते यश्च प्रतिगृह्य समन्ततः ।
धर्मार्थं नोपयुङ्क्ते च न तं तस्करमर्चयेत् ।
असत्सु निषिद्धेषु द्यूतादिषु । An alternative reading in I. O. for the last clause is न तं तस्करमर्चयेत्

4 A. S. B., न केवलं हि तद्धर्मं शेषमप्यस्य नश्यति ।

यमः

अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।
नैषां प्रतिग्रहो देयो न शिला तारयेच्छिलाम् ॥
अपविद्धाग्निहोत्रस्य गुरोर्विप्रियकारिणः ।
द्रविणं तैर्न[1] दातव्यं सततं पापकर्मणः ॥
न प्रतिग्रहमर्हन्ति वृषलाध्यापका द्विजाः ।
शूद्रस्याऽध्यापनाद्विप्रः पतत्यत्र न संशयः ॥

अत्र च व्रतमन्त्ररहितानां दाननिषेधो मन्त्रवद्बहुवादिदानविशेषविषयः ।

"मन्त्रपूर्णं[2] च यद्दानं अपात्राय प्रदीयते ।
दातुर्निकृन्तते हस्तं भोक्तुर्जिह्वां निकृन्तति" ॥

इति शातातपवचनात् ।

"उपप्लवन्ति[3] दातारं गौरश्वः काञ्चनं क्षितिः ।
अश्रोत्रियस्य विप्रस्य हस्तं दृष्ट्वा निराकृतेः" ॥

इति "वसिष्ठवचनात् पुनः सद्विप्रविषयः, न पुनर्दानमात्रविषयः । अब्राह्मणब्राह्मणब्रुवादीनां दानमात्रस्य "सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे" इत्यादिवाक्यैर्दर्शितत्वात् ।

1 I. O., नैव for तैर्न
2 I. O., मन्त्रपूर्वं
3 A. S. B. and I. O., उपरुन्धन्ति
4 I. O., वसिष्ठवचनाच्च न धनदानमात्रविषयः

व्यासः शातातपश्च प्रथमे

नष्टशौचे व्रतभ्रष्टे विप्रे वेदविवर्जिते ।
रोदित्यन्नं दीयमानं किं मया दुष्कृतं कृतम् ॥
शौचहीनाश्च ये विप्रा न च यज्ञोपवीतिनः ।
हुतं दत्तं तपस्तेषां नश्यत्यत्र न संशयः ॥
ऊषरे वापितं बीजं यच्च भस्मनि हूयते ।
क्रियाहीनेषु यद्दत्तं [1]वित्तनाशो विधीयते ॥
प्रस्तरे पतितं बीजं भिन्नभाण्डे च दोहनम् ।
भस्मन्यपि हुतं द्रव्यं [2]तद्वद्दानमसाधुषु ॥

यमः -

यस्तु[3] लिङ्गयच्युतां वृत्तिमलिङ्गेभ्यः प्रयच्छति ।
घोरायां भ्रूणहत्यायां पच्यते नाऽत्र संशयः ॥

मनुर्विष्णुश्च प्रथमे

न वार्यपि प्रयच्छेत बैडालव्रतिके द्विजे ।
न[4] बकव्रतिके पापे नाऽवेदविदि धर्मवित्[5] ॥
शिष्टेष्वेतेषु[6] दत्तं हि विधिनोपार्जितं धनम् ।

1 A. S. B. and I. O., त्रिषु
2 Udaipur Ms. reads तत्वज्ञाने समाप्तिषु
3 A. S. B., यस्तु लिङ्ग्युचितां वृत्तिमलिङ्गिभ्यः प्रयच्छति
I. O., यस्तु निकुञ्चितां वृत्ति लिंगेभ्यः सम्प्रयच्छति
4 A. S. B. and I. O., नरकप्रतिके पापे
5 A. S. B., कर्मवित्
6 A. S. B., त्रिष्वपि

दातुर्भवत्यनर्थाय परत्राऽऽदातुरेव च ॥
यथा प्लवेनौपलेन निमज्जत्युदके नरः ।
दातृप्रतिग्रहीतारौ [1]तथैवाऽज्ञौ निमज्जतः ॥

मनुर्विष्णुश्च[2]

धर्मवर्जी सदा लुब्धः छाद्मिको लोकदाम्भिकः ।
वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धकः ॥
यस्य धर्मध्वजो नित्यं [3]स्वर्गध्वज इवोच्छ्रितः ।
प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम् ॥
अल्पदृष्टिर्निष्कृतिकः[4] स्वार्थसाधनतत्परः ।
शठो मिथ्याविनीतश्च [5]बकव्रुत्तिधरो द्विजः ॥
ये बकव्रतिनो विप्रा ये च मार्जारलिङ्गिनः ।
ते पतन्त्यन्धतामिस्रे तेन पापेन कर्मणा ॥

यमः

यः कारणं पुरस्कृत्य व्रतचर्यां निषेवते ।
पापं[6] व्रतेन प्रच्छाद्य वैडालं नाम तद्व्रतम् ॥
अर्थं च विपुलं गृह्यं दत्वा लिङ्गं विवर्जयेत् ।

1 Udaipur Ms., तथा राज्ञः
2 A. S. B. and I. O., द्वितीयवर्जम्
3 A. S. B., सुराध्वज
4 A. S. B. and I. O., अधोदृष्टिः नैष्कृतिकः
5 A. S. B., स्वकर्मतपरः ; I. O., बककर्मतपरो
6 A. S. B. and I. O.

आश्रमान्तरितं वक्ष्ये[1] वैडालं नाम तद्व्रतम् ॥
प्रतिगृह्याऽऽश्रमं यस्तु स्थित्वा तत्र न तिष्ठति ।
आश्रमस्य विलोपेन वैडालं नाम तद्व्रतम् ॥
दत्वोदकेन कन्यां तु कृत्वा चैव प्रतिग्रहम् ।
कृतार्थो नार्थवान् यश्च वैडालं नाम तद्व्रतम् ।
यतीनामाश्रमं [2]मत्वा प्रणमेत हि यः पुनः ।
यतिधर्मविलोपेन वैडालं नाम तद्व्रतम् ॥

दाने व्यासः

ब्रह्मवीर्यसमुत्पन्नो[3] मन्त्रसंस्कारवर्जितः ।
जातिमात्रोपजीवी तु न [4]भवेद्ब्राह्मणः स तु ॥
गर्भाधानादिभिर्मुक्तः[5] तथोपनयनेन च ।
न कर्मकृन्न चाऽधीते[6] स भवेद्ब्राह्मणब्रुवः ॥

स्मृतिः

अव्रतौ वैश्यराजन्यौ शूद्रश्चाऽब्राह्मणास्त्रयः ।
वेदव्रतविहीनश्च ब्राह्मणो ब्राह्मणब्रुवः[7] ॥

1 I. O., रक्षेत् for वक्ष्ये
2 I. O., गत्वा प्रविशेत and प्रत्यावमेत्
3 A. S. B., ब्रह्मवीजसमुत्पन्नो
4 A. S. B., भवेद्ब्राह्मणः स तु
5 Udaipur Ms., युक्त for मुक्त
6 Udaipur Ms. reads न कर्मकृन्न कुर्वीते
7 I. O. omits this half verse.

यमः[1]

यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरुषम् ।
स वै दुर्ब्राह्मणो ज्ञेयो यश्चैव वृषलीपतिः ॥

दक्षः

धूर्त्ते वन्दिनि [2]मत्ते च कुवैद्ये कितवे शठे ।
भाटचारणचौरेभ्यः[3] दत्तं भवति निष्फलम् ॥

महाभारते

पङ्ग्वन्धबधिरा मूका व्याधिनोपहताश्च ये ।
भर्त्तव्यास्ते महाराज न तु देयः प्रतिग्रहः ॥

इति [4]भट्टहृदयधरात्मजमहासान्धिविग्रहिकभट्टश्रील-
क्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ दानकाण्डे
पात्रापात्रनिरूपणपर्व्व ॥

1 I. O. cites यमः here.
2 A. S. B. and I. O., मत्ते, and कुवैद्ये; Udaipur Ms. reads कूरैत्ये
3 A. S. B. and I. O., भाटचारण
4 I. O. and A. S. B.

४

अथ महादानानि

तत्र मत्स्यपुराणे[1]

अथाऽतः सम्प्रवक्ष्यामि महादानानुकीर्त्तनम् ।
दानधर्मेऽपि [2]यत्प्रोक्तं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥
सर्वपापक्षयकरं नृणां दुस्स्वप्ननाशनम् ।
यत्तु षोडशधा प्रोक्तं वासुदेवेन भूतले ॥
पुण्यं पवित्रमायुष्यं सर्वपापहरं शुभम् ।
पूजितं देवताभिश्च ब्रह्मविष्णुशिवादिभिः ॥
आद्यं तु सर्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञकम्[3] ।
हिरण्यगर्भदानं च ब्रह्माण्डं तदनन्तरम् ॥
कल्पपादपदानं च गोसहस्रं तु पञ्चमम् ।
हिरण्यकामधेनुश्च हिरण्याश्वस्तथैव च ।
हिरण्याश्वरथस्तद्वद्धेमहस्तिरथस्तथा ॥
पञ्चलाङ्गलकं तद्वद्धरादानं तथैव च ।
द्वादशं विश्वचक्रं च[4] ततः कल्पलतात्मकम् ॥
सप्तसागरदानं च रत्नधेनुस्तथैव च ।
महाभूतघटस्तद्वत् षोडशः परिकीर्तितः ॥

1 Ānandāśrama edn., 1907, p. 557

2 A. S. B., यच्चोक्तम्

3 A. S. B. and I. O., संज्ञितम्

4 त for च in printed मत्स्यपुराण

तथा[1]

यस्माद्विघ्नसहस्रेण महादानानि सर्वदा ।
रक्षन्ति देवताः सर्वा एकैकमपि भूतले ॥
एषामन्यतमं कुर्याद्वासुदेवप्रसादतः ।
न शक्यमन्यथा कर्त्तुमपि शक्रेण[2] भूतले ॥
तस्मादाराध्य गोविन्दमुमापतिविनायकौ ।
महादानमलं कुर्याद्विप्रैश्चैवाऽनुमोदितः ॥

तथा

अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये ।
युगादिषूपरागेषु तथा मन्वन्तरादिषु ॥
संक्रान्तौ वैधृतिदिने चतुर्दश्यष्टमीषु च ।
सितपञ्चदशी [3]सर्वा द्वादशीष्वष्टकासु च ॥
यात्रोत्सवविवाहेषु[4] दुस्स्वप्नेऽद्भुतदर्शने ।
द्रव्यब्राह्मणलाभे च श्रद्धा वा यत्र जायते ॥
तीर्थे चाऽऽयतने गोष्ठे कूपारामसरित्सु वा[5] ।
गृहे वाऽथ वने वाऽपि तडागे रुचिरे तथा ॥
महादानानि देयानि संसारभयभीरुणा ।

1 Omitted by I. O.
2 A. S. B. and I. O., शक्रेण ; Udaipur Ms. has शूक्रे, perhaps for शूलिना. The printed book confirms शक्रे
3 मत्स्य. पु. p. 558 has पर्वे for सर्वा
4 A. S. B. and I. O., यशोत्सव so also printed text.
5 I. O., च for वा

अनित्यं जीवितं[1] यस्माद्वसु चाऽतीव चञ्चलम् ॥
केशेष्विव गृहीतस्तु मृत्युना धर्ममाचरेत् ।

तत्र तुलापुरुषदानविधिः (१)

पुण्यादितिथिमासाद्य[2] कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
षोडशारत्निमात्रं[3] तु दश द्वादश वा करान् ।
मण्डपं कारयेद् [4]विद्वान् चतुर्भद्राननं बुधः ॥

'कृत्वा ब्राह्मणवाचनं' ब्राह्मणान् पुण्याहस्वस्तिवृद्धिशब्दान् ॐकारपूर्वकान् त्रिर्वाचयित्वा, क्षत्रियादिस्तु यजमानो निरोङ्कारान् स्वस्त्यादिशब्दान् वाचयेत् ।

"पुण्याहवाचनं दैवे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
एतदेव निरोङ्कारं [5]कुर्यात् क्षत्रियवैश्ययोः" ॥

इति यमवचनात् । 'कर'श्चात्र कफोण्युपक्रमो मध्याङ्गुल्यग्रपर्यन्तः । "मध्याङ्गुलीकूर्परयोर्मध्यप्रामाणिकः कर" इत्यङ्गुलीसंयुक्तस्मरणात् । 'चतुर्भद्राननं' चत्वारि भद्राणि[6] आननानि यस्य सः ।

1 A. S. B. and I. O., जीवितं; but Udaipur Ms. has जीवनं
2 I. O., पुण्यां तिथिमथासाद्य
3 I. O., षोडशारत्निमात्रं तु; but Udaipur Ms. has षोडशारत्निमात्रं तु
4 I. O., धीमान् चतुर्भद्राननं बुधः
5 I. O., मृशात्
6 A. S. B. and I. O., interpolate शोभनानि द्वाराणि

तथा[1]

सप्तहस्ता भवेद्वेदिः मध्ये पञ्च कराश्रया ।
तन्मध्ये तोरणं कुर्यात् सारदारुमयं शुभम् ॥
कुर्यात् कुण्डानि चत्वारि चतुर्दिक्षु विचक्षणः ।

(नमो भगवते वासुदेवायेति पूरणम्[2])

[3]सुमेखलायोनियुतानि सम्यक्[4]
सम्पूर्णकुम्भानि महासनानि ।
सुताम्रपात्रद्वयसंयुतानि
सुयज्ञपात्राणि सुविष्टराणि ॥
हस्तप्रमाणानि तिलाज्यधूप-
पुष्पोपहाराणि सुशोभनानि ।
पूर्वोत्तरे [5]हस्तमिताऽथ वेदी
ग्रहादिदेवेश्वरपूजनाय[6] ॥

[7]'ग्रहादि'इत्यादिशब्दोपात्ताश्चैते अधिदेवता ईश्वरादयः, प्रत्यधिदेवताः अग्न्यादयो, [8]विनायकशुक्रवाख्याका-

1 मत्स्य. पु. p. 558
2 Line omitted by A. S. B. and I. O.
3 मत्स्य. पु. p. 558 has समेखला
4 मत्स्य. पु. कुर्यात् ; A. S. B. and I. O. have तत्र
5 A. S. B. and I. O., हस्तिमिता च
6 Udaipur Ms. reads पूजनानि
7 The entire passage in Udaipur Ms. is corrupt and is restored above.
8 A. S. B. and I. O., दुर्गाख्या

शाश्च अश्विनौ च मत्स्यपुराणे एव ग्रहयज्ञोक्ता बोद्धव्याः ।

अर्चार्चनं[1] ब्रह्मशिवाच्युतानां
तत्रैव कार्यं फलमाल्यवस्त्रैः ।
लोकेशवर्णाः परितः पताकाः
मध्ये ध्वजः किङ्किणिकायुतस्स्यात्[2] ॥

'अर्चार्चनं' प्रतिमापूजनम् । 'तत्रैव' ग्रहवेद्याम् । 'लोकेशवर्णाः' लोकपालसवर्णाः पीतरक्तकृष्णनीलाञ्जननिभाः श्वेतकृष्णहरितशबलाः[3] । 'पताकाः' पूर्वादिदिक्षु ऐशान्यान्तासु यथासंख्यं कार्या इत्यर्थः । 'किङ्किणिका' क्षुद्रघण्टिका ।

द्वारेषु कार्याणि च तोरणानि
चत्वार्यपि क्षीरिवनस्पतीनाम्[4] ।

अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षन्यग्रोधानां पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तरद्वारेषु यथाक्रमं तोरणानि कुर्यात् ।

द्वारेषु कुम्भद्वयमत्र कार्यं
स्रग्गन्धधूपाम्बररत्नयुक्तम् ।
[5]शाकेङ्गुदीचन्दनदेवदारु-
श्रीपर्णबिल्वप्रियकाञ्जनानाम्[6] ॥

1 अमार्चनमिति मुद्रितमत्स्यपुराणे पृष्ठे. 558
2 मत्स्य. पु. p. 558
3 I. O., शवर्णाः for शबलाः
4 मत्स्य. पु. p. 558
5 मत्स्य. पु. p. 558 *Ibid*, शालेङ्गुदी
6 *Ibid*, चन्दनीक the reading of I. O.

स्तम्भद्वयं हस्तयुगावखातं
कृत्वा [1]ऋजुं पञ्चकरोच्छ्रितं च[2]।
तदन्तरं हस्तचतुष्टयं स्यात्
अथोत्तराङ्गं च तदीयमेव ॥

'श्रीपर्णी' गम्भारी। 'प्रियको' बीजपूरकः[3]। 'उत्तराङ्गं' स्तम्भद्वयोपरिकाष्ठम्। 'तदीयं' स्तम्भसजातीयं काष्ठमयम्।

तदङ्गजातिश्च तुलाऽवलम्ब्या[4]
हैमेन[5] मध्ये पुरुषेण युक्ता।
दैर्घ्येण सा हस्तचतुष्टयं स्यात्
पृथुत्वमस्यास्तु[6] दशाङ्गुलानि ॥

'पुरुषेण' विष्णुना तत्प्रतिमयेत्यर्थः। 'दशाङ्गुलानी'-त्यत्र[7] अङ्गुलिमानं तु छन्दोगपरिशिष्टोक्तम्—

"अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानं तु यत्र यत्रोपदिश्यते।
तत्र तत्र बृहत्पर्वग्रन्थिभिर्लक्षयेत्सदा" ॥

सुवर्णपट्टाभरणा च कार्या
सलोहपाशद्वयशृङ्खलाभिः।

1 *Ibid*, दृढं
2 A. S. B. and I. O., but Udaipur Ms. reads कृत्वा भुजान्तश्चरणस्थितश्च
3 I. O., जीवक
4 A. S. B. and I. O., समानजातिश्च
5 I. O., हेमेन युक्ता पुरुषेण मध्ये
6 Udaipur Ms., अन्यन्तु
7 Udaipur Ms. reads. दशाङ्गुलादत्यर्थं त्यङ्गुलमानं

युता सुवर्णेन च रत्नमाला-
विभूषिता माल्यविलेपनाभ्याम् ॥

'सलोहपाशद्वयशृङ्खलाभिः' [1](युतेति) सुवर्णधारणार्थं (पुरुषधारणार्थं च) फलकधारिणीभिर्लोहपाशद्वयावलम्बितशृङ्खलाभिर्युता कार्येत्यर्थः ।

चक्रं लिखेद्वारिजगर्भयुक्तं
नानारजोभिर्भुवि पुष्पकीर्णम्[2] ॥
वितानकं चोपरि पञ्चवर्णं
संस्थापयेत् पुष्पवनं सशोभम्[3] ॥
अथर्त्विजो[4] वेदविदश्च कार्य्याः
स्वरूपवेषान्वयशीलयुक्ताः[5] ।
विधानदक्षाः पटवोऽनुकूलाः
ये चाऽऽर्यदेशप्रभवा द्विजेन्द्राः[6] ॥
गुरुश्च वेदान्तविदार्यदेश-
समुद्भवः शीलकुलाभिरूपः[7] ।
कार्यः पुराणाभिरतोऽतिदक्षः
प्रसन्नगम्भीरसरस्वतीकः ॥

1 I. O. Supplies words in brackets
2 मत्स्य. पु. p. 558
3 A. S. B. and I. O., पुष्पफलोपशोभम्
4 Udaipur Ms., अभ्यर्थिनो
5 Udaipur Ms., वेशद्वयशीलयुक्ताः
6 Udaipur Ms., द्विजेभ्यः
7 Udaipur Ms., शोभनशक्तियुक्तः

सिताम्बरः कुण्डलहेमसूत्रः
केयूरकण्ठाभरणाभिरामः ।
पूर्वेण ऋग्वेदविदौ भवेतां
यजुर्विदौ दक्षिणतश्च कार्यौ ॥
स्थाप्यौ द्विजौ सामविदौ च पश्चा-
दाथर्वणावुत्तरतश्च कार्यौ ।
विनायकादिग्रहलोकपाल-
वस्वष्टकादित्यमरुद्गणानाम्[1] ॥
ब्रह्माच्युतेशार्कवनस्पतीनां
स्वमन्त्रतो होमचतुष्टयं स्यात् ।
जप्यानि सूक्तानि तथैव चैषां
अनुक्रमेणैव यथाऽनुरूपम् ॥

'वस्वष्टके'ति वस्वष्टकशब्देन वसूनामष्टानां मिलितानां देवतात्वम् । 'स्वमन्त्रतः' स्वस्वमन्त्रवेदैः (वेदमन्त्रैः)। 'होमचतुष्टयमिति' वेदचतुष्टयसाध्यत्वाद्धोमानां चतुष्टम्। 'जप्यानि' ऋत्विग्भिरिति शेषः । 'एषां' होमदेवानाम्।

होमावसाने कृततूर्य्यनादो
गुरुर्गृहीत्वा बलिपुष्पधूपान् ।
आवाहयेल्लोकपतीन् क्रमेण
मन्त्रैरमीभिर्यजमानयुक्तः ॥
एह्येहि सर्वामरसिद्धसाध्यै-
रभिष्टुतो वज्रधरामरेश ।

1 Udaipur text corrupt; restored from I. O. and A. S. B.

संवीज्यमानोऽप्सरसां गणेन
रक्षाऽध्वरं नो भगवन्नमस्ते ॥

ॐइन्द्राय नमः

एह्येहि सर्वामरहव्यवाह
मुनिप्रवीरैरभितोऽभिजुष्ट ।
तेजोवलाल्लोकगणेन[1] सार्द्ध
ममाऽध्वरं रक्ष कवे नमस्ते ॥

ॐ अग्नये नमः

एह्येहि वैवस्वत धर्मराज
सर्वामरैरर्चित [2]धर्ममूर्ते ।
शुभाशुभानन्दशुचामधीश
शिवाय[3] नः पाहि मखं नमस्ते ॥

ॐ यमाय नमः

एह्येहि रक्षोगणनायकस्त्वं
विशालवेतालपिशाचसङ्घैः ।
ममाऽध्वरं पाहि [4]शुभादिनाथ
लोकेश्वरस्त्वं भगवन्नमस्ते ॥

1 मत्स्य. पु. p. 559 तेजस्विना
2 मत्स्य. पु. p. 559 दिव्यमूर्ते
3 I. O., शुभाय
4 A. S. B. I. O. and मत्स्य. पु. p. 559 शुभादिनाथ; Udaipur Ms. has पिशाचनाथ

ॐ निर्ऋतये नमः

एह्येहि यादोगणवारिधीनां
गणेन पर्जन्य सहाऽप्सरोभिः ।
विद्याधरेन्द्रामरगीयमान
पाहि त्वमस्मान् भगवन्नमस्ते ॥

ॐ वरुणाय नमः

एह्येहि यज्ञे मम रक्षणाय
मृगाधिरूढः सहसिद्धसङ्घैः ।
प्राणाधिपः [1]कालकवेः सहाय
गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥

ॐ वायवे नमः

एह्येहि यक्षेश्वर यज्ञरक्षां[2]
विधत्स्व नक्षत्रगणेन सार्धम् ।
सर्वौषधीभिः पितृभिस्सहैव
गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥

ॐ सोमाय नमः

एह्येहि विश्वेश्वर नस्त्रिशूल-
कपालखट्वाङ्गधरेण सार्द्धम् ।
लोकेश भूतेश्वर यज्ञसिद्ध्यै
गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥

1 मत्स्य. पु. p. 650 कालकवेः सहाय, which is A.S.B. reading.
2 Udaipur Ms. has रक्ष रक्षां

ॐ ईशानाय नमः

एह्येहि पातालधराधरेन्द्र
नागाङ्गनाकिन्नरगीयमान ।
यक्षोरगेन्द्रामरलोकसार्द्ध-
मनन्त रक्षाऽध्वरमस्मदीयम् ॥

ॐ अनन्ताय नमः

एह्येहि [1]विद्याधिपते सुरेन्द्र
लोकेन सार्द्धं पितृदेवताभिः ।
सर्वस्य धाताऽस्यमितप्रभाव
विशाऽध्वरं नः [2]सततं शिवाय ॥

ॐ ब्रह्मणे नमः ।

त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
ब्रह्मविष्णुशिवैः सार्द्धं रक्षां कुर्वन्तु तानि मे ॥
देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
ऋषयो [3]मुनयो गावो देवमातर एव च ॥
एते ममाऽध्वरे रक्षां प्रकुर्वन्तु मुदाऽन्विताः ।
इत्यावाह्य सुरान्दद्यादृत्विग्भ्यो हेमभूषणम् ॥
कुण्डलानि च सूत्राणि हैमानि कटकानि च ।
अथाऽङ्गुलीपवित्राणि वासांसि शयनानि च ॥

1 मत्स्य. पु. p. 559 विद्याधिपते मुनीन्द्र
2 मत्स्य. पु. p. 559 भगवन्नमस्ते
3 मत्स्य. पु. p. 559 मदनो

द्विगुणं [1]गुरवे दद्याद्भूषणाच्छादनादिकम् ।
जपेयुः शान्तिकाध्यायं जापकास्सर्वतो दिशम् ॥ इति।

'शान्तिकाध्यायः' "शं न इन्द्राग्नी भवता"मित्यादिकः। जापकाश्चाऽष्टौ कर्त्तव्याः। मत्स्यपुराण एव तडागाद्युत्सर्गे—

अष्टौ तु जापकाः कार्या वेदवेदाङ्गपारगाः ।

इति वचनात् ।

तत्रोपिताश्च ते सर्वे कृत्वैवमधिवासनम् ॥
आदावन्ते च मध्ये च कुर्याद्ब्राह्मणवाचनम् ।
ततो मङ्गलशब्देन स्नापितो वेदपुङ्गवैः ॥
त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः ।
शुक्लाम्बरधरो[2] भूत्वा तां [3]तुलामनुवर्त्तयेत् ॥
नमस्ते सर्वदेवानां शक्तिस्त्वं सत्यमाश्रिता[4] ।
साक्षीभूता जगद्धात्री निर्मिता विश्वयोनिना ॥
एकतः सर्वसत्वानि सत्यानृतशतानि च ।
धर्माधर्मकृतां मध्ये स्थापिताऽसि जगद्धिते ॥
त्वं तुले सर्वभूतानां प्रमाणमिह कीर्त्तिता ।
मां तोलयन्ती संसारादुद्धरस्व नमोऽस्तुते ॥

1 A. S. B. and I. O. as well as मत्स्य. पु. p. 559 have द्विगुणं; Udaipur alone has द्विचार

2 A. S. B. and मत्स्य. पु. p. 560 स्नातास्वम्बरो

3 A. S. B. अनुमन्त्रयेत् ; मत्स्य. पु. p. 560 अभिमन्त्रयेत् ।

4 A. S. B. and I. O.

योऽसौ तत्वाधिपो देवः पुरुषः पञ्चविंशकः ।
स[1] एषोऽधिष्ठितो देवि त्वयि तस्मान्नमो नमः ॥
नमो नमस्ते गोविन्द तुलापुरुषसंज्ञक ।
त्वं हरे तारयस्वाऽस्मानस्मात् संसारसागरात्[2] ॥
पुण्यं कालं समासाद्य कृत्वा चैवाऽधिवासनम् ।
पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा तुलां तामारुहेद्बुधः[3] ॥
स चर्मकवचोपेतः[4] सर्वाभरणभूषितः ।
धर्मराजमथाऽऽदाय हैमसूत्रेण संयुतम् ॥
कराभ्यां बद्धमुष्टिभ्यामास्ते पश्यन् हरेर्मुखम्[5] ।
ततोऽपरे तुलाभागे न्यसेयुः द्विजपुङ्गवाः ॥
समादभ्यधिकं[6] यावत् काञ्चनं चाऽतिनिर्मलम् ।
पुष्टिकामस्तु कुर्वीत भूमिसंस्थं नरेश्वरः ॥
क्षणमात्रं ततः स्थित्वा पुनरेवमुदीरयेत् ।
नमस्ते सर्वभूतानां [7]शक्तिभूते सनातनि ॥
पितामहेन देवि त्वं निर्मिता परमेष्ठिना ।
त्वया धृतं जगत्सर्वं [8]वहिःस्थावरजङ्गमम् ॥

1 मत्स्य. पु. p. 560 स एको
2 *Ibid*, संसारकर्दमात्
3 *Ibid*, आरोहयेद्बुधः
4 A. S. B., I. O., and म. पु. p. 560 सखड्गचर्मकवचः
5 supplied by A. S. B. and I. O.
6 I. O., मांसस्वार्कं
7 A. S. B. and मत्स्य. पु. p. 560 साक्षिभूते
8 मत्स्य. पु. p. 560 तुले for वहिः

सर्वभूतात्मभूतस्थे नमस्ते [1]विश्वकारिणि ।
ततोऽवतीर्य गुरवे [2]पूर्वमर्धं निवेदयेत् ॥
ऋत्विग्भ्योऽपरमर्द्धं च दद्यादुदकपूर्वकम् ।
गुरवे ग्रामरत्नानि ऋत्विग्भ्यश्च निवेदयेत्[3] ॥
प्राप्य तेषामनुज्ञां च तथाऽन्येभ्योऽपि च दापयेत् ।
दीनानाथविशिष्टान्[4] हि पूजयेद्ब्राह्मणैः सह ॥

अर्धं गुरुवे अर्धं ऋत्विग्भ्यो देयमिति समस्ततुलापुरुषद्रव्यदानमित्येकः पक्षः । तेभ्यो ग्रामरत्नादीनि दत्वा तदाज्ञयाऽन्येभ्योऽपि[5] दद्यात् इत्यपरः पक्षः[6] । दीनानाथविशिष्टेभ्यो देयमित्यपरः पक्षः । 'विशिष्टाः' अब्राह्मणा अपि पितृमातृशुश्रूषादिगुणयुक्ताः ।

न चिरं[7] धारयेद्देहे सुवर्णं प्रोक्षितं बुधः ।
तिष्ठद्भयावहं यस्माच्छोकव्याधिकरं नृणाम् ॥
शीघ्रं परस्वीकरणाच्छ्रेयः प्राप्नोति पुष्कलम् ।

1 I. O., विश्वधारिणि
2 I. O., पूर्वमर्द्धं; Udaipur Ms. reads पूर्ववच्च
3 I. O. and A. S. B. supply this verse.
4 मत्स्य. पु. p. 560 विशिष्टादीन्
5 A. S. B., तदनुज्ञया
6 I. O. used to correct text
7 मत्स्य. पु. p. 560 धारयेद्देहे

अनेन विधिना यस्तु तुलापुरुषमाचरेत् ॥
प्रतिलोकाधिपस्थाने प्रतिमन्वन्तरं [1]व्रजेत् ।
विमानेनाऽर्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ॥
पूज्यमानोऽप्सरोभिश्च ततो विष्णुपुरं व्रजेत् ।
कल्पकोटिशतं यावत् तस्मिन् लोके[2] स मोदते ॥

कर्मक्षयादिह पुनर्भुवि राजराजो
भूपालमौलिमणिरञ्जितपादपीठः[3] ।
श्रद्धान्वितो भवति यज्ञसहस्रयाजी
दीप्तप्रतापजितसर्वमहीपलोकः ॥
यो दीयमानमपि पश्यति भक्तियुक्तः
कालान्तरे स्मरति वाचयतीह लोके ।
यो वा शृणोति पठतीन्द्रसमानरूपः
प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेवजुष्टम् ॥

इति तुलापुरुषदानविधिः ।

अथ हिरण्यगर्भदानविधिः (२)

तत्र मत्स्यपुराणे[4]

अथाऽतः सम्प्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।

1 *Ibid*, वसेत्
2 A. S. B. and म. पु. p. 560 महीयते
3 Udaipur पादपीठः
4 मत्स्य. पु. अध्याय 275. p. 560

नाम्ना हिरण्यगर्भाख्यं महापातकनाशनम् ।
पुण्यं दिनं समासाद्य तुलापुरुषदानवत् ॥
ऋत्विङ्मण्डलसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।
कुर्यादुपोषितस्तद्वल्लोकेशावाहनं बुधः ॥
पुण्याहवाचनं कृत्वा ततः कृत्वाऽधिवासनम् ।
ब्राह्मणैरानयेत्[1] [2]कुण्डं तपनीयमयं शुभम् ॥
द्वासप्तत्यङ्गुलोच्छ्रायहेमपङ्कजगर्भवत् ।
त्रिभागहीनविस्तारं प्रशस्तमुरजाकृति ॥
दशास्त्राणि सरत्नानि दानसूची तथैव च ।
हेमनालं सपिटकं बहिरादित्यसंयुतम् ॥

'तपनीयमयं' सुवर्णमयम् । 'त्रिभागहीनविस्तारं' अष्टचत्वारिंशदङ्गुलविस्तारम् । 'बहिरादित्यसंयुतं' होमकुण्डाद्बहिरादित्यसंयुतम् । एतत्सर्वं पार्श्वतः स्थापयेतित्यर्थः[3] ।

तथैवाऽऽवरणं नाभेरुपवीतं च काञ्चनम् ॥
पार्श्वतः स्थापयेद्धीमान्[4] हेमदण्डं कमण्डलुम् ।
पद्माकारं पिधानं[5] स्यात्समन्तादङ्गुलाधिकम् ॥
मुक्तावलीसमोपेतं पद्मरागसमन्वितम्[6] ।

1 I. O., ब्राह्मणैर्विन्यसेत्
2 मत्स्य. पु. p. 560 कुम्भम्
3 I. O. Supplies this clause
4 I. O. and म. पु, p. 560 यद्वत् for धीमान्
5 Udaipur Ms. reads विधानं for पिधानं
6 Udaipur Ms. दलान्वितम्

तिलद्रोणोपरिगतं वेदीमध्ये ततोऽर्चयेत् ॥

'द्रोणः' धान्यपर्वते वक्ष्यमाणः ।

ततो मङ्गलशब्देन ब्रह्मघोषरवेण च ।
सर्वौषध्युदकस्नानस्नापितो वेदपुङ्गवैः ॥
शुक्लमाल्याम्बरधरः सर्वाभरणभूषितः ।
इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
'नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च ।
सप्तलोकसुराध्यक्ष जगद्धात्रे नमो नमः ॥
भूर्लोकप्रमुखा लोकास्तव गर्भे व्यवस्थिताः ।
ब्रह्मादयस्तथा देवा नमस्ते विश्वधारिणे ॥
नमस्ते भुवनाधार नमस्ते भुवनाश्रय ।
नमो हिरण्यगर्भाय [1]गर्भे यस्य पितामहः ॥
यतस्त्वमेव भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
तस्मान्मामुद्धराऽशेषदुःखसंसारसागरात्' ॥
एवमामन्त्र्य [2]तन्मध्यमाविश्याऽऽस्त उदङ्मुखः ।
मुष्टिभ्यां सम्परिगृह्य धर्मराजचतुर्मुखौ ॥
जानुमध्ये शिरः कृत्वा तिष्ठेदुच्छ्वासपञ्चकम् ।
गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं तथा ॥
कुर्युर्हिरण्यगर्भस्य ततस्ते द्विजपुङ्गवाः ।
गीतमङ्गलघोषेण गुरुरुत्थापयेत्ततः ॥

1 I. O., सर्वस्यान्त for गर्भे यस्य
2 I. O., मध्यादाविश्य

जातकर्मादिकाः कुर्युः[1] क्रियाः षोडश चाऽपराः ।
मूल्यादिकं च गुरवे दत्त्वा मन्त्रमिमं जपेत् ॥
'नमो हिरण्यगर्भाय विश्वगर्भाय वै नमः ।
चराचरस्य जगतो गृहभूताय वै नमः ॥
मात्राऽहं[2] जनितः पूर्वं मर्त्यधर्मा नरोत्तमः[3] ।
त्वद्गर्भसम्भवादेव दिव्यदेहो भवाम्यहम्' ॥
चतुर्भिः कलशैर्भूयस्ततस्ते द्विजपुङ्गवाः ।
स्नानं कुर्युः प्रसन्नाङ्गाः सर्वाभरणभूषिताः ॥

'स्नानं कुर्युः' यजमानस्येति शेषः ।

'देवस्यत्वे'ति मन्त्रेण स्थितस्य कनकासने ।
'अद्य जातस्य तेऽङ्गानि अभिषिच्यामहे वयम् ॥
दिव्येन तेन वपुषा चिरञ्जीव सुखी भव' ।
ततो हिरण्यगर्भं तं तेभ्यो दद्याद्विचक्षणः ॥
ते पूज्याः सर्वभावेन बहवो वा तदाज्ञया ।
तत्रोपकरणं सर्वं गुरवे विनिवेदयेत् ॥
पादुकोपानहच्छत्रचामरासनभाजनम् ।
ग्रामं च विषयं वाऽपि यदन्यदपि तद्भवेत् ॥

'विषयो' ग्रामसमूहः । 'अन्यत्' रत्नादि ।

अनेन विधिना यस्तु पुण्येऽहनि निवेदयेत् ।

1 मत्स्य. पु. p. 561 दद्यात्
2 मत्स्य. पु. p. 561 यथाहं
3 I. O., मर्त्यलोके नरोत्तमः

हिरण्यगर्भदानं स ब्रह्मलोके महीयते ॥
पुरेषु लोकपालानां प्रतिमन्वन्तरं वसेत् ।
कल्पकोटिशतं यावत् ब्रह्मलोके महीयते ॥
कलिकलुषविमुक्तः पूजितस्सिद्धसाध्यैः
अमरचमरमालावीज्यमानोऽप्सरोभिः ।
पितृशतमथ बन्धून् पुत्रपौत्रप्रपौत्रान्
अपि नरकनिमग्नांस्तारयेदेक एव ॥
इति पठति य इत्थं यः शृणोतीह सम्यक्
मधुरिपुरिव लोके पूज्यते सोऽपि सिद्धैः ।
मतिमपि च जनानां यो ददाति प्रियार्थं
विबुधपतिजनानां नायकः स्यादमोघम् ॥

इति हिरण्यगर्भदानविधिः ॥

अथ ब्रह्माण्डदानम् (३)

तत्र मत्स्यपुराणे[1]

अथाऽतः सम्प्रवक्ष्यामि [2]ब्रह्माण्डं विधिपूर्वकम् ।
यत् श्रेष्ठं सर्वदानानां महापातकनाशनम् ॥
पुण्यं दिनमथाऽऽसाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ॥
लोकेशावाहनं तद्वदधिवासनकं तथा ।

1 अ. 276. pp. 562 ff
2 मत्स्य. पु. p. 563 ब्रह्माण्डविधिमुत्तमम्

कुर्याद्विंशत्पलाद्‌र्द्धमासहस्राच्च शक्तितः ॥
कलशद्वयसंयुक्तं ब्रह्माण्डं काञ्चनं बुधः ।
दिग्गजाष्टकसंयुक्तं षड्वेदाङ्गसमन्वितम्[1] ॥
लोकपालाष्टकोपेतं मध्यस्थितचतुर्मुखम् ।
शिवाच्युतार्कशिखरं[2] उमालक्ष्मीसमन्वितम् ॥
वस्वादित्यमरुद्गर्भमहारत्नसमन्वितम् ।
वितस्तेरङ्गुलशतं यावदायामविस्तरम् ॥

'महारत्नानि' पद्मरागादीनि । 'वितस्तेरङ्गुलशतं यावत्' द्वादशाङ्गुलमारभ्याऽङ्गुलशतं यावत् शक्त्यनुसारेण कार्य्यमित्यर्थः ।

कौशेयवस्त्रसंवीतं तिलद्रोणोपरि न्यसेत् ।
तथाऽष्टादश धान्यानि समन्तात्परिकल्पयेत् ॥
पूर्वेणाऽनन्तशयनं प्रद्युम्नं पूर्वदक्षिणे ।
प्रकृतिं दक्षिणे देशे सङ्कर्षणमतः परम् ॥
पश्चिमे चतुरो वेदान् अनिरुद्धमतः परम् ।

'अनन्तशयनः' शेषशायी । 'प्रकृतिः' देवी । [3]वेदमूर्त्तयो भूतघटे वक्ष्यन्ते ।

अग्निमुत्तरतो हैमं वासुदेवमतः परम् ।

1 I. O. Omits this verse
2 I. O., शेषस्थं
3 A. S. B., देवमूर्त्तयः

समन्तात्कुडपीठस्थान्[1] अर्पयेत्[2] काञ्चनान् बुधः ॥
स्थापयेद्वस्त्रसंवीतान् पूर्णकुम्भान् दशैव तु ।
दशैव धेनवो देयाः सहेमाम्बरदोहनाः ॥
पादुकोपानहच्छत्रचामरासनदर्पणैः ।
भक्ष्यभोज्यान्नदीपेक्षुफलमाल्यानुलेपनैः ॥
होमाधिवासनान्ते च स्नापितो वेदपुङ्गवैः ।
इममुच्चारयेन्मन्त्रं दिक्कृत्वाऽथ प्रदक्षिणम् ॥

'नमोऽस्तु विश्वेश्वर विश्वधाम
जगत्सवित्रे[3] भगवन्नमस्ते ।
सप्तार्चिलोकामरभूतलेश[4]-
गर्भेण सार्द्धं वितराऽभिरक्षाम् ॥
ये दुःखितास्ते सुखिनो भवन्तु
प्रयान्तु[5] पापानि चराचराणाम् ।
त्वद्दानशस्त्राहतपातकानां[6]
ब्रह्माण्डदोषाः[7] प्रलयं व्रजन्तु' ॥
एवं प्रणम्याऽमरविश्वगर्भं
दद्याद्द्विजेभ्यो [8]दशधा विभज्य ।

1 I. O., समन्तात् कुण्डमध्यस्थान्
2 I. O., अर्चयेत्; so also म. पु. p. 562
3 I. O. and मत्स्य. पु. p. 562 जगत्सवित्रे Udaipur जगत्पवित्रे
4 I. O., सप्ताधिलोक; म. पु. p. 563 सप्तर्षिलोकामर
5 I. O., नश्यन्तु
6 I. O., त्वद्दान
7 I. O., ब्रह्माण्डदानात् and प्रयान्तु
8 Udaipur Ms. शतधा

भागद्वयं तत्र गुरोः प्रकल्प्य
समं भजेत्[1] शेषमतः क्रमेण ॥

स्वल्पे च देये गुरुरेक एव[2]
कुर्यादथैकाग्निविधानयुक्त्या ।
स एव सम्पूज्यतमोऽल्पवित्तैः[3]
यथोक्तवस्त्राभरणादिकेन[4] ॥

इत्थं य एतदखिलं पुरुषोऽत्र कुर्याद्
ब्रह्माण्डदानमधिगम्य महद्विमानम् ।
निर्धूतकल्मषतनुः सहसा[5] मुरारेः
आनन्दकृत्यदमुपैति सहाऽप्सरोभिः ॥

सन्तारयेत्पितृपितामहपुत्रपौत्र-
बन्धुप्रियातिथिकलत्रशताष्टकं सः[6] ।
ब्रह्माण्डदानशकलीकृतपातकौघ-
मानन्दयेच्च जननीकुलमप्यशेषम् ॥

इति पठति शृणोति वा य एतत्
सुरभवनेषु गृहेषु धार्मिकाणाम् ।

1 I. O., समं भवेत्
2 A. S. B. and I. S. O., स्वल्पे च देये गुरुरेक एव but Udaipur Ms. reads स्वल्पेव हैमगुरुः
3 I. O., तमात्मविद्भिः
4 I. O. and A. S. B., यथार्थ; म. पु. यथोक्त
5 I. O., कल्मषतनुः सहसा; Udaipur Ms. कल्मषविशुद्धतनु
6 Udaipur Ms. शतात्मकं

मतिमपि च ददाति मोदतेऽसौ
अमरपतेर्भवने सहाऽप्सरोभिः[1] ॥

इति ब्रह्माण्डदानम् ॥

अथ कल्पपादपदानम् (४)

तत्र मत्स्यपुराणे[2]

कल्पपादपदानाख्यमतः परमनुत्तमम् ।
महादानं प्रवक्ष्यामि सर्वपातकनाशनम् ॥
पुण्यं दिनमथाऽऽसाद्य तुलापुरुषदानवत्[3] ।
पुण्याहवाचनं कृत्वा लोकेशावाहनं तथा ॥
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।
काञ्चनं कारयेद्वृक्षं नानाफलसमन्वितम् ॥
नानाविहगवस्त्राणि भूषणाच्छादनानि[4] च ।
शक्तितस्त्रिपलादूर्ध्वमासहस्रात्प्रकल्पयेत् ॥
ततस्तप्तसुवर्णेन[5] कारयेत्कल्पपादपम् ।

1 Omitted in I. O.

2 मत्स्य. पु. ch. 277. (pp. 563 ff.)

3 Missing in Udaipur Ms. Supplied by A. S. B. and I. O.

4 मत्स्य. पु. भूषणानि च कारयेत्

5 I. O. reading is better–ततस्तप्तसुवर्णेन ; A. S. B. and मत्स्य. पु., अर्धेनत्वसुवर्णेन ; Udaipur Ms. reads wrongly अग्रकृत्यसुवर्णस्य

गुडप्रस्थोपरिष्टाच्च सितवस्त्रयुगान्वितम्[1] ॥
ब्रह्मविष्णुशिवोपेतं पञ्चशाखं सभास्करम् ।
कामदेवमधस्ताच्च सकलत्रं प्रकल्पयेत् ॥
सन्तानं पूर्वतस्तद्वत्तुरीयांशेन कल्पयेत्[2] ।
मन्दारं दक्षिणे पार्श्वे श्रिया सार्द्धं घृतोपरि ॥
पश्चिमे पारिभद्रं तु सावित्र्या सह जीरके ।
सुरभीसहितं तद्वत्तिलेषु हरिचन्दनम् ॥
तुरीयांशेन सौम्येन कुर्वीत फलसंयुतम् ।

'तुरीयांशेन' यावता पादपाक्षिप्तसुवर्णांशेन मध्यपादपः प्रतिमादिसहितः क्रियते, तदीयचतुर्थचतुर्थांशेन सन्तानादयश्चत्वारः प्रतिमादिसहिताः कर्त्तव्याः ।

कौशेयवस्त्रसंयुक्तानिक्षुमाल्यफलान्वितान् ।
तथाऽष्टौ पूर्णकलशान् पादुकासनभाजनम्[3] ॥
दीपिकोपानहच्छत्रचामरासनसंयुतम् ।
फलमाल्ययुतं तद्वदुपरिष्टात् वितानकम्[4] ॥
तथाऽष्टादश धान्यानि समन्तात्परिकल्पयेत् ।
होमाधिवासनान्ते[5] च स्नापितो वेदपुङ्गवैः ॥

1 I. O., युगावृतम्
2 I. O., सम्भावं पूर्ववत् तद्वत् पुरीपार्श्वे च कल्पयेत्
3 I. O. supplies this line; A. S. B. reads पादुकाधन; मत्स्य. पु. has पादुकाधन; Udaipur Ms. has पादुकनादि भाजनं
4 I. O. supplies this line
5 I. O., होमवीरासनाग्रे

त्रिप्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रमेतमुदीरयेत्[1] ।
'नमस्ते कल्पवृक्षाय चिन्तितार्थप्रदायिने ॥
विश्वम्भराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्त्तये ।
यस्मात्त्वमेव विश्वात्मा ब्रह्मा स्थाणुर्दिवाकरः[2] ॥
मूर्त्तामूर्त्त परं वीज अतः पाहि सनातन ।
त्वमेवाऽमृतसर्वस्वमनन्तः पुरुषोत्तमः ॥
सन्तानाद्यैरुपेतस्सन् पाहि संसारसागरात्' ।
एवमामान्त्रितं दद्याद्गुरवे कल्पपादपम् ॥
चतुर्भ्यश्चाऽथ ऋत्विग्भ्यः सन्तानादीन् प्रकल्पयेत् ।
स्वल्पेऽप्येकाग्निवत्कुर्यात् गुरवे चाऽभिपूजनम् ॥
न वित्तशाठ्यं कुर्वीत न च विस्मयवान् भवेत् ।
अनेन विधिना यस्तु महादानं निवेदयेत् ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तः सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।
अप्सरोभिः परिवृतः सिद्धचारणकिन्नरैः[3] ॥
भूतान् भव्यांश्च मनुजांस्तारयेद्गोत्रसम्मितान् ।
स्तूयमानो दिवः पृष्ठे पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः ॥
विमानेनाऽर्कवर्णेन विष्णुलोकं स गच्छति ।
दिवि कल्पशतं तिष्ठेद्राजराजो भवेन्नरः[4] ॥
नारायणबलोपेतो नारायणपरायणः ।
नारायणकथासक्तो नारायणपुरं व्रजेत् ॥

1 I. O., मन्त्रानेतान्
2 Four slokas from here are omitted by I. O.
3 I. O., गुह्यकैः
4 A. S. B., भवेत्ततः

यो वाचयेत्[1] सकलकल्पतरुप्रदानं
यो वा शृणोति पुरुषोऽल्पधनः स्मरेद्वा ।
सोऽपीन्द्रलोकमधिगम्य सहाऽप्सरोभिः
मन्वन्तरं वसति पापविमुक्तदेहः ॥

इति [2]कल्पपादपदानम् ॥

अथ गोसहस्रदानम् (५)

तत्र मत्स्यपुराणे[3]

अथाऽतः सम्प्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
गोसहस्रप्रदानाख्यं सर्वपापहरं परम् ॥
पुण्यां तिथिमथाऽऽसाद्य युगमन्वन्तरादिकम् ।
पयोव्रतं त्रिरात्रं स्यादेकरात्रमथापि च ॥
लोकेशावाहनं कुर्यात्तुलापुरुषदानवत् ।
पुण्याहवाचनं कुर्याद्धोमकार्यं तथैव च ॥
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।
वृषं लक्षणसंयुक्तं वेदिमध्येऽधिवासयेत्[4] ॥
गोसहस्राद्विनिष्क्रम्य गवां दशकमेव तु ।

1 I. O., यो वा पठेत् ; so also मत्स्य. पु. p. 564
2 A. S. B., कल्पपादपदानम् ; Udaipur Ms., कल्पतरुदानम्
3 अ. 278
4 I. O., निधापयेत्

सर्वलक्षणसंयुक्तं शुभलक्षणसंयुतम् ॥

लक्षणानि च शुभानि मत्स्यपुराणोक्तानि—

'उन्नतस्कन्धककुदमुज्ज्वलायतकम्बलम्'

इत्यादीनि । 'विनिष्कृष्य' गवां दशसहस्रकम् । अग्रे दशाधिकसहस्रविनियोगदर्शनात् ।

गोसहस्रं बहिः कुर्याद्वस्त्रमाल्यविभूषितम् ।
सुवर्णश्रृङ्गाभरणं रौप्यपादसमन्वितम्[1] ॥
अन्तः[2] प्रवेश्य दशकं वस्त्रमाल्यैस्सुपूजयेत् ।
सुवर्णघण्टिकायुक्तं [3]कांस्यदोहनकान्वितम् ॥
सुवर्णतिलकोपेतं हेमपट्टैरलङ्कृतम्[4] ।
कौशेयवस्त्रसंवीतं माल्यगन्धसमन्वितम् ॥
हेमरत्नयुतैः श्रृङ्गैश्चामरैरुपशोभितम् ।
पादुकोपानहच्छत्रचामरासनसंयुतम्[5] ॥
गवां दशकमध्ये स्यात् काञ्चनो नन्दिकेश्वरः ।

1 मत्स्य. पु. p. 564. हेमाद्रि–दानखण्डम्, p. 253 cites these verse as पुराणान्तरे. In some Manuscripts of मत्स्य. पु. these verses are missing.

2 Udaipur Ms, A. S. B., and मत्स्य. पु. have अन्तः प्रवेश्य दशकं ; I. O. reads–अतोऽथ वैश्यदशकैः

3 मत्स्य. पु. कांस्यदोहन Udaipur Ms.reads ताम्र for कांस्य

4 I. O., हेमपादैः

5 मत्स्य. पु. and हेमाद्रि, p. 254 read भाजनासन

कौशेयवस्त्रसंवीतो नानाभरणसंयुतः[1] ॥
लवणद्रोणशिखरे[2] माल्येक्षुफलसंयुतः ।
कुर्यात् पलशतादूर्द्ध्वं सर्वमेतदशेषतः ॥
शक्तितः[3] पलसाहस्रत्रितयं यावदेव तु[4] ।
गोशतेऽपि दशांशेन सर्वमेतत्समाचरेत्[5] ॥
पुण्यं कालमथाऽऽसाद्य गीतमङ्गलनिस्वनैः ।
सर्वौषध्युदकस्नानस्नापितो वेदपुङ्गवैः ॥
इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ।
'नमो वै[6] विश्वमूर्तिभ्यो विश्वमातृभ्य एव च ॥
लोकाधिवासिनीभ्यश्च रोहिणीभ्यो नमो नमः ।
गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनान्येकविंशतिः ॥
ब्रह्मादयस्तथा देवा रोहिण्यः पान्तु मातरः[7] ।
गावो ममाऽग्रतः सन्तु गावः पृष्ठत एव च ॥
गावः शिरसि मे नित्यं गवां मध्ये वसाम्यहम् ।
यस्मात्त्वं वृषरूपेण धर्म एव सनातनः ॥
अष्टमूर्तेरधिष्ठानमतः पाहि सनातन' ।
इत्यामन्त्र्य ततो दद्याद्गुरवे नन्दिकेश्वरम् ॥

1 I. O. म. पु, and हेमाद्रि have भूषितः
2 I. O., संस्थप
3 हेमा. p. 254 भक्तितः
4 I. O. is followed; Udaipur Ms. reads त्रिपलं यावदेव तु
5 हेमा. p. 254 प्रकल्पयेत्
6 I. O. and मत्स्य. पु. p. 564 read नमोऽस्तु
7 Line supplied by I. O.

सर्वोपकरणोपेतं गोयुगं च विचक्षणः ।
ऋत्विग्भ्यो धेनुमेकैकां दशकाद्विनिवेदयेत् ॥
गवां शतमथैकैकं तदर्द्धं वाऽथ विंशतिम् ।
दश पञ्चाऽथवा [1]दद्यादन्येभ्यस्तदनुज्ञया ॥
नैका बहुभ्यो दातव्या यतो दोषकरी भवेत् ।
बह्वश्चैकस्य दातव्या श्रीमदारोग्यवृद्धये ॥
पयोव्रतः पुनस्तिष्ठेदेकाहं गोसहस्रदः ।
श्रावयेत् शृणुयाद्वाऽपि महादानानुकीर्तनम् ॥
तद्दिनं ब्रह्मचारी स्याद्यदीच्छेद्विपुलां श्रियम् ।
अनेन विधिना यस्तु गोसहस्रप्रदो भवेत्[2] ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तः सिद्धचारणसेवितः ।
विमानेनाऽर्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ॥
सर्वेषां लोकपालानां [3]लोके सम्पूज्यतेऽमरैः ।
प्रतिमन्वन्तरं तिष्ठेत् राजराजो भवेन्नरः[4] ॥

तथा

यावत्कल्पशतं तिष्ठेत् राजराजो भवेत्पुनः[5] ।
अश्वमेधशतं कुर्याच्छिवध्यानपरायणः ॥

1 हेमा. दानख. p. 255, चाधिकस्तदनुज्ञया
2 म. पु. p. 565
3 I. O., सम्यक् सम्पूज्यते नरैः
4 I. O. thus, with हेमा p. 257; but मत्स्य. पु. p. 565, Udaipur Ms. and A. S. B. read पुत्रपौत्रसमन्वितः
5 I. O. and हेमा. p. 257 omit this lino

वैष्णवं [1]योगमास्थाय ततो मुच्येत बन्धनात् ।
पितरश्चाऽभिनन्दन्ति गोसहस्रप्रदर्शनात् ॥
अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं पुत्रो[2] दौहित्र एव वा ।
गोसहस्रप्रदो भूत्वा नरकादुद्धरिष्यति ॥
तस्य कर्मकरो वा स्यादपि [3]द्रष्टा तथैव च ।
संसारसागरादस्माद्योऽस्मान् सन्तारयिष्यति ॥
इति पठति च एतद्गोसहस्रप्रदानं
सुरभुवनमुपेयात्संस्मरेद्वाऽथ पश्येत् ।
अनुभवति सुवासं वाच्यमानो निकामं
प्रहतकलुषदेहः सोऽपि यातीन्द्रलोकम् ॥

इति गोसहस्रदानम् ॥

अथ कामधेनुदानम् (६)

तत्र मत्स्यपुराणे[4]

अथाऽतः [5]शृणु भूपाल कामधेनुविधिं परम् ।
सर्वकामफलं नृणां महापातकनाशनम् ॥

1 हेमा. p. 257 लोकमासाद्य; A. S. B. योगमासाद्य
2 I. O., पौत्रो दौहित्र एव च
3 Udaipur Ms. reads द्रष्टा; I. O. श्रेष्ठस्तथैव च
4 ch. 279, pp 565 ff.
5 मत्स्य. पु. p. 565 and हेमा. p. 265 have सम्प्रवक्ष्यामि for शृणु भूपाल

लोकेशावाहनं तद्वद्धोमः कार्योऽधिवासनम् ।
तुलापुरुषवत्कुर्यात् कुण्डमण्डपवेदिकाः ॥

स्वल्पेऽप्येकाग्निवत्कुर्याद्गुरुरेव समाहितः ।
काञ्चनस्याऽतिशुद्धस्य धेनुं वत्सं च कारयेत् ॥

उत्तमा पलसाहस्रैस्तदर्द्धेन तु मध्यमा ।
कनीयसी तदर्द्धेन कामधेनुः प्रकीर्त्तिता ॥

शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वमशक्तोऽपीह कारयेत् ।
वेद्यां कृष्णाजिनं न्यस्य[1] गुडप्रस्थसमन्वितम् ॥

न्यसेच्च परितो धेनुं महारत्नैरलङ्कृताम् ।
कुम्भाष्टकसमोपेतां नानाफलसमन्विताम् ॥

तथाऽष्टादश धान्यानि [2]समन्तात्परिकल्पयेत् ।
इक्षुदण्डाष्टकं तद्वत् नानाफलसमन्वितम्[3] ॥

भाजनं वासनं तद्वत्ताम्रदोहनकं तथा ।

कौशेयवस्त्रद्वयसम्प्रयुक्तां
दीपातपत्राभरणाभिरामाम् ।
सचामरां कुण्डलिनीं सघण्टां
मणित्रिकापादुकरौप्यपादाम् ॥

रसैश्च सर्वैः पुरतोऽभिजुष्टां
हरिद्रया पुष्पफलैरनेकैः ।

1 हेमा. p. 265 has वस्य for न्यस्य
2 I. O., समरत्नो for समन्तात्
3 I. O. and A. S. B., विभूषितम्

अजाजिकुस्तुम्बुरुशर्कराभि-
वितानकं चोपरि पञ्चवर्णम् ॥

'मणित्रिकापादुकरौप्यपादामि'ति मणित्रिकापादुका च [सा]रौप्यपादा चेति विग्रहः । 'मणित्रिका' अक्षमाला । 'अजाजी'जीरकः । 'कुस्तुम्बुरु'धान्यकम् ।

स्नातस्ततो मङ्गलवेदघोषैः
प्रदक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्तः ।
आवाहयेत्तां गुडधेनुमन्त्रै-
र्द्विजाय दद्यादथ दर्भपाणिः ॥

'द्विजाये'ति एकस्मै द्विजाय । एतच्चैकाग्निविधानपक्षे । अनेकाग्निविधानपक्षे तु तुलापुरुषवदनेकेभ्योऽपि देया ।

'त्वं सर्वदेवगणमन्दिरमण्डभूला
विश्वेश्वरत्रिपथगोदधिपर्वतानाम् ।
त्वद्दानशस्त्रशकलीकृतपातकौघः
प्राप्तोऽस्मि निर्वृतिमतीव परां नमामि ॥
लोके यथेप्सितफलार्थविधायिनीं त्वां
आसाद्य को हि सहते भवबन्धदुःखम्[1] ।
संसारदुःखशमनाय यतस्व कामं
त्वां कामधेनुरिति देवगणा वदन्ति ' ॥
आमन्त्र्य शीलकुलरूपगुणान्विताय
विप्राय यः कनकधेनुमिमां प्रदद्यात् ।

1 I. O. and हेमा. p. 267 have भवदुःखमुपैति मर्त्यः

प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेवजुष्टं
कन्यागणैः परिवृतः पदमिन्दुमौलेः ॥

इति कामधेनुदानम् ॥

अथ [1]हिरण्याश्वदानम् (७)

तत्र मत्स्यपुराणे[2]

अथाऽतः सम्प्रवक्ष्यामि हिरण्याश्वविधिं परम् ।
यस्य [3]प्रसादाद् भुवनमनन्तफलमश्नुते ॥
पुण्यां तिथिमथाऽऽसाद्य[4] कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
लोकेशावाहनं कुर्यात् तुलापुरुषदानवत् ॥
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।
स्वल्पे[5] त्वेकाग्निवत्कुर्यात् हेमवाजिमखं बुधः ॥
स्थापयेद्वेदिमध्ये तु कृष्णाजिनतिलोपरि ।
कौशेयवस्त्रसंवीतं कारयेद्धेमवाजिनम् ॥
शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वमासहस्रपलाद्बुधः ।
पादुकोपानहच्छत्रचामरासनभाजनैः ॥

1 cf. Hemadri, दानखण्डम् pp. 273 ff.
2 ch. 280 pp 566 ff.
3 मत्स्य. पु. p 566 प्रदानात् भुवनेऽनन्तं फलमश्नुते
4 I. O., तिथिं समासाद्य
5 Lino corrupt in Udaipur Ms. A. S. B. reads अस्ने for स्वल्पे

पूर्णकुम्भाष्टकोपेतां माल्यैक्षुफलसंयुताम् ।
शय्यां सोपस्करां तद्वद्धेमभार्तण्डसंयुताम् ॥
ततः सर्वौषधिस्नानस्नापितो वेदपुङ्गवैः ।
इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
'नमस्ते सर्वदेवेश वेदाहरणलम्पट ।
वाजिरूपेण मामस्मात्पाहि संसारसागरात् ॥
त्वमेव सप्तधा भूत्वा छन्दोरूपेण भास्करम् ।
यस्मात्पालयसे[1] लोकानतः पाहि सनातन' ॥
एवमुच्चार्य गुरवे [2]तमश्वं विनिवेदयेत् ।
दत्वा पापक्षयात् [3]भानोर्लोकमभ्येति शाश्वतम् ॥
गोभिर्विभवतः सर्वान् ऋत्विजश्चाऽभिपूजयेत् ।
सर्वधान्योपकरणं गुरवे विनिवेदयेत् ॥
सर्वं सस्यादिकं[4] दत्वा भुञ्जीताऽतैलमेव हि ।
पुराणश्राविणं तद्वत्कारयेद्भोजनादिकम् ॥

'विभवतः' स्वविभवानुसारेण ऋत्विग्भ्यो गां दद्यात् । 'सर्वधान्योपकरण'मिति विनियोगात् पूर्वं धान्यस्याऽदानं गम्यते । 'पुराणश्रावी' पुराणस्य श्रावयिता ।

1 I. O., पालयते लोकान्; मत्स्य. पु. p. 566 भासयसे लोकान्; Udaipur Ms. भामसमालोकान्, which is apparently a misreading of भ्रामयसे

2 मत्स्य. पु. p. 566 तमर्श्वं ; I. O., समर्श्वं

3 I. O., दानैः

4 मत्स्य. पु. धान्यादिकं ; which हेमाद्रि follows. p. 274

इमं हिरण्याश्वविधिं करोति यः
सम्पूज्यमानो दिवि देवतेन्द्रैः ।
विमुक्तपापः स पुरं मुरारेः
प्राप्नोति सिद्धैरभिपूजितस्सन् ॥

इति पठति य एतद्धेमवाजिप्रदानं
कलिकलुषविमुक्तः[1] सो[2]ऽश्वमेधेन भूयः ।
कनकमयविमानेनार्कलोकं प्रयाति
त्रिदशपतिवधूभिः पूजितो योऽथ पश्येत्[3] ॥

यो वा शृणोति पुरुषोऽल्पधनः स्मरेद्वा
हेमाश्वदानमभिनन्दयतीह लोके ।
सोऽपि प्रयाति [4]हतकल्मषशुद्धदेहः
स्थानं पुरन्दरमहेश्वरदेवजुष्टम् ॥

इति हिरण्याश्वदानम् ॥

अथाश्वरथदानम् (८)

तत्र मत्स्यपुराणे[5]

अथाऽतः सम्प्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।

1 A. S. B. मत्स्य. पु. and हेमा. read सकलकलुष
2 I. O., चाश्वमेधेन तुल्यम् ; A. S. B., सोऽश्वमेधेन भूयः ; मत्स्य. पु. युक्तः for भूयः
3 I. O. reading confirmed by हेमा. p. 275
4 A. S. B., हतकिल्बिष; I. O., हतकिल्बिष; Udaipur Ms. धुत-कल्मष म. पु. and हेमा, p. 275 हतकल्मष
5 मत्स्य. पु. ch. 281, p. 567 ff. हेमा. p. 277 ff.

पुण्यमश्वरथं नाम महापातकनाशनम् ॥
पुण्यं दिनमथाऽऽसाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
लोकेशावाहनं कुर्यात्तुलापुरुषदानवत् ॥
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।
कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा काञ्चनं स्थापयेद्रथम् ॥
सप्ताश्वं[1] चतुरश्वं वा चतुश्चक्रं सकूबरम्[2] ।

'कूबरो' युगाधारकाष्ठम् ।

ऐन्द्रनीलेन कुम्भेन ध्वजरूपेण संयुतम् ।
लोकपालाष्टकोपेतं पद्मरागदलान्वितम् ॥
चत्वारः पूर्णकलशा धान्यान्यष्टादशैव तु ।
कौशेयवस्त्रसंयुक्तमुपरि स्याद्वितानकम् ॥
माल्येक्षुफलसंयुक्तं पुरुषेण समन्वितम् ।
यो यद्भक्तः पुमान् कुर्यात् स तन्नाम्नाऽधिवासनम्[3] ॥
छत्रचामरकौशेयवस्त्रोपानहपादुकाः ।
गोभिर्विभवतः सार्द्धं दद्याच्च शयनासनम्[4] ॥
आभारं[5] त्रिपलादूर्द्ध्वं शक्तितः कारयेद्बुधः ।

'भारः' पलसहस्रद्वयम् ।

1 हेमा. p. 277 अष्टाश्वं, which is noted as a variant in मत्स्य पु. p. 567

2 I. O. A. S. B, म. पु. and हेमा सकूबरम् । "कूबरो युगाधार काष्ठमिति" हेमाद्रिः । Udaipur Ms. has द्विचक्रकम् for सकूबरं

3 Mss. corrupt or defective: text restored.

4 मत्स्य. पु. शयनादिके

5 मत्स्य. पु. अभावात् ; आभारं is noted as a variant.

अश्वाष्टकेन संयुक्तं चतुर्भिरथ वाजिभिः ।
द्वाभ्यामथ युतं दद्याद्धेमसिंहसमन्वितम्[1] ॥
चक्ररक्षावुभौ तस्य तुरगस्थावथाश्विनौ ।

'चक्ररक्षौ' चक्रसमीपे अश्वारूढौ अश्विनीकुमारौ कार्यौ ।

पुण्यं कालं ततः प्राप्य पूर्ववत्स्नापितो द्विजैः[2] ॥
[त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य[3] गृहीतकुसुमाञ्जलिः ।
शुक्लमाल्याम्बरो दद्यादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥]

'नमो नमः पापविनाशनाय
विश्वात्मने वेदतुरङ्गमाय ।
धाम्नामधीशाय भवाभवाय[4]
पापौघदावानल देहि शान्तिम् ॥
वस्वष्टकादित्यमरुद्गणानां
त्वमेव धाता परमं निधानम् ।
यतस्ततो मे हृदयं प्रयातु
धर्मैकतानत्वमघौघनाशात्' ॥
इति तुरगरथप्रदानमेतत्
भवभयसूदनमत्र यः करोति ।

1 मत्स्य. पु. p. 567 ध्वजान्विते
2 A. S. B. and I. O., बुधैः
3 [ ] Omitted in all Manuscripts: restored from मत्स्य पु. p. 567; this line is also missing in हेमा. p. 278
4 I. O. A. S. B. and हेमा. भवाभवाय ; मत्स्य. पु. reads दिवाकराय ; Udaipur Ms. reads भवाभिधीय (sic)

स कलुषपटलैर्विमुक्तदेहः
परमुपैति पदं पिनाकपाणेः ॥
देदीप्यमानवपुषा विजितप्रभावं
आक्रम्य मण्डलमखण्डलचण्डभानोः[1] ।
सिद्धाङ्गनानयनषट्पदपीयमान-
वक्त्राम्बुजोऽम्बुजभवेन चिरं सहाऽऽस्ते ।
इति पठति शृणोति वा य इत्थं
कनकतुरङ्गरथप्रदानमस्मिन्[2] ॥
न स नरकपुरं व्रजेत् कदाचि-
न्नरकरिपोर्भवनं प्रयाति भूयः ॥

इति हिरण्याश्वरथदानम् ॥

अथ[3] हेमहस्तिरथदानम् (९)

तत्र मत्स्यपुराणे

अथाऽतः सम्प्रवक्ष्यामि हेमहस्तिरथं शुभम् ।
यस्य प्रसादाद्भवनं[4] वैष्णवं याति मानवः ॥

1 A. S. B., अखण्डमचण्डभानोः, a reading noted in म. पु. p. 567. The Udaipur text has अखण्डमतो and L. O. omits the verse. The reading adopted is that of हेमा. p. 280

2 A. S. B., प्रदानमेवम्

3 A. S. B. reads हेमहस्तिरथप्रदानम्, which agrees with हेमा. p. 280., म. पु. ch. 282, p. 568 ff.

4 A. S. B., यस्य प्रदानाद्

पुण्यां तिथिं समासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
विप्रवाचनकं कुर्याल्लोकेशावाहनं बुधः ॥
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।
अत्राऽप्युपोषितस्तद्वत् ब्राह्मणैः सह भोजनम्[1] ॥
कुर्यात् पुष्परथाकारं काञ्चनं मणिमण्डितम् ।
वलभीभिर्विचित्राभिश्चतुश्चक्रसमन्वितम् ॥

'पुष्परथः' स च वलभीयुक्तो भवति ।

लोकपालाष्टकोपेतं ब्रह्मार्कशिवसंयुतम् ।
मध्ये नारायणोपेतं लक्ष्मीपुष्टिसमन्वितम् ॥
कृष्णाजिने तिलद्रोणं कृत्वा संस्थापयेद्रथम् ।
तथाऽष्टादश धान्यानि भाजनाशनचन्दनः[2] ॥
दीपिकोपानहच्छत्रदर्पणं पादुकान्वितम् ।
ध्वजे तु गरुडं कृत्वा[3] कूबराग्रे विनायकम् ॥
नानाफलसमायुक्तमुपरिष्टाद्वितानकम् ।
कौशेयं पञ्चवर्णं तु अम्लानकुसुमान्वितम् ॥
चतुर्भिः कलशैः सार्द्धं गोभिरष्टभिरन्वितम् ।
चतुर्भिर्हेममातङ्गैर्मुक्तादामविभूषितैः ॥
स्वरूपतः करिभ्यां च युक्तं कृत्वा निवेदयेत्[4] ॥
कुर्याच्च त्रिपलादूर्द्धमाभारादपि शक्तितः ॥

1 A. S. B., शोभनम्
2 Udaipur Ms. and A. S. B. read वन्दनैः
3 हेमा, p. 281 कुर्यात् for कृत्वा
4 Udaipur Ms. and A. S. B. निवेशयेत

तथा मङ्गलशब्देन स्नापितो वेदपुङ्गवैः ।
[illegible] ॥
[illegible] निवेदयेत् ।

नमो नमः शङ्करपद्मजार्क-
लोकेशविद्याधरवासुदेवैः ।
त्वं सेव्यसे वेद पुराणयज्ञ-
तेजोमयस्यन्दन पाहि यस्मात् ॥
यत्तत्पदं [illegible]
आनन्दहेतु[illegible]
योगैकमानसदृशो मुनयः समाधौ
पश्यन्ति तत्त्वमसि नाथ रथाधिरूढ[3] ॥
यस्मात्त्वमेव भवसागरसम्प्लुतानां
आनन्दभाण्डभृतमध्वरपानपात्रम्[4] ।
तस्मादघौघशमनेन[5] कुरु प्रसादं
चामीकरेभरथमाधवसम्प्रदानात्[6] ।
इत्थं प्रणम्य कनकेभरथप्रदानं
यः कारयेत्सकलपापविमुक्तदेहः ।

1 हेमा. p. 282 देव for वेद; I. O., पुराणशाखैः
2 I. O., यत्तत्पदं परमगुह्यमिदं तदस्तु आनन्दहेतुमुपसृत्य वियुक्तपापः ।
3 A. S. B., रथेऽधिरूढं
4 A. S. B. and हेमा. p. 282. आनन्दभाण्डभृतमध्वरपानपात्रम् ; I. O., भृतमध्वरपानपात्रम् ; Udaipur Ms. has भृतधरपानपात्रम्
5 I. O., तस्मादघौघशमनेन
6 I. O. and A. S. B., चामीकरेभरथमाधवसम्प्रदानात् । हेमा. p. 283 साधन for माधव

विद्याधरामरमुनीन्द्रगणाभिजुष्टं
प्राप्नोत्यसौ पदमतीन्द्रियमिन्दुमौलेः ॥
कृतदुरितवितानप्रोज्वलद्वह्निजाल-
व्यतिकरहतदेहोद्वेगभाजोऽपि बन्धून्[1] ।
नयति च पितृपुत्रान् रौरवादप्यशेषान्[2]
कृतगजरथदानः शाश्वतं [3]सद्म विष्णोः ॥

इति हेमहस्तिरथदानम्[4] ॥

अथ पञ्चलाङ्गलदानम् (१०

तत्र मत्स्यपुराणे[5]

अथाऽतः सम्प्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
पञ्चलाङ्गलकं नाम महापातकनाशनम् ॥
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
निवर्त्तनं शतं वाऽपि तदर्द्धं वाऽपि शक्तितः ॥

1 हेमा. p. 283 व्यतिकरकृतदाहोद्वेगभाजोऽपि बन्धून् ; I. O., आत्मोप-बन्धून्
2 I. O., बान्धवानप्यशेषान्
3 I. O., धाम शम्भोः
4 Udaipur Ms., हेमहस्तिदानम्
5 cf. हेमा. p. 284 ff. and म. पु. ch. 283, p. 568–9.

सारदारुमयान् कृत्वा [1]हलान् पञ्च विचक्षणः ।
सर्वोपकरणैर्युक्तान् अन्यान् पञ्च च काञ्चनान् ॥

कर्व्वटादिस्वरूपं मार्कण्डेयपुराणे । तद्यथा—

"सोत्सेधवप्रप्राकारं सर्वतः खातकावृतम् ।
योजनार्धार्धविष्कम्भमष्टभागायतं पुरम् ॥
तदर्द्धेन तथा खेटं तत्पादेन च कर्वटम् ।
तथा [2]शूद्रजनप्रायाः सुसमृद्धकृषीवलाः ॥
क्षेत्रोपभोगभूमध्ये [3]वसतिर्ग्रामसञ्ज्ञितैः" । इति ।

'उपकरणानि' युगयोक्त्रादीनि[4] ।

वृषान् लक्षणसंयुक्तान् दशैव च धुरन्धरान् ॥
सुवर्णशृङ्गाभरणान् मुक्तालाङ्गूलभूषितान् ।
रौप्यपादाग्रतिलकान् रक्तकौशेयभूषितान्[5] ।
स्रग्दामचन्दनयुतान् शालायामधिवासयेत् ॥
पर्जन्यादित्यरुद्रेभ्यः पायसं निर्वपेच्चरुम् ।
एकस्मिन्नेव कुण्डे च चरुमस्मै निवेदयेत् ॥
पलाशसमिधस्तद्वदाज्यं कृष्णतिलांस्तथा ।

'पर्जन्यादित्यरुद्रेभ्यः' तल्लिङ्गैर्मन्त्रैः पायसचरुप्रभृतिद्र-

1 A. S. B. and हेमा. p. 284 हलान् पञ्चविचक्षणः; Udaipur Ms. has हलं रम्यं च विचक्षणः

2 हेमा. p. 284 शुद्धजान

3 I. O., वसतिः ग्रामसंज्ञिते

4 हेमा. p. 284 'उपकरणानि' युगयोक्त्रपालरज्जुप्राजनादीनि

5 A. S. B., भूषणान्

व्येण जुहुयात्[1]।

तुलापुरुषवत्कुर्यात् लोकेशावाहनं बुधः ॥
ततो मङ्गलशब्देन मुक्तमाल्याम्बरो बुधः।
आहूय द्विजदाम्पत्यं हेमसूत्राङ्गुलीयकैः ॥
कौशेयवस्त्रकटकैर्मणिभिश्च प्रपूजयेत्[2]।
शय्यां सोपस्करां दद्याद्धेनुमेकां पयस्विनीम् ॥
तथाऽष्टादश धान्यानि समन्तादधिवासयेत्।
ततः प्रदक्षिणं कुर्याद्गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
इममुच्चारयेन्मन्त्रमथ सर्वं निवेदयेत्।

[अथ मन्त्रः][3]

'यस्माद्देवगणाः सर्वे स्थावराणि चराणि च।
धुरन्धराङ्गे तिष्ठन्ति तस्माद्भक्तिः शिवेऽस्तु मे[4] ॥
यस्माच्च भूमिदानस्य [5]कर्त्ता नाऽर्हति षोडश।
दानान्यन्यानि मे भक्तिर्धर्मे एव दृढा भवेत्' ॥
दण्डेन सप्तहस्तेन त्रिंशद्दण्डान्निवर्त्तनम्।
त्रिभागहीनं गोचर्ममानमाह प्रजापतिः[6] ॥

1 Passage corrupt, but reproduced verbtim in हेमा. p. 285
2 हेमा. p. 285 विभूषयेत्
3 हेमा. p. 286
4 I. O., रस्त शिवानि मे
5 A. S. B. and हेमा. have कलां नार्हन्ति षोडशीम्
6 Corrected by I. O. and हेमा.

मानेनाऽनेन यो दद्यान्निवर्त्तनशतं बुधः।
विधिनाऽनेन तस्याऽशु क्षीयते पापसंहतिः[1] ॥
तदर्द्धमपि वा दद्यादपि गोचर्ममात्रकम्।
भवनस्थानमात्रं वा सोऽपि पापैः प्रमुच्यते ॥

यावन्ति लाङ्गलकमार्गमुखानि भूमे-
र्भासां पतेः दुहितुरङ्गजरोमकाणि।
तावन्ति शङ्करपुरे स समा हि तिष्ठेत्
भूमिप्रदानमिह यः कुरुते मनुष्यः ॥
गन्धर्व्वकिन्नरसुरासुरसिद्धसङ्घैः
आधूतचामरमुपेत्य महद्विमानम्।
सम्पूज्यते पितृपितामहबन्धुयुक्तः
शम्भोः पुरं व्रजति चामरनायकस्सन्[2] ॥
इन्द्रत्वमप्यधिगतं क्षयमभ्युपैति
गोभूमिलाङ्गलधुरन्धरसम्प्रदानात्।
तस्मादघौघपटलक्षयकारि भूमे-
र्दानं विधेयमतिभूतिभवोद्भवाय[3]॥

इति पञ्चलाङ्गलदानम्॥

1 I. O., सञ्चयः
2 I. O., पूजितस्सन्
3 I. O., विधेयमपि भूतिभवोद्भवाय

अथ[1] पृथिवीदानम् (११)

तत्र मत्स्यपुराणे[2]

अथाऽतः सम्प्रवक्ष्यामि धरादानमनुत्तमम् ।
पापक्षयकरं नृणाममङ्गल्यविनाशनम् ॥
कारयेत्पृथिवीं हैमीं जम्बूद्वीपानुकारिणीम् ।
मर्यादापर्वतवतीं मध्ये मेरुसमन्विताम् ॥
लोकपालाष्टकोपेतां नववर्षसमन्विताम् ।
मर्यादापर्वताः तावत् अष्टौ हिमवदादयः[3] ॥
नदीनदसमोपेतां सप्तसागरवेष्टिताम् ।
[महारत्नसमाकीर्णां वसुरुद्रार्कसंयुताम् ॥
हेम्नः पलसहस्रेण तदर्धेनाऽप्यशक्तितः ।
शतत्रयेन वा कुर्यात् द्विशतेन शतेन वा[4] ॥]
कुर्यात्पञ्चपलादूर्ध्वमशक्तोऽपि विचक्षणः ।
तुलापुरुषवत्कुर्यात् लोकेशावाहनं बुधः ।
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ॥
वेद्यां कृष्णाजिनं कृत्वा तिलानामुपरि न्यसेत् ।
तथाऽष्टादश धान्यानि रसांश्च लवणादिकान् ॥

1 हेमा. uses the expression धरादानम्, p. 289

2 ch. 284. pp. 569–570

3 मर्यादापर्वतास्तु ब्रह्माण्डपुराणोद्धृतपद्येषु हेमाद्रिणा (पृ. २९१) तमे उदाहृताः

4 I. O. and A. S. B. supply these three lines which are wanting in Udaipur Ms.

तथाऽष्टौ पूर्णकलशान् समन्तात् परिकल्पयेत् ।
वितानकं च कौशेयं [1]फलानि विविधानि च ॥
तथांऽशुकानि रम्याणि श्रीखण्डशकलानि च ।
इत्येवं रचयित्वा तानधिवासनपूर्वकम् ॥
शुक्लमालाम्बरधरो मुक्ताभरणभूषितः ।
प्रदक्षिणं ततः कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः[2] ॥
पुण्यकालमथाऽऽसाद्य मन्त्रानेतानुदाहरेत्[3] ।
'नमस्ते सर्वदेवानां त्वमेव भवनं यतः ॥
धात्री च सर्वभूतानामतः पाहि वसुन्धरे ।
वसु धारयसे[4] यस्मात् वसु चाऽतीव निर्मलम् ॥
वसुन्धरा ततो जाता तस्मात्पाहि भयादलम् ।
चतुर्मुखोऽपि नो गच्छेद्यस्मादन्तं तवाऽनघे ॥
अनन्तायै नमस्तस्मात्पाहि संसारसागरात्[5] ।
त्वमेव लक्ष्मीर्गोविन्दे शिवे गौरीति संस्थिता ॥
गायत्री ब्रह्मणः पार्श्वे ज्योत्स्ना चन्द्रे रवौ प्रभा ।
बुद्धिर्बृहस्पतौ ख्याता मेधा मुनिषु संस्थिता ॥
विश्वं व्याप्य स्थिता यस्मात्ततो विश्वम्भरा मता ।
धृतिः स्मृतिः क्षमा क्षोणी पृथ्वी वसुमती रसा ॥
एताभिर्मूर्तिभिः पाहि देवि संसारसागरात्' ।

1 I. O., रत्नानि
2 I. O., गृहीत्वा कुसुमाञ्जलीन्
3 I. O., उदीरयेत्
4 I. O., वसुन्धरे धरेत्
5 A. S. B., कर्दमात्

एवमुच्चार्य तां देवीं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
धरार्द्धं वा चतुर्भागं गुरवे प्रतिपादयेत् ।
शेषं चैवाऽथ ऋत्विग्भ्यः प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धेमधरां शुभाम् ।
पुण्यकाले तु सम्प्राप्ते स पदं याति वैष्णवम् ॥
विमानेनाऽर्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ।
नारायणपुरं गत्वा कल्पत्रयमथो वसेत् ॥
पितृपौत्रप्रपौत्रांश्च तारयेदेकविंशतिम् ॥
इति पठति य इत्थं यः शृणोति प्रसंगात्
अपि कलिकलुषवितानैर्मुक्तदेहः समन्तात् ।
दिवममरवधूभिर्याति संतर्प्यमाणः[1] ।
पदममरसहस्रैः सेवितं चन्द्रमौलेः[2] ॥

इति पृथिवीदानम् ॥

अथ [3]विश्वचक्रदानम् (१२)

तत्र मत्स्यपुराणे

अथाऽतः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
विश्वचक्रमिति ख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् ॥

1 I. O., संप्राप्यमानः; So हेमा. p. 297
2 *Ibid.*
3 cf. हेमा. p. 317 ff; म. पु. ch. 285, ff. 570-1

तपनीयस्य शुद्धस्य विषुवादिषु[1] कारयेत् ।
श्रेष्ठं पलसहस्रेण तदर्द्धेन तु मध्यमम् ॥

तस्याऽर्द्धेन कनिष्ठं स्याद्विश्वचक्रमुदाहृतम् ।
अन्यद्विंशपलादूर्ध्वमशक्तोऽपि निवेदयेत् ॥

षोडशारं ततश्चक्रं [2]रत्नकुम्भाष्टकावृतम् ।
नाभिमध्ये स्थितं विष्णुं योगारूढं चतुर्भुजम् ॥

शङ्खचक्रस्य पार्श्वे तु देव्यष्टकसमावृतम् ।
द्वितीयावरणे तद्वत् पूर्वतो जलशायिनम् ॥

अत्रिर्भृगुर्वशिष्ठश्च ब्रह्मा कश्यप एव च ।
मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ॥

रामो रामश्च रामश्च बुद्धः[3] कल्की दश क्रमात् ।
तृतीयावरणे गौरी मातृभिर्वसुभिर्वृता ॥

चतुर्थे द्वादशाऽदित्या वेदाश्चत्वार एव च ।
पञ्चमे पञ्च भूतानि रुद्राश्चैकादशैव तु ॥

लोकपालाष्टकं षष्ठे दिङ्मातङ्गास्तथैव च ।
सप्तमेऽस्त्राणि[4] सर्व्वाणि मंगलानि च कारयेत् ॥
अन्तरान्तरतो देवान्विन्यसेदष्टमे पुनः ॥

'मातरो' ब्रह्माण्याद्याः । 'सप्तमेऽस्त्राणि' खड्गादीनि अष्टौ

1 I. O., विश्वचक्रे for विषुवादिषु; A. S. B. and Udaipur Ms. omit the line

2 A. S. B. and म. पु. भ्रमद्भेम्यष्टकावृतम्

3 हेमा. p. 319 कृष्णश्च for बुद्ध

4 I. O., सर्वतो

'मङ्गलानि' दक्षिणावर्त्तशङ्खादीनि। 'अन्तरान्तरतः' अन्तरालानां मध्ये।

तुलापुरुषवच्छेषं समन्तात्परिकल्पयेत्[1]।
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ॥
विश्वचक्रं ततः कुर्यात् कृष्णाजिनतिलोपरि।
तथाऽष्टादश धान्यानि रसांश्च लवणादिकान् ॥
पूर्णकुम्भाष्टकं चैव वस्त्राणि विविधानि च।
माल्येक्षुफलरत्नानि वितानश्चाऽपि कारयेत् ॥
ततो मङ्गलशब्देन स्नातः शुक्लाम्बरो गृही।
होमाधिवासनान्ते तु गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
इममुच्चारयेन्मन्त्रं त्रिः कृत्वा तु प्रदक्षिणम्।
'नमो विश्वमयायेति विश्वचक्रात्मने नमः ॥
परमानन्दरूपी त्वं पाहि नः पापकर्दमात्।
तेजोमयमिदं यस्मात् सदा पश्यन्ति योगिनः ॥
हृदि त्वां त्रिगुणातीतं विश्वचक्रं नमाम्यहम्।
वासुदेवे स्थितं चक्रं चक्रमध्ये तु माधवः ॥
अन्योन्याधाररूपेण प्रणमामि स्थिताविह।
विश्वचक्रमिदं यस्मात्सर्वपापहरं परम् ॥
आयुधं चाऽऽधिवासस्य [2]भवादुद्धर मामतः'।
इत्यामन्त्र्य ततो दद्याद्विश्वचक्रं विमत्सरः ॥

1 मत्स्य. पु. p. 571
2 I. O., भवाद्धुर मामितः

विमुक्तः सर्वपापेभ्यो विष्णुलोके महीयते।
वैकुण्ठलोकमासाद्य चतुर्बाहुः सनातनः॥
सेव्यतेऽप्सरसां [1]सङ्घैस्तिष्ठेत्कल्पशतत्रयम्।
प्रणमेद्वा स्वयं कृत्वा विश्वचक्रं दिने दिने॥
तस्याऽऽयुर्वर्धते नित्यं लक्ष्मीश्च विपुला भवेत्।

इति सकलजगत्सुराधिवासं
वितरति यस्तपनीयषोडशारम्।
हरिभवनमुपागतः स सिद्धै-
श्चिरमधिगम्य नमस्यते शिरोभिः॥

असुदर्शनतां प्रयाति शत्रोः
मदनसुदर्शनतां च कामिनीनाम्।
स सुदर्शनकेशवानुरूपः
कनकसुदर्शनदानदग्धपापः॥

कृतगुरुदुरितानि षोडशार-
प्रवरसुदर्शनदानतो निरस्य।
व्रजति च स मुरारिधाम [2]भित्वा
भवमभितो भुवने भयानि भूयः॥

इति विश्वचक्रदानम्॥

1 Udaipur Ms. reads मध्ये तिष्ठेत्
2 I. O., जित्वा

अथ [1]कल्पलतादानम् (१३)

तत्र मत्स्यपुराणे

अथाऽतः सम्प्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
महाकल्पलता नाम महापातकनाशनम् ॥
पुण्यां तिथिमथाऽऽसाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ॥
तुलापुरुषवत्कुर्याल्लोकेशावाहनादिकम् ।
चामीकरमयीः कुर्याद्दश कल्पलताः [2]समाः ॥
नानापुष्पफलोपेता नानांशुकविभूषिताः ।
विद्याधरसुपर्णानां मिथुनैरुपशोभिताः ॥
हारानादित्सुभिः सिद्धैः फलानि च विहङ्गमैः ।
लोकपालानुसारिण्यः कर्तव्यास्तासु देवताः ॥
ब्राह्मीमनन्तशक्तिश्च लवणस्योपरि न्यसेत् ।
अधस्ताच्च[3] तयोर्मध्ये पद्मशङ्खधरे उभे[4] ॥
इभासनस्था तु गुडे[5] पूर्वतः कुलिशायुधा ।
रजन्यजस्थिताऽऽग्नेयी स्रुवपाणिरथाऽनले ॥
'रजन्यजस्थिता' छागवाहनोपरि संस्थिता[6] ।

1 cf. हेमा. p. 324. ff ; मत्स्य. पु. ch. 286, pp. 571-2
2 A. S. B., I. O., and हेमा. give शुभाः
3 A. S. B., अधस्ताक्षतयोर्मध्ये
4 I. O. and हेमा. p. 325, करे शुभे
5 हेमा. and I. O., गुडे ; Udaipur Ms. गुदे
6 Supplied by A. S. B.

'अनले' आग्नेयदिग्भागे।

याम्यां च महिषारूढा गदिनी तण्डुलोपरि।
दक्षिणे नैर्ऋती स्थाप्या सखड्गा दक्षिणापरे॥

'दक्षिणापरे' दक्षिणपश्चिमदिग्भागे।

वारुणे वारुणीक्षीरे झषस्था नागपाशिनी[1]।
पताकिनी च वायव्ये मृगस्था शर्करोपरि॥
सौम्या तिलेषु संस्थाप्या शङ्खिनी निधिसंस्थिता[2]
माहेश्वरी वृषगता नवनीते त्रिशूलिनी॥
मौलिन्यो वरदास्तद्वत्कर्तव्या बालिकान्विताः।
शक्त्या पञ्चपलादूर्द्धमासहस्रात् प्रकल्पयेत्॥
सर्वासामुपरिष्टाच्च पञ्चवर्णं वितानकम्।
धेनवो दश कुम्भाश्च वस्त्रयुग्मानि चैव हि॥
मध्यमे द्वे तु गुरवे ऋत्विग्भ्योऽन्यास्तथैव च।
ततो मङ्गलशब्देन स्नातः शुक्लाम्बरो बुधः॥
त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रानेतानुदाहरेत्[3]।

'नमो नमः पापविनाशिनीभ्यो
ब्रह्माण्डलोकेश्वरपालिनीभ्यः।
आशंसिताधिक्यफलप्रदाभ्यो
दिग्भ्यस्तथा कल्पलतावधूभ्यः[4]॥

1 Supplied by A. S. B.
2 I. O., चिरसंस्थिता
3 A. S. B., I. O. and हेमा, p. 326, उदीरयेत्
4 A. S. B. and हेमा., वधूभ्यः; Udaipur Ms. has बहुभ्यः

इति सकलदिगङ्गनाप्रदानं
भवभयसूदनकारि यः करोति।
अभिमतफलदे स नाकलोके
वसति पितामहवत्सराणि त्रिंशत् ॥

'अभिमतफलदे' इष्टफलदायिनि ।

पितृशतमथ तारयेद्भवाब्धेः
भवदुरितौघविनाशशुद्धदेहः ।
सुरपतिवनितासहस्रसंख्यैः
परिवृतमम्बुजसंसदाऽभिवन्द्यः ॥

इति विधानमिमं सदिगङ्गना-
कनककल्पलताविनिवेदने ।
पठति यः स्मरतीह तथेक्षते
स पदमेति पुरन्दरसेवितम् ॥

इति कल्पलतादानम् ॥

अथ [1]सप्तसागरदानम् (१४)

तत्र मत्स्यपुराणे

अथाऽतः सम्प्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
सप्तसागरकं नाम सर्वपापप्रणाशनम् ॥
पुण्यं दिनमथाऽऽसाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।

1 cf. हेमा. p. 327, ff ; मत्स्य. पु. ch. 287, pp. 572-3

तुलापुरुषवत् कुर्याल्लोकेशावाहनं बुधः[1] ॥
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।
कारयेत्सप्त कुण्डानि काञ्चनानि विचक्षणः ॥
प्रादेशमात्राणि तथाऽरत्निमात्राणि[2] वा पुनः ।
कुर्यात्सप्तपलादूर्द्ध्वमासहस्राच्च शक्तितः ॥

'अरत्निमात्राणि' अरत्निस्वरूपं मार्कण्डेयपुराणे उक्तम्। तद्यथा—

'अरत्निरङ्गुष्ठपर्यन्ता संख्यया त्वेकविंशतिः' ।

संस्थाप्यानि च सर्वाणि कृष्णाजिनतिलोपरि ।
प्रथमं पूरयेत्कुण्डं लवणेन विचक्षणः ॥
द्वितीयं पयसा तद्वत्तृतीयं सर्पिषा पुनः ।
चतुर्थं तु गुडेनैव दध्ना पञ्चममेव च ॥
षष्ठं शर्करया तद्वत् सप्तमं तीर्थवारिणा ।
स्थापयेत् लवणस्याऽन्ते ब्रह्माणं काञ्चनं शुभम् ॥
केशवं क्षीरमध्ये तु घृतमध्ये महेश्वरम् ।
भास्करं गुडमध्ये तु दधिमध्येऽमराधिपम् ॥
शर्करायां न्यसेल्लक्ष्मीं जलमध्ये तु पार्वतीम् ।
सर्वेषु सर्वरत्नानि धान्यानि च समन्ततः ॥
तुलापुरुषवच्छेषमत्राऽपि परिकल्पयेत् ।

1 I. O., पुनः
2 A. S. B., तथाऽरतिमात्राणि; Udaipur Ms., अरत्नमात्राणि

ततो वारुणहोमान्ते स्नापितो वेदपुङ्गवैः ॥

'वारुणहोमान्ते' वारुणहोमानन्तरम् । स च होमः सर्वविशेषान्ते कर्तव्यः ।

त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रानेतानुदाहरेत्[1] ।
'नमो वः सर्वसिन्धूनामाधारेभ्यः सनातनाः ॥
जन्तूनां प्राणदेभ्यश्च समुद्रेभ्यो[2] नमो नमः ।

क्षीरोदकाज्यदधिमाधवलावणेक्षु-
सारामृतेन भुवनत्रयजीवसङ्घान् ।
आनन्दयन्ति [3]पशुभिश्च यतो भवन्तः
तस्मान्ममाऽप्यघविघातमलं दिशन्तु[4] ॥
यस्मात्समस्तभुवनेषु भवन्त एव
तीर्थामरासुरसुवद्धमाणिप्रतानम्[5] ।
पापक्षयाम्वरविलेपनभूषणाय
लोकस्य विभ्रति तदस्तु ममाऽपि लक्ष्मीः' ॥

इति ददाति रसामरसंयुतान्
सुचिरविस्मयवानिह सागरान् ।

1 A. S. B., उदीरयेत्
2 I. O. and हेमा. p. 328 समुद्रेभ्यः; Udaipur Ms. has समूद्रेभ्यः
3 A. S. B., I. O. and हेमा., वसुभिश्च
4 *Ibid* विदध्वं for दिशन्तु
5 *Ibid* तीर्थामरासुरसुवद्ध [A. S. B. वरद्ध] मणिप्रतानम् ;
Udaipur Ms. reads wrongly तीर्थामवाम्य च इमानि पुनः प्रदानात्

अमलकाञ्चनवर्णमयानसौ
पदमुपैति हरेरमराचूतः ॥
सकलपापविघातविराजितः
पितृपितामहपुत्रकलत्रकम् ।
नरकलोकसमाकुलमप्यलं
झटिति सोऽर्पयते शिवमन्दिरम् ॥

इति सप्तसागरदानम्[1] ॥

अथ [2]रत्नधेनुदानम् (१५)

तत्र मत्स्यपुराणे

अथाऽतः सम्प्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
रत्नधेनुरिति ख्यातं गोलोकफलकं नृणाम् ॥
पुण्यं [3]दिनमथाऽऽसाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
लोकेशावाहनं कृत्वा ततो धेनुं प्रकल्पयेत् ॥
भूमौ कृष्णाजिनं कृत्वा लवणद्रोणसंयुतम् ।
धेनुं रत्नमयीं कुर्यात्सङ्कल्पविधिपूर्वकम् ॥
स्थापयेत्पद्मरागाणामेकाशीतिं मुखे बुधः ।
पद्मरागशतं सद्यो घोणायां परिकल्पयेत् ॥

'घोणा' नासिकाग्रभागः ।

1 A. S. B., इति महादानानुकीर्तने सप्तसागरदानम्
2 cf. हेमा. p. 329 ff ; मत्स्य. पु. ch. 289, pp. 573–4
3 हेमा. p. 320, पुण्यां तिथिं

ततो धेनुः प्रकल्प्या च स्वर्णं नासाग्रभागतः[1] ।
ललाटे हेमतिलकं मुक्ताफलशतं दृशोः ॥

भ्रूयुगे विद्रुमशतं शुक्ती कर्णद्वये स्थिते ॥

काञ्चनानि च शृङ्गाणि शिरो वज्रशतात्मकम् ।
ग्रीवायां [2]नेत्रपुटकं गोमेदकशतात्मकम् ॥

इन्द्रनीलशतं पृष्ठे वैदूर्य्यशतपार्श्वके ।
स्फाटिकैरुदरं तद्वत्सौगन्धिकशतात् कटिम् ॥

'स्फाटिकैरुदरं तद्वदि'ति शतसंख्यैरित्यर्थः ।

खुरा हेममयाः कार्याः पुच्छं मुक्तावलीमयम् ।
सूर्य्यकान्तेन्दुकान्तौ च घ्राणे कर्पूरचन्दनम्[3] ॥

कुङ्कुमानि च रोमाणि [4]रौप्यां नाभिं च कारयेत् ॥

गारुत्मतं तथा तद्वत् पर्यन्ते परिकल्पितम्[5] ।
तथाऽन्यानि च रत्नानि स्थापयेत्सर्वसन्धिषु ॥

कुर्याच्छर्करया जिह्वां गोमयं च तदात्मकम्[6] ।
गोमूत्रमाज्येन तथा दधि दुग्धं स्वरूपतः ॥

1 Supplied by A. S. B.

2 I. O., नेत्रपुटकं ; Udaipur Ms. and हेमा. p. 330, नेत्रपट्टकं

3 A. S. B., सूर्यकान्तेन करणो घ्राणे कर्पूरचन्दनम्

4 I. O., रोमान्तानि for रौप्यां नाभिं

5 I. O. thus; A. S. B. and म. पु., गारुत्मतशतं तद्वत् अपाने परिकल्पयेत्

6 हेमा. p. 330, गुडात्मकं

पुच्छाग्रे[1] चामरं दद्यात्समीपे ताम्रदोहनम् ।
कुण्डलानि च हैमानि भूषणानि च शक्तितः ॥
कारयेदेवमेवन्तु चतुर्थांशेन वत्सकम् ।
तथा धान्यानि सर्वाणि पादाश्चेक्षुमयाः स्मृताः ॥
नानाफलानि सर्वाणि पञ्चवर्णवितानकम् ।
एवं विरचनां कृत्वा तद्वद्धोमाधिवासनम् ॥
ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दत्वा धेनुमामन्त्रयेत्ततः[2] ।
गुडधेनुवदामन्त्र्य इदं चोदाहरेत् ततः ॥

'गुडधेनुवत्' 'या लक्ष्मी'रित्यादिमन्त्रैः[3] ।

'त्वां सर्वदेवगणधाम यतः पठन्ति
रुद्रेन्द्रविष्णुकमलासनवासुदेवाः[4] ।
तस्मात्समस्तभुवनत्रयदेवयुक्ते
मां पाहि देवि भवसागरपीड्यमानम्' ॥
आमन्त्र्य चेत्थमभितः परिवृत्य लक्ष्म्या
दद्याद्द्विजाय[5] गुरवे जलपूर्वकं ताम् ।
यः पुण्य[माप्य]दिनमत्र कृतोपवासः
पापैर्विमुक्ततनुरेति पदं मुरारेः ॥

'परिवृत्य' प्रदक्षिणीकृत्य ।

1 I. O., पुच्छके
2 A. S. B. has omitted this.
3 This is reproduced by हेमा. p. 331
4 Udaipur Ms. and A. S. B., वेदाः for देवाः.
5 I. O., दत्त गुरवे and जलपूर्वकम्

इति सकलविधिज्ञो[1] रत्नधेनुप्रदानं
वितरति स विमानं[2] प्राप्य देदीप्यमानम् ।
सकलकलुषमुक्तो बन्धुभिः पुत्रपौत्रैः
सह मदनसरूपः स्थानमाप्नोति[3] शम्भोः ॥

इति रत्नधेनुदानम् ॥

अथ [4]महाभूतघटदानम् (१६)

तत्र मत्स्यपुराणे

अथाऽतः सम्प्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
महाभूतघटं नाम महापातकनाशनम् ॥
पुण्यां तिथिमथाऽऽसाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ॥
तुलापुरुषवत्कुर्याल्लोकेशावाहनादिकम् ।
कारयेत्काञ्चनं कुम्भं[5] महारत्नचितं[6] बुधः ॥
प्रादेशादङ्गुलशतं यावत्कुर्यात्प्रमाणतः ।
क्षीराज्यपूरितं[7] तद्वत् कल्पवृक्षसमन्वितम् ॥

1 A. S. B., निधि for विधि
2 I. O., विधानं for विमानं
3 I. O., आप्नोति ; A. S. B. and हेमा., अभ्येति
4 cf. हेमा. p. 332. ff ; म. पु. ch. 289, pp. 574–5
5 A. S. B., कुण्डं
6 I. O., रत्नान्वितं
7 I. O., भावाद्य for क्षीराज्य

पद्मासनगतांस्तद्वत् ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् ।
लोकपालान् महेन्द्रांश्च स्ववाहनसमास्थितान्[1] ।
वराहेणोद्धृतां तद्वत्कुर्यात्पृथ्वीं सपङ्कजाम् ॥
वरुणं चाऽऽसनगतं काञ्चनं मकरोपरि ।
हुताशनं मेषगतं वायुं कृष्णमृगासनम् ॥
तथा कामाधिपं कुर्यान्मूषकस्थं विनायकम् ।
विन्यसेद्घटमध्ये तान् वेदपञ्चकसंयुतान् ॥
ऋग्वेदस्याऽक्षसूत्रं तु यजुर्वेदस्य पङ्कजम् ।
सामवेदस्य वीणा स्याद्वेणुं[2] दक्षिणतो न्यसेत् ॥
अथर्ववेदस्य पुनः स्रुक्स्रुवौ कमलं करे ।
पुराणवेदो[3] वरदः साक्षसूत्रकमण्डलुः ॥
परितः सर्वधान्यानि चामरासनदर्पणम् ।
चामरासनदर्पाणि कारयेत्सुसमाहितः[4] ।
पादुकोपानहृच्छत्रदीपिकाभूषणानि[5] च ॥
शय्यां[6] च जलकुम्भांश्च पञ्चवर्णवितानकम् ।

:

1 A. S. B. adds this line, which is omitted by हेमाद्रि, p. 332, but is found in म. पु. p. 574

2 हेमा. p. 333, वीणां

3 I O., वेदवेदाङ्गैः

4 Supplied by I. O.; not found in हेमा. but found in म. पु. p. 575

5 I. O., भूषणानि शुभानि च

6 I. O., सन्ध्या च जलकुण्डार्थं; A. S. B,, म. पु., and हेमा. read शय्यां च जलकुम्भांश्च; Udaipur Ms. reads wrongly सशतुजलकुम्भश्च

स्नात्वाऽधिवासनान्ते तु मन्त्रमेतदुदीरयेत् ॥
'नमो वः सर्वदेवानामाधारेभ्यश्चराचरे ।
महाभूतादिदेवेभ्यः शान्तिरस्तु शिवं मम ॥
यस्मान्न किञ्चिदप्यस्ति महाभूतैर्विना कृतम् ।
ब्रह्माण्डे सर्वभूतेषु तस्माच्छ्रीरक्षयाऽस्तु मे' ॥
इत्युच्चार्य महाभूतघटं यो विनिवेदयेत् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः प्रयाति परमां गतिम् ॥
विमानेनाऽर्कवर्णेन पितृबन्धुसमन्वितः ।
स्तूयमानोऽमरस्त्रीभिः पदमभ्येति वैष्णवम् ॥
षोडशैतानि यः कुर्यान्महादानानि मानवः ।
न तस्य पुनरावृत्तिरिह लोकेऽभिजायते[1] ॥

इति पठति य इत्थं वासुदेवस्य पार्श्वे
ससुतपितृकलत्रः संशृणोतीह सम्यक् ।
पुररिपुभवने वा[2] मन्दिरे वार्कलक्ष्मी-
श्चिरममरवधूभिर्मोदते[3] सोऽपि कल्पम् ॥

इति श्रीभट्टहृदयधरात्मजमहासान्धिविग्रहकभट्ट-
श्रीमल्लक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ
दानकाण्डे षोडशमहादानपर्व ॥

1 Udaipur Ms. has प्रजायते
2 I. O., पुनरिह भुवने वा मन्दिरे वाऽर्कलक्ष्मीः
3 Udaipur Ms., ममरपुरवधूभिः

अथ पद्मपुराणोक्तं[1] ब्रह्माण्डदानम्

राजोवाच

विधिं ब्रह्माण्डदानस्य कृत्वा यं मोक्षभाग्भवेत्[2] ।
कालं देशं विप्रतीर्थं सर्वमेतद्वदस्व मे ॥
कृते[3] तु येन सर्वस्य फलभागी भवाम्यहम् ।
कुत्सितस्याऽस्य भावस्य मोक्षस्स्यादचिरात्तु मे ॥

वशिष्ठ उवाच

एवं श्रुत्वा ततो राजन् पुरोधास्तस्य तं द्विजः ।
ब्रह्माण्डं कारयामास सौवर्णं सर्वधातुभिः ॥
पीठं निष्कसहस्रेण पद्मं तत्र प्रकल्पयेत् ॥
तत्र ब्रह्मा तस्य मध्ये पद्मरागैरलङ्कृतः ।
सावित्र्या चैव गायत्र्या मुनिभिः ऋषिभिः सह ॥
नारदाद्यैः सुतैः सर्वैरिन्द्राद्यैश्च सुरैस्तथा ।
सौवर्णविग्रहाः सर्वे ब्रह्मणस्तु पुरस्सराः ॥
वराहरूपो भगवान् लक्ष्म्या सह सनातनः ।
नीलान्मरकतांश्चैव भूपायां तस्य कारयेत् ॥
रजतस्य च शुद्धस्य देहं रुद्रस्य कारयेत् ।
गोमेदकैस्तस्य शोभां कारयेदत्र बुद्धिमान् ॥

1 A. S. B. reads ब्रह्मपुराणे
2 I. O., मोक्षमाप्नुयेत्
3 I. O., एवं श्रुत्वा कृते कर्म

मौक्तिकैश्चाऽपि सोमस्य शोभां चक्रे दिवाकरे ।
ग्रहाणां चैव सर्वेषां [1]सुवर्णानि च दापयेत् ॥
पीठात्सप्तगुणं रौप्यं रौप्यात्ताम्रं तथाविधम् ।
ताम्रात्सप्तगुणं कार्यं कांस्यपात्रं नराधिप ॥
कांस्यात्सप्तगुणं कार्यं त्रपु चैव नराधिप ।
त्रपुतः पुरतः सीसं तावल्लोहं च कारयेत् ।
सप्तद्वीपाः समुद्राश्च सप्त वै[2] कुलपर्वताः ॥
अनया संख्यया कृत्वा निपुणः शिल्पिभिः कृताः ।
यों धूपानि ? च भूतानि [3]राजतानि च कारयेत् ।
वृक्षान् वनस्पतींश्चाऽत्र तृणवल्लीः सवीरुधः ॥
सर्वं प्रकल्प्य विधिवत्तीर्थे देयं विचक्षणैः ।
कुरुक्षेत्रे गयायां च प्रयागेऽमरकण्टके ॥
द्वारवत्यां प्रभासे च गङ्गाद्वारे च पुष्करे ।
तीर्थेष्वेतेषु वै देयं ग्रहणे सोमसूर्ययोः ॥
दिनच्छिद्रेषु सर्वेषु अयने दक्षिणोत्तरे ।
व्यतीपाते बहुगुणं विषुवे च विशेषतः ॥
दातव्यमेतद्राजेन्द्र विचारं नैव कारयेत् ।
बालाग्निहोत्रिणं विप्रं सुरूपं च गुणान्वितम् ॥
सपत्नीकं च सम्पूज्य भूषयित्वा तु भूषणैः ।
पुरोहितं मुख्यतमं कृत्वाऽन्ये च तथा द्विजाः ॥

1 A. S. B. and I. O., सर्वपर्णानि कारयेत्
2 I. O., सप्तैव
3 I. O., राजतान्येव

चतुर्दश गुणोपेताः सपत्नीका निमन्त्रिताः ।
ईहितं चरमस्था च स्रग्विणश्च विभूषिताः ॥
अङ्गुलीयकानि तथा कर्णवेष्टांश्च दापयेत् ।
एवंविधांश्च सम्पूज्य तेषामग्रे स्वयं स्थितः ॥
अष्टाङ्गप्रणिपातेन प्रणम्य च पुनः पुनः ।
पुरोहिताय पुरतः कृत्वा वै करसम्पुटम् ॥
'यूयं वै ब्राह्मणाः प्रीता मैत्रत्वेनाऽनुगृह्णत ।
सौमुख्येनेह भवतां भवेत्पूतो नरः स्वयम् ॥
भवतां प्रीतियोगेन स्वयं प्रीतः पितामहः ।
ब्रह्माण्डेन तु दत्तेन तोषयेच्च जनार्दन ॥
पिनाकपाणिर्भगवान् शक्रश्च त्रिदशेश्वरः ।
एते वै तोषमायान्ति अनुध्याता द्विजोत्तमैः' ॥
एवं स्तुत्वा ततो राजा ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।
ब्रह्माण्डं तु गुरोः प्रादात् सविधानं पुनः क्षणात् ॥
सर्वकामैस्ततस्तृप्तो ययौ स्वर्गं नराधिपः ।
तेनाऽपि गुरुणा तच्च विभक्तो ब्राह्मणैः सह ॥
दत्तस्तैरपि चाऽन्येभ्यो ब्रह्माण्डांशो नराधिप ।
ब्रह्माण्डभूमिदानं च ग्राह्यं नैकेन तद्भवेत् ॥
गृह्णन् दोषमवाप्नोति ब्रह्महत्यां न संशयः ।
सर्वेषां चैव प्रत्यक्षं दातव्यं तन्नराधिप ॥
दीयमानं च पश्यन्ति तेऽपि पूता भवन्ति हि ।
दर्शनादेव ते पूता भवेयुर्नाऽत्र संशयः ॥
भीमद्वादशी या प्रोक्ता स्वर्णनाभं मृगाजिनम् ।

एतानि गत्वा पश्यन्ति दृष्टैरेतैः क्रियाफलम् ।
अयत्नादेव लभ्येत कर्तुश्चैव सलोकता[1] ॥

इति पद्मपुराणोक्तब्रह्माण्डदानम् ॥

अथ कालिकापुराणोक्तगोसहस्रदानम्

तत्र कालिकापुराणे

अतः परं स्मृतं दानं येन रोहन्ति देहिनः ।
दुर्लभं तत्परं धाम तृप्ताः कामैरशेषतः ॥

सहस्रं तु सवत्सानां धेनूनां च शिवाय वै ।
स्नानार्थं विधिवद्दद्यात्सोऽपि तत्पदमाप्नुयात् ॥

तद्गोसहस्रक्षीरेण तथा दध्ना च शङ्करम् ॥

सर्पिषा च समग्रेण[2] स्नाप्य वाद्यादिमङ्गलैः ।
दद्यात्सदक्षिणं[3] रौक्मं लिङ्गं सम्पूज्य यत्नतः ॥

'रौक्मं' सौवर्णम् ।

तदन्ते वाऽथ पुष्पैस्तु आपीठान्तं सुशोभितम् ।
वितानहेमघण्टादीन् युगांश्चैव निवेदयेत् ॥

'आपीठान्तं पुष्पैः' पूजयेदिति शेषः[4] ।

1 A. S. B. and Udaipur Ms. read : आयान्तो देवलक्षेत्रकर्तुश्चैव सलोकता

2 I. O., सहस्रेण

3 A. S. B. and Udaipur Ms., सरसिजं

4 I. O. and A. S. B., पद्मपुष्पैः पूरयेत् इति शेषः

दीपदर्पणनैवेद्यं हेमदण्डं च चामरम् ॥
अग्निं सन्तर्प्य चाऽऽज्येन मन्त्रविच्छ्रोत्रियेण च ।
हेमवस्त्रसुयुग्मेन भूपितेन द्विजेन वै ॥

'आज्येने'त्यादि आज्येन द्रव्येण । 'श्रोत्रियेण' ऋत्विग्भूतेन सन्तर्पयेदित्यर्थः । 'हेमवस्त्रसुयुग्मेने'ति हेम्ना शोभनवस्त्रयुग्मेनेत्यर्थः ।

ततो ब्रह्मरवेणैव शुक्ला गौस्तत्र या शुभा ।
वितानं चोच्छ्रयेत्तस्यां गच्छेत्प्राग्दक्षिणां दिशम् ॥
हराय चाऽपराः सर्वा गावस्तदनु चालयेत्[1] ।
मण्डिता हेमवस्त्राद्यैर्महावादित्रनिस्वनैः ॥
प्रदक्षिणं ततो देवं कृत्वा गावस्तदग्रतः ।
स्थापयित्वा तु ताः सर्वा यजमानः प्रदक्षिणम् ॥
सुरभी या च या मुख्या तस्यास्त्वग्रे च कारयेत् ।
सर्वं तद्गोसहस्रन्तु महाब्रह्मरवेण वै ॥
ततस्तु पुच्छमादाय तिलहोमयवाक्षतैः[2] ।
[मुख्योदरसहस्राभ्यां शङ्कराय निवेदयेत् ॥

'यवाक्षतैः' अक्षतयवैः ।

ततस्त्वेकादशभ्यस्तु ब्राह्मणेभ्यस्तथाऽपराः[3]]।
गावो वत्सान्विता दद्यात्तेभ्यो देयं विचिन्त्य च ॥

1 I. O. and A. S. B. supply these two verses.

2 Udaipur Ms. has ब्राह्मणभ्यस्तथाऽपराः

3 [ ] Corrupt: lacuna in Udaipur Ms. supplied by A. S. B. and I. O.

अव्रतान् सुव्रतांस्तत्र ब्राह्मणांश्च विशेषतः।
दीनान्धदुःखितांश्चैव भोजयेदनिवारितान्[1] ॥
विधिनाऽनेन भक्त्या च स्वर्जिता गोसवेन तु।
उद्दिश्य शङ्करं देवं मुच्यते भवबन्धनात् ॥

'स्वर्जिद्गोसवौ' दृष्टान्तः।

अथवाऽन्यप्रकारेण दद्याद्गोशतमुत्तमम् इति।

'शत'शब्दो बहुवाची स चाऽत्र सहस्रपरः। अग्रे सहस्रपरविनियोगदर्शनात्।

एकादशाधिकं रुद्रे चिच्छक्तायाऽमिताय च।
सम्पूर्णं पूर्ववत् कृत्वा विधिमादौ प्रयत्नतः॥
होमपूजादिसंयुक्तं दद्यात्तत्रैव शम्भवे।
दीक्षितानां शतं छेकमाहृत्य शिवमन्दिरे[2] ॥
ततः पूज्य यथान्यायं दद्यात्तेभ्यो यथा शृणु।
दशकं दशकं चैव एकैकस्य पृथक् पृथक् ॥
हृदि शम्भुं गवां चैव ध्यात्वा तेषां निवेदयेत्।
अधिकं दशकं यत्र नीलकण्ठेन्दुशेखरम् ॥
दद्यात्पूर्वविधानेन धेनूनां च सवत्सकम्।

'दीक्षितानां शत' मित्यादि। शम्भुप्रीतये शम्भुं हृदि ध्यात्वा दीक्षितानां सम्प्रदानभूतानां दद्यादित्यर्थः। 'पूर्वविधानेन' क्षीरादिस्नपनविधानेन।

1 I. O., अनिवारतः
2 I. O., मन्दिरे

अथवा श्रोत्रियान् विप्रान् वेदवेदाङ्गपारगान् ।
आहूत्य द्विगुणांस्तेभ्यः पञ्च पञ्च ददेत्सुधीः ॥
कृत्वा विधिमिमं जन्तुर्न शोच्यः स्यात्कदाचन ।
गर्भागारज्वरे भूयः परिक्रमति नैव सः ॥

'गर्भागारज्वरे' गर्भवासक्लेशे ।

इति कालिकापुराणोक्तगोसहस्रदानम् ॥

अथाऽऽदित्यपुराणोक्तगोसहस्रदानम्[1]

अथ प्रयच्छेद्विप्रेषु गोसहस्रं महामुने ।
अर्चयेद्गन्धपुष्पैश्च[2] पट्टैः सर्वाः समर्चयेत् ॥

'पट्टैः' वस्त्रैः ।

सर्वाः कनकशृङ्गाभाः सर्वा रौप्यखुरार्चिताः ।
सर्वाः प्रदक्षिणीकृत्य प्रयच्छेत्तद्विजातिषु[3] ॥
सुवर्णशृङ्गरचिता वस्त्राभरणभूषिताः ।
हीनाङ्गा न ददेद्गावः कृशा वृद्धातुरास्तथा ॥
एकां गामर्चयेत्तासां शेषाणां च विधिं शृणु ।
तिलानां तु शतं [4]ह्येकं दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् ॥
पाद्येन[5] विधिना चैव तर्पयित्वा द्विजांस्तथा ।

1 cf. हेमाद्रि–दान., pp. 263–264
2 A. S. B. and हेमा. read पुष्पैस्तु
3 हेमा., p. 263, omits this line and the next.
4 I. O., A. S. B. and हेमा., शेषां
5 Udaipur Ms., पाद्येन

'तिलानां शतं' तिलद्रोणशतमित्यर्थः। 'पाद्येन' पाद्यार्घादिना[1]।

शुचिः शुद्धमना भूत्वा योऽर्चयेच्च जनार्दनम् ।
प्रणम्य शिरसा देवं दत्वा गावश्च सत्वरम् ॥
तेन ता अर्चिताः सर्वा भविष्यन्ति न संशयः ।
वेदशास्त्रार्थतत्वज्ञाः संहिताध्यापका द्विजाः ॥
अग्निहोत्ररता ये च स्वाध्यायनिरताश्च ये ।
एतान् विप्रान् परीक्षेत गोप्रदाने महामुने ॥
ईदृशानां च यद्दत्तं तच्चाऽनन्तमिहोच्यते ।
अनन्तस्य तदा दानमिति सत्यं महामुने ॥
उपोष्य विधिवच्चैव प्रसन्नमनसेन्द्रियः ।
उपेत्य [2]ब्राह्मणान् पश्येत् दद्याद्गावश्च सत्वरः ॥
तर्पयित्वा च ता गावः प्रणिपातेन पूजयेत्[3] ।
स्पर्शयित्वा तु ता गावः सुमनास्सुसमाहितः[4] ॥

'स्पर्शयित्वा' दत्वा ।

न चैतास्ताडयेद्दण्डैर्न हस्तेन न लेष्टुना ।
यथोक्तं गोसहस्रं तु यः प्रयच्छति वै द्विजः ।
सर्वान् क्लेशान् परित्यज्य विष्णुलोके महीयते ॥

1 हेमा. repeats this, p. 263

2 I. O., A. S. B. and हेमा., ब्राह्मणेभ्य

3 Omitted in हेमा.

4 I. O., A. S. B. and हेमा

तथा[1]

तिलानां च शतं यस्तु विना गोभ्यः प्रयच्छति ।
पलमेकं सुवर्णस्य गोसहस्राद्विशिष्यते ॥
यथोक्तं गोसहस्रं तु प्रयच्छेत्तु द्विजातिषु ।
तत्फलं लभते दाता सद्यः पापात्प्रमुच्यते ॥
यस्तु पश्यति पापात्मा सोऽपि पापात्प्रमुच्यते ।
एकविंशतिमुद्धृत्य ये च पूर्वे व्यवस्थिताः ॥
तारयन्ति नराः क्षिप्रं कुलान्येकोत्तरं शतम् ।
अलाभे गोसहस्रस्य सुवर्णं दातुमर्हति ॥
सहस्रार्द्धं शतं न्यूनं द्विजानां च तिलैः सह ।
तथा च लभते नित्यं सम्पूर्णं द्विजसत्तम ।
अर्चितानां सहस्राणां फलं प्राप्नोति मानवः ॥
सम्पूर्णदक्षिणं विप्र गोसहस्रं प्रकीर्तितम् ।
तिलानां तु शतं चैकं गवां दानेन तत्समम् ॥

'सहस्रार्द्धं' सुवर्णस्य षोडशमाषपरिमितस्येति शेषः[2] ।

इत्यादित्यपुराणोक्तगोसहस्रदानम् ॥

अथ [3]महाभारतोक्तगोसहस्रदानम्

गवां सहस्रदः प्रेत्य नरकं नैव पश्यति ।

1 हेमा. p. 261
2 Reproduced by हेमाद्रि. p. 264
3 हेमा. p. 561

सर्वत्र विजयं चाऽपि लभते मनुजाधिप ॥
दशगोसहस्रदो नित्यं शक्रेण सह मोदते ।
अक्षयान् लभते लोकान्नरः शतसहस्रदः ॥

सुवर्णशृङ्गैस्तु विराजितानां
गवां सहस्रस्य पुनः प्रदाता ।
प्राप्नोति लोकं दिवि देवलोक-
मित्येवमाहुर्मुनिदेवसङ्घाः ॥

इति त्रिप्रकारगोसहस्रदानम् ॥

५

अथ पर्वतदानानि

तत्र मत्स्यपुराणे[1]

उमापतिरुवाच

मेरोः प्रदानं वक्ष्यामि दशधा मुनिसत्तम ।
यत्प्रसादान्नरो लोकान् प्राप्नोति सुरपूजितान् ॥
पुराणेषु च वेदेषु यज्ञेष्वायतनेषु च ।
न तत्फलमधीतेषु कृतेष्विव यदश्नुते ॥
तस्माद्विधानं वक्ष्यामि पर्वतानामनुत्तमम् ।
प्रथमो धान्यशैलः स्यात् द्वितीयो लवणाचलः ॥
गुडाचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्वतः ।
पञ्चमस्तिलशैलः स्यात् षष्ठः कार्पासपर्वतः ॥
सप्तमो घृतशैलश्च रत्नशैलस्तथाऽष्टमः ।
राजतो नवमस्तद्वद्दशमः शर्कराचलः ॥
वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्वशः ।

धान्याचलदानम् (१)

अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये ।

1 हेमा., p. 335, cites this passage, from पद्मपुराण and begins : पुलस्त्य उवाच

शुक्लपक्षे तृतीयायामुपरागे शशिक्षये ॥
विवाहोत्सवयज्ञे वा द्वादश्यामथवा पुनः ।
शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुण्यर्क्षे च विधानतः ॥
धान्यशैलादयो देया यथाशास्त्रविधानतः ।
गोमयेनोपलिप्तायां यथाशास्त्रविधानतः[1] ॥
तीर्थे वाऽऽयतने वाऽपि गोष्ठे वा भवनाङ्गणे ।
मण्डपं कारयेद्भक्त्या चतुरस्रमुदङ्मुखम् ॥
प्रागुदक्प्रवणं तद्वत्प्राङ्मुखं वा विधानतः ।
गोमयेनाऽनुलिप्तायां भूमावास्तीर्य वै कुशान् ॥
तन्मध्ये पर्वतं कुर्यात् विष्कम्भैः पर्वतैर्युतम् ।
धान्यद्रोणसहस्रेण भवेद्गिरिरिहोत्तमः ॥
मध्यमः पञ्चशतकैः कनिष्ठस्स्यात्त्रिभिः शतैः ॥

'द्रोणः' प्रमाणस्थकरचरणस्य पुंसो द्वादशभिः प्रसृतिभिः कुडवो भवति । अनेन कुडवेन चतुर्गुणोत्तरं प्रस्थाढकद्रोणा भवन्ति । अतश्चतुष्षष्ट्या कुडवैरेको द्रोणो भवति[2]।

मेरुर्महाव्रीहिमयस्तु मध्ये
सुवर्णवृक्षत्रयसंयुतः स्यात् ।
पूर्वेण मुक्ताफलवज्रयुक्तो
याम्येन गोमेदकपुष्परागैः ॥

1 Omitted by हेमा. p. 336 ; I. O. reads यथाशास्त्रविधानतः; Udaipur Ms. has यथा शुद्धविधानतः

2 The entire passage is cited by हेमाद्रि, p. 337, who ends this quotation with the words:
"इति कल्पतरुणा व्याख्यातम्"

'वृक्षत्रय' इति शर्कराचले त्रयो वृक्षा वक्ष्यमाणा मन्दारपारिजातकल्पपादपाः[1] ।

पश्चाच्च गारुत्मतनीलरत्नैः
सौम्येन वैडूर्यसरोजरागैः ।
श्रीखण्डखण्डैरभितः प्रवाल-
लतान्वितः शुक्तिशिलातलः स्यात् ॥
ब्रह्माऽथ विष्णुर्भगवान् पुरारिः[2]
दिवाकरोऽप्यत्र हिरण्मयः स्यात् ।
मूर्द्धन्यवस्था गतमत्सरेण
कार्यस्त्वनेके[3] च पुनर्द्विजौघाः ॥

'मूर्द्धन्यवस्था'[4] उपरिदेशस्थितिः । 'द्विजौघाः' पक्षिसमूहाः । ते च सौवर्णाः, हिरण्मयत्वस्य प्रकृतत्वात् ।

चत्वारि शृङ्गाणि च राजतानि
नितम्बभागेष्वपि राजतः स्यात् ।
तथेक्षुवंशावृतकन्दरस्तु[5]
घृतोदकः प्रस्रवणश्च दिक्षु ॥
शुक्लाम्बराण्यम्बुधरावली स्यात्
पूर्वेण पीतानि च दक्षिणेन ।

1 हेमा. p. 337: "वृक्षत्रयसंयुत इति" । दक्षिणे मन्दारः, उत्तरे पारिजातः, मध्ये कल्पतरुः इति वृक्षत्रयम्"

2 I. O., मुरारिः for पुरारिः

3 हेमा. p. 337, has सुवर्णैन for त्वनेके

4 हेमा. p. 337–338 repeats these explanations

5 A. S. B. and हेमा., क्षार्द्रेषु for तथेक्षु

वासांसि पश्चादथ कर्बुराणि
रक्तानि चैवोत्तरतो घनाली ॥

इक्षुरेव वंशः । घृतमेवोदकम् । वासांस्येव मेघाः । 'घनाली'मेघमाला ।

रौप्यान् महेन्द्रप्रमुखानथाऽष्टौ
संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण ।
नानाफलाली[1] च समन्ततस्स्यात्
मनोरमं माल्यविलेपनञ्च ॥
वितानमेवोपरि[2] पञ्चवर्ण-
मम्लानपुष्पाभरणं सितं वा ।
इत्थं निवेश्याऽमरशैलमग्र्यं
मेरोस्तु विष्कम्भगिरीन् क्रमेण ॥
तुरीयभागेन चतुर्दिशं तु
संस्थापयेत्पुष्पविलेपनाढ्यान्[3] ॥
पूर्वेण मन्दरमनेकफलैश्च युक्तं
युक्तं गणैः कनकभद्रकदम्बचिह्नम् ।
कामेन काञ्चनमयेन विराजमानं
आकारयेत्कुसुमवस्त्रविलेपनाढ्यम् ॥

'मन्दरोऽपि' व्रीहिमय एव ।

1 I. O. and A. S. B., फलानि
2 हेमा. p. 337, वितानकं चोपरि
3 A. S. B., विलेपनाढ्यं

क्षीरारुणोदसरसाऽथ वनेन चैव
रौप्येण शक्तिघटितेन विराजमानम् ।
याम्येन गन्धमदनश्च निवेशनीयो
गोधूमसञ्चयमयः कलधौतजम्ब्वा ॥

'क्षीरारुणोदसरसा' क्षीरपूरितेनाऽरुणोदसंज्ञकेन तडागेन। 'वनेनाऽपि' रूप्यघटितेन। 'गन्धमदनः' गन्धमादनः। 'कलधौतजम्ब्वा' सुवर्णजम्बूवृक्षेण ।

हैमेन यक्षपतिना घृतमानसेन
वस्त्रैश्च राजतवनेन च संयुतस्स्यात् ।
पश्चात्तिलाचलमनेकसुगन्धिपुष्प-
सौवर्णपिप्पलहिरण्मयहंसयुक्तम् ॥

'घृतमानसेन' घृतकल्पितमानससरसा । 'पश्चात्' पश्चिमदेशे ।

आकारयेद्रजतपुष्पवनेन तद्वत्
वस्त्रान्वितं दधिसितोदसरस्तथाऽग्रे ।
संस्थाप्य तं विपुलशैलमथोत्तरेण
शैलं सुपार्श्वमपि मापमयं सवस्त्रम् ॥

'विपुलशैलं' नाम पर्वतम् ।

पुष्पैश्च हैमवटपादपशेखरं तं
आकारयेत् कनकधेनुविराजमानम् ।
माक्षीकभद्रसरसा च वनेन तद्वत्
रौप्येण भास्करवता च युतं विधाय ॥

होमैश्चतुर्भिरथ वेदपुराणविद्भिः
दान्तैरनिन्द्यचरिताकृतिभिर्द्विजेन्द्रैः।
पूर्वेण हस्तमितमत्र विधाय कुण्डं
कार्यस्तिलैर्यवघृतेन समित्कुशैश्च[1] ॥
रात्रौ च जागरमनुद्धतगीततूर्य-
रावाहनं च कथयामि शिलोच्चयानाम् ॥
[2]'त्वं सर्वदेवगणधाम निधेर्विरुद्ध-
मस्मद्गृहेष्वमरपर्वत नाशयाऽऽशु।
क्षेमं विधत्स्व कुरु शान्तिमनुत्तमां नः
सम्पूजितः परमभक्तिमता मया हि[3] ॥
त्वमेव भगवानीशो ब्रह्मा विष्णुर्दिवाकरः।
मूर्तामूर्तपरं बीजमतः पाहि सनातन ॥
यस्मात्त्वं लोकपालानां विश्वमूर्तेश्च मन्दिरम्।
रुद्रादित्यवसूनां च तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥
यस्मादशून्यममरैर्नारीभिश्च [4]शिरस्तव।
तस्मान्मामुद्धराऽशेषदुःखसंसारसागरात्' ॥
एवमभ्यर्च्य[5] तं मेरुं मन्दरं चाऽभिपूजयेत्।
'यस्माच्चैत्ररथेन त्वं भद्राश्वप्रमुखेन च[6]।

1 हेमा. pp. 339-340
2 मेरोरावाहनमन्त्राः इति हेमाद्रौ, p. 340
3 Omitted in A. S. B.
4 हेमा. p. 341, समस्तथा for शिरस्तव
5 A. S. B., एवमामन्त्र्य
6 हेमा., भद्राश्वेन वर्पेण च ; I. O., मन्त्राथ वर्पे

शोभसे मन्दर क्षिप्रमलं तुष्टिकरो[1] भव ॥
यस्माच्चूडामणिर्जम्बुद्वीपे त्वं गन्धमादन ।
गन्धर्ववनशोभावानतः कीर्तिर्दृढाऽस्तु मे ॥
यस्मात्त्वं केतुमालेन वैभ्राजेन वनेन च ।
हिरण्मयश्चाल्पशिखरः[2] तस्मात्पुष्टिर्ध्रुवाऽस्तु मे ॥

अनेन मन्त्रेण विपुलपर्वतमन्त्रणम् ।

उत्तरैः कुरुभिर्यस्मात् सावित्रेण वनेन च ।
सुपार्श्व राजसे नित्यं अतः श्रीरक्षयाऽस्तु मे[3] ॥
एवमामन्त्र्य तान् सर्वान् प्रभाते विमले पुनः ।
स्नात्वाऽथ गुरवे दद्यान्मध्यमं पर्वतोत्तमम् ॥
विष्कम्भपर्वतान् दद्यादृत्विग्भ्यः क्रमशो मुने ।
गावश्च दद्याच्चतुर्विंशदथवा दश शक्तितः[4] ॥
अथवा सप्त चाऽष्टौ वा पञ्च दद्यादशक्तिमान् ।
एकां गां गुरवे दद्यात्कपिलां च पयस्विनीम् ॥
पर्वतानामशेषाणामेष एव विधिः स्मृतः ।
त एव पूजने मन्त्राः त एवोपस्कराः स्मृताः ॥
ग्रहाणां लोकपालानां ब्रह्मादीनां च सर्वदा ।
स्वमन्त्रेण च सर्वेषु होमः शैलेषु पठ्यते ॥
उपवासो भवेन्नित्यं अशक्तौ नक्तमिष्यते ।

1 हेमा. p. 341, पुष्टिकरो
2 A. S. B and हेमा., हिरण्मयाश्वत्थशिखरः
3 I. O., सुपार्श्व यशसे नित्यं अतः पाहि क्षमस्व मे
4 हेमा., p. 341, पार्थिव for शक्तितः

विधानं सर्वशैलानां क्रमशः शृणु नारद ॥
दानकाले च ये मन्त्राः पर्वतेषु च यत्फलम्[1] ।
'अन्नं ब्रह्म यतः प्रोक्तमन्नं प्राणाः प्रकीर्तिताः ।
अन्नाद्भवन्ति भूतानि जगदन्नेन वर्तते ॥
अन्नमेव यतो लक्ष्मीरन्नमेव जनार्दनः ।
धान्यपर्व्वतरूपेण पाहि तस्मान्नमो नमः' ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्यादन्नमयं गिरिम् ।
मन्वतरशतं साग्रं[2] देवलोके महीयते ॥
अप्सरोरगगन्धर्वैराकीर्णेन[3] विराजता ।
विमानेन दिवः पृष्ठमायाति ऋषिसेवितः[4] ॥
कर्मक्षयाद्राजराज्यं प्राप्नोतीह न संशयः[5] ।

इति धान्याचलदानम् ॥

1 These lines are omitted by Udaipur Ms. and are supplied by A. S. B. and I. O.; हेमा., p. 342, reads सर्वशः for सर्वदा, पार्थिव for नारद, and दानकालेषु

2 I. O., मन्वन्तरयुगं साग्रं ; हेमा. p. 343 reads मन्वन्तरशतं साग्रं

3 I. O., अप्सरोगण for अप्सरोरग ; so also हेमा. p. 343.

4 हेमा. p. 343, सुरसेवितः

5 I. O. reads instead ; कल्पान्ते तु भवेद्राजा राज्यं प्राप्नोत्यसंशयम्

अथ लवणाचलदानम्(२)

तत्र मत्स्यपुराणे[1]

अथाऽतः सम्प्रवक्ष्यामि लवणाचलमुत्तमम् ।
यत्प्रदानान्नरो लोकं प्राप्नोति शिवसंयुतम्[2] ॥
उत्तमः षोडशद्रोणः कर्तव्यो लवणाचलः ।
मध्यमः स्यात्तदर्द्धेन चतुर्भिरधमः स्मृतः ॥
[3]वित्तहीनो यथाशक्त्या द्रोणादर्द्धं तु कारयेत्
चतुर्थांशेन विष्कम्भपर्वतान् कारयेत्पृथक् ॥
विधानं पूर्ववत् कुर्याद्ब्रह्मादीनां च सर्वदा ।
तद्वद्धेममयान्सर्वान् लोकपालान् निवेशयेत् ॥
सरांसि कामदेवादीन् तद्वच्चाऽत्र निवेशयेत् ।
कुर्याज्जागरमत्राऽपि दानमन्त्रं निबोधत ॥
'सौभाग्यरससम्भूतो यतोऽयं लवणो रसः ।
तदात्मकत्वेन च मां पाहि पापान्नगोत्तम ॥
यस्मादन्नरसाः सर्वे उत्कटा लवणं विना[4] ।
प्रियं च शिवयोर्नित्यं तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥
विष्णुदेहसमुद्भूतं यस्मादारोग्यवर्द्धनम् ।
तस्मात्पर्वतरूपेण पाहि संसारसागरात्' ॥

1 हेमा. p. 346 ff.
2 Udaipur Ms. and A. S. B., शिवपूजितं
3 I. O. is corrupt through out this section.
4 Udaipur Ms. and हेमा. p. 347 read नोत्कटा. The text follows A. S. B. as it gives a better sense.

अनेन विधिना यस्तु दद्याल्लवणपर्वतम्[1] ।
उमालोके वसेत्कल्पं ततो याति परां गतिम् ॥

इति लवणाचलदानम् ॥

अथ [2]गुडपर्वतदानम् (३)

तत्र मत्स्यपुराणे

अथाऽतः सम्प्रवक्ष्यामि गुडपर्वतमुत्तमम् ।
यत्प्रदानान्नरः श्रीमान् स्वर्गमाप्नोति पूजितः[3] ॥
उत्तमो दशभिर्भारैर्मध्यमः पञ्चभिर्मतः ।
त्रिभिर्भारैः[4] कनिष्ठस्स्यात्तदर्द्धेनाऽल्पवित्तवान् ॥
तद्वदामन्त्रणं पूजा [5]होमवृक्षसुरार्चनम् ।
विष्कम्भपर्वतांस्तद्वत्सरांसि वनदेवताः ॥
होमजागरणं तद्वत् लोकपालाधिवासनम् ।
धान्यपर्वतवत् कुर्यादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
'यथा देवेषु विश्वात्मा प्रवरोऽयं जनार्द्दनः ।
सामवेदस्तु वेदानां महादेवस्तु योगिनाम् ॥
प्रणवः [6]सर्वमन्त्राणां नारीणां पार्वती यथा ।

1 I. O., दद्याद्गुभयं गिरिम्
2 cf. हेमा. p. 347 ff.
3 हेमा. p. 347 reads : यत्प्रदानान्नरः स्वर्गमाप्नोति सुरपूजितम् ।
4 'भारः' परिभाषायां व्याख्यातः हेमा. p. 347
5 A. S. B., फलवृक्ष
6 Udaipur Ms. reads : सर्वदेवानां

तथा रसानां प्रवरः सदैवेक्षुरसो मतः ॥
मम तस्मात्परां लक्ष्मीं ददस्व गुडपर्वत ।
निवासश्चाऽपि पार्वत्यास्तस्मान्मां पाहि सर्वदा" ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्गुडमयं गिरिम् ।
पूज्यमानः स गन्धर्वैर्गौरीलोके महीयते[2] ॥
पुनः[3] कल्पशतान्ते तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ।
आयुरारोग्यसम्पन्नः[4] शत्रुभिश्चाऽपराजितः ॥

इति गुडपर्वतदानम् ॥

अथ [5]कनकाचलदानम् (४)

तत्र मत्स्यपुराणे

अथ पापहरं वक्ष्ये सुवर्णाचलमुत्तमम् ।
यस्य प्रसादाद्भवनं[6] निर्वैरं याति मानवः ॥

1 This and six preceding lines are omitted by I. O.

2 I. O., स्वर्गलोके प्रमोदतः

3 I. O., पुनर्मर्त्यंगतः सोऽथ

4 I. O., अरोगः सर्वसंपन्नः

5 A. S. B. and I. O., have : सुवर्णाचलदानम्, which हेमा., p. 350, also adopts.

6 I. O. and हेमा., प्रसादाद्भवनं; Udaipur Ms. reads भुवनं; I. O. reads वैरिञ्चं for निर्वैरं, which harmonises with भवनम्

उत्तमः पलसाहस्रो मध्यमः पञ्चभिः शतैः ।
तदर्द्धेनाऽधमस्तद्वत्[1] अल्पवित्तोऽपि शक्तितः ॥
दद्यादेकपलादूर्द्ध्वं यथाशक्त्या विमत्सरः[2] ।
धान्यपर्वतवत् सर्वं विदध्यान्मुनिपुङ्गव ॥
विष्कम्भशैलास्तद्वच्च ऋत्विग्भ्यः प्रतिपादयेत् ।
'नमस्ते ब्रह्मगर्भाय ब्रह्मबीजाय वै नमः ॥
यस्मादनन्तफलदस्तस्मात्पाहि शिलोच्चय ।
यस्मादग्नेरपत्यं त्वं [3]तस्मात्तेजो जगत्पतेः ॥
हेमपर्वतरूपेण तस्मात्पाहि नगोत्तम' ।
अनेन विधिना यस्तु दद्यात्कनकपर्वतम् ॥
स याति परमं [4]स्थानं ब्राह्ममानन्दकारकम् ।
तत्र कल्पशतं तिष्ठेत्ततो याति परां गतिम् ॥

इति कनकाचलदानम् ॥

अथ [5]तिलाचलदानम् (५)

तत्र मत्स्यपुराणे[6]

अथाऽतः सम्प्रवक्ष्यामि तिलशैलं विधानतः ।

1 A. S. B., तदर्द्धावरतस्तद्वत् ; I. O., तदर्द्धेन च यस्तद्वत्
2 I. O., विमर्शतः
3 हेमा. p. 351, यस्मात्पुण्यं
4 हेमा. p. 351; ब्रह्मलोकमानन्दकारणम्
5 A. S. B., and हेमा. p. 351 read तिलशैलदानम्
6 This section is not found in मत्स्यपुराण (Ānanda śrama edn.) and is ascribed to पद्मपुराण in हेमाद्रि, p.351

यत्प्रदानान्नरो याति विष्णुलोकमनुत्तमम् ॥
उत्तमो दशभिर्द्रोणैर्मध्यमः पञ्चभिर्मतः ।
त्रिभिः कनिष्ठो विप्रेन्द्र तिलशैलः प्रकीर्तितः ॥
पूर्ववच्चाऽपरं सर्वं [1]विष्कम्भं पर्वतादिकम् ।
दानमन्त्रं प्रवक्ष्यामि यथावन्मुनिपुङ्गव ॥
'यस्मान्मधुवधे विष्णोर्देहस्वेदसमुद्भवाः ।
तिलाः कुशाश्च माषाश्च तस्माच्छन्नो भवत्विह ॥
हव्यकव्येषु यस्माच्च तिलैरेवाऽभिलक्षणम् ।
भवादुद्धर शैलेन्द्र तिलाचल नमोऽस्तु ते' ॥
इत्यामन्त्र्य च यो दद्यात्तिलाचलमनुत्तमम् ।
स वैष्णवं पदं याति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥
दीर्घायुपमवाप्नोति पुत्रं पौत्रं च मानवः ।
पितृभिर्देवगन्धर्वैः पूज्यमानो दिवं व्रजेत् ॥

इति तिलाचलदानम् ॥

अथ [2]कार्पासाचलदानम् (६)

तत्र [3]मत्स्यपुराणे :

अथाऽतः सम्प्रवक्ष्यामि कार्पासाचलमुत्तमम् ।

1 हेमा. p. 351, वृक्षविष्कम्भकादिकम्
2 हेमा. pp. 360–1, has कार्पासपर्वतदानविधिः
3 हेमा. pp. 360, ascribes this to पद्मपुराण. It is not found in म. पु.

यत्प्रदानान्नरः[1] श्रीमान् प्राप्नोति परमं पदम् ॥
कार्पासपर्वतस्तद्वद्विंशद्भारैरिहोत्तमः ।
दशभिर्मध्यमः प्रोक्तः कनिष्ठः पञ्चभिः स्मृतः ॥
भारेणाऽल्पधनो दद्याद्वित्तशाठ्यविवर्जितः ।
धान्यपर्वतवत् सर्वमासाद्य मुनिपुङ्गव[2] ॥
प्रभातायां तु शर्वर्यां [3]दद्यादिदमुदीरयन् ।
'त्वमेवाऽऽवरणं यस्माल्लोकानामिह सर्वदा ॥
कार्पासेन्द्र[4] नमस्तुभ्यमघौघध्वंसनो भव' ।
इति कार्पासशैलेन्द्रं यो दद्याच्छिवसन्निधौ[5] ॥
रुद्रलोके वसेत्कल्पं ततो राजा भवेदिह ॥

इति कार्पासशैलदानम् ॥

अथ घृताचलदानम् (७)

तत्र मत्स्यपुराणे[6]

अथाऽतः सम्प्रवक्ष्यामि घृताचलमनुत्तमम् ।
तेजोऽमृतमयं सर्वं महापातकनाशनम् ॥

1 A. S. B., प्रसादात्
2 हेमा. pp. 361, राजसत्तम for मुनिपुङ्गव
3 I. O., इमं मन्त्रमुदीरयन्
4 हेमा. p. 361, कार्पासाचल
5 I. O., शिवसन्निधौ; Udaipur Ms. has पर्वसन्निधौ
6 In हेमा. p. 363, attributed to पद्मपुराण

विंशत्या घृतकुम्भानामुत्तमः स्याद्घृताचलः ।
दशभिर्मध्यमः प्रोक्तः पञ्चभिस्त्वधमः स्मृतः ॥
अल्पवित्तोऽपि[1] यो दद्याद्वाभ्यामिह विधानतः ।
विष्कम्भपर्वतांस्तद्वच्चतुर्थांशेन कल्पयेत् ॥
शालितण्डुलपात्राणि कुम्भोपरि निवेशयेत् ।
कारयेत्संहतान् सर्वान् यथाशोभं विधानतः ॥
वेष्टयेत् शुक्लवासोभिरिक्षुदण्डफलादिकैः ।
धान्यपर्वतवच्छेषं विधानमिह पठ्यते ॥
अधिवासनपूर्वं[2] तु तद्वद्धोमसुरार्चनम् ।
[शालितण्डुलपात्राणि कुम्भोपरि निवेशयेत्[3]] ॥
प्रभातायां तु शर्वर्यां गुरवे विनिवेदयेत् ।
विष्कम्भपर्वतांस्तद्वदृत्विग्भ्यः[4] शान्तमानसः ॥
संयोगाद्घृतमुत्पन्नं यस्मादमृततेजसः ।
तस्मात् घृतार्चिर्विश्वात्मा प्रीयतामत्र शङ्करः ॥
'यस्मात्तेजोमयं ब्रह्म घृते तच्च व्यवस्थितम् ।
घृतपर्वतरूपेण तस्मान्नः पाहि भूधर' ॥
अनेन विधिना दद्याद् घृताचलमनुत्तमम् ।
महापातकयुक्तोऽपि लोकमायाति[5] शाङ्करम् ॥

1 हेमा. p. 363, स्वल्पवित्तः प्रकुर्वीत
2 हेमा. p. 363, अधिवासं च कुर्वीत
3 हेमा. p. 363 has this line, which is missing in the manuscripts.
4 I. O., द्विजेभ्यः
5 I. O., आप्नोति

हंससारसयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ।
विमानेनाऽप्सरोभिश्च[1] सिद्धविद्याधरैर्वृतः ॥
विचरेत् पितृभिः सार्द्धं यावदाभूतसम्प्लवम् ॥

इति घृताचलदानम् ॥

अथ [2]रत्नाचलदानम् (८)

तत्र [3]मत्स्यपुराणे

अथाऽतः सम्प्रवक्ष्यामि रत्नाचलमनुत्तमम् ।
मुक्ताफलसहस्रेण पर्वतः स्यात्स उत्तमः ॥
मध्यमः पञ्चशतिकस्त्रिशतेनाऽधमः[4] स्मृतः ।
चतुर्थांशेन विष्कम्भपर्वताः स्युः समन्ततः ॥
पूर्वेण वज्रगोमेदैर्दक्षिणे इन्द्रनीलकैः ।
पुष्परागयुतैः कार्यो विद्वद्भ्यो गन्धमादनः ॥
वैदूर्यविद्रुमैः पश्चात् सम्मितो विपुलाचलः[5] ।
पद्मरागैः ससौपर्णैरुत्तरेण च विन्यसेत् ॥

'वज्रगोमेदैः' समसंख्यैः, 'समं स्यादश्रुतत्वात्' इति

1 I. O., विमानेनाऽर्कवर्णेन

2 A. S. B. I. O., and हेमा. p. 364 have रत्नाचलदानम् The extract is attributed by हेमा. to पद्मपुराण

3 म. पु. ch. 90.

4 I. O., शतकैः विंशतैश्चाऽधमः

5 A. S. B. and I. O.

न्यायात्। 'सौपर्णः' गरुडात्मजः[1]।

धान्यपर्वतवत् सर्वमत्राऽपि परिकल्पयेत्।
तद्वदावाहनं कृत्वा वृक्षान् देवांश्च काञ्चनान्॥
पूजयेत्पुष्पपानीयैः प्रभाते च विसर्जयेत्।
पूर्ववद्गुरुऋत्विग्भ्य इमान् मन्त्रानुदीरयेत्॥
'त्वं च रत्नमयो नित्यं नमस्तेऽस्तु सदाचल[2]।
यथा देवगणाः सर्वे सर्वरत्नेष्ववस्थिताः॥
यस्माद्रत्नप्रसादेन तुष्टिं प्रकुरुते हरिः[3]।
स याति वैष्णवं लोकममरेश्वरपूजितः॥
सदा रत्नप्रसादेन तस्मान्नः पाहि पर्वत।
यावत्कल्पशतं साग्रं वसेदिह नराधिप'॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्रत्नमहागिरिम्[4]।
रूपारोग्यगुणोपेतः सप्तद्वीपाधिपो भवेत्॥
ब्रह्महत्यादिकं किञ्चिद्यदत्राऽमुत्र वा कृतम्।
तत्सर्वं नाशमायाति गिरिर्वज्रहतो यथा॥

इति रत्नाचलदानम्॥

1 Reproduced by हेमा. pp. 364 ff.
2 I. O. and A. S. B. texts corrupt: restored from printed Purāṇas and हेमा. pp. 365
3 The order of the verses here is slightly different from म. पु. ch. 90, p. 161
4 I. O. and हेमा. pp. 365., रत्नमयं गिरिम्

अथ [1]रूप्याचलदानम् (९)

तत्र [2]मत्स्यपुराणे

अतः परं प्रवक्ष्यामि रूप्याचलमनुत्तमम् ।
यत्प्रसादान्नरो याति सोमलोकं द्विजोत्तम ॥
दशभिः पलसाहस्रैरुत्तमो रजताचलः ।
पञ्चभिर्मध्यमः प्रोक्तस्तदर्द्धेनाऽवरः स्मृतः ॥
अशक्तौ विंशतेरूर्द्धं कारयेच्छक्तितः सदा ।
विष्कम्भपर्वतांस्तद्वत्तुरीयांशेन कल्पयेत् ॥
पूर्ववद्राजतान् कुर्यान्मन्दरादीन् विधानतः ।
कलधौतमयांस्तद्वल्लोकेशानर्चयेद्बुधः ॥

'कलधौतं' काञ्चनम्[3] ।

ब्रह्मविष्ण्वर्कवान् कार्यो नितम्बोऽत्र हिरण्मयः ।
राजतं स्याद्यदन्येषां कार्यं तदिह काञ्चनम् ॥
शेषं च पूर्ववत् कुर्याद्धोमजागरणादिकम् ।
दद्यात्तद्वत्प्रभाते तु गुरवे रौप्यपर्वतम् ॥
विष्कम्भशैलानृत्विग्भ्यः पूज्य वस्त्रविलेपनैः ।
इमं मन्त्रं पठन् दद्याद्दर्भपाणिर्विमत्सरः ॥
'पितॄणां वल्लभो यस्माद्धरीन्द्राणां शिवस्य च[4] ।

1 A. S. B., रजताचलदानम्
2 म. पु. ch. 91. Attributed by हेमा. to पद्मपुराण
3 Reproduced by हेमा. pp. 365
4 A. S. B.

पाहि[1] राजत तस्मान्नः शोकसंसारसागरात्[1] ॥
इत्थं निवेद्य यो दद्याद्रजताचलमुत्तमम् ।
गवामयुतदानस्य फलमाप्नोति मानवः ॥
सोमलोके स गन्धर्वः किन्नराप्सरसां गणैः ।
पूज्यमानो वसेद्धीमान् यावदाभूतसम्प्लवम् ॥

इति रूप्याचलदानम् ॥

अथ शर्कराचलदानम् (१०)

तत्र मत्स्यपुराणे[2]

अथाऽतः सम्प्रवक्ष्यामि शर्कराचलमुत्तमम् ।
यस्य प्रदानाद्विष्णवर्करुद्रास्तुष्यन्ति सर्वदा ॥
अष्टभिः शर्कराभारैरुत्तमः स्यान्महाचलः ।
चतुर्भिर्मध्यमः प्रोक्तो भाराभ्यामवरः स्मृतः ॥
भारेण चाऽर्द्धभारेण कुर्याद्यः स्वल्पवित्तवान् ।
विष्कम्भपर्वतान् कुर्यात्तुरीयांशेन मानवः ॥
धान्यपर्वतवत्सर्वमासाद्याऽमरसंयुतम् ।
मेरोरुपरि तद्वच्च स्थाप्यं हैमतरुत्रयम् ॥
मन्दारः पारिजातश्च तृतीयः कल्पपादपः ।
एतद्वृक्षत्रयं मूर्ध्नि सर्वेष्वपि निवेदयेत् ॥

1 The printed text रजतं पाहि makes no sense : it should be पाहि राजत

2 म. पु. ch. 12, p. 162 ; attributed by हेमा. to पद्मपुराण

हरिचन्दनसन्तानौ पूर्वपश्चिमभागयोः ।
निवेश्यौ सर्वशैलेषु विशेषाच्छर्कराचले ॥

मन्दारे कामदेवश्च प्रत्यग्वक्त्रः सदा भवेत् ।
गन्धमादनशृङ्गे तु धनदः स्यादुदङ्मुखः ॥

प्राङ्मुखो वेदमूर्तिश्च हंसः स्याद्विपुलाचले ।
हैमी सुपार्श्वे सुरभी दक्षिणाभिमुखी भवेत् ॥

धान्यपर्वतवत् सर्वमावाहनमखादिकम् ।
कृत्वाऽथ गुरवे दद्यान्मध्यमं पर्वतोत्तमम् ॥

ऋत्विग्भ्यश्चतुरः शैलानिमान्मन्त्रानुदीरयेत् ।
'सौभाग्यामृतसारोऽयं परमः शर्करायुतः ॥

तद्वन्ममाऽऽनन्दकारी भव शैलेन्द्र सर्वदा ।
अमृतं पिबतां ये तु निपेतुर्भुवि शीकराः[1] ॥

देवानां तत्समुत्थोऽयं[2] पाहि नः शर्कराचल ।
मनोभवधनुर्मध्यादुद्गता शर्करा यतः ॥

तन्मयोऽसि महाशैल पाहि संसारसागरात्' ।
यो दद्याच्छर्कराशैलमनेन विधिना नरः ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः प्रयाति शिवमन्दिरम् ।
चन्द्रादित्यप्रतीकाशमधिरुह्याऽनुजीविभिः ॥

सहैव यानमातिष्ठेत्स तु विष्णुप्रचोदितः ।
ततः कल्पशतान्ते तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥

1 Udaipur Ms., शर्कराः-

2 म. पु. p. 162, देवानां तत्समुत्थस्त्वं

आयुरारोग्यसम्पन्नो यावज्जन्मायुतत्रयम् ।
भोजनं शक्तितः कुर्यात्सर्वशैले विमत्सरः[1] ॥
सर्वत्राऽक्षारलवणमश्नीयात्तदनुज्ञया ।
पर्वतोपस्करान् सर्वान् प्रापयेद्ब्राह्मणालयम् ॥

तथा

पश्येदिमानप्यधनोऽपि भक्त्या
स्पृशेन्मनुष्यैरिह दीयमानान् ।
शृणोति भक्त्याऽथ मतिं ददाति
निष्कल्मषः सोऽपि दिवं प्रयाति ॥
दुःस्वप्नप्रशममुपैति पठ्यमानैः
शैलेन्द्रैर्भवभयभेदनैर्मनुष्यः ।
यः कुर्यात् किमु मुनिपुङ्गवेह सम्यक्
शान्तात्मा सकलगिरीन्द्रसम्प्रदानम् ॥

इति शर्कराचलदानम् ॥

इति [2]महाराजाधिराजश्रीमद्गोविन्दचन्द्रदेवमहासान्धिविग्रहिक भट्टश्रीहृदयधरात्मज भट्टश्रीलक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ दानकाण्डे पर्वतदानानि ॥

1 A. S. B., सर्वशैलेष्वमत्सरः

2 A. S. B.; Udaipur Ms. has इति श्रीमल्लक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ दानकाण्डे पर्वतदानानि ; I. O. reads पर्वतदानपर्व for पर्वतदानानि

अथ गुडधेन्वादिदानानि

तत्र [1]मत्स्यपुराणे

गुडधेनुविधानस्य यद्रूपमिह यत्फलम् ।
तदिदानीं प्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशनम् ॥
कृष्णाजिनं चतुर्हस्तं प्रागग्रं विन्यसेद्भुवि ।
गोमयेनोपलिप्तायां दर्भानास्तीर्य यत्नतः ॥
लघ्वेणकाजिनं तद्वद्वत्सस्य परिकल्पयेत् ।
प्राङ्मुखीं कल्पयेद्धेनुमुदक्पादां सवत्सकाम् ॥
उत्तमा गुडधेनुः स्यात्सदा भारचतुष्टयम् ।
वत्सं भारेण कुर्वीत भाराभ्यां मध्यमा स्मृता ॥
अर्द्धभारेण वत्सः स्यात्कनिष्ठा भारकेण यः ।
चतुर्थांशेन वत्सः स्यात् गृहवित्तानुसारतः ॥
धेनुवत्सौ घृतास्यौ तौ सितसूक्ष्माम्बरावृतौ[2] ।
शुक्तिकर्णाविक्षुपादौ शुचिमुक्ताफलेक्षणौ ॥

1 हेमा. p. 382, brings गुडधेन्वादिदानानि under अतिदान, as defined in भविष्यपुराण :
'त्रीण्याहुरतिदानानि धेनुः पृथ्वी स्वरस्वती' (p. 381)

2 A. S. B., श्लक्ष्णाम्बरावृतौ

सितसूत्रशिरालौ तौ सितकम्बलकम्बलौ ।
ताम्रकद्रूकपृष्ठौ[1] तौ सितचामररोमकौ ॥
विद्रुमभ्रूयुगोपेतौ नवनीतस्तनान्वितौ ।
क्षौमपुच्छौ कांस्यदोहाविन्द्रनीलकतारकौ ॥
सुवर्णशृङ्गाभरणौ राजतखुरसंयुतौ ।
नानाफलसमायुक्तौ घ्राणगन्धकरण्डकौ ॥

'गन्धकरण्डः' सुरभिगन्धाढ्यद्रव्यं कर्पूरादि ।

इत्येवं रचयित्वा तु धूपदीपैरथार्चयेत् ।
[ॐ] 'या लक्ष्मीस्सर्वभूतानां या च देवेषु संस्थिता ॥
धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ।
देहस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया ॥
धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु ।
विष्णोर्वक्षसि या लक्ष्मीः स्वाहा या च विभावसोः ॥
चन्द्रार्कशक्रशक्तिर्या धेनुरूपाऽस्तु सा श्रिये ।
चतुर्मुखस्य या लक्ष्मीः या लक्ष्मीर्धनदस्य च ॥
लक्ष्मीर्या लोकपालानां सा धेनुर्वरदाऽस्तु मे ।
स्वधा या पितृमुख्यानां स्वाहा यज्ञभुजां च या ॥
सर्वपापहरा धेनुः तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे' ।
एवमामन्त्र्य तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
विधानमेतद्धेनूनां सर्वासामिह पठ्यते ॥

1 हेमा p. 382, कद्रूकं ककुत्प्रदेशः

तथा[1]

यास्तु पापविनाशिन्यः पठ्यन्ते दश धेनवः ।
तासां स्वरूपं वक्ष्यामि नामानि च नराधिप ॥
प्रथमा गुडधेनुस्स्यात् घृतधेनुस्तथा परा ।
तिलधेनुस्तृतीया च चतुर्थी जलसंज्ञिता ॥
क्षीरधेनुश्च विख्याता मधुधेनुस्तथा परा ।
सप्तमी शर्कराधेनुर्दधिधेनुस्तथाऽष्टमी ॥
रसधेनुश्च नवमी दशमी स्यात्स्वरूपतः ।
कुम्भास्स्युर्द्रवधेनूनामितरासां च राशयः ॥
सुवर्णधेनुमप्यत्र केचिदिच्छन्ति मानवाः ।
नवमी तेन तैलेन[2] तथाऽन्येऽपि महर्षयः ॥
एतदेव विधानं स्यात्तत्रैवोपस्कराः स्मृताः ।
मन्त्रावाहनसंयुक्ताः सदा पर्वणि पर्वणि ॥
यथाश्रद्धा प्रदातव्या भुक्तिमुक्तिफलप्रदा ।
अमेययज्ञफलदाः[3] सर्वपापहराः शुभाः ॥
अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपातेऽथवा पुनः ।
गुडधेन्वादयो देया उपरागादिपर्वसु ॥

❀अत्र च घृतादिधेनुद्रव्यपरिमाणमपि गुडधेनूक्तमेव,

'विधानमेतद्धेनूनां सर्वासामपि पठ्यते'

इति सामान्येनाऽतिदेशात् ।

1 हेमा. p. 381

2 I. O., कल्पेन

3 A. S. B., अमेय (immeasurable)

'कुम्भास्स्युर्द्रवधेनूनामितरासां तु राशयः'

इति भारचतुष्टयादिपरिमितद्रवद्रव्यस्याऽवस्थापनप्रकारकथनम्। यत्र पद्मपुराणादौ एकेनैव घटेन घृतादिधेनुकथनं, द्रोणमात्रेण च तिलधेनुकथनं, तदेतद्धेनुप्रकारात् प्रकारान्तराभिप्रायेण'❀।

महाभारते[2]

गोमत्या विद्यया धेनुं तिलानामभिमन्त्र्य यः।
रसरत्नमयीं दद्यान्न संशोचेत्कृताकृते॥

गोमती विद्या तत्रैव

'गावो मामनुतिष्ठन्तु हेमशृङ्गाः पयोमुचः।
सुरभ्यस्सौरभेय्यश्च सरितः सागरं यथा॥
गावः पश्याम्यहं नित्यं गावः पश्यन्तु मां सदा।
गावोऽस्माकं वयं तासां यतो गावस्ततो वयम्॥
एवं रात्रौ दिवा चाऽपि समेषु विषमेषु च।
महाभयेषु च नरः कीर्तयन्मुच्यते भयात्॥

1 हेमाद्रि p. 381, cites the entire prose explanation between the stars * and adds 'इति कल्पतरुः' This has enabled the erroneous version of the passage in the manuscripts to be corrected.

2 हेमा. p. 388 दा.

इत्येषा गोमती विद्या कीर्तिता ते मयाऽनघ' ॥

इति गोवधप्रायश्चित्ते वक्ष्यते ।

पद्मपुराणे[1]

विधानं तिलधेनोर्यत्तच्छृणुष्व नराधिप ।
षोडशाढमयी धेनुश्चतुर्भिर्वत्सको भवेत् ॥
इक्षुदण्डमयाः पादाः दन्ताः पुष्पमयाः शुभाः ।
नासा गन्धमयी तस्या जिह्वा गुडमयी तथा ॥
पृष्ठे तु कल्पनीया स्याद्धण्टाभरणभूषिता ।
ईदृशीं कल्पयित्वा तु स्वर्णशृङ्गीं प्रकल्पयेत् ॥
रौप्यखुरां कांस्यदोहां पूर्वधेनुविधानतः ।
एवं विधानं कृत्वा तु ब्राह्मणाय तु दापयेत् ॥
कृष्णाजिनस्थितां धेनुं वासोभिर्भूषितां शुभाम् ।
सूत्रेण सूचितां कृत्वा पञ्चरत्नसमन्विताम्[2] ॥
सर्वौषधिसमायुक्तां मन्त्रमुक्त्वा तु दापयेत् ।
'अन्नं मे जायतां सद्यः पानं सर्वरसास्तथा ॥
कामान् सम्पादयाऽस्माकं तिलधेनो द्विजार्पिते ।
गृह्णामि देवि त्वां भक्त्या कुटुम्बार्थं विशेषतः ॥
भरस्व कामैर्मां सर्वैस्तिलधेनो नमोऽस्तु ते' ।
एवं विधानतो दत्ता तिलधेनुर्नृपोत्तम ॥
सर्वकामसमावाप्तिं कुरुते नाऽत्र संशयः ।

1 हेमा. p. 388 ग

2 A. S. B., पञ्चरत्नमयी तथा

अलधेनुस्तथैवेह कुम्भधेनुः प्रकल्पिता ॥
दत्ता तु विधिना कामान् सद्यः सर्वान् प्रयच्छति ।
धेनुश्च तत्र दत्ता हि पौर्णमास्यां नराधिप ॥
सा पितॄंस्तारयेद्दुर्गान्नरकात् कामदा भवेत् ।
घृतधेनुस्तथा दत्ता विधानेन विचक्षणैः ॥
सर्वकामसमावाप्तिं कुरुते कान्तिदा भवेत् ।
रसधेनुं तथा दत्वा कार्तिके मासि पार्थिव ॥
सर्वान् कामानवाप्नोति नित्यं सुगतिभाग्भवेत् ॥

इति पञ्च[गुड]धेनुदानम् ॥

वराहपुराणे[1]

चतुर्भिस्सेतिकाभिस्तु प्रस्थ एकः प्रकीर्तितः ।
सा तु षोडशभिः कार्या चतुर्भिर्वत्सको भवेत् ॥
इक्षुदण्डमयाः पादाः [2]दन्ताः पुष्पमयाः शुभाः ।
नासा गन्धमयी तस्या जिह्वा गुडमयी तथा ॥
पुच्छे स्रक्कल्पनीया स्यात् घण्टाभरणभूषिता ।
ईदृशीं कल्पयित्वा तु स्वर्णशृङ्गीं प्रकल्पयेत् ॥
कांस्यदोहां रौप्यखुरां पूर्वधेनुविधानतः ।
तिलधेनुं तदा दत्वा द्वादश्यां नियतः शुचिः[3] ॥
आत्मानं तारयेद्दुर्गान्नरकात् कामदा भवेत् ।

1 वराहपुराण p. 433, Bibliotheca Indica ed.
2 वरा. पु. p. 437, रजतस्य खुरैर्युताः
3 इदं पद्यं मुद्रितवराहपुराणे नोपलभ्यते

'सेतिका' कुडवः । स च द्वादशप्रसृतिपरिमितः ।

देवीपुराणे

तिलधेनुं प्रवक्ष्यामि दुर्गा येन प्रसीदति ।
अपि दुष्कृतकर्माऽपि यां दत्वा प्रयतो भवेत् ॥
प्रत्यक्षा येन देवी स्याद्राजपुत्र सुखावह ।
भवनेऽतिचिरेणैतत् तच्छृणुष्व नरोत्तम ॥
देवदेवीमनुज्ञाप्य स्नातो वै संयतेन्द्रियः ।
पूजयेत् पुष्पगन्धाद्यैः दीपधूपैर्विचक्षणः ॥
हुत्वा हुताशने देवीं तथा द्रोणमयीं कुरु ।

'हुत्वा हुताशने देवीमि'ति । देवीं पूजयित्वा होमप्रकारेण देवीं प्रीणयित्वा ।

आढकेन भवेद्वत्सः सर्वरत्नविभूषितः ।
हैमशृङ्गीं रौप्यखुरां गन्धघ्राणां सुशोभिताम् ॥
मुखं गुडमयं कार्यं जिह्वामन्नमयीं तथा ।
कङ्कणं सूक्ष्मसूत्रं तु पादाविक्षुमयौ तथा ॥
ताम्रपृष्ठं भवेत्तस्या ईक्षणे मणिमौक्तिके ।
चारुसूत्रमयौ[1] कर्णौ दन्तौ फलमयौ तथा ॥
नवनीतैः स्तनान् कुर्यात् पुच्छं माल्यमयं कुरु ।
पुच्छं तु मणिमुक्ताभिः फलैस्ताश्च समर्चयेत् ॥
शुभवस्त्रयुगच्छन्नां चारुवस्त्रविभूषणाम् ।
ईदृक्संस्थानसम्पन्नां कृत्वा श्रद्धासमन्वितः ॥

1 A. S. B., चारुपत्रमयौ

कांस्योपदोहनां दद्याद्देवी मे प्रीयतामिति ।
मन्त्राभिमन्त्रितां कृत्वा तद्भक्ताय निवेदयेत् ॥
यावांश्च तिलवस्त्राणां धातुमूलफलस्य च ।
विद्यते तु रजो यावत्तावत् स्वर्गे वसेन्नरः ॥
पितॄन् विगतपापांस्तु कृत्वाऽधस्ताद्गतानपि[1] ।
प्राप्य देव्याः शुभान् लोकान् स्थापयेदविचारतः[2] ॥
तस्मिन् स रमते वत्स यावदा चन्द्रतारकम् ।
तथा कालादिहाऽऽयातो जायते पृथिवीपतिः ॥
प्राप्यं योगसहस्रैर्यत् प्राप्नोति परमं पदम् ॥

इति तिलधेनुदानम् ॥

अथ घृतधेनुदानम्

देवीपुराणे

तिलाभावे प्रदातव्या सर्पिर्धेनुर्विधानतः[3] ।
स्नापयित्वा भवानीं तु घृतक्षीरैर्यथाविधि ॥
पूजयेत् स्रजमालाभिर्नैवेद्यैः सुमनोहरैः ।
आहरेत् सर्वद्रव्याणि उपकल्पेत तत्र ताम् ॥
गव्यस्य सर्पिषः कुम्भैः पुष्पमालाविभूषितम् ।
कांस्यपात्रं तथा वस्त्रैश्छादितं च विधीयताम् ॥

1 A. S. B., हतानपि; Udaipur Ms. has भवानपि
2 A. S. B., अविचारणात्
3 हेमा. pp. 394 ff.

हिरण्यगर्भसहितां मणिविद्रुममौक्तिकैः ।
पादानिक्षुमयान् कृत्वा कुर्याद्रौप्यमयान् शफान् ॥
हेमचक्षुस्तथा शृङ्गैः कृष्णागुरुमयैः शुभैः ।
सप्तधान्यैश्च तत्पार्श्वे पात्रान्तेन च केवलम्[1] ॥

'पार्श्वे' कुक्षिसन्निहितदेशभागे ।

घ्राणं त्वगरुकर्पूरैः तथा फलमयाः शुभाः ।
मुखं च गुडक्षीरेण सितां जिह्वां प्रकल्पयेत् ॥
पुच्छं क्षौममयं कार्यं रोमाणि सितसर्षपैः ।
ताम्रपृष्ठं विचित्रं तु ईदृग्रूपां मनोरमाम् ॥
विधिना घृतवत्सं च कुर्याल्लक्षणलक्षितम् ।
एतैः कृत्वा तथा नत्वा[2] पूजयित्वा विधानतः ॥
तद्भक्ताय प्रदातव्या सर्पिषो धेनुरुत्तमा[3] ।
'इमां ममोपकाराय गृह्णीष्व मदनुग्रहात् ॥
प्रीयतां नन्दिनी देवी मङ्गला चर्चिता तु सा[4]' ।
इत्युक्त्वा वाचयेद्धेनुं कृत्वा मन्त्रमनोनुगाम् ॥
अनेन विधिना देया सर्पिषो धेनुरुत्तमा ।
हिरण्यरत्नधेनुश्च प्रदेया विधिना शुभा[5] ॥
मुच्यते सर्वपापेभ्यः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

1 हेमा. p. 395, पात्रोर्णेन च कम्बलम्
2 A. S. B., नन्दा
3 A. S. B. ; Udaipur Ms. has मङ्गला ताम्रपारगे
4 A. S. B., चर्चिका उमा
5 A. S. B., विधिनाऽमुना; हेमा. p. 395

यत्र क्षीरवहा नद्यो यत्र सर्पिःफलद्रुमाः[1] ॥
पयसा कर्दमा यत्र तस्मिन् लोके महीयते ।
तेषां [2]चाऽभीष्टमाप्नोति मुदा परमया पुनः ॥
दशपूर्वापरांस्तार्य आत्मानं चैकविंशतिम् ।
भूयः पृथ्वीशतां याति इह लोके स मानवः ॥
सकामानामियं [3]पुष्टिर्येनोक्ता बहुधा कृता[4] ।
देव्या लोकमवाप्नोति निष्कामो घृतधेनुदः ॥

इति [देवीपुराणोक्त] घृतधेनुदानम् ॥

अथ जलधेनुदानम्

तोयधेनुं शृणु वत्स यथा देवी प्रसीदति[5] ।
कुम्भं तोयेन सम्पूर्णं रत्नवस्त्रयुगान्वितम् ॥
समस्तबीजसंयुक्तं दूर्वापल्लवशोभितम् ।
दूर्वाक्षतदधिक्षीरकुष्ठामलकचन्दनैः ॥

'समस्तबीजानि' सर्वधान्यानि[6] ।

माल्यद्रव्यसमायुक्तं[7] तिलपात्रैश्च संयुतम् ।

1 हेमा. p. 395., सर्पिर्वहा ह्रदा·
2 A. S. B. and हेमा. p. 396., स्वामित्वं
3 A. S. B., and हेमा. p. 396, व्युष्टिः for पुष्टि
4 A. S. B., and हेमा. p. 366, धेनोस्तावदुदाहृता
5 हेमा. p. 401; cited from देवीपुराण
6 Repeated हेमाद्रि. pp. 401
7 A. S. B. and हेमा. p. 401., माल्यच्छत्र

दधिक्षीरघृतं पात्रं धान्यानां च प्रकल्पयेत् ॥
वत्सकं कल्पयेत्तत्र तद्धत्तोयमयं बुधः ।
देवीमभ्यर्च्य विधिवत् सोपवासो ह्यनन्तरम्[1] ॥
देवीभक्ताय दद्याद्यः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
'जयाऽरितूदनी देवी देवानां भयनाशिनी ॥
वेदमातर्वरे दुर्गे सर्वगे सुभगे नमः' ।
अनेन वत्समन्त्रेण नन्दानाम्नाऽभिमन्त्रयेत् ।
देवी मे प्रीयतां नित्यं यथोदितफलं शुभा ॥

इति तोयधेनुप्रदानम् ॥

स्कन्दपुराणे[2]

जलधेनुं च यो दद्यात्तस्य दानफलं शृणु ।
प्रपाशालां नगं कूपं वापीकासारपुष्कलम्[3] ॥
कृत्वा चैतत्समन्त्रेण मन्दानाम्नाऽभिमन्त्रयेत्[4] ।
देवी मे प्रीयतां नित्यं यथोदितफलानि च ॥
पुष्पैश्च विविधाकारैरभ्यर्च्य द्विजसत्तमान् ।
भक्ष्यभोज्यैः सतृप्तानां तिलपात्राणि दापयेत् ॥
दक्षिणां पुष्कलां दद्यादेभ्यस्त्वाशंसयेत्ततः[5] ।

1 *Ibid*, अथ नक्तवान्
2 Omission : supplied by A. S. B. and हेमा. p. 401
3 A. S. B., प्रपां सभां तडागं च कूपं चापि स्वपुष्कलम्
4 Different in हेमा. p. 401
5 A. S. B.

'एभ्यो' द्विजेभ्यः[1] ।

आपः शिवाश्च सौम्याश्च तर्पयन्तु पितॄन् मम ।
कामदा मम कामाय भवन्त्विति वै वदेत्[2] ॥
एवं दत्वा तु तां धेनुं पुनः [3]कृत्वा च वै तदा ।
वाहयेत्तु प्रपादेवीं ब्रह्मलोकसमर्पिणीम्[4] ॥
तिलपात्राणि दत्वा च तथा वस्त्रयुगं शुभम् ।
सुवर्णस्य च सान्निध्यं फलानि विविधानि च ॥
ततो दद्याच्छुचिः शान्तो ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ।
घृतं गावः प्रसूयन्ते घृतं भूम्यां प्रतिष्ठितम् ॥
घृतमग्निश्च देवाश्च घृतं मे सम्प्रदीयताम् ।
एवं विधानतो दद्याद्ब्रह्मलोके महीयते ॥

इति जलधेनुदानम् ॥

अथ तिलधेनुदानम्

आदित्यपुराणे[5]

दरिद्रः खलु यो दद्यात्तिलधेनुं विधानतः।
गोमयेनोपलिप्याऽथ तत्र धेनुं समालिखेत् ॥

1 हेमा. p. 402
2 A. S. B., and हेमा. p. 402
3 A. S. B., पीत्वा च तां तदा
4 A. S. B., and हेमा.
5 हेमा. p. 388 ख

तिलैरापूर्य सर्वाङ्गं तिलधेनुं प्रकल्प्य च ।
खुरेषु चैव शृङ्गेषु देयं कनकमेव च ॥
सतिलां[1] दक्षिणां चैव ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
तिलधेनुं प्रयच्छंस्तु स्वर्गलोकं च गच्छति ।
ऋणैः सर्वैः प्रमुच्येत कर्मणा मनसा कृतैः ॥
तिलसंख्या च यावद्वै [2]तिलकोटिशतानि च ।
मोदते तत्र वर्षाणां वसुलोके न संशयः ॥
अथ मानुषमायाति कदाचित्कालपर्य्ययात् ।
धनधान्यसमृद्धो वा जायते महतां कुले ॥

महाभारते[3]

सुदक्षिणां काञ्चनचारुशृङ्गीं
कांस्योपदोहां द्रविणोत्तरीयाम् ।
धेनुं तिलानां ददतो द्विजाय
लोका वसूनां सुलभा [4]भवन्ति ॥

तथा

धेन्वाः प्रमाणेन समप्रमाणं
धेनुं तिलानामपि च प्रदाय ।

1 हेमा. p. 388 ख, सचैलां
2 A. S. B., तावत्कोटिशतानि च; so also हेमा. p, 388
3 हेमा. p. 388 ख.
4 हेमा. p. 388 क and A. S. B.

पानीयवापीं च यमस्य लोके
न यातनां काञ्चिदुपैति मर्त्यः[1] ॥

इति तिलधेनुदानम् ॥

आदित्यपुराणे[2]

गवाभावे तथा दद्यात् घृतधेनुं यतव्रतः ।
केन कार्य्यविधानेन तदिहैकमनाः शृणु ॥
आदित्यं तु जगन्नाथं घृतक्षीराभिषेचनैः ।
सम्पूज्य पूर्ववत् पुष्पैर्गन्धधूपादिभिर्नरः ॥
अहोरात्रोपितो भूत्वा [3]अभिपूज्य घृतार्चिपम् ।
गव्यस्य सर्पिषः कुम्भं पुष्पमालाविभूषितम् ॥
कांस्योपधानसंयुक्तं सितवस्त्रयुगेन च[4] ।
हिरण्यगर्भसहितं मणिविद्रुममौक्तिकैः ॥
इक्षुयष्टिमयाः पादाः खुरा रूप्यमयास्तथा ।
सौवर्णे चाक्षिणी कुर्याच्छृङ्गे चाऽगुरुकाल्पितम् ॥
सप्तधान्यमये पार्श्वे पत्रोर्णेन च कम्बलम् ।

'पत्रोर्णं' कौशेयविशेषः ।

1 A. S. B. and हेमाद्रि; Udaipur Ms. and I. O. have many lacunae and errors

2 हेमा. p. 396

3 A. S. B., अभिष्टूय घृतार्चिषिम् ; हेमा. p. 396., अभिगुह्य

4 A. S. B. and हेमा. p. 396

कुर्यात्तुरुष्ककर्पूरं[1] घ्राणान् फलमयांस्तथा ।
तत्वशर्करया जिह्वां गुडक्षीरमयं मुखम् ॥
क्षौमसूत्रेण लाङ्गूलं लोमानि सितसर्षपैः ।
ताम्रपात्रमयं कुर्यात् पृष्ठं स्रग्दामसंयुतम्[2] ॥
ईदृक्स्वरूपां सङ्कल्प्य घृतधेनुं नराधिपः ।
तद्वत्कल्पनया धेनोः घृतवत्सं प्रकल्पयेत् ॥

'ईदृक्स्वरूपां' सम्मुखं घृतधेनुवत् अवयवकल्पनाप्रकारेण[3] ।

तं च विप्रं महाभागं मनसैव घृतार्चिषम्[4] ।
कल्पयित्वा ततस्तस्मै प्रयतः प्रतिपादयेत् ॥
'इमां ममोपकाराय गृह्णीष्व त्वं द्विजोत्तम ।
प्रीयतां मम देवेशो घृतार्चिर्मिहिरोत्तमः'[5] ॥
इत्युदाहृत्य विप्राय दद्याद्धेनुं नरोत्तम ।
दत्वैकरात्रं स्थित्वा च घृताहारो नराधिप ॥
मुच्यते सर्वपापेभ्यः तस्य दानफलं शृणु ।
घृतक्षीरवहा नद्यो यत्र पायसकर्दमाः ॥
तेषु लोकेषु नित्यं स मोदते त्रिदशैः सह ।
पितुरूर्द्ध्वं नयेत् सप्त पुरुषांस्तस्य येऽप्यधः ॥

इति घृतधेनुदानम् ॥

1 Note the reference to तुरुष्ककर्पूर

2 A. S. B., ताम्रपात्रमयं पृष्ठं कुर्यात् श्रद्धासमन्वितः

3 A. S. B.

4 A. S. B. and हेमा.

5 Lacuna supplied by A. S. B. and हेमा. p. 397

उपोषितः समभ्यर्च्य आदित्यं परमेश्वरम्[1] ।
पुष्पधूपोपहारैश्च यथाविभवमादृतः ॥
सङ्कल्प्य जलधेनुं च कुम्भं तमभिपूजयेत् ।
पूजयेद्वत्सकं तद्वत् कृतं जलमयं बुधः ॥
एवं सम्पूज्य आदित्यं[2] जलधेनुं सवत्सकाम् ।
सितवस्त्रधरः शान्तो वीतरागो विमत्सरः ॥
दद्याद्विजाय देवाय प्रीत्यर्थं मिहिरस्य च ।
'आदित्यश्च जगद्योनिः प्रीयतां मिहिरस्तदा' ॥
इति चोच्चार्य तां गां तु विप्राय प्रतिपादयेत् ।
अपराधाद्वि हस्तो म अघं याति न संशयः ॥
अनेन विधिना दत्त्वा जलधेनुं महामुने ।
सर्वाह्लादमवाप्नोति ये दिव्या ये च मानुषाः[3] ।
शरीरारोग्यमाबाधाप्रशमः सर्वकामदः ।
नृणां भवति दत्तायां जलधेन्वां न संशयः ॥

तथा

सर्वपापविनिर्मुक्ताः पितरः सपितामहाः ।
प्रपितामहं यथापूर्वंपुरुषाणां चतुष्टयम् ॥
आत्मानं तनयं पौत्रं तदधस्ताच्चतुष्टयम् ।
तारयेत् स मुनीन्द्रेह जलधेनुप्रदो नरः ॥
यश्च गृह्णाति विधिवत् तस्याऽप्येवंविधाः कुले ।

1 हेमा. p. 399, वासुदेवं जलेश्वरम्
2 हेमा. p. 399., गोविन्दं
3 हेमा. p. 399; A. S. B., दिव्यांश्च ध्यायेत मानुषः

चतुर्दशविधाश्चैव ददतश्चाऽनुमोदतः ॥
दीयमानां प्रपश्यन्ति जलधेनुं च ये नराः ।
ते चाऽशेषाघनिर्मुक्ताः प्रयान्ति परमां गतिम् ॥

इति जलधेनुदानम् ॥

आदित्यपुराणे[1]

जलधेनुं प्रवक्ष्यामि प्रीयते दत्तया यया ।
देवदेवो मयूखेशः[2] सर्वगः सर्वभावनः ॥
जलकुम्भं मुनीन्द्रेह सुवर्णकजलान्वितम् ।
रत्नगर्भैरशेषैस्तु ग्राम्यैर्धान्यैः समन्वितम् ॥
सितवस्त्रयुगच्छन्नं दूर्वापल्लवशोभितम् ।
कुष्ठं मांसीमुशीरं च वालकामलकैर्युतम् ॥
प्रियङ्गुपात्रसहितं सितवस्त्रोपवीतिनम् ।
सच्छत्रं च सोपानत्कं यानं विष्णुरथे स्थितम् ॥
चतुर्दशावृतं[3] धूपैस्तिलपात्रैश्चतुर्दिशम् ।
स्थापितं दधिपात्रेण [4]मधुक्षौद्रवता मुखे ॥
सर्वक्लेशं परित्यज्य विष्णुमाश्रयते सदा ।
पूज्यमानश्च विबुधैः स गच्छेत्परमं पदम् ॥
यस्तु स्थापयते सर्वं मोक्षं स लभते नरः ॥

इति जलधेनुदानम् ॥

1 हेमा. p. 398
2 हेमा. p. 398 हृषीकेशः
3 हेमा. p. 398, चतुर्भिः संवृतं भूप
4 A. S. B. and हेमा. p. 399., घृतक्षौ०

अथ रूपतो गोदानम्

तत्र [1]याज्ञवल्क्यः

हैमशृङ्गैः शफै रौप्यैः सुशीला वस्त्रसंयुता ।
सकांस्यपात्रा दातव्या क्षीरिणी गौस्सदक्षिणा ॥
दाताऽस्याः स्वर्गमाप्नोति वत्सरान् रोमसंहितान् ।
कपिला चेत्तारयति भूयस्त्वासप्तमं कुलम् ॥
स वसेद्रोमसंख्यानि युगान्युभयतोमुखीम् ।
दाताऽस्याः स्वर्गमाप्नोति पूर्वेण विधिना ददत् ॥
यावद्वत्सस्य पादौ द्वौ मुखं योन्यां प्रदृश्यते ।
तावद्गौः पृथिवी ज्ञेया यावत् गर्भं न मुञ्चति ॥

संवर्त्तः

यो ददाति शफै रौप्यैर्हैमशृङ्गामरोगिणीम् ।
सवत्सां वस्त्रसंयुक्तां सुशीलां गां पयस्विनीम् ॥
यावन्ति तस्या रोमाणि सवत्साया दिवं गताः ।
तावतो वत्सरान् ते तु वसन्ति ब्रह्मणोऽन्तिके ॥
यो ददाति वलीवर्दमुक्तेन विधिना शुभम् ।
स्वव्यङ्गगोप्रदानात्तु भुङ्क्ते दशगुणं फलम् ॥
रुक्मशृङ्गीं रौप्यमुखीं शुक्लां लाङ्गूलभूषिताम् ।
कांस्योपदोहनां धेनुं वस्त्रच्छन्नामलङ्कृताम् ॥
दत्वा द्विजेन्द्राय नरः स्वर्गलोके महीयते ।
दशधेनुप्रदानेन तुल्यैककपिला मता ॥

1 cf. दानमयूख, Chowkhamba edn. pp. 184–6

अयं तद्रक्तपीताशः कपिला गौर्विभूषणम्[1] ।
दाता धुरन्धरं गत्वा दशधेनुप्रदो भवेत् ॥

बृहस्पतिः

हैमशृङ्गीं रौप्यखुरां कांस्यभाजनसंयुताम् ।
सवत्सां कपिलां दत्वा वंशान् सप्त समुद्धरेत् ॥

विष्णुः

गोप्रदानेन स्वर्गमाप्नोति यो दान्तं वृषभं ददाति स च[2] दशधेनुप्रदो गोलोकं शतप्रदश्च ब्रह्मणो लोकम् ।

'दान्तः' कृतदमनः ।

जाबालिः

होमार्थमग्निहोत्रस्य यो गां दद्यात् यथाविधि ।
त्रिवर्गपूर्णां[3] पृथिवीं चिरं भुङ्क्ते न संशयः ॥

वायुपुराणे[4]

नीलां वा यदि वा श्वेतां पाटलां कपिलामपि ।
सत्वग्रां[5] वत्सलां चैव सुखदोह्यां स्वगां नृप ।
आदाय विधिवद्देवीं पूजयेद्भक्तिभावतः ॥
[धूपं च पञ्चनिर्यासं तुरुष्कागुरुचन्दनम् ।

'पञ्चनिर्यासं' गुग्गुलु सर्ज सरल देवदारुनिर्याससंज्ञकाः।

1 A. S. B. omits this verse.
2 A. S. B.
3 A. S. B., त्रिवित्तपूर्णां
4 A. S. B., देवीपुराणे for वायुपुराणे
5 A. S. B., सद्गुग्धाम् and सुखदोह्यां

दत्वा च मन्त्रपूर्वन्तु नैवेद्यमुपकल्पयेत्[1] ।]
पायसं घृतसंयुक्तं क्षालयेच्च तथा तु ताम्[2] ।
द्विजाय शिवभक्ताय सवत्सां गां निवेदयेत् ॥
हेमवस्त्रां सकांस्यां च महापुण्यमवाप्नुयात् ।
यावत्तद्रोमसंख्यानं तावद्देव्याः पुरे वसेत् ॥
इहैव गतपापोऽसौ जायते नृपसत्तमः ।

नन्दिपुराणे

यो मांसपरिपूर्णां गां हैमशृङ्गीमकोपनाम् ।
सुशीलां राजतैः पादैश्छत्रवस्त्रसुसंवृताम् ॥
सलोहपात्रां कुतपविविक्तचरणां तथा ।

'कुतपो' नेपालकम्बलः[3] ।

सदक्षिणां प्रदद्याचाऽक्षयं स्वर्गमाप्नुयात् ।
गवि रोमाणि यावन्ति स्वप्रसूतिकुलेन वै ॥
तावदब्दसहस्राणि स्वर्गे दाता न संशयः ।
एतच्छतगुणं पुण्यं कपिलादानतः स्मृतम् ॥

'स्वप्रसूतिकुलस्थितौ' प्रसूतिसन्तानसहितायाम् ।

आदित्यपुराणे

कपिलां ये प्रयच्छन्ति चेलच्छन्नां स्वलङ्कृताम् ।

1 A. S. B.
2 A. S. B., वत्सां
3 Note.

सुवर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां मुक्तालाङ्गूलभूषिताम् ॥
श्वेतवस्त्रयुगच्छन्नां घण्टास्वनरवैर्युताम् ।

'घण्टास्वनरवैः' घण्टाशब्दकोलाहलैः ।

सहस्रं यो गवां दद्यात् कपिलां वाऽपि सुव्रताम् ।
सममेव पुरा प्राह ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ॥
यावन्ति रोमकूपानि कपिलाङ्गे भवन्ति हि ।
तावत्कोटिसहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥
कृष्णां गां ददते यस्तु पटच्छन्नां स्वलङ्कृताम् ।
विधिवच्च द्विजातिभ्यो यमलोकं न पश्यति ॥
आयुरारोग्यमैश्वर्यं दाता कामांश्च मानसान् ।
श्वेतां गां ददते यस्तु दिव्यवस्त्रैरलङ्कृताम् ॥
घण्टामालाकुलां कृत्वा पुष्पमाल्यैरलङ्कृताम् ।
मुखे धूपः प्रदातव्यो घृतेनाऽऽस्यं च पूरयेत् ॥
सुवर्णशृङ्गाभरणा तथा रूप्यखुरा शुभा ।
पट्टच्छन्ना शुभा चैव दातव्या ध्यानयोगिने ॥
यस्तु दद्याच्च गां श्वेतां तस्य पुण्यफलं शृणु ।
जन्मप्रभृति यत्पापं यत्पापं मातृकं भवेत्[1] ॥
यच्च जन्मशतैस्तस्य तत्क्षणादेव नश्यति ।
गां ददाम्यहमित्येव वाचा पूज्येत सर्वशः ॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

1 I. O. thus: A. S. B. and Udaipur Ms., मातृकं पैतृकं च यत

नरकस्था विमुच्यन्ते[1] सोमलोकं व्रजन्ति ते ॥
गौरीं चैव प्रयच्छेत्तु यस्तु गां वै पयस्विनीम्[2] ।
अहोरात्रोपितश्चैव कृतशौचो नरः सदा ॥
स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां मुक्तालांगूलशोभिताम् ।
घण्टामालाकुलां चैव गन्धपुष्पैरलङ्कृताम् ॥
कृतपश्चाऽम्बरः प्रोक्तो मुखे धूपं प्रदापयेत् ।
भक्ष्यभोज्यान्नपानेन ब्राह्मणान् भोजयेच्छुभान् ॥
गां ददानीह इत्येवं वाचा पूज्येत[3] सर्वशः ।
मातृकं पैतृकं चैव यच्चाऽन्यद्दुष्कृतं कृतम् ॥
पापं च तस्य तत्सर्वं दहत्यासप्तमं कुलम् ।
वर्षकोटिसहस्रं तु पुमान् स दिवि मोदते ॥
दासीदासैरलङ्कारैः स्तूयते सर्वजन्तुभिः ।
अरोगश्चैव जायेत तेजस्वी च भवेन्नरः ॥
नीलवर्णां च गां दद्याद्दोग्ध्रीं शीलगुणान्विताम् ।
स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां मुक्तालाङ्गूलभूपिताम् ॥
पट्टच्छन्नां शुभां सौम्यां घण्टाघोपैरलङ्कृताम् ।
पञ्चरङ्गेण सूत्रेण गलवेष्टनसंयुताम् ॥
रुद्रस्य प्रमुखे देया विष्णोश्च ब्रह्मणश्च ह ।
गां ददानीह इत्येवं वाचा पूज्येत सर्वदा ॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

1 I. O., मुच्यन्ते सर्वपापेभ्यः
2 I. O., नरः शुचिः for पयस्विनीम्
3 A. S. B. and I. O., पूजेत

नरकस्थाः प्रमुच्यन्ते नीलां गां ददते तु ये ॥
वर्षकोटिसहस्राणि लोके तिष्ठति वारुणे ।
दधिक्षीरवहा नद्यो वर्त्तन्ते सर्वतः सदा ॥
घृतशैलाः प्रवर्तन्ते नवनीतस्य पर्वताः ।
कृषिभोगी वहुधनो दुर्भिक्षं न च पश्यति ॥

महाभारते

समानवत्सां कपिलां धेनुं दद्यात् पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसञ्छन्नां ब्रह्मलोके महीयते ॥

'समानवत्सां' समानवर्णवत्साम् ।

रोहिणीतुल्यवत्सां च धेनुं दद्यात्पयस्विनीम् ।
सुवृतां वस्त्रसंवीतामिन्द्रलोके महीयते ॥
समानवत्सां शवलां धेनुं दत्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतामग्निलोके[1] महीयते ॥

'शवला' कर्वुरा ।

समानवत्सां कृष्णां तु धेनुं दद्यात्पयस्विनीम् ।
वातरेणुसवर्णान्तु सवत्सां कामदोहिनीम् ॥
प्रदाय वस्त्रसंवीतां वायुलोके महीयते ॥

'वातरेणुसवर्णां' धूम्रवर्णाम्[2] ।

1 I. O., सोमलोके
2 I. O. and A. S. B., धूसरवर्णां

समानवत्सां धूम्रां तु धेनुं दत्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतां यमलोके महीयते ॥
अध्यां हेमसवर्णां च सवत्सां गां पयस्विनीम् ।
प्रदाय वस्त्रसंवीतां कौवेरं[1] लोकमश्नुते ॥

'अध्या' गौः ।

हिरण्यवर्णां पिङ्गाक्षीं सवत्सां कामदोहनाम् ।
प्रदाय वस्त्रसंवीतां कौवेरं लोकमश्नुते ॥
पलालधूमवर्णाङ्गीं सवत्सां कामदोहनाम् ।
प्रदाय वस्त्रसंवीतां पितृलोके[2] महीयते ॥

'कामदोहना' अनायासदोह्या ।

सवत्सां पीवरीं[3] दत्वा शितिकण्ठीमलंकृताम् ।
वैश्वदेवमसंबाध्यं स्थानं श्रेष्ठं प्रपद्यते ॥

'शितिकण्ठीं' कृष्णगलाम् ।

समानवत्सां गौरीं तु धेनुं दत्वा पयस्विनीम् ।
सुवस्त्रां[4] वस्त्रसंवीतां वसुलोकं समश्नुते ॥
पाण्डुकम्बलवर्णां तु सवत्सां कामदोहनाम् ।

1 I. O., वारुणं
2 I. O., यमलोके
3 I. O., पाविनीं
4 I. O., सुव्रतां

प्रदाय वस्त्रसंवीतां साध्यानां लोकमश्नुते ॥
वत्सोपपन्नां नीलाङ्गीं वस्त्रवत्ससमन्विताम् ।
गन्धर्वाप्सरसां लोकं दत्वा प्राप्नोति मानवः ॥
गोप्रदानरतो याति भित्वा जलदसञ्चयान् ।
विमानेनाऽर्कवर्णेन दिवि राज्ये विराजते ॥
तं चारुवेषाः सुश्रोण्यः सहस्रं सुरयोषितः ।
रमयन्ति नरश्रेष्ठं गोप्रदानरतं नरम् ॥

स्कन्दपुराणे

यो नरो गां प्रयच्छेत सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
हेमशृङ्गीं रौप्यखुरां दुकूलक्षौमवासिताम् ॥
शय्यास्तरणसम्पन्नां बहुपुष्पफलैर्युताम् ।
ब्राह्मणां स्तर्पयित्वा तु गन्धमाल्यैरलङ्कृतान् ॥
देवैरध्यासितां गां तु सर्वैर्हस्तद्वयेन तु ।
मृदुबन्धेन बध्नीयादन्तश्लक्ष्णेन रज्जुना ॥
कुशाः सुवर्णं बीजानि तिलाः सिद्धार्थकास्तथा ।
प्रदद्यात्तां ततोऽद्भिश्च मन्त्रेणाऽनेन सुव्रत ॥
'सर्वदेवमयीं दोग्ध्रीं सर्वलोकमयीं तथा ।
सर्वलोकनिमित्तां गां सर्वदेवनमस्कृताम् ॥
प्रयच्छामि महासत्त्वमक्षयाय शुभामि'ति ।
एवं स दत्वा तां गां तु यत्र यत्र प्रजायते ॥
तत्र तत्र गता सा तान् जन्तूंस्तारयते भयात् ।
सर्वलोकान्तरं गत्वा रमते च यथा नरः ॥

स तथा मानुषे जातो गोसहस्री महाबलः ।
रूपवान् धनवांश्चैव बहुपुत्रश्च जायते ॥

इति कपिलागोदानम् ॥

अथोभयतोमुखीदानम्

तत्र स्कन्दपुराणे

प्रसूयमानां यो गां तु दद्यादुभयतोमुखीम् ।
यथोक्तेन विधानेन स जातिस्मरतां लभेत् ॥

नन्दिपुराणे

यश्चोभयमुखीं दद्याद्गां विप्रे वेदवादिनि ।
देवाय चाऽप्यभीष्टाय स कुलान्येकविंशतिम् ॥
समुद्धृत्य नरः श्रेष्ठो नरकाद्ब्रह्मणोऽन्तिके ।
युगानि लोमतुल्यानि यदि श्रद्धापरो नरः ॥

मत्स्यपुराणे

मत्स्य उवाच

रुक्मशृङ्गीं रौप्यखुरां मुक्तालांगूलभूषिताम् ।
कांस्योपदोहनां राजन् सवत्सां द्विजपुङ्गवे ॥
प्रसूयमानां यो दद्याद्धेनुं द्रविणसंयुताम् ।
यावद्वत्सो योनिगतो यावद्गर्भं न मुञ्चति ॥

तावद्गौः पृथिवी ज्ञेया सशैलवनकानना ।

'द्रविणसंयुता'मिति दक्षिणारूपद्रविणसंयुता, 'भूरिदक्षिणे'त्यग्रेऽभिधानात् ।

ससमुद्रगुहा भूमिः सशैलवनकानना ।
चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवी नाऽत्र संशयः ॥
यावन्ति धेनुरोमाणि वत्सस्य च नराधिप ।
तावत्संख्यान् युगगणान् देवलोके महीयते ॥
पितॄन् पितामहांश्चैव तथैव प्रपितामहान् ।
उद्धरिष्यत्यसन्देहो नरकाद्भूरिदक्षिणा ॥
घृतक्षीरवहाः कुल्या दधिपायसकर्दमाः ।
यत्र यत्र गतिस्तस्य [1]भवेद्वेप्सितकामदा ॥
गोलोकः सुलभस्तस्य ब्रह्मलोकश्च पार्थिव ।

स्त्रियश्च तं चन्द्रसमानवक्त्राः
सुतप्तजाम्बूनदतुल्यरूपाः ।
महानितम्बस्तनमध्यवृत्ताः
सेवन्त्यजस्रं नलिनाभनेत्राः[2] ॥

[आत्मविक्रयतुल्यास्ताः शाश्वतीर्वृद्धकौशिकाः ।
यो वै द्यूते धनं जित्वा गाः क्रीत्वा सम्प्रयच्छति ॥
स दिव्यमयुतं शक्रवर्षाणां फलमश्नुते ।

1 I. O., भवेदिच्छाकृता सदा
2 I. O., नालिनाभवर्णाः ; A. S. B., नलिनेभनेत्राः

अन्तर्जाता सुक्रयज्ञानलब्धाः
प्राणक्रीताः निर्जिताश्चौकजाश्च ।
कृच्छ्रोत्सृष्टाः घोषणाभ्यागताश्च
द्वारे चैते गोविशेषाः प्रशस्ताः ॥]

ब्रह्मपुराणे

गां दद्याद्वेदपूर्णाय विप्राय गृहमेधिने ।
सुवर्णालंकृतशृङ्गीं वस्त्रघण्टाविभूषिताम् ॥
प्रत्यग्रां त्रिसमृद्धां च ललाटतटदर्पणाम् ।
रजतच्छन्नचरणां मुक्तालांगूलशोभिताम् ॥
कांस्योपदोहनां तृप्तां लवणादितृणोदकैः ।

'प्रत्यग्रा' नववयस्का । 'त्रिसमृद्धा'शीलक्षीरप्रसवगुणयुक्ता । 'तृप्ता लवणादितृणोदकैः' सर्वदा लवणादिपुष्टा ।

गवां पुच्छं गृहीत्वा तु ससुवर्णेन पाणिना ॥
गृहस्थो वेदविद्विप्रो वाचयेत्तु प्रतिग्रहम् ।
भोगसौख्यप्रदा चैषा धूम्राभा पापनाशनी ॥
कृष्णा स्वर्गप्रदा ज्ञेया गौरी च कुलवर्द्धनी ।
रक्ता रूपप्रदा ज्ञेया पीता दारिद्र्यघातिनी ॥
पुत्रप्रदा कृष्णसारा नीला धर्मविवर्द्धनी ।
कपिला सर्वपापघ्नी नानावर्णा च मोक्षदा ॥

'कृष्णसारा' कृष्णश्वेतवर्णा ।

1 [ ] A. S. B. has these additional verses, which come later in other manuscripts.

तथा

पीतोदकां जग्धतृणां दुग्धदोहां निरिन्द्रियाम् ।
उन्मत्तामङ्गहीनां च मृतवत्सां महाशनाम् ॥
केशचेलपुरीषास्थिक्रव्यादां सन्धिनीं खलाम् ।
पुटधेनुं यमलसूं नित्याभिगलितस्तनीम् ॥
न दद्याद्ब्राह्मणेभ्यश्च सदोषं वृषभं तथा ॥

'दुग्धदोहां' निजस्तनपायिनीम्। 'महाशना' बहुभक्षा। 'पुटधेनुः' बालवत्सा या च गर्भिणी।

महाभारते

न कृशां पापवत्सां वा वन्ध्यां रोगान्वितां तथा।
न चोग्रां न परिश्रान्तां दद्याद्गां ब्राह्मणाय वै ॥

यमः

यो दद्याद्रूपयुक्तार्थां जीर्णां धेनुं च निष्फलाम्
तमः सम्प्रविशेद्दाता द्विजं क्लेशेन योजयन् ॥

याज्ञवल्क्यः

यथा कथञ्चिद्दत्वा गां धेनुं वाऽधेनुमेव वा ।
अरोगामपरिक्लिष्टां दाता स्वर्गे महीयते ॥

अङ्गिराः

गैरिकस्यैव दातव्या श्रोत्रियस्य विशेषतः।
सा हि तारयते पूर्वान् सप्त सप्त च सप्त च ॥

नन्दिपुराणे

अपात्रे सा तु गौर्दत्ता दातारं नरकं नयेत्।
कुलैकविंशत्या युक्तं ग्रहीतारं च पातयेत्॥
विधिना तु यदा दत्ता पात्रे धेनुः सदक्षिणा।
तदा तारयते जन्तून् कुलानामयुतैः सह[1] ॥
पात्रेष्वाध्यात्मिका मुख्या विशुद्धाश्चाऽग्निहोत्रिणः।
देवताश्च तथा मुख्या गोदाने ह्येतदुत्तमम्॥

महाभारते

वृत्तिग्लान्या सीदते चातिमात्रं
कृष्यर्थं वा होमहेतोः प्रसुत्याम्।
गुर्वर्थं वा बालसंवृद्धये वा
धेनुं दद्यादेष कालो विशिष्टः॥

'प्रसुत्यां' सोमयागे।

तथा

न वधार्थं प्रदातव्या न कीनाशे न नास्तिके।
गोजीवे न च दातव्या तथा गौः पुरुषर्षभ॥

'कीनाशो' हलवाहकः।

तथा

ददात्येतादृशानां वै नरो गाः पापकर्मणाम्।
अक्षयं नरकं याति एवमाहुर्महर्षयः॥

1 I. O., युते for सह

एकां वै दशगुर्दद्याद्दश दद्याच गोशती ।
शतं सहस्रगुर्दद्यात् सर्वं तुल्यफलं हि तत् ॥
यश्चाऽऽत्मविक्रयं कृत्वा गाः क्रीत्वा सम्प्रयच्छति ।
यावतीः स्पर्शयेद्गाः स तावच फलमश्नुते ॥

'तावत्फलं' तावद्गोरोमसम्मितं स्वर्गरूपफलम् ।

तथा

सङ्ग्रामेष्वर्जयित्वा तु यो वै गाः सम्प्रयच्छति ।
आत्मविक्रयतुल्यास्ताः शाश्वतीर्वृद्धकौशिकाः[1] ॥
यो वै द्यूते धनं जित्वा गाः क्रीत्वा सम्प्रयच्छति ।
स दिव्यमयुतं शक्रवर्षाणां फलमश्नुते ॥

अन्तर्जाताः सुक्रयज्ञानलब्धाः
प्राणक्रीता निर्जिताश्चौकजाश्च ।
कृच्छ्रोत्सृष्टाः पोषणाभ्यगताश्च
द्वारैरेतैर्गोविशेषाः प्रशस्ताः ॥

'अन्तर्जाता' गर्भिण्य इति भारतपदप्रकाशिकाकारः[2] । 'सुक्रयलब्धाः' यथामूल्यक्रयलब्धाः । 'ज्ञानलब्धाः' विद्यालब्धाः । 'प्राणक्रीताः' भृतिलब्धाः । 'निर्जिता' युद्धादिना । 'ओकजाः' गृहजाः । 'कृच्छ्रोत्सृष्टाः पोषणाभ्यागताः' व्याध्यादिकृच्छ्राक्रान्ताः सत्यः स्वामिना यास्त्यक्ताः, स्वयं च पोषणं कृत्वा लब्धाः[3] ।

1 हेमा. p. 425, वृद्धकौशिकः; Udaipur Ms. has विद्धिकैशिके
2 Note
3 Reproduced by हेमा. p. 426

तथा

नष्टा दुष्टा दुर्बला व्याधिता वा
नो दातव्या या च मूल्यरदत्तैः[1] ।
क्लेशैर्विप्रं योऽफलैः संयुनक्ति
तस्याऽवीर्याश्चाऽफलाश्चाऽपि लोकाः ॥

'मूल्यैरदत्तैः' स्वीकृतेति शेषः ।

तिस्रो[2] रात्रीस्त्वद्भिरुपोष्य भूमौ
तृप्ता गावस्तर्पितेभ्यः प्रदेयाः ।
वत्सैः पीताः सुप्रजाः सोपचारा-
स्त्र्यहं दत्त्वा गोरसैर्वर्तितव्यम् ॥

तथा

द्विजातिमभिसत्कृत्य श्वः कल्यमुपवेद्य च ।
प्रदानार्थे नियुञ्जीत रोहिणीं नियतव्रतः[3] ॥

'श्वः कल्यमुपवेद्य च' प्रातःकाल उपस्थानं कर्त्तव्यमिति ज्ञापयित्वा[4] ।

आह्वानं च प्रयुञ्जीत समङ्गे बहुले इति ।
प्रविश्य च गवां मध्यमिमां श्रुतिमुदाहरेत् ॥

1 I. O. muddles up the passage
2 हेमा. p. 455 cites the s'lokas which follow from महाभारत
3 A. S. B.
4 Reproduced by हेमा. pp. 455

'गौर्मे माता वृषभः पिता मे
दिवं शर्म मे प्रतिष्ठां प्रपद्ये ।
प्रपद्यैकां शर्वरीं मुख्यगोषु
मुनिर्वाणीमुत्सृजेद्गोप्रदाने' ॥

समतामेति वै गोभिः समसंख्यस्समव्रतः ।
एकाल्पगमनात्सद्यः कल्मषाद्विप्रमुच्यते ॥
उत्सृष्टवृषवत्सा हि प्रदेया सूर्यदर्शने ॥

'उत्सृष्टवृषवत्सा' उत्सृष्टौ त्यक्तौ वृषवत्सौ यया सा।

तथा

त्रिविधं प्रतिपत्तव्यं वक्ष्यमाणावसिष्ठवत् ।

'त्रिविधं प्रतिपत्तव्यं' वक्ष्यमाणा तु वादादिप्रकारत्रयं ? गोप्रदानप्रवृत्तेन बोद्धव्यम् ।

ऊर्जस्विन्य ऊर्जमेधाश्च यज्ञो
गर्भोऽमृतस्य प्रतिष्ठा क्षितौ ।
ऋक्सम्प्रवाहाः पुण्यभावाः
प्राजापत्याः सर्वमित्यर्थवादः ॥

'ऊर्जस्विन्यः' बलोत्साहवत्यः । 'ऊर्जमेधाः' तेजोजितप्रज्ञाः प्रकृष्टबुद्धय इति यावत् । 'यज्ञगर्भः' यज्ञस्येतदाज्यादिभिर्निष्पत्तेः । 'अमृतस्य प्रतिष्ठा' क्षीरस्य प्रतिष्ठा । स्थानम् । 'क्षितौ ऋक्सम्प्रवाहाः' ऋगिति नदीनाम । नदीवत्पृथिव्यां वहन्तीत्यर्थः । 'पुण्यभावाः' पुण्याश्रयाः[1] ।

1 Manuscripts corrupt, restored from हेमाद्रि. p. 455.

गावो ममैनः प्रणुदन्तु सौर्यः
तथा सौम्याः स्वर्गयानाय सन्तु ।
आहूता मे ददतश्चाऽऽश्रयन्तु
तया मुक्ताः सन्तु सर्वाशिषो मे[1] ॥
शेपोत्सर्गे कर्मभिर्देहमोक्षे
सरस्वत्यः श्रेयसि सम्प्रवृत्ताः ।
यूयं नित्यं पुण्यकर्मोपवत्यः
दिशध्वं मे गतिमिष्टां प्रपन्नाः ॥

'सौर्यः' सूर्यप्रसूताः । 'शेपोत्सर्गे कर्मभिः देहमोक्ष' इति कर्मनाशेन देहत्यागे सति 'शेपोत्सर्गे' जन्मान्तरे दानार्थं सन्तु इत्यर्थः । 'पुण्यकर्मोपवत्यः' सुकृतप्राप्याः ।

'या वै यूयं सोऽहमाद्यैकभावो
युष्मान् दत्वा चाहमात्यप्रदानाः ।
नमस्कृता मन एवोपपन्नाः
संरक्षध्वं सौम्यरूपोग्ररूपाः' ॥
एवं तस्याग्रे पूर्वमर्द्धं वदेद्वै
गवां दाता विधिवत् पूर्वदृष्ट्या ।
प्रतिब्रूयाच्छेपमर्धं द्विजातिः
प्रतिगृह्णन् गोप्रदाने विधिज्ञः ॥

'पूर्वमर्धं' 'या वै यूयमि'त्यादिकम् ।
'शेपमर्धं' 'नमस्कृता' इत्यादिकम् ॥

1 Manuscripts corrupt, restored from हेमाद्रि.

गां ददानीति वक्तव्यं अर्घ्यमुस्रावसु प्रदत् ।
ऊधस्या नमितव्या च वैष्णवीति च चोदनात् ॥

'अर्घ्य' अर्घार्हम् । 'उस्रावसु' गोधनम् । 'प्रदत्' प्रददत् । ऊधस्यं क्षीरम् । तद्युक्ता 'ऊधस्या' ।

नाम सङ्कीर्तयेत्तस्या यथासंख्यं यथोत्तरम् ।
फलं षट्त्रिंशदष्टौ च सहस्राणि च विंशतिः ॥

विंशतिः सहस्राणाम् ।

एवमेतान् गुणान् बुद्ध्वा गवादीनां यथाक्रमम् ।
गोप्रदाता समाप्नोति समस्तानष्टमे क्रमे ॥

'अष्टमे क्रमे' गवि दत्तायां गच्छन्त्यां अष्टमे पदे ।

गोदः शाक्ती निर्भयश्चार्घदाता
नस्योतदो वसुदाता च कामी ।
उपस्योढा[1] भारं नयंश्च विद्वान्
विख्यातास्ते वैष्णवाश्चन्द्रलोकाः ॥

'नस्योतदो' दान्तबुद्धिः । 'वसुदाता' द्रव्यदाता । 'कामी' काम्यफलवान् । 'उपस्योढा' उपस्यायाः गायत्र्या वाहयिता इत्यर्थः ।

गां वै दत्वा गोव्रती स्यात् त्रिरात्रं
निशां चैकां संवसेतेह ताभिः ।

1 A. S. B., व्याख्याताः

काम्याष्टम्यां वर्त्तितव्यं त्रिरात्रं
गवां रसैर्वा शकृता प्रस्नवैर्वा ॥

'काम्याष्टमी' रोहिणीयुक्ताऽष्टमी। 'रसैः' दध्यादिभिः। 'प्रस्नवैः' क्षीरैः।

वेदव्रती स्यात् वृषभप्रदाने
वेदावाप्तिः गोयुगस्य प्रदाने।
तस्या गवां विधिमासाद्य यज्वा
लोकानग्र्यान् विन्दते नाऽविधिज्ञः ॥

'वेदव्रती' वेदव्रतफलवान्। 'गवां यज्वा' गोप्रदाता।

कामान् सर्वान् पार्थिवानेकसंस्थान्
यो वै दद्यात् कामदुग्धां च धेनुम्।
सम्यक् तास्युः हव्यकव्यौघवत्यः
तासामुक्षमायशस्यं प्रदानम् ॥
न चाऽशिष्यायाऽव्रतायोपकुर्यात्
नाऽशान्ताय न च वक्रबुद्धये।
गुह्यो ह्ययं सर्वलोकस्य धर्मो
नेमान् धर्मान् यत्र तत्र प्रकल्पयेत्[1] ॥

इत्युभयतोमुखीदानम् ॥

1 Manuscripts corrupt: restored from हेमा. pp. 455-475, where the entire passage is reproduced intact.

७

अथ हेमगवीदानम्

तत्र देवीपुराणे

शुभां हेमगवीं गां च कारयेद्राजतान् खुरान् ।
तां वस्त्रप्रावृतां कृत्वा प्राप्नुयाल्लोकमुत्तमम् ॥
विचित्रचित्रैः पुष्पैश्च गन्धधूपनिवेदनैः ।
तथाऽक्षमानयेद्देवीं तत्रैतां गां समर्पयेत् ॥
देवि त्वदीयादादेशात्तव भक्तेषु दीयते ।
पुनस्तां विप्रराजाय दापयेच्छिवभाविने[1] ॥
अक्षय्यफलकामेन प्रायश्चित्तविशुद्धये ।
मनुना कीर्तमेतद्धि संयातेन पुरा किल[2] ॥
सप्त पूर्वान् परांस्तत्र रौद्रकिल्बिषसंस्थितान् ।
उद्धृत्य तारयेद्वत्स देवीलोकमनुत्तमम् ॥

'शुभा'शुद्धसुवर्णैस्सुघटिता । 'देवी'दुर्गा । 'शिवभाविने' शिवध्यायिने[3] ।

इति हेमगवीदानम् ॥

1 I. O., शिवभाजने

2 हेमा. p. 416 has मनुना चीर्णमेतद्वै सम्पतेयुर्नरा अधः

3 Reproduced by हेमा. p. 416

८

अथ वृषभदानम्[1]

तत्र आदित्यपुराणे

यो वै ददात्यनड्वाहं सुशीलं साधुवाहनम् ।
उभयोः पार्श्वयोर्दत्वा छत्रोपानहकम्बलम् ॥
शीलवेदाङ्गसम्पन्ने इष्टे शिष्टे द्विजे नरः ।
पुष्ये वा जन्मनक्षत्रे अयने विषुवेषु च ॥
दत्वा तस्य अनड्वाहं तस्मिन् स्थाने महामुने ।
क्षुत्पिपासार्दितस्याऽपि अग्रतः प्रतिपद्यते ॥

महाभारते[2]

युवानमिन्द्रियोपेतं शतेन सह यूथपम् ।
गवेन्द्रं ब्राह्मणेन्द्राय भूरिशृङ्गमलङ्कृतम् ॥
वृषभं ये प्रयच्छन्ति श्रोत्रियाय परन्तप ।
ऐश्वर्याण्यभिजायन्ते जायमानेष्वतः पुनः[3] ॥

'शतेन' स्त्रीगवीनामिति शेषः । 'भूरिशृङ्गं' सुवर्णशृङ्गम्[4] । 'ऐश्वर्याण्यभिजायन्ते' ऐश्वर्यार्थमिति यावत् ।

1 cf. हेमा. p. 466
2 हेमा. p. 467.
3 A. S. B. and Udaipur Ms., जायमानाः पुनः पुनः
4 हेमा. p. 467, repeats this comment.

हतिकण्ठमनड्वाहं सर्वरत्नैरलंकृतम् ।
दत्वा प्रजापतेर्लोकान् विशोकः प्रतिपद्यते[1] ॥

'हतिकण्ठं' प्रलम्बगलकम्बलम् ।

अनड्वाहं ब्राह्मणायाऽथ धुर्यं
दत्वा युवानं बलिनं विनीतम् ।
हलस्य वोढारमनन्तवीर्यं
प्राप्नोति लोकान् दशधेनुदस्य[2] ॥

इति वृषभदानम् ॥

1 Cited by दानमयूख p. 188 from महाभारत
2 Cited from आदित्यपुराण by हेमाद्रि p. 466

अथ कृष्णाजिनदानम्

तत्र विष्णुः[1]

अथ वैशाख्यां पौर्णमास्यां कृष्णमृगाजिनं सखुरं सशृङ्गं रौप्यखुरं मुक्तालांगूलभूषितं च कृत्वा आविकैर्वस्त्रैः पवित्रे च प्रसारयेत्। ततस्तिलैः प्रच्छादयेत्। सुवर्णनाभं च कुर्यात्। अहतेन वासोयुगेन प्रच्छादयेत्। सर्वरत्नगन्धैश्चाऽलङ्कुर्यात्। चतसृषु च दिक्षु चत्वारि तैजसानि पात्राणि क्षीरदधिमधुसर्पिःपूर्णानि निधायाऽऽहिताग्नये ब्राह्मणाय वासोयुगप्रच्छादिताय दद्यात्।

अत्र च गाथा भवन्ति

यस्तु कृष्णाजिनं दद्यात् सखुरं शृङ्गसंयुतम्।
तिलैः प्रच्छाद्य वासोभिः सर्वरत्नैरलङ्कृतम्॥
ससमुद्रगुहा तेन सशैलवनकानना।
चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवी नाऽत्र संशयः॥

वैशाख्यधिकारे वसिष्ठः

सुवर्णनाभं कृत्वा तु सखुरं कृष्णमार्गकम्।
तिलैः प्रच्छादयेद्यत्नात्[2] तस्य पुण्यफलं शृणु॥

1 हेमा. p. 656 ff.

2 A. S. B., यत्नात्; Udaipur Ms. reads wrongly दत्वाद

ससमुद्रगुहा तेन सशैलवनकानना।
चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवी नाऽत्र संशयः॥

विष्णुः

कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा हिरण्यं मधुसर्पिषी।
ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतम्॥

मत्स्यपुराणे[1]

मनुरुवाच

कृष्णाजिनप्रदानस्य विधिं कालं मम‌ाऽनघ।
ब्राह्मणं च समाचक्ष्व तत्र मे संशयो महान्॥

मत्स्य उवाच

वैशाखी पौर्णमासी च ग्रहणं शशिसूर्ययोः[2]।
पौर्णमासी तु या माघे आषाढी कार्तिकी तथा॥
उत्तरायणद्वादशी वा तस्यां दत्तं महाफलम्।
आहिताग्निर्द्विजो यश्च तद्देयं तस्य पार्थिव॥
यथा येन विधानेन तन्मे निगदतः शृणु।
गोमयेनोपलिप्ते तु शुचौ देशे नराधिप॥
आदावेव समास्तीर्य शोभितं वस्त्रमाविकम्।
ततः सशृङ्गं सखुरमास्तरेत् कृष्णमार्गणम्॥
कर्तव्यं रुक्मशृङ्गं तु रूप्यदन्तं तथैव च।
लांगूलं मौक्तिकैर्युक्तं तिलच्छन्नं तथैव च॥

1 दानमयू., p. 231
2 Udaipur Ms., चन्द्रसूर्ययोः-हेमाद्रि. p. 657-8

तिलैरात्मसमं कृत्वा वाससाऽऽच्छादयेद्बुधः ।
सुवर्णनाभं तत्कुर्यात् अलङ्कुर्याद्विशेषतः[1] ॥
रत्नैर्गन्धैर्यथाशक्त्या तस्य दिक्षु च विन्यसेत् ।
कांस्यपात्राणि चत्वारि दिक्षु दद्याद्यथाक्रमम् ॥
मृण्मयेषु च पात्रेषु पूर्वादिषु क्रमेण तु ।
घृतं क्षीरं दधि क्षौद्रमेवं दत्वा यथाविधि ॥
चम्पकस्य च तथा शाखां अव्रणं कुम्भमेव च ।
बाह्योपस्थानकं कृत्वा शुद्धचित्तो निवेशयेत् ॥
जीर्णवस्त्रेण पीतेन सर्वाङ्गानि च मार्जयेत् ॥

'कांस्यपात्राणी'ति । चत्वारि कांस्यपात्राणि चतसृषु दिक्षु विन्यसेत् । अन्यानि च मृण्मयानि पात्राणि घृतक्षीरदधिमधुपूर्णानि, यथाक्रमं पूर्वादिदिक्षु स्थापनीयानीत्यर्थः । 'बाह्योपस्थानकं' दानप्रदानाद्बाह्ये उप समीपे स्थापनं यस्य स तथेति कुम्भविशेषणम् । 'मार्जयेदि'ति दानानन्तरं स्नात्वेति शेषः[2] ।

धातुमयानि पात्राणि पादेऽस्य प्रदापयेत् ।
यानि काम्यानि पापानि मया लोभात्कृतानि वै ॥
लोहपात्रप्रदानेन प्रणश्यन्तु ममाऽऽशु वै ।
तिलपूर्णं तु तत्कृत्वा वामपादे निवेशयेत् ॥

1 विचक्षण इति पाठान्तरम्

2 Paraphrased by दानमयूख, p. 235., and reproduced verbatim by हेमा. p. 658, whom नीलकण्ठ cites.

यानि पापानि काम्यानि[1] कर्मोत्थानि कृतानि वै ।
कांस्यपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा ॥
मधुपूर्णं ततः कृत्वा पादे वै दक्षिणे न्यसेत् ।
परापवादपैशुन्यात् [2]पृष्ठमांसस्य भक्षणात् ॥
तत्रोत्थितं च यत्पापं ताम्रपात्रात् प्रणश्यतु ।
कन्यानृतं गवां चैव परदारप्रधर्षणम् ॥
रौप्यपात्रप्रदानाच्च क्षिप्रं नाशं प्रयातु मे ।
ऊर्द्ध्वपादे त्विमे कार्ये ताम्रस्य रजतस्य च ॥
जन्मजन्मसहस्रेण कृतं पापं कुबुद्धिना ।
सुवर्णपात्रदानात्तन्नाशयाऽऽशु जनार्दन ॥

'ऊर्द्ध्वपादे' अग्रपादयोः । एकवचनमत्राऽविवक्षितम्[3] ।

हेममुक्ताविद्रुमं च दाडिमं बीजपूरकम् ।
प्रशस्तपात्रं श्रवणे खुरे शृङ्गाटकानि वा ॥
एवं कृत्वा यथोक्तेन सर्वशाकफलानि च ।
तत्प्रतिग्रहविद्विद्वान्[4] आहिताग्निर्द्विजोत्तमः ॥
स्नातो वस्त्रयुगच्छन्नः स्वशक्त्या चाऽप्यलंकृतः ।
प्रतिग्रहश्च तस्योक्तः पुच्छदेशे महीपते ॥

1 A. S. B., यानि पापानि अकाम्यानि, which is an improvement in sense.

2 I. O., पृष्ठमांसस्य ; दानमयूख p. 236 has वृथामांस; Manu condemns वृथामांसभक्षण, (V. 34.)

3 हेमा. p. 659, repeats and expands this comment.

4 Defective in A. S B.

[तत एव समीपे तु मन्त्रमेतमुदीरयेत्।
'कृष्ण कृष्ण बलो देवः कृष्णाजिनधरस्तथा ॥
तद्दानाद्धुतपापस्य प्रीयतां मे नमो नमः।
त्रयस्त्रिंशत्पुराणानां त्वमाधारे व्यवस्थितः ॥
कृष्णोऽसि मूर्तिमन्साक्षात्कृष्णाजिन नमोऽस्तु ते'[1]।]
सुवर्णनाभिकं दद्यात् 'प्रीयतां वृषभध्वजः' ॥
अनेन विधिना दद्याद्यथावत् कृष्णमार्गणम्।
न स्पृश्यः स द्विजो राजन् चितियूपसमो हि सः ॥
दाने च श्राद्धकाले च दूरतः परिवर्जयेत्।
स्वगृहात् प्रेष्य तं चिप्रं मण्डले स्नानमाचरेत् ॥
पूर्णकुम्भेन राजेन्द्र शाखया चम्पकस्य च।
कृत्वा चाऽऽचार्यकलशं मन्त्रेणाऽनेन मूर्द्धनि ॥
'आप्यायस्व समुद्रज्येष्ठा' ऋचो जप्यास्तु षोडश।

'आप्यायस्व समेतु ते' इत्यष्टौ। 'समुद्रज्येष्ठा' इत्यष्टौ। एवं षोडश[2]।

अहते वाससी वीतः आचान्तः शुचितामियात्।
तद्वस्त्रकुम्भसहितं नीत्वा क्षेप्यं[3] चतुष्पथे ॥

'वीतः' परिहितवान्।

1 Omitted in I. O., and in हेमा. p. 659
आप्यायस्व (ऋ. सं. I. 6. 22, VI. 8. 21)

2 समुद्रज्येष्ठा" (ऋ. सं. V. 4. 13).

3 A. S. B., प्रेष्यं for क्षेप्यं

कृताऽनेन मया तुष्टिः न सा शक्याऽमरैरपि[1] ।
वक्तुं च नृपतिश्रेष्ठ तथाऽप्युद्देशतः शृणु ॥
समग्रभूमिदानस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयः[2] ।
सर्वांश्च लोकान् जयति[3] कामचारी विहङ्गमः ॥
आभूतसम्प्लवं यावत्स्वर्गं प्राप्नोत्यसंशयः ।
न पितृपुत्रमरणं वियोगं भार्यया सह ॥
धनधान्यपरित्यागं नैव चेहाऽश्नुयात्[4] क्वचित् ।
कृष्णाजिनं कृष्णमृगस्य चर्म्म
दत्वा द्विजेन्द्राय समाहिताय ।
यथोक्तमेतन्मरणं न शोचेत्
प्राप्नोत्यभीष्टं मनसः फलं तत् ॥

वैष्णवपदाधिकारे कालिकापुराणे[5]

ये च रुक्मादिपात्रे तु [6]कृत्वा वह्निं ददन्ति वै ।
तिलद्रोणसमायुक्तं वस्त्रयुग्माभिवेष्टितम् ॥
पलादूर्द्ध्वमथार्द्धं वा[7] विभवाद्धेमसंयुतम् ।
सूक्ष्मवस्त्रेण युग्मेन अन्येनाऽऽच्छादयेद्द्विजम् ॥

1 A. S. B.

2 हेमा. p. 660 and दानमयूख. p. 237 have फलं प्राप्नोति मानवः

3 *Ibid*, चरति for जयति

4 *Ibid*, न चैवेहाप्नुयात्

5 हेमा. p. 661.

6 हेमा. p. 661., हुत्वा वह्निं ददन्ति वा

7 A. S. B., विभवाद्धेमसंयुतं ; हेमा. p. 661, वित्तवान् हेमसंयुतम् ; Udaipur Ms. has विभवेद्धेमसंयुतम्

सोदकं चापरं रुक्मं सतिलं न्यस्य तत्करे।
ततः कृष्णाजिनं दद्यात्तिलद्रोणान्वितं च यत्॥
दत्वा तु भोजयेत्तत्र [1]नत्वाङ्गं च विसर्जयेत्।
अयने विषुवे चैव चन्द्रसूर्यग्रहे तथा॥
युगादौ वा प्रयच्छन्ति विधिना ये तु वै द्विजे।
तेऽपि तत्पदमासाद्य दशांशं ब्रह्म आयुषः॥
क्रीडन्ति विविधैर्भोगैः कल्परूपगुणान्विताः।
अनेन च विधानेन दशद्रोणविधायकः॥
आब्रह्माण्डभवं कालं मोदते स पुरोत्तमे।
यो घटं पयसा पूर्णं हेमपद्मनियोजितम्॥
सम्पूज्य[2] वस्त्रयुग्मेन दद्यात् सोऽपि व्रजेद्ध्रुवम्।

मरीचिः[3]

कृष्णाजिनोभयमुखीं यो दद्यादाहिताग्नये।
सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति॥

इति कृष्णाजिनदानम्॥

1 हेमा. p. 661, नत्वा चैव
2 I. O. and हेमा. p. 661 read संपूज्य; A. S. B. and Udaipur Ms. read संपूर्णं
3 cf. दानमयूख. p. 234. हेमा. p. 655.

१०

अथ भूमिदानम्

तत्र दाने बृहस्पतिः

सुवर्णं रजतं वस्त्रं मणिरत्नवसूनि च ।
सर्वमेतद्भवेद्दत्तं वसुधां यः प्रयच्छति ॥
फालकृष्टां महीं दत्वा सबीजां सस्यशालिनीम् ।
यावत् सूर्यकृता लोकास्तावत् स्वर्गे महीयते ॥
यत्किञ्चित् कुरुते पापं पुरुषो लोभमोहितः ।
तत्सर्वं भूमिदानेन क्षिप्रमेव प्रणश्यति ॥
अपि गोचर्ममात्रेण सम्यग् दत्तेन मानवः[1] ।
धौतपापो विशुद्धात्मा स्वर्गे लोके महीयते ॥
दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डान्निवर्त्तनम् ।
दश तान्येव गोचर्म ब्राह्मणेभ्यो ददाति यः ॥

विप्राय दद्यात्सुगुणान्विताय
तपोभियुक्ताय जितेन्द्रियाय ।
यावन्मही तिष्ठति सागरान्ता
तावत्तपस्तस्य भवेदतुल्यम् ॥

यथाऽप्सु पतितः शक्र तैलबिन्दुः प्रसर्पति ।
एवं भूमिकृतं दानं सस्ये सस्ये प्ररोहति ॥

1 Cited in हेमा. p. 487

शङ्ख भद्रासनं छत्रं वराः प्रावरणाः कृताः[1] ।
भूमिदानस्य पुण्यानि फलमेतत्पुरन्दर ॥
आदित्यो वरुणो विष्णुर्ब्रह्मा सोमो हुताशनः ।
शूलपाणिश्च भगवानभिनन्दति भूमिदम् ॥
सौवर्णा यत्र प्रासादाः वसोर्धारा च कामदा ।
गन्धर्वाप्सरसो यत्र तत्र गच्छन्ति भूमिदाः ॥

तथा

बहुभिर्वसुधा दत्ता राजभिः सगरादिभिः[2] ।
यस्य यस्य यदा भूमिस्तस्य तस्य तदा फलम् ॥
षडशीतिसहस्राणि योजनानां वसुन्धरा ।
दत्ता स्वल्पाऽपि देवेन्द्र सर्वकामप्रदायिनी ॥
भूमिं यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति ।
उभौ तौ पुण्यकर्माणौ नियतौ स्वर्गगामिनौ ॥
यस्तु दद्यान्महीं राजन् ब्राह्मणायाऽग्निहोत्रिणे ।
स याति परमं स्थानं गृह्णानश्च न संशयः ॥
इक्षुभिः सन्ततां भूमिं यवगोधूमशालिनीम् ।
यो ददाति सुरश्रेष्ठ पुनरावर्त्तते न सः ॥
श्रोत्रियाय कुलीनाय विनीताय तपस्विने ।
वृत्तस्थाय दरिद्राय सर्वभूतहिताय च ॥
ईदृशाय सुशुद्धाय दत्ता स्वल्पाऽपि वासव[3] ।

1 I. O., रत्नानि वरवारणाः ; A. S. B., वरादचावरवारणाः
2 पद्मपुराण, Ānandāśrama edn. p. 1310.
3 So A. S. B.

कुलानि तारयेत् वीर सप्त सप्त च सप्त च ॥
सहस्रमेव धेनूनां शतं वाऽनडुहां समम् ।
दशानडुत्समं यानं दशयानसमो हि यः ॥
दशवाजिसमा कन्या भूमिदानं च तत्समम् ।
भूमिदानात्परं नाऽस्ति विद्यादानं ततोऽधिकम् ॥

वृद्धवसिष्ठः

यत् किञ्चित् कुरुते पापं जन्मप्रभृति मानवः ।
अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन नश्यति[1] ॥
गवां शतं वृषश्चैको यत्र तिष्ठेदयन्त्रितः ।
तद्वै गोचर्ममात्रन्तु प्राहुर्वेदविदो जनाः ॥

तथा

दशहस्तेन दण्डेन दशहस्तान् समन्ततः ।
पञ्च वाऽप्याधिकं दद्यादेतद्गोचर्म चोच्यते ॥

पञ्चलाङ्गलप्रस्तावे मत्स्यपुराणे[2]

दण्डेन सप्त हस्तेन त्रिंशद्दण्डनिवर्त्तनम् ।
त्रिभागहीनं गोचर्म मानमाह प्रजापतिः[3] ॥
मानेनाऽनेन यो दद्यान्निवर्तनशतं बुधः ।
विधिनाऽनेन तस्याऽऽशु क्षीयते पापसंहतिः ॥

1 I. O., शुद्ध्यति

2 हेमा. p. 488

3 On the differences between the measurement standards of प्रजापति and मनु, see शुक्रनीतिसार (edn. Oppert) pp. 17–18

तदर्द्धमथ यो दद्यादपि गोचर्ममात्रकम्।
भवनस्थानमात्रं गां सोऽपि पापैः प्रमुच्यते॥

संवर्त्तः

सर्वेषामेव दानानामेकजन्मानुगं फलम्।
हाटकीक्षितिगौरीणां सप्तजन्मानुगं फलम्॥

प्रकरणात् 'गौर्यो' ऽत्र गावः। वेदे "मध्वः पिबन्ति गौर्यः" इति गोषु प्रयोगदर्शनात्।

तथा

अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णं
भूर्वैष्णवी सूर्यसुताश्च गावः।
तेषामनन्तं फलमश्नुवीत
यः काञ्चनं गाञ्च महीञ्च दद्यात्'॥

श्रीरामायणे विश्वरूपकपिलं प्रति

गोदानानि पवित्राणि भूमिदानानि यानि च।
सुवर्णदानानि तथा यावल्लोमानुगानि च॥

बृहस्पतिः[2]

आस्फोटयन्ति पितरः प्रवदन्ति पितामहाः।
भूमिदोऽस्मत्कुले जातः सोऽस्मान् सन्तारयिष्यति॥

1 पद्मपुराण, p 1310
2 हेमा. p. 489

नन्दिपुराणे

दत्वा तु भूमिं पुरुषः साश्रयां सस्यशालिनीम्[1] ।
सुमेध्यां रम्यसंस्थानां फलवृक्षमनोरमाम् ॥
अनूपरामनाबाधां पात्रे बहुगुणान्विते ।
अप्येकपुरुषाधारां दत्वा भूमिं महात्मने ॥
दश कल्पान्निवसति स्वर्गे विगतपातकः[2] ।

आदित्यपुराणे

यस्तु गोचर्ममात्रां वै प्रयच्छति वसुन्धराम् ।
विमुक्तिः सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥
षष्टिवर्षसहस्राणि स्वर्गे तिष्ठति भूमिदः ।
आच्छेत्ता चाऽनुमन्ता च तान्येव नरकं वसेत्[3] ॥
स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेद्वै वसुन्धराम् ।
विष्ठायां च कृमिर्भूत्वा पितृभिस्सह मज्जति[4] ॥

तथा[5]

अपि पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्णन्ति साधवः ।
पृथिवीं नान्यदिच्छन्ति पावनं ह्येतदुत्तमम् ॥

1 I. O., सस्यदायिनीम्, a variant noted in हेमा. p. 489
2 I. O., विजितपातकः
3 This verse is cited from विष्णुधर्मोत्तर by हेमा. on p. 486, and from महाभारत, on p. 490. It occurs in पद्मपुराण, p. 1310 with the variant तावद्वै नरकं वसेत्
4 पद्मपुराण p. 1310
5 The following verses are cited by हेमा. p. 478 as from महाभारत

नामाऽस्याः प्रियदत्तेति गुह्यं देव्याः सनातनम् ।
दानं वाऽप्यथवाऽदानं नामाऽस्याः परमं प्रियम् ॥
[सङ्ग्रामे वा तनुं जह्याद्दद्याद्वा पृथिवीमिमाम्[1] ।
इत्येता क्षुद्रबन्धूनां वदन्ति परमाशिषः ॥
यत्र तां दक्षिणां दद्यात् पृथिवीं पृथिवीपतिः ।
पुनश्च जननं प्राप्य स भवेत् पृथिवीपतिः ॥]
ये चाऽन्ये भूमिमिच्छेयुः कुर्युरेव न संशयः ।
रत्नोपकीर्णवसुधां यो ददाति द्विजातिषु ॥
स मुक्तः सर्वकलुषै रुद्रलोके महीयते ।
इक्षुभिः सहितां भूमिं यवगोधूमसङ्कुलाम्[2] ॥
गोष्ठमातङ्गसम्पूर्णां बहुबीजसमन्विताम् ।
निधिगर्भां दद्भूमिं सर्वरत्नपरिच्छदाम् ॥
अक्षयान् लभते लोकान् भूमिरत्नं हि तस्य तत् ।
विधूय कलुषं सर्वं विरजाः सम्मतः सताम् ॥
लोके महीयते शम्भोः यो ददाति वसुन्धराम् ।

दाने बृहस्पतिः[3]

सुवर्णदानं गोदानं भूमिदानं च वासव ।
एतत्प्रयच्छमानो हि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

1 Not found in हेमा.

2 I. O., संयुताम्

3 पद्मपुराण, p. 1310. It begins. हिरण्यवस्त्रगोदानं भूमिदानं च वासव See हेमा. ff. 481–2, which has slight variations.

महाभारते

शीतवातातपैर्युक्तां गृहभूमिं सुसंस्कृताम् ।
प्रदाय सुरलोकं स पुण्यान्तेऽपि न चाल्यते ॥
न चोपरां न निर्दग्धां भूमिं दद्यात्कथञ्चन ।
न श्मशानपरीतां च न च पापनिषेविताम् ॥

इति भूमिदानम् ॥

११

अथ सुवर्णदानम्

तत्र बृहस्पतिः[1]

गृहादिके पुण्यफलं भवेन्मूल्यानुसारतः ।
तस्मात्सर्वप्रदानानां हिरण्यमधिकं स्मृतम् ॥
यथा [2]सान्तनिकादीनां हेम्नां संपद्यते क्रिया ।
तथा न गृहदानेन हिरण्यमधिकं ततः ॥

नन्दिपुराणे[3]

कृष्णलाः पञ्च मापास्तु मापैः षोडशभिः स्मृतम् ।
सुवर्णमेकं तद्दानाद्दाता स्वर्गमवाप्नुयात् ॥
सुवर्णस्य तु शुद्धस्य सुवर्णं यः प्रयच्छति ।
सुवर्णस्य शतं तेन दत्तं भवति शाश्वतम्[4] ॥

तथा

तस्मात् सर्वात्मना पात्रे दद्यात् कनकदक्षिणाम् ।
अपात्रे पातयेद्दत्तं सुवर्णं नरकार्णवे ॥

1 हेमा. p. 545
2 A. S. B., सन्तानकादीनां
3 हेमा. p. 549
4 I. O. gives this after तथा. It is given by हेमाद्रि at the end of another passage on p. 550

प्रमादतस्तु तन्नष्टं तावन्मात्रं नियोजयेत् ।
अन्यथा स्तेययुक्तस्स्याद्धेम्न्यदत्ते विनाशिनि ॥
दानार्थमेव तत्सृष्टं ह्युत्कृष्टं स्वर्गसाधनम् ।
दानात्परं सुवर्णस्य विधिरेव न विद्यते ॥

सुवर्णमित्यनुवृत्तौ कालिकापुराणे[1]

पूतमेतत्परं पुण्यं पुरा कार्येषु नित्यशः ।
धारयन्ति यतः सर्वे मङ्गलार्थमरोगताः[2] ॥
अतः पापानि सर्वाणि पात्रेभ्यो विधिपूर्वकम् ।
दत्तं पुनाति काले च देशे च हरसन्निधौ ॥
श्रूयतां येन रामेण विधिना प्राक् तपोधन ।
प्रदत्तं काञ्चनं पूर्वं रैचीकयेन महात्मना ॥
सर्वहेममयं यज्ञमिष्ट्वा विप्राः प्रतर्पिताः ।
हैमैराभरणैः पूज्य दत्तं पलशतं तथा ॥
भूय एव तुलां तेन स्वयमारोप्य यत्नतः ।
हेम द्वितीयपार्श्वे च द्विजातिभ्यो ददौ स्वयम् ॥
भूयोऽपि तन्मयान्येव [3]पूर्णपात्राणि तेन च ।
प्रभासादिषु[4] तीर्थेषु ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा ॥
गवां च दशवर्णानां विप्रं कृत्वा पृथक् पृथक् ।

1 हेमा. p. 547
2 Udaipur Ms. reads अमलार्थं मलोक्षितां
3 हेमा. p. 547, सूर्यपात्राणि
4 Udaipur Ms. gives प्रयागादिषु as an alternative reading. See Harihara Bhaśya on पारस्करगृह्यसूत्र where the acts to be done in specific places are catalogued.

सहस्रं च गवाश्चाऽपि[1] सवत्सानां सुरूपिणाम् ॥
बध्वा कम्बलमाक्रम्य पलान्येकादशैव तु ।
एकैकस्य पृथक्त्वेन दत्तं हेम तु तेन वै ॥
कारयित्वा सुपद्मानि जातरूपमयानि च ।
भ्रमता तीर्थलिङ्गानां मूर्ध्नि दत्तानि तेन वै ॥
तन्मयाभरणैः पूज्य शतशोऽथ सहस्रशः ।
सम्पूज्य तर्पिता विप्रा भूयस्तेनैव मानद ॥
पद्माश्चैव पताकाश्च मालाश्चैव विशेषतः ।
रुद्रादीनां नियुक्तास्तु कारयित्वा गृहे गृहे ॥
उपवीतं च यष्टिश्च मेखला पादुके तथा ।
लेखनी मषिपात्रं च दत्तं विप्रेषु तेन वै ॥
यानं सोपस्करं[2] कृत्स्नमासनं धाम तन्मयम् ।
द्विजेभ्यश्च प्रदत्तानि कारयित्वा सहस्रशः ॥
ग्रहाणां देवतानां च कृत्वा रूपाणि भूरिशः[3] ।
न्यस्तानि विधिवद् पूज्य द्विजानां चैव मन्दिरे ॥
काञ्चनीं रोदसीं[4] सृष्ट्वा नगोदधिसमन्विताम् ।
पुण्यौषधिवनैर्युक्तां ददौ विप्रेभ्य एव सः ॥
एवमाद्यैरनेकैश्च प्रकारैः कनकं पुरा ।
पापापनुत्तये दत्तं पात्रमासाद्य भूयसः ॥

1 हेमा. p. 547., सहस्रं च सहस्रं च
2 हेमा. p. 548, भानुसोपस्करं
3 Manuscripts read भूयशः
4 I. O., रौरवीं

आदित्यपुराणे[1]

आदित्योदयसम्प्राप्तौ विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ।
ददाति काञ्चनं यो वै दुःस्वप्नं प्रतिहन्ति सः ॥
ददात्युदितमात्रे यः तस्य पापं विलीयते ।
मध्याह्ने ददते रुक्मं हन्ति पापमनागतम् ॥
ददाति पश्चिमां सन्ध्यां यः सुवर्णं धृतव्रतः ।
ब्रह्मवाय्वग्निसोमानां सालोक्यमुपयाति सः ॥
सुवर्णमक्षयान् दत्वा लोकांश्चाऽऽप्नोति पुष्कलान् ।
यस्तु सञ्जनयत्यग्निं[2] आदित्योदयनं प्रति ॥
दद्याद्वै व्रतमुद्दिश्य सर्वान् कामान् समश्नुते ।
यं देवमर्चयेत्तेन यस्य चैव प्रयच्छति ॥
तस्य लोके निवसति नित्यं चैव ददाति यः ॥

महाभारते[3]

पिण्डदानपरितुष्टस्वप्नदृष्टपितृदत्तोपदेशकथने युधिष्ठिरं प्रति भीष्मवाक्यानि—

वेदोपनिषदे चैव सर्वकर्मसु दक्षिणा ।
सर्वक्रतुषु चोद्दिष्टा भूमिर्गावोऽथ काञ्चनम् ॥
ततः श्रुतिस्तु परमा सुवर्णं दक्षिणेति वै ।

1 हेमा. p. 551
2 हेमा. p. 552 संज्वलयित्वाग्निं
3 हेमा. p. 548 reproduces the whole passage with this introduction.

तदिदं सम्यगारब्धं त्वयाऽद्य भरतर्षभ ॥
किन्तु भूमेर्गवां चाऽर्थे सुवर्णं दीयतामिति ।
एवं वयं च धर्मज्ञ सर्वे चाऽस्मत्पितामहाः ॥
तारिता[1] वै तरिष्यन्ति पावनं परमं हि तत् ।
दश पूर्वान् दशैवाऽन्यान् तथा सन्तारयन्ति ते ॥
सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति एवं मां पितरोऽब्रुवन् ॥

श्रीरामायणे

रामं प्रति वसिष्ठवाक्यानि[2]—

सर्वरत्नानि निर्मन्थ्य तेजोराशिसमन्वितम् ।
सुवर्णमेभ्यो विप्रेन्द्र रत्नं परममुत्तमम् ॥
एतस्मात्कारणादेव गन्धर्वोरगराक्षसाः ।
मनुष्याश्च पिशाचाश्च प्रयता धारयन्ति तत् ॥
मुकुटै रत्नसंयुक्तैरलङ्कारैः पृथग्विधैः ।
सुवर्णे विधृते तत्र विराजन्ते भृगूत्तम ॥
तस्मात्सर्वपवित्रेभ्यः पवित्रं परमं स्मृतम् ।
पृथिवीं गाश्च दत्वेह तथाऽन्यदपि किञ्चन ॥
विशिष्यते सुवर्णस्य दानं परमकं विभो ।
अक्षयं पावनं चैव सुवर्णं मम रज्यते ॥
प्रयच्छेद्द्विजमुख्येभ्यः पावनं ह्येतदुत्तमम् ।
सुवर्णमेव सर्वत्र दक्षिणासु विधीयते ॥

1 Udaipur Ms. and A. S. B., तारितैव भविष्यन्ति
2 हेमा. p. 548

सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति सर्वदास्ते भवन्त्यतः ।
अग्निर्वै देवताः सर्वाः सुवर्णं च तदात्मकम् ॥
तस्मात्सुवर्णं ददता दत्ताः स्युः सर्वदेवताः ॥

इति सुवर्णदानम् ॥

अथ विद्यादानम्

तत्र आदित्यपुराणे[1]

त्रीणि तुल्यप्रदानानि त्रीणि तुल्यफलानि च
सर्वकामदुघा धेनुर्गावः पृथ्वी सरस्वती ॥

तथा

सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते ।
कार्यं तु गोमहीवासस्तिलकाञ्चनसर्पिषाम्[2] ॥

'ब्रह्मदानं' वेददानम् ।

याज्ञवल्क्यः

सर्वधर्ममयं[3] ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः ।
तद्ददत् समवाप्नोति ब्रह्मलोकमविच्युतः ॥

'प्रदानेभ्यः' अल्पेभ्य इति शेषः ।

1 हेमा. p. 493
2 हेमा. p. 498, A. S. B. and Udaipur Ms. so attribute this śloka, which is found also in मनुस्मृति, IV, 233.
3 हेमा. p. 498 सर्वधर्ममयं; Udaipur Ms. has सर्वज्ञानमयं

यमः[1]

य इमां पृथिवीं दद्यात्सर्वकामोपशोभिताम् ।
दद्याच्छास्त्रञ्च विप्राणां तद्वचैतानि तत्समम् ॥

'तत्' सर्वरत्नोपशोभितपृथिवीदानम् । 'एतानि' पूर्वोक्तानि दानानि तदुभयं विद्यादानसमम्[2] ।

देवीपुराणे[3]

विद्यादानं प्रवक्ष्यामि येन तुष्यन्ति मातरः ।
लिख्यते दीयते येन विधिना तच्छृणुष्व मे ॥
सिद्धान्तमोक्षशास्त्राणि वेदाः स्वर्गादिसाधकाः ।
वेदाङ्गानीतिहासाश्च देया धर्मविवृद्धये[4] ॥
गारुडं बालतन्त्रं च भूततन्त्राणि भैरव ।
शास्त्राणां पठनाद्दानान्मातरः फलदा नृणाम् ॥
ज्योतिषं वैद्यशास्त्रं च कलाः काव्यं शुभागमः ।
दानादारोग्यमाप्नोति गान्धर्वं लभते [5]फलम् ॥
विद्यया वर्तते लोको धर्माधर्मं च विन्दति ।
तस्माद्विद्या सदा देया दृष्टादृष्टफलार्थिभिः ॥

तथा[6]

शृण्वतां जायते भक्तिस्ततो गुरुमुपासते ।

1 हेमा. p. 507
2 हेमा. p. 507 reproduces the prose comment
3 हेमा. pp. 521
4 हेमा. p. 495
5 हेमा. p. 495, पदम्
6 हेमा. p. 521

सर्वविद्यागमा भक्तिः विद्यायुक्ताश्रिता नृप ॥
विद्याविवेकबोधेन शुभाशुभविचारणात्[1] ।
विन्दते सर्वकामांश्च तस्माद्विद्या परा मता ॥
विद्यादानात्परं दानं न भूतं न भविष्यति[2] ।
येन दत्तेन चाऽऽप्नोति शिवं परमकारणम् ॥
श्रीताडपत्रके सश्रे समे पत्रसुसञ्चिते[3] ।
विचित्रकम्बिकापार्श्वे चर्मणा सम्पुटीकृते ॥
रक्तेन वाऽथ कृष्णेन मृदुना रञ्जितेन वा ।
दृढसूत्रनिबद्धेन[4] एवं चैव कृतेन वै ॥
यस्तु द्वादशसाहस्रीं संहितामुपलेखयेत् ।
ददाति चाऽभियुक्ताय स याति परमां गतिम् ॥
पूर्वोत्तरे प्लवे देशे सर्वबाधाविवर्जिते ।
गोमयेन शुभेनैव कुर्यान्मण्डलकं बुधः ॥
चतुर्हस्तप्रमाणेन शुभं च चतुरस्रकम् ।
तस्य मध्ये लिखेत्पद्मं सितरक्तासितादिभिः ॥
सर्वर्तुकमलैः पुष्पैर्भूषयेत्सर्वतो दिशम् ।
वितानं दापयेन्मूर्ध्नि शुभं चित्रविचित्रितम् ॥
पार्श्वतः सितवस्त्रैस्तु सम्यक् शोभां प्रकल्पयेत् ।

1 हेमा. p. 414
2 *Ibid*, त्रैलोक्येऽपि न विद्यते
3 Udaipur Ms. reads wrongly: श्रीतालीपत्रकेशंच; corr by हेमा. p. 524
4 A. S. B. and I. O., एवं विधिकृतेन वै

चन्द्रकैरर्द्धचन्द्रैश्च[1] दर्पणैश्चाऽमरैस्तथा ॥
घण्टाकिङ्किणिशब्दैश्च सर्वतश्चोपकल्पयेत् ।
तस्य मध्ये न्यसेद्यन्त्रं नागदन्तमयं शुभम् ॥
अधः किञ्चिन्निबद्धन्तु ऊर्ध्वतोऽपि सुसंयुतम् ।
शोभितं दृढबद्धेन बद्धं सूत्रेण बुद्धिमान् ॥
तस्योर्ध्वं विन्यसेद्विद्वान् पुस्तकं लिखितं शुभम् ।
आलेख्यमपि तत्रैव पूजयेद्विधिना ततः ॥
निरुदकैस्तथापुष्पैः कृमिकीटविवर्जितैः ।
चन्दनेन सदर्पेण भस्मना च विधूतये ॥

'सदर्पेण' मृगमदसहितेन ।

धूपश्च गुग्गुलुर्देयस्तुरुष्कागुरुमिश्रितः ।
दीपमाला तथा चाऽग्रे नैवेद्यं विविधं पुनः ॥
खाद्यं पेयं सितं लेह्यं चोष्यं च विनिवेदयेत् ।
पूजयेच्च दिशां पालान् लोकपालान् यथाक्रमम् ॥
कन्याः स्त्रियश्च सम्पूज्य मातरः कल्पयेच्च ताः ।
पुस्तकं देवदेवीं च विप्राणां दक्षिणास्तथा ॥
स्वशक्त्या चैव दातव्या नृपपौरांश्च पूजयेत् ।
तथा सम्पूजयेद्वत्स लेखकं शास्त्रपारगम्[2] ॥
छन्दोलक्षणतत्त्वज्ञं सत्कविं मधुरस्वरम् ।
प्रणष्टं यः स्मरेद्ग्रन्थं श्रेष्ठं पुस्तकलेखनात्[3] ॥

1 A. S. B. and Udaipur Ms., कन्दुकैः
2 I. O., पाठकम्
3 A. S. B., लेखने

नातिसन्ततविच्छिन्नैः नाऽश्लक्ष्णैश्चाऽप्यकर्कशैः ।
नन्दिनागरकैर्वर्णैर्लेखयेच्छिवपुस्तकम्[1] ॥
प्रारम्भे[2] पञ्च वै श्लोकान् पुनः शान्तिं तु कारयेत्
रात्रौ जागरणं कुर्यात्सर्वप्रेक्षां[3] प्रकल्पयेत् ॥
नटचारणनग्नैश्च देव्याः कथनसम्भवैः ।

'सर्वप्रेक्षां' सर्वप्रकारप्रेक्षणकम् ।

प्रत्यूषे पूजयेल्लोकान् ततः सर्वान् विसर्जयेत् ।
एकान्ते [4]सुमनस्केन विशुद्धेन दिने दिने ॥
निष्पाद्य विधिनाऽनेन स्वर्क्षे च शुभवासरे ।

'स्वर्क्षे' शुभनक्षत्रे ।

ततः पूर्वविधानेन पुनः पूजां प्रकल्पयेत् ॥
तथा विद्याविमानन्तु सप्त पञ्चविभूषितम्[5]
विचित्रवस्त्रशोभाढ्यं शुभलक्षणलक्षितम् ।
कारयेत्सर्वतोभद्रं किङ्किणीरवकान्वितम् ।
दर्पणैरर्द्धचन्द्रैश्च घंटाचामरमण्डितम् ॥
तस्मिन् धूपं समुत्क्षिप्य सुगन्धं चन्दनागुरुम् ।
तुरुष्कं गुग्गुलं चैव शर्करामधुमिश्रितम् ॥

1 Note.
2 हेमा. p. 526, प्रारभ्य
3 I. O., सर्वप्रेक्षे
4 A. S. B., सुमनस्केन ; Udaipur Ms. has पुनः केन
5 हेमा. p. 526, सप्तपञ्चविभूमिकम्

पूजयेत् पूर्ववत् सर्वान् कन्यास्त्रीद्विजदुःखितान् ।
तथा तत्पुस्तकं वत्स विन्यसेद्विधिपूर्वकम् ॥
एवं कृत्वा तथा विद्याः प्रीयन्तां मातरो मम ।
[यस्यैव सक्तं तच्छास्त्रं तं पुस्तं परिकल्पयेत्[1] ॥

'यस्यैव सक्तं' यस्यैव देवस्य सक्तं सम्बन्धि । 'तत् पुस्तं' पुस्तकम् । 'तं' देवम् । 'परिकल्पयेत्' भावयेदित्यर्थः ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन विद्या देया सदा नरैः ।
तथा तपस्विनः पूज्याः सर्वशास्त्रार्थपारगाः ॥
शिवव्रतचरा मुख्याः विष्णुधर्मपरायणाः ।
देवीव्रतसमापुष्टा देवीभक्ता जनाश्च ये ॥
महता जनसङ्घेन रथस्थं दृढवाहनैः ।
युवभिश्चाऽपि तद्देयं[2] यस्य देवस्य चाऽऽगमः ॥
सामान्यं शिवतीर्थेषु मातॄणां भवनेषु च ।
तस्मिन् पूजां तथा कृत्वा देवदेवस्य शूलिनः ॥
समर्चयेत् प्रणम्येशं प्रीयन्तां मातरो मम ।
सदाध्ययनयुक्ताय विद्यादानरताय च ॥
विद्यासङ्ग्रहयुक्ताय कृतशास्त्रश्रमाय च ।
तेनैव वर्तते यस्तु तस्य तं विनिवेदयेत् ॥
जगद्धिताय वै शान्तिं सन्ध्यायां वाचयेत्तथा ।
तेन तोयेन दातारं मूर्ध्नि सम्यक् निषेचयेत् ॥

1 [ ] Lacuna in Udaipur Ms. supplied by I. O. and A. S. B.

2 देया. p. 527, चाऽभितो नेयं

शिवं वन्देत् ततः शब्दं उच्चार्य जपतस्तथा ।
एवंकृते महाशान्तिर्देशस्य नगरस्य च ॥
जायते नाऽत्र सन्देहः सर्वबाधाः शमन्ति च ।
अनेन विधिना यस्तु विद्यादानं प्रयच्छति ॥
स भवेत् सर्वलोकानां दर्शनादघनाशनः ।
मृतोऽपि गच्छति स्थानं ब्रह्मविष्णुनिषेवितम् ॥
सप्त पूर्वान् परानन्त्यान् आत्मनः सप्त एव च ।
उद्धृत्य पापसलिलात् विष्णुलोके महीयते ॥
यावन्ति पत्रसंस्थानि अक्षराणि भवन्ति च ।
तावत् स विष्णुलोकेषु क्रीडते विविधैः सुखैः ॥
ततः क्षितिं समायातो देव्यां भक्तिपरो भवेत् ।
समस्तभोगसम्पन्नो विदुषां जायते कुले ॥
विद्यादानप्रदानेन योगशास्त्रं वदेदिति ।
आत्मवित्तानुरूपेण यः प्रयच्छति मानवः ॥
असाध्यं फलमाप्नोति आद्यतुल्यं न संशयः ।
स्त्री चैवाऽनेन विधिना विद्यादानफलं लभेत् ॥
भर्त्रा चैवाऽभ्यनुज्ञाता विधवा तमनुव्रजेत् ।
विद्यार्थिने सदा दद्यात् वस्त्रमभ्यङ्गभोजनम् ॥
छत्रिकामुदकं दीपं तस्मात्तेन विना न हि ।
लेखनीखटनं तीक्ष्णं मषीपात्रं च लेखनीम् ॥
दत्वा तु लभते वत्स विद्यादानमनुत्तमम् ।
पुस्तकास्तरणं दत्वा सुप्रमाणं सुशोभनम् ॥
विद्यादानमवाप्नोति तत्र रक्ष्यन्तु बुद्धिमान् ।

यन्त्रं रक्षासनं चैव दण्डासनमथाऽपि वा ॥
विद्यादानं सुशीलाय दत्तं भवति राज्यदम् ।
अञ्जनं नेत्रपादानां दत्तं विद्यापरायणे ॥
भूमिर्गृहं च क्षेत्रं च स्वर्गराज्यफलप्रदम् ।
यस्य भूम्यां स्थितो नित्यं विद्यादानं प्रवर्तते ॥
तस्याऽपि भवति स्वर्गः तत्प्रसादात् नराधिप] ।
इहैव कीर्तिमाप्नोति मृतो याति परां गतिम् ॥
यस्तु देव्या गृहे नित्यं विद्यादानं प्रवर्तते ।
स भवेत्सर्वलोकानां पूज्यः पूज्यपदं व्रजेत् ॥

महाभारते[1]

यो ब्रूयाचाऽपि शिष्याय धर्म्यां ब्राह्मीं सरस्वतीम् ।
पृथिवीगोप्रदानाभ्यां तुल्यं स फलमश्नुते ॥

'ब्राह्मी' वेदार्थानुगा ।

अधीत्यापि यो वेदान् न्यायविद्भ्यः प्रयच्छति ।
गुरुकर्मप्रशस्तोऽयं सोऽपि स्वर्गे महीयते ॥

नन्दिपुराणे[2]

शास्त्रे यस्माज्जगत्सर्वं संश्रितं च शुभाशुभम् ।
तस्माच्छास्त्रं प्रयत्नेन दातव्यं शुभकर्मणा ॥
विद्याश्चतुर्दश प्रोक्ताः क्रमेण तु यथास्थिति ।

1 Not specified by A. S. B ; cf. हेमा. pp. 499 ff.
2 cf. हेमा. pp. 495. ff.

पडङ्गा वेदाश्चत्वारो धर्मशास्त्रं पुरातनम् ॥
मीमांसा तर्कमपि च एता विद्याः प्रकीर्तिताः ।

'पुरातनं' पुराणम् ।

आसामेवान्तरोत्पन्नाः परा विद्याः सहस्रशः ।
आयुर्वेदः सस्यवेदो वर्गभेदः प्रकीर्तितः ॥

'सस्यवेदः' कृपिशास्त्रम् ।

सर्वोत्तरा चाऽऽत्मविद्या संसारभयनाशिनी ।
सर्वदुःखान्तकरणी सर्वपापविनाशनी ।
एता विद्याः समाख्याता वहुभेदोपभेदजाः ॥
कलाविद्यास्तथा चाऽन्याः शिल्पविद्यास्तथा पराः

'शिल्पविद्या' प्रतिमादिनिर्माणशास्त्रम्[1] ।

सर्वा एव महाभागाः सर्वाः सर्वार्थसाधिकाः ।
स्थिताश्च तारतम्येन विशिष्टफलसाधिकाः ॥
आत्मविद्या प्रधाना तु तथाऽऽयुर्वेदसंज्ञिता[2] ।
धर्माधर्मप्रणयिनीः कलाः शिल्पादिसाधिकाः ॥
सस्यविद्या च वितता एता विद्या महाफलाः ।
धर्माधर्मप्रणयिनी धर्माधर्मप्रसाधिका ॥
ययैको जीवति प्राणी कयाऽपि किल कुत्रचित् ।

1 Reproduced by हेमा. p. 496

2 हेमा. p. 496, संहिता

अप्रधानाऽपि सा विद्या कुलानां शतमुद्धरेत् ॥

'अप्रधाना' अवान्तरविद्या[1] ।

याऽपि साऽप्यवबोधत्वात् विद्या वै यत्र कुत्रचित् ।
प्रयास्यत्यक्षयांल्लोकान् विधिना वाऽविधानतः ॥

'अवबोधत्वात्' अवबोधहेतुत्वात् । 'प्रयास्यती'त्यन्तर्भावितो ण्यर्थः । तेन प्रापयिष्यतीत्यर्थः[2] ।

शिल्पविद्यां नरो दत्वा याति वै ब्रह्मणोऽन्तिकम् ।
कलाविद्यां नरो दत्वा वैष्णवं लोकमश्नुते ॥
कल्पमेकं न सन्देहः [3]स्वर्गभोगसमन्वितः ।
सस्यविद्यां नरो दत्वा तृप्तिमान् कामसंयुतः ॥
प्रजापतिपुरं गच्छेन्नरकात्तारयेत् पितॄन् ।
आयुर्वेदं नरो दत्वा लोकानाप्नोति निर्मलान् ॥
आयुर्लोके[4] दिव्यकामान् दिव्यं मन्वन्तरं नरः ।
तर्कविद्यां नरो दत्वा वारुणं लोकमाप्नुयात् ॥
मीमांसां तु बुधे दत्वा शास्त्रमिन्द्रपुरे[5] वसेत् ।
धर्मशास्त्रं नरो दत्वा स्वर्गलोके महीयते ॥
दश मन्वन्तरान् मर्त्यः तारयेन्नरकात् पितॄन् ।
वेदविद्यां नरो दत्वा स्वर्गे कल्पत्रयं वसेत् ॥

1 Reproduced by हेमा. p. 496
2 *Ibid,*
3 A. S. B., स्वर्गभोग्य
4 A. S. B. and हेमा. p. 497, अश्विनोर्दिव्यकामायान्
5 हेमा. p. 497, इन्द्रपुरे

आत्मविद्यां नरो दद्यात्तस्य संख्या न विद्यते ।
पुण्यस्य गदितुं सम्यगपि वर्षशतायुतैः ॥

एतावच्छक्यते वक्तुं यत् कल्पायुतमुत्तमम् ।
सत्यलोके वसेन्मर्त्यो यत्र ब्रह्मा वसेत्प्रभुः ॥

अप्येकं नीरुजीकृत्य जन्तुं यादृशतादृशम् ।
आयुर्वेदप्रभावेण किं न दत्तं भवेद्भुवि ॥

सस्यवेदप्रदानेन सम्पन्नाः सस्यशालयः ।
किं नाम न कृतं तत्र पुण्यं भवति शाश्वतम् ॥

मीमांसाशास्त्रमाहात्म्याद्बुध्वा वै वेदनिर्णयम् ।
किं न नाम शुभं दातुर्यज्ञकर्मप्रवर्त्तनात् ॥

आत्मविद्या च पौराणी धर्मशास्त्रात्मिका च या ।
एता विद्यास्त्रयो मुख्याः सर्वदानक्रियाफलैः ॥

धर्मशास्त्रं नरो बुध्वा यत्किञ्चिद्धर्ममाश्रयेत् ।
तस्य धर्मं शतगुणं धर्मशास्त्रप्रदस्य च ॥

पुराणाख्यानविद्वांसः पितृदेवार्चने रताः ।
लोकान् सर्वान् कामपूर्णान् यान्ति सर्वशुभोदयान् ॥

पुराणविद्यादातारस्त्वनन्तफलभागिनः ।
आत्मविद्याप्रदातारो नरा भाग्यसमाश्रयाः ॥

न पुनर्योनिनिरयं प्रविशन्ति दुरत्ययम् ।
उत्तीर्णाः सर्वपापेभ्यः स पुत्रपशुबान्धवाः ॥

मुच्यन्ते निरयैर्घोरैरसंख्यैर्यातनात्मकैः ।

तथा

श्लोकं प्रहेलिकां गाथामथाऽन्यद्वा सुभाषितम् ।

दत्त्वा प्रीतिकरं याति लोकमप्सरसां शुभम् ॥

तथा[1]

यदेतत् पुण्यमाख्यातं विद्यादानस्य साम्प्रतम् ।
देशकालविधिश्रद्धापात्रयोगात्तथा बुधः ॥
प्राप्नोति कोटिगुणितं फलं विद्याप्रदानतः ।
यस्तु पुण्यप्रदो मर्त्यो जिगीषुः कीर्तिसाधकः[2] ॥
स विधानेन वै दद्याद्विद्यां विविधकामदाम् ।
एवं विद्याप्रदानं वै सर्वकामगुणान्वितम् ॥
यतेत काले पात्रे च रहस्यं चैतदुत्तमम् ।
उद्दिश्य देवतां दत्तं प्रदानं यत्र कुत्रचित् ॥
तस्याऽसमाप्तपुण्यस्य केन पुण्यं निरुध्यते ।
गुरुमाराध्य यत्नेन विद्याव्याख्यानपारगम् ॥
शक्त्या भक्त्या प्रणामेन धनैः सर्वगणैस्तथा[3] ।

['गुरुमाराध्य'विद्या दातव्येति तात्पर्यार्थः[4] ।

यथा घटप्रतिच्छन्ना रत्नराजमहाप्रभाः ॥
अकिञ्चित्करतां प्राप्तास्तद्वद्विद्याश्चतुर्दश ।
विना तु गुरुणा सम्यक् बोधकेन विपश्चिता ॥
नैव विद्याफलप्राप्तिः गुरुं तस्मात्प्रसाधयेत् ।
सुधांशोर्भूपर्णैर्नित्यं यथा देवं पिनाकिनम् ॥

1 हेमा. p. 528
2 I. O., कीर्तिनाढ्य यः
3 हेमा. p. 528, विद्यादानं समारभेत्
4 [ ] omitted by हेमा. p. 528

यो गुरून् पूजयेन्नित्यं स्थितं वा प्रस्थितं च वा।
तत्प्रसादेन वै यस्मात् प्राप्नुते सर्वसम्पदः॥

तस्माद्गुरुं प्रयत्नेन महादेववदर्चयेत्।
भक्त्या प्रीत्या प्रयत्नेन श्रद्धया च सदैव तु॥

एष माता पिता ह्येष एष बन्धुश्च बान्धवः।
एष चिन्तामणिः स्फीतः एष एव च मे सुहृत्॥

एवं श्रद्धापरो नित्यः गुरुमाराधयेद्बुधः।
अज्ञानदुःखशमनं नरकोद्धरणं तथा॥

कुतो माता पिता वाऽपि बान्धवो वा महागुणः।
तादृगभ्युदयं कुर्याद्यत् कुर्याच्च गुरुर्महत्॥

कोऽन्यो ह्यज्ञानदुःखौघादुद्धरेद्भवबन्धनात्।
सम्यक् शास्त्रार्थबोद्धारं महादेववदर्चयेत्॥

वस्तुमात्रेण यो ज्ञानं शास्त्ररूपमुपन्यसेत्।
स तावच्छिववत्पूज्यो भक्त्या भवभयापहः॥

यस्तु शास्त्रविवक्षार्थं विशेषार्थं प्रबोधयेत्।
पदवाक्यार्थबोधेन सम्यक्शास्त्रप्रवर्त्तनम्॥

'शास्त्रविवक्षार्थः' शास्त्रतात्पर्यविषयः।

पूर्वोत्तरार्थसङ्गत्या समुदायार्थनिश्चयैः।
सुशास्त्राभिमता वाचः सम्यग्यो वेत्ति तत्वतः॥

स तु साक्षान्महाबुद्धिः शङ्करो भगवानिह।
तं भजेत्सर्वभावेन भक्तियोगेन सर्वदा॥

आदित्येन विना यद्वज्जगदन्धं विभाव्यते।
गुरुवाक्यैर्विना सर्वं तथैव हि तमोमयम्॥

तस्माद्यथा महादेवं तद्वदेव गुरुं सदा।
यः पश्यति स पुरुषः सर्वधर्मानवाप्नुयात्॥]
विद्या च मुख्यं दानानां गुरुं तस्य विधिं बुधः।
श्रद्धा विधेया[1] विधिवच्छ्रद्धया भावितात्मना॥
सगोत्रेभ्यस्तु[2] तां दद्याद्विशेषाद्गुणशालिषु।
उपयोग्यन्तु यद्यस्य तत्तस्य प्रतिपादयेत्॥
सुरालयेषु सिद्धेषु यथा विभवविस्तरैः।
दातव्यास्तु प्रयत्नेन महापुण्यफलार्थिभिः॥
शुभे नक्षत्रदिवसे शुभे चाऽपि दिनग्रहे।
लेखयेत्पूज्य देवेशान् रुद्रब्रह्मजनार्दनान्॥
पूर्वदिग्वदनो भूत्वा लिपिज्ञो लेखकोत्तमः।
निरोधो हस्तबाह्वोश्च मषीपात्रावधारणा[3]॥
एकान्तस्योपकरणं यस्याऽसौ लेखकोत्तमः।
विद्याधारं प्रकुर्वीत हेमरत्नमयं शुभम्॥
नागदन्तमयं वाऽपि शुभदारुमयं तथा।
मनोज्ञमगुरुं रम्यं श्लक्ष्णचूर्णप्रयोगजम्॥
सत्काचवस्त्रसंयुक्तं [4]विकासेन समन्वितम्।

'नागदन्तमयं' हस्तिदन्तनिर्मितम्।

तत्र विद्यां विनिहितां कुर्यात्पुस्तकसंस्थिताम्॥

1 हेमा. p. 528, श्रुत्वा विद्यां च विधिवत्
2 *Ibid*, सत्पात्रेभ्यः
3 *Ibid*, निरोधितहस्तबाहुश्च मषीपात्रावधारणात्
4 *Ibid*, सद्घोचपत्रसंयुक्तम्

कुर्याच्च पुस्तकं तस्य लिखेदङ्कुलविस्तृतम् ।
सूक्ष्माक्षरं च रम्यं च कृष्णमेचकितं तु वा ॥
अथवा रक्तपद्माभं मेचकालङ्कृतं शुभम् ।
कार्पाससूत्रग्रथितं नानागन्धाधिवासितम् ॥

'मेचकालङ्कृतं' मयूरार्द्धचन्द्रालङ्कृतम् ।

मषीभिश्चाऽप्यनेकाभिश्चारुवर्णाभिरेव च ।
दृढस्तम्भनयुक्ताभिर्मेचकैश्चाऽप्यनेकशः ॥

'स्तम्भनं' मषीस्थैर्यहेतुः ।

लेखनीभिश्च दिव्याभिर्हेमचित्राभिरेव च ।
बहिश्च वर्णं कुर्वीत पुस्तकस्य मनोरमम् ॥
पीतरक्तकषायैर्वा सुनिबद्धं सुचित्रितम् ।
रम्यं लघु सुविस्तीर्णं [1]निःश्रान्तग्रन्थिसंयुतम् ॥
विद्याधारं ततो यन्त्रस्थापितं पूर्वपुस्तकम् ।

'पूर्वपुस्तकं' आदर्शपुस्तकम् ।

गृहे मनोरमे गुप्ते सुधालेपितभित्तिके ॥
नानारागाङ्कितोपेते सुरबिम्बमनोरमे[2] ।
धूपामोदमनोज्ञे च वितानकपरिष्कृते ॥
लेखको बुद्धिमान् स्नातः शुक्लपुष्पाम्बरोज्वलः ।
सुवर्णमुक्ताकेयूरो मुद्रिकाशोभिताङ्गुलिः ॥

1 हेमा. p. 529, निर्भ्रन्थि
2 *Ibid*, नानारागाङ्कुरोपेते शुभबिम्बमनोरमे

सुसमिद्धे मषीभाण्डे लेखनीशास्त्रसंयुते ।
प्रारभेत्तूर्यघोषेण पूज्य देवान् पितॄंस्तथा ॥
ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्याऽऽदौ [1]शास्त्रं सञ्चारयेद्बुधः ।
श्लोकपञ्चकमादौ तु दशकं वाऽपि लेखयेत् ॥
ततो नक्षत्रयोगेन द्वितीयेऽहनि तल्लिखेत् ।
तादृशेनैव विधिना पुण्याहैः शुभसंयुतैः ॥
ततः समाप्ते शास्त्रे तु पुनः[2] पुण्याहसंयुतम् ।
कुर्याच्च तदहोरात्रे पानभोजनवस्तुभिः ॥
उभयं वाऽपि तल्लेख्यं समीकुर्याच्च वाचयेत्[3] ।
ऊनाधिकैश्च संयुक्तं वर्णैर्मात्रादिभिस्तथा ॥
अनुस्वारविसर्गैश्च युक्तायुक्तैर्विचारयेत् ।
शास्त्रस्य च क्रियायुक्त्या पुनरुक्त्या च शोधयेत् ॥
ऊनार्थोक्त्याऽप्रसङ्गस्य शब्दयोग्यतया तथा ।
सूत्रान्तरानुरोधेन[4] प्रश्नोत्तरविशेषतः ॥
असूत्रत्वाच्च शास्त्रस्य समुदायार्थबोधतः[5] ।
प्रक्रान्तसूचनोद्देशैर्गदितश्चोदितैरपि ॥
बह्वर्थानां च शब्दानां योग्यासत्तिं परीक्ष्य तु ।

1 *Ibid*, शास्त्रं च श्रावयेत्
2 I. O., गुरुः for पुनः
3 हेमा. p. 530, वाचकम्
4 हेमा. p. 530, सूत्रान्तरार्थबोधेन
5 A. S. B. and हेमा. p. 530, असूत्रत्वाच्च शास्त्रस्य समुदायार्थबोधतः; Udaipur Ms., has सूत्रत्वाच्चशास्त्रस्य समुदायोऽनुरोधतः

सर्वशास्त्रानुरोधेन कारणाद्यैरविप्लुतैः' ॥
क्वचिच्छन्दविवक्षैश्च प्रकृतार्थं निरूपयेत् ।
छन्दसां वाऽपि बुध्येत वृत्तसंयोगमीप्सितम् ॥
एवं विद्यान्तु मेधावी शास्त्रं सत्कृत्य कृत्स्नशः ।
प्रदद्याद्विभवैर्दिव्यैः सुरायतनवेश्मसु ॥
व्यक्तदेशलिपिन्यासं मुख्यं नागरमुच्यते ।

'व्यक्तदेशलिपिन्यासं' व्यक्ता तद्देशानुसारिणी लिपिर्यत्र न्यासेऽक्षरनिर्माणे स तथा ।

आरोप्य याने रत्नाढ्ये शुभवस्त्रपरिष्कृते ॥
घण्टाचामरशोभाढ्यं रत्नदण्डातपत्रिणि ।
गजवाजिरथच्छायामहाशोभासमन्वितम् ॥
नृत्यगीतनिनादेन नानावाद्यरवेण च ।
मङ्गलैर्वेदघोषैश्च देवाय विनिवेदयेत् ॥
नानापुष्पोपहारैश्च सम्पूज्य तु दिवौकसः ।
दत्वा च पुस्तकं तत्र पितॄणां धर्ममुद्दिशेत् ॥
बान्धवानां च हृद्यानां अनन्तं फलमश्नुते ।
ततो दत्वा विधानेन तां विद्यां शिवमन्दिरे ॥
ततश्च भोजयेद्विप्रान् रुद्रभक्तांश्च मानवान् ।
यथाशक्ति च कर्तव्या उत्सवाः स्वेषु वेश्मसु ।
राज्ञा तु नगरे कार्यो ग्रामे ग्रामाधिपैस्तथा ।
गृहे गृहस्थैः कर्तव्यः उत्सवो बन्धुभिः सह ॥

1 A. S. B., अविप्लुतैः; Udaipur Ms. reads wrongly अविप्लुतैः

स्नातैः शुक्लैः समालब्धैः सुखिभिः[1] सुसमाहितैः ।
प्रीतियुक्तैस्ततः श्राव्यं शास्त्रं श्रद्धासमन्वितैः ॥
वाचकं भोजयेत्तत्र यथाविभवविस्तृतः ।
गुरुं च भक्त्या मतिमान्यथाशक्ति ह्यमायया[2] ॥
ततः पुष्पैश्च धूपैश्च श्रावकान् सम्प्रपूजयेत् ।
वाचको ब्राह्मणः प्राज्ञः श्रुतशास्त्रो महामनाः ॥
अभ्यस्ताक्षरविन्यासो वृत्तशास्त्रविशारदः ।
शब्दार्थवित्प्रगल्भश्च विनीतो मेधया युतः ॥
गीतज्ञो वाक्पटुः श्रव्यस्वरोऽनाविलभाषकः ।
गुरुश्च धर्मवान् प्राज्ञः श्रुतशास्त्रो विमत्सरः ॥
विप्रः प्रकृतिसंशुद्धः शुचिः स्मितमुखः सदा ।
सुवृत्तो वृत्तशास्त्रज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ॥
अभ्यस्तशास्त्रसन्दोहः प्रकृतार्थप्रवर्तकः ।

'वृत्तशास्त्रज्ञः' छन्दःशास्त्रवित् । 'प्रकृतार्थप्रवर्तकः' प्रस्तुतार्थभिधायी[3] ।

नाऽप्रक्रमकृतव्याख्यपौर्वापर्यनिविष्टधीः ॥
अध्यायसर्गविच्छेदविभक्त्यर्थप्रयोजकः[4] ।
शास्त्रार्थपदविद्धीमान् पदश्लोकार्थबोधकः ॥
समुदायप्रकीर्णार्थमुखशाखासु सङ्गतः ।

1 हेमा. p. 531, सुखिभिः

2 Udaipur Ms. corrupt: restored from हेमा. p. 531

3 हेमा. p. 532, repeats this comment.

4 A. S. B., विभक्त्यर्थप्रयोजकः; Udaipur Ms. has विच्छेदरित्यार्थ प्रयोजकः

अलङ्कारश्च[1] हृद्यस्तु व्यपदिश्याऽर्थबोधकः ॥
प्रक्रान्तादिषु शास्त्रार्थविभागपरिनिष्ठितः ।
कष्टाभिधानगूढार्थभङ्गेन तु विरोधकः ॥
श्रद्धेयवागनालस्यः श्रोतृचित्तावबोधकः ।
संस्कारैः संस्कृतां विद्यां प्राकृतैः प्राकृतामपि ॥
आलापमात्रैर्व्याख्यानैर्यश्च शिष्यान् प्रबोधयेत् ।
देशाभिधानविन्यासैर्बोधयेद्वाऽपि यो गुरुः ॥
स गुरुस्स पिता माता स च चिन्तामणिस्स्मृतः ।
शास्त्रोपायविधानेन नरकेभ्यः समुद्धरेत् ॥
कस्तेन सदृशो लोके बान्धवो भुवि विद्यते ।
यस्य वाग्रश्मिवृन्देन[2] हृदयान्नश्यते तमः ॥
महासंसारजननं भवेत् सोऽर्को महाद्युतिः ।
नोद्विजेत्तस्य पारुष्ये न च वैलोम्यमिच्छतः[3] ॥
न चाऽस्य व्याधिदुःखेषु मलानां चाऽप्रियो भवेत् ।
प्रसादयेच्च कुपितं दुःखमग्नं समुद्धरेत् ॥
रोगेभ्यश्चाऽपि यत्नेन परित्राणेन चोद्धरेत् ।
एवं व्याख्यां शुभां श्रुत्वा गुरुवक्त्रान्नरोत्तमः ॥
विधेयं चिन्तयेद्यत्नात् परत्र हितकारणात् ।
शृणुयाच्छ्रद्धया युक्तः प्रणतोऽभिमुखो गुरोः ॥
अनन्यसत्कथाक्षेपी निष्प्रमादो ह्यतन्द्रितः ।

1 A. S. B., अनक्षरश्च
2 A. S. B., यस्य वाग्रश्मिवृन्देन; Udaipur Ms. reads wrongly यस्य वाग्वृक्मिवृन्देन
3 हेमा. p. 632, न च वैलोम्यमाचरेत्

गुरुं च संशये जाते पृच्छेद्वाक्यमुदीरयेत् ॥
गुरुणा चोक्तमेकान्ते श्रद्धावान् वाक्यमाश्रयेत् ।
न पुरो गुरुवाक्यानि गुरूक्तं परिपालयेत् ॥
भिषजां वचनं कार्यं गुरूणां च महात्मनाम् ।
न तत्कृतं स्वयं कुर्यात्ते समृद्धानलत्विषः ॥

'तत्कृतं' गुरुचेष्टितम् ।

अप्रस्तुतकथाक्षेपं यः कुर्यादग्रतो गुरोः ।
स ब्रह्महत्यामाप्नोति गुरुवाक्येष्वनिश्चयः[1] ॥

'गुरुवाक्येषु अनिश्चयः' गुरुवाक्येषु संशयवान्[2] ।

यश्च श्रुत्वाऽन्यतः शास्त्रं संस्कारं प्राप्य वाशुभम् ।
अन्यस्य जनयेत्कीर्तिं स गुरोर्ब्रह्महा भवेत् ॥
विस्मारयेच्च वा मोहाद्योऽपि शास्त्रार्थमुत्तमम् ।
स याति नरकं घोरमक्षयं भीमदर्शनम् ॥
यस्तु बुद्ध्वा नरः शास्त्रं किञ्चित् कुर्याच्छुभाशुभम् ।
भवेच्छतगुणं तद्धि [3]ज्ञानं नित्यं रतस्य च ॥
एवं विधानतो वाच्यं वाचकेन विपश्चिता ।
तपस्समात्मकं सर्वं स्वर्गादिफलसाधनम् ॥
शनैर्वियोष्य वै वाच्यमध्यात्मादि च यद्भवेत् ।

1 A. S. B., गुरुवाक्येषु अनिश्चयः; Udaipur Ms. has गुरुवाक्येष्वसंशयात्

2 A. S. B.

3 A. S. B. and हेमा. p. 633, विज्ञानेन्नो रतस्य च

क्रुद्धोक्तियुद्धसंक्षोभं धारावर्तेन वाचयेत् ॥

'धारावर्त्तेन' वेगेन ।

सरागं ललितैर्वाक्यैर्वाचयेद्वृद्धसङ्गमे ।
नानावृत्तान्तरूपेण लालित्येन च वाचयेत् ॥
सर्गाध्यायसमाप्तौ च कथापर्यन्त एव वा ।
प्रशस्तशब्दसङ्घैश्च कुर्यादिति विरामणम् ॥
समाप्ते वाचनेऽभीष्टं ब्रूयादेवं विचक्षणः ।
'अवधार्य जगच्छान्तिमन्ते शान्त्युदकं सृजेत् ॥
सुश्रुतं सुश्रुतं ब्रूयादस्तु वाऽऽख्यातमित्यदः ।
लोकः प्रवर्ततां धर्मे राजा चाऽस्तु सदा जयी ॥
धर्मवान् धर्मसम्पन्नो गुरुश्चाऽस्तु निरामयः' ।
इति प्रोच्य यथायातं गन्तव्यं च विभापितैः[1] ॥
शिष्यैः परस्परं शास्त्रं चिन्तनीयं विचक्षणैः ।
कथावस्तुप्रसङ्गेन नानाव्याख्यानभावनैः ॥
युक्तिभिश्च[2] स्मरेद्व्याख्यां चिह्नैश्चाऽपि स्वयं कृतैः ।
एवं दिने दिने व्याख्यां शृणुयान्नियतो नरः ॥

समग्रशास्त्रश्रवणेन पुंसः
श्रद्धाप्रधानं भवतीह चेतः ।
रागं च शास्त्रात्मकमभ्युपैति
दोषाश्च नाशं निखिलाश्च यान्ति ॥

1 A. S. B., विभापितैः; Udaipur Ms. reads विभावतैः
2 A. S. B., युक्तिभिश्च; Udaipur Ms. has, मूर्तिभिश्च

कथां न काश्चिच्छृणुयान्न[1] शास्त्रं
अश्रद्धया वोज्झितधर्मसङ्गः ।
ततः समाप्तावथ शास्त्रसङ्गे
कथोदये चाऽपि विनीतबुद्धिः ॥
शक्त्याऽर्चयेद्वाचकमग्रयमेव
गुरुं च भक्त्या पितृवन्निकामम्[2] ।

एष विद्याप्रदानस्य प्रधानो विधिरुच्यते ।
अनेनैव विधानेन ब्राह्मणे शीलशालिने ॥
प्रबोधयति धीयुक्ते युक्तिज्ञे वेदवादिनि ।
विन्यसेत्तु शुभं शास्त्रं महापुण्यजिगीषया ॥
धनैर्वा [3]विपुलैर्दक्षैर्गुरुं कृत्वा सुतर्पितम् ।
अध्यापयेच्छुभान् शिष्यानभिजातान् सुमेधसः ॥
एवं विद्याप्रदानं तु सर्वदानोत्तमं मतम् ।
सर्वदा सर्ववर्णानां नरकप्लवमुत्तमम् ॥
अनेन विधिना दत्त्वा विद्यां पुण्यपरो नरः ।
यत्फलं त्वश्वमेधानां शतस्य सुकृतस्य च ॥
राजसूयसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत्फलम् ।
तत्फलं लभते मर्त्यो विद्यादानेन भाग्यवान् ॥
सर्वसस्यसुसम्पूर्णां सर्वरत्नोपशोभिताम् ।
ब्राह्मणेभ्यो महीं दत्त्वा ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

1 हेमा. p.534, यथाकथञ्चित् शृणुयात्
2 A. S. B. पितृवन्निकामं; Udaipur Ms. reads पितृरात्रिकामम्
3 Udaipur Ms. reads विधनैः

यत्फलं लभते मर्त्यो विद्यादानेन तत्फलम्।
यावदक्षरसंस्थानं विद्यते शास्त्रसंश्रये॥
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गे विद्याप्रदो भवेत्।
यावत्यः पङ्क्तयस्तत्र पुस्तकेऽक्षरसंश्रिताः॥
तावतो नरकात् कुल्यानुद्धृत्य नयते दिवम्।
यावच्च पत्रसंख्यानं विद्यते पुस्तके शुभे॥
तावद्युगसहस्राणि [1]स्वर्गलोके स मोदते।
यावच्च पातकं तेन कृतं जन्मशतैरपि॥
तत्सर्वं नश्यते तस्य विद्यादानेन देहिनः[2]।
स याति[3] मनुजो लोके स धन्यः स च कीर्तिमान्॥
यो विद्यादानसम्पर्कप्रसक्तः पुरुषोत्तमः।
यथाविभवतो दद्याद्विद्यां शाठ्यविवर्जितः॥
याति पुण्यमयान् लोकानक्षयान् भोगभूषितान्।
येऽपि यत्र मषीपात्रे लेखनीसम्पुटादिकम्॥
दद्युः शास्त्राभियुक्ताय तेऽपि विद्याप्रदायिनाम्[4]।
यान्ति लोकान् शुभान् मर्त्याः पुण्यभाजो महाधियः॥
इति विद्याप्रदानस्य माहात्म्यं परिकीर्तितम्।
श्रुत्वैतत्पातकैर्मुच्येन्नियतं जन्मजन्मजैः[5]॥

1 A. S. B. and I. O., सकुलो मोदते दिवि
2 I. O., देहिनाम्
3 A. S. B., स जातो
4 I. O. and A. S. B.
5 A. S. B. and I. O. सप्तजन्मजैः

मत्स्यपुराणे[1]

पुराणं सर्वशास्त्राणां ब्रह्मणा प्रथमं स्मृतम् ।
अनन्तरं च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः ॥
पुराणमेकमेवाऽऽसीत्तस्मिन् कल्पान्तरेऽनघ ।
त्रिवर्गसाधनं पुण्यं शतकोटिसुविस्तरम् ॥

तथा

तदर्थोऽत्र चतुर्लक्षं संक्षेपेण प्रकीर्तितः[2] ।
पुराणानि दशाष्टौ च साम्प्रतं तदिहोच्यते[3] ॥
नामतस्तानि वक्ष्यामि शृणुध्वमृषिसत्तमाः ।
ब्रह्मणाऽभिहितं पूर्वं यावन्मात्रं मरीचये ॥
ब्राह्मं दशसहस्रं तु पुराणं परिकीर्त्यते ।
लिखित्वा तच्च यो दद्याज्जलधेनुसमन्वितम् ॥
वैशाखपौर्णमस्यां स ब्रह्मलोके महीयते ।
एतदेव महापद्ममभूद्धैरण्मयं जगत् ॥
तत्कथान्ताश्रयं तद्वत् पाद्ममित्युच्यते बुधैः ।
पाद्मं तत्पञ्चपञ्चाशत् साहस्राणीह पठ्यते ॥
तत्पुराणं च यो दद्यात्सुवर्णकमलान्वितम् ।
ज्येष्ठे मासि तिलैर्युक्तं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
वराहकल्पवृत्तान्तमधिकृत्य पराशरः ।

1 हेमा. p. 511
2 *Ibid*, p. 511
3 *Ibid*, p. 515-6

यान् प्राह[1] धर्मानखिलान् [2]तदुक्तं वैष्णवं विदुः॥
तदाषाढे तु यो दद्यात् घृतधेनुसमन्वितम्।
पौर्णमास्यां विपूतात्मा स पदं याति वारुणम्॥
त्रयोविंशतिसाहस्रं तत्पुराणं विदुर्बुधाः।
श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्मान् वायुरिहाऽब्रवीत्॥
यत्रैतद्वायवीयं स्याद्रुद्रमाहात्म्यसंयुतम्।
चतुर्विंशतिसाहस्रं पुराणं तदिहोच्यते॥
श्रावण्यां श्रावणे मासि गुडधेनुसमन्वितम्।
यो दद्याद्विधिसंयुक्तं ब्राह्मणाय कुटुम्बिने॥
शिवलोके स पूतात्मा कल्पमेकं वसेन्नरः।
यत्राऽधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः॥
वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमुच्यते[3]।
लिखित्वा तच्च यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितम्॥
पौर्णमास्यां प्रौष्ठपद्यां स याति परमं पदम्।
अष्टादशसहस्राणि पुराणं तत्प्रकीर्तितम्[4]॥
यत्राऽऽह नारदो धर्मान् बृहत्कल्पाश्रयांस्त्विह।
पञ्चविंशतिसाहस्रं नारदीयं तदुच्यते॥
तदिषे पञ्चदश्यां तु यो दद्याद्धेनुसंयुतम्[5]।

1 हेमा. p. 576, यत्राह
2 I. O., वैष्णवं परमं विदुः
3 हेमा. p. 516
4 *Ibid*, p. 517
5 *Ibid*, हेमसंयुतम्

परमां[1] सिद्धिमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥

'इषे' आश्विने ।

यत्राऽधिकृत्य शकुनीन् धर्माधर्मविचारणम् ।
पुराणं नवसाहस्रं मार्कण्डेयमिहोच्यते ॥
परिलेख्य तु यो दद्यात्सौवर्णकरिसंयुतम् ।
कार्तिक्यां पौण्डरीकस्य यज्ञस्य फलभाग्भवेत् ॥
यत्तदीशानकल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च ।
वसिष्ठायाऽग्निना प्रोक्तमाग्नेयं तत् प्रचक्षते ॥
लेखयित्वा तु यो दद्याद्धेमपद्मसमन्वितम् ।
मार्गशीर्षे विधानेन तिलधेनुयुतं तथा ॥
तच्च षोडशसाहस्रं सर्वक्रतुफलप्रदम् ।
यत्राऽधिकृत्य माहात्म्यमादित्यस्य चतुर्मुखः ॥
अघोरकल्पवृत्तान्तप्रसङ्गेन जगत्स्थितः[2] ।
मनवे कथयामास भूतग्रामस्य लक्षणम् ॥
चतुर्दशसहस्राणि तथा पञ्चशतानि च ।
भविष्यचरितप्रायं भविष्यं तदिहोच्यते[3] ॥
तत्पौषे मासि यो दद्यात्पौर्णमास्यां विशेषतः ।
गुडकुम्भसमायुक्तमग्निष्टोमफलं लभेत् ॥
रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च ।
सावर्णिर्नारदायाऽऽह कृष्णमाहात्म्यमुत्तमम् ॥

1 *Ibid*, p. 517, उत्तमां for परमां

2 हेमा. p. 517, जगत्पतिः for जगत्स्थितः

3 Udaipur Ms., आदित्यचरितं बहु

यत्र ब्रह्मवराहस्य चरितं वर्ण्यते बहु[1]।
तदष्टादशसाहस्रं ब्रह्मवैवर्त्तमुच्यते ॥
पुराणं ब्रह्मवैवर्त्तं यो दद्यान्माघमासि च।
पौर्णमास्यां सभवनं ब्रह्मलोके महीयते ॥

'भवनं' गृहम्।

यत्राऽग्निलिङ्गमध्यस्थः प्राह [2]देवो महेश्वरः।
धर्मार्थकाममोक्षार्थमाग्नेयमधिकृत्य च ॥
कल्पितं लैङ्गमित्युक्तं पुराणं ब्रह्मणा स्वयम्।
तदेकादशसाहस्रं फाल्गुन्यां यः प्रयच्छति ॥
तिलकुम्भसमायुक्तं[3] स याति शिवसात्मताम्।
महावराहस्य पुनर्माहात्म्यमधिकृत्य च ॥
विष्णुनाऽभिहितं क्षोण्यै तद्वाराहमिहोच्यते।
मानसस्य[4] प्रसङ्गेन कल्पस्य मुनिसत्तमाः ॥
चतुर्विंशत्सहस्राणि तत्पुराणमिहोच्यते।
काञ्चनं गरुडं कृत्वा तिलधेनुसमन्वितम् ॥
पौर्णमास्यां च यो दद्याद्ब्राह्मणाय कुटुम्बिने।
वाराहस्य प्रदानेन पदमाप्नोति वैष्णवम् ॥
यत्र माहेश्वरं धर्ममधिकृत्य च षण्मुखः।
कल्पे तत्पुरुषे वृत्ते चरितैरुपशोभितम् ॥

1 I. O.
2 हेमा. p. 518, देवीं for देवः
3 I. O., तिलधेनुसमायुक्तम्
4 हेमा. p. 518, मानवस्य for मानसस्य

'तत्पुरुषे' पुरुषकल्पे ।

स्कान्दं नाम पुराणं तदेकाशीतिर्निगद्यते ।
सहस्राणि शतं चैकमिति यत्नेन पठ्यते ॥
परिलेख्य च यो दद्याद्धेमशूलसमन्वितम् ।
शैवं पदमवाप्नोति मीने चोपगते रवौ[1] ॥
त्रिविक्रमस्य माहात्म्यमधिकृत्य च षण्मुखः[2] ।
त्रिवर्गमभ्यधात्तत्र वामनं परिकीर्त्यते ॥
पुराणं दशसाहस्रं ख्यातं कल्पानुगं शिवम् ।
यः शरद्विषुवे दद्याद्वैष्णवं यात्यसौ पदम् ॥
यत्र धर्मार्थकामानां मोक्षस्य च रसातले ।
माहात्म्यं कथयामास कूर्मरूपी जनार्दनः ॥
इन्द्रद्युम्नप्रसङ्गेन ऋषीणां शक्रसन्निधौ ।
सप्तदश सहस्राणि लक्ष्मीकल्पानुषङ्गिकम् ॥
यो दद्यादयने कौर्मं हेमकूटसमन्वितम्[3] ।
गोसहस्रप्रदानस्य स फलं प्राप्नुयान्नरः ॥
श्रुतीनां यत्र कल्पादौ प्रवृत्त्यर्थं जनार्दनः ।
मत्स्यरूपी च मनवे नरसिंहोपवर्णनम् ॥
अधिकृत्याऽब्रवीत् सप्तकल्पवृत्तमुनिव्रतम् ।
तन्माहात्म्यमिति जानीध्वं सहस्राणि त्रयोदश ॥
विषुवे हेममत्स्येन धेन्वा चैव समन्वितम् ।

1 हेमा. p. 518, मकरोपगमे रवेः
2 *Ibid*, चतुर्मुखः for षण्मुखः
3 A. S. B. and I. O., हेमकूर्मं

यो दद्यात्तेन पृथिवी दत्ता भवति चाऽमुना ॥
यदा च गारुडे कल्पे विश्वाण्डे गरुडोऽभवत् ।
अधिकृत्याऽब्रवीत् कृष्णो गारुडं तदिहोच्यते ॥
तदष्टादश चैकं च सहस्राणीह पठ्यते ।
सौवर्णहंससंयुक्तं यो ददाति पुमानिह ॥
संसिद्धिं लभते मुख्यां[1] शिवलोके च संस्थितिम् ।
ब्रह्मा ब्रह्माण्डमाहात्म्यमधिकृत्याऽब्रवीत् पुनः ॥
तच्च द्वादशसाहस्रं ब्रह्माण्डं द्विशताधिकम् ।
भविष्याणां च कल्पानां श्रूयते यत्र विस्तरः ॥
तद्ब्रह्माण्डपुराणं तु ब्रह्मणा समुदाहृतम् ।
यो हि दद्याद्व्यतीपाते पत्रोर्णयुगसंयुतम् ॥
राजसूयसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥

इति विद्यादानम् ॥

1 I. O., मोर्ध for मुख्यां

१३

अथ कल्पदानम्

तत्र मत्स्यपुराणे[1]

कल्पानुकीर्तनं वक्ष्ये सर्वपापप्रणाशनम् ।
यस्याऽनुकीर्त्तनादेव वेदपुण्येन युज्यते ॥
प्रथमः श्वेतकल्पस्तु द्वितीयो नीललोहितः ।
वामदेवस्तृतीयस्तु ततो राथन्तरोऽपरः ॥
रौरवः पञ्चमः प्रोक्तः षष्ठः प्राण इति स्मृतः ।
सप्तमोऽथ बृहत्कल्पः कन्दर्पोऽष्टम उच्यते ॥
सद्योऽथ नवमः प्रोक्त ईशानो दशमः स्मृतः ।
व्यान एकादशः प्रोक्तस्तथा सारस्वतोऽपरः ॥
त्रयोदश उदानस्तु गारुडोऽथ चतुर्दशः ।
कौर्मः पञ्चदशो ज्ञेयः पौर्णमासी [2]प्रजापतेः ॥
षोडशो नारसिंहस्तु समानस्तु ततोऽपरः ।
आग्नेयोऽष्टादशः प्रोक्तः सोमकल्पस्तथाऽपरः ॥
मानवो विंशतिः प्रोक्तस्तत्पुमानिति चाऽपरः ।
वैकुण्ठश्चाऽपरस्तद्वल्लक्ष्मीकल्पस्तथाऽपरः ॥
चतुर्विंशस्तथा प्रोक्तः सावित्रीकल्पसंज्ञकः ।

1 हेमा. pp. 783 ff. म. पु., ch. 290
2 हेमा. p. 783, प्रजापते; So, म. पु., p. 575

पञ्चविंशतिमो घोरो वाराहस्तु तथाऽपरः ॥
सप्तविंशोऽथ वैराजो गौरीकल्पस्तथाऽपरः ।
माहेश्वरस्ततः प्रोक्तः त्रिपुरं यत्र घातितम् ॥
पितृकल्पस्तथाऽन्ते तु या कुहूर्ब्रह्मणः स्मृता ।
इत्येष ब्रह्मणो मासः सर्वपापप्रणाशनः ॥
आदावेव हि माहात्म्यं यस्मिन् यस्य विधीयते ।
तस्य कल्पस्य तन्नाम विहितं ब्रह्मणा पुरा ॥

[तथा][1]

यस्तु दद्यादिमान् कृत्वा हैमान् पर्वणि पर्वणि ।
ब्रह्मविष्णुपुरे कल्पं मुनिभिः पूज्यते दिवि ॥
सर्वपापक्षयकरं कल्पदानं यतो भवेत् ।
मुनिरूपांस्ततः कृत्वा दद्यात्कल्पान् विचक्षणः ॥

'मुनिरूपान्' मुन्याकारान् जटादिधरान् ।

इति कल्पदानम् ॥

1 Eleven lines omitted from म॰ पु॰, pp. 575-576

अथ तिथिदानम्

तत्र विष्णुः[1]

मार्गशीर्षे शुक्लपञ्चदश्यां मृगशिरोयुक्तायां चूर्णितलवणस्य सुवर्णनाभमस्थमेकं चन्द्रोदये ब्राह्मणाय प्रतिपादयेत्[2]। अनेन कर्मणा रूपसौभाग्यवानभिजायते। पौषी चेत्पुष्ययुक्ता स्यात्तस्यां गौरसर्षपकल्केनोच्छादितशरीरो[3] गव्यघृतपूर्णकुम्भेनाऽभिषिक्तः सर्वौषधिभिः सर्वगन्धैः सर्वबीजैश्च स्नातो घृतेनैव भगवन्तं वासुदेवं स्नापयित्वा पुष्पधूपगन्धदीपनैवेद्यादिभिश्चाऽभ्यर्च्य वैष्णवैः शाक्रैर्वा वार्हस्पत्यैश्च मन्त्रैः पावके हुत्वा सुवर्णेन घृतेन ब्राह्मणं स्वस्ति वाचयेत्। वासोयुगं तत्र कर्त्रे दद्यात्। अनेन कर्मणा पुष्यति। माघी, मघायुता चेत्स्यात् तस्यां तिलैः श्राद्धं कृत्वा पूतो भवति। भोजनार्थं श्राद्धे तिलान् दत्वा सर्वजनप्रियो भवति[4]। फाल्गुनी, फल्गुनीभिर्युक्ता चेत् तस्यां ब्राह्मणाय सुसंस्कृतं स्वास्तीर्णशयनं निवेद्य भार्यां मनोज्ञां पक्षवतीं द्रविणवतीं चाऽऽप्नोति। नार्यपि भर्तारम्।

'भर्त्तारं' तादृग्गुणयुक्तम्। 'पक्षवती' बहुतरज्ञातिबन्धुः।

1 हेमा. pp. 800-801 ff.; वि. स्मृ., ch. 90.

2 वि. स्मृ., प्रदापयेत्

3 *Ibid*, कल्कोद्वर्तितशरीरः

4 Missing in वि. स्मृ., p. 183.

चैत्री, चित्रायुता चेत् तस्यां चित्रवस्त्रप्रदानेन सौभाग्यमाप्नोति ।

'चित्रं' मनोज्ञं नानावर्णम् ।

वैशाख्यां पौर्णमास्यां ब्राह्मणसप्तकं क्षौद्रयुक्तैस्तिलैः सन्तर्प्य धर्मराजं प्रीणयित्वा पापेभ्यः पूतो भवति । ज्यैष्ठी ज्येष्ठायुता चेत् तस्यां [1]छत्रोपानह्प्रदानेन [2]गणाधिपत्यमाप्नोति । आषाढ्यामाषाढायुक्तायां अन्नपानदानेन तदेवाऽक्षयमाप्नोति । श्रावण्यां श्रवणयुक्तायां जलधेनुं अन्नवासोयुगान्वितां दत्वा स्वर्गलोकमाप्नोति । प्रौष्ठपद्यां तद्युक्तायां गोप्रदानेन सर्वपापविनिर्मुक्तो भवति । आश्वयुज्यामश्विनीगते चन्द्रमसि घृतपूर्णभाजनं सुवर्णयुतं विप्राय दत्वा दीप्ताग्निर्भवति । कार्तिकी चेत् कृत्तिकायुता स्यात्तस्यां सितमुक्षाणमन्यवर्णं वा शशाङ्कोदये सर्वसस्यरत्नगन्धोपेतं दीपमध्ये ब्राह्मणाय दत्वा कान्तारभयं न पश्यति ।

वैशाखे[3] मासि [शुक्ल] तृतीयायामुपोषितोऽक्षतैर्वासुदेवमभ्यर्च्य तान्येव च हुत्वा सर्वपापेभ्यः पूतो भवति । [4]यच्चाऽस्मिन् अहनि प्रयच्छति तत् अक्षय्यमाप्नोति ।

पौष्यां[5] समतीतायां कृष्णपक्षद्वादश्यां सोपवासः

1 I. O., पानीयदानेन
2 हेमा. p. 801, नगराधिपत्यं for गणाधिपत्यं
3 हेमा. p. 789
4 I. O., उपायां उपोषितोऽयास्मिन्
5 हेमा. p. 794

तिलैः स्नातस्तिलोदकं दत्वा तिलैर्वासुदेवमभ्यर्च्य, तानेव हुत्वा भुक्त्वा च सर्वपापेभ्यः पूतो भवति। माघ्यां समतीतायां कृष्णद्वादर्शीं सश्रवणां प्राप्य वासुदेवाग्रतो महावर्त्तिद्वयेन [1]दीपद्वयं दद्यात्। दक्षिणपार्श्वे महारजतरक्तेन समग्रेण वाससा तैलतुलामष्टाधिकां दत्वा, वामपार्श्वे घृततुलां अष्टाधिकां समग्रेण श्वेतेन वाससा दद्यात्। एतत् कृत्वा यस्मिन् राष्ट्रेऽभिजायते, यस्मिन् देशे, यस्मिन् कुले, तत्रोज्वलो भवति।

'महारजतरक्तेन' कुसुम्भरसेन। 'तुला' पलशतम्।

वैशाख्यां पौर्णमास्यां तु ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा[2]।
क्षौद्रयुक्तैस्तिलैः कृष्णैर्वाचयेद्यदि वेतरैः॥
प्रीयतां धर्मराजेति यद्वा मनसि वर्तते।
यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति॥

यमः[3]

वैशाख्यामेव विधिवद् भोजयेद्ब्राह्मणान्दश।
त्रिरात्रमुषितः स्नात्वा कृसरं[4] प्रयतः शुचिः॥
गौरान्वा यदि वा कृष्णान् तिलान् क्षौद्रेण संयुतान्।
दत्वा दशसु विप्रेषु तानेव स्वस्ति वाचयेत्॥

1 हेमा. p. 795, दीपदानं

2 The following two verses are cited by हेमा. p. 797 as from विष्णुधर्मोत्तर

3 हेमा. p. 797

4 A. S. B., कृसरं; Udaipur Ms. has कृशरं

प्रीयतां धर्मराजेति पितॄन् देवांश्च तर्पयेत् ।
यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव मुञ्चति ॥
अयुतायुतं च तिष्ठेत् स्वर्गलोके न संशयः[1] ।
मानवत्वं[2] न पश्येत्तु न च पापेन लिप्यते ॥

जाबालः[3]

शृतान्नमुदकुम्भं च वैशाख्यां तु विशेषतः ।
निर्दिश्य धर्मराजाय गोदानफलमाप्नुयात् ॥
सुवर्णतिलयुक्तैश्च ब्राह्मणान् सप्त पञ्च च ।
तर्पयेदुदपात्रैश्च ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

महाभारते[4]

वैशाख्यां पौर्णमास्यां तु तिलान्दत्वा द्विजातिषु ।
तिला भक्षयितव्यास्तु सदा त्वालम्भनं च तैः ॥
कार्यं सततमिच्छद्भिः श्रेयः सर्वात्मना गृहे ॥

यमः

कार्तिकस्य तमिस्रे तु मघासु नवमीतिथौ ।
अहोरात्रोषितः स्नात्वा धर्मराजाय भोजयेत् ॥
विधिवद्ब्राह्मणान् सर्वान् स्वर्गलोके महीयते ।
तिलान् कृष्णाजिने कृत्वा सुवर्णं मधुसर्पिषी ॥

1 हेमा. p. 798, महीयते
2 *Ibid.*, मामेव तु
3 हेमा. p. 798
4 *Ibid.*

दत्वा तु ब्राह्मणायाऽऽशु सर्वं तरति दुष्कृतम् ।
धेनुं दत्वोभयमुखीं भूदानफलमाप्नुयात् ॥
माघान्धकारद्वादश्यां तिलैर्हुत्वा[1] हुताशनम् ।
तिलान्दत्वा च विप्रेभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते[2]
आदित्यवारे विप्राय सहिरण्यं सदैव तु[3] ।
यः प्रयच्छत्यपूपं च तस्य तुष्यति वै यमः ॥

स्कन्दपुराणे[4]

तिलपात्राणि यो दद्याद्विप्रेभ्यः शुद्धमानसः ।
अमावास्यां समासाद्य कृष्णानां सुसमाहितः ॥
स्वान् पितॄन्तर्पयित्वा तु अक्षयं नरपुङ्गवः ।
पितृलोकं समासाद्य चिरंससुखमेधते ॥

'कृष्णानां' तिलानामिति शेषः ।

इति तिथिदानम् ॥

1 I. O. and A. S. B., हुत्वा; Udaipur Ms. has दत्वा
2 Cited by हेमा. p. 795
3 हेमा. p. 808
4 *Ibid*, p. 802

अथ मासदानम्

तत्र विष्णुः[1]

आश्विनं सकलं मासं ब्राह्मणेभ्यः प्रत्यहं घृतं प्रदायाऽश्विनौ प्रीणयित्वा रूपभाग्भवति। तस्मिन्नेव मासि प्रत्यहं गोरसैर्ब्राह्मणान् भोजयित्वा आरोग्यभाग्भवति। तथा माघे मासि प्रत्यहमग्निं तिलैर्हुत्वा घृतकुल्माषं ब्राह्मणान् भोजयित्वा दीप्ताग्निर्भवति।

यमः[2]

कृशरं भोजयेच्चाऽत्र स्वशक्त्या शिशिरे द्विजान्।
दिप्ताग्नित्वमवाप्नोति स्वर्गलोकं स गच्छति॥

तथा

घृतमाश्वयुजे मासि नित्यं दद्याद्द्विजातये।
प्रीणयित्वाऽश्विनौ देवौ रूपभागभिजायते[3]॥
तिलप्रदः प्रजामिष्टां पुरुषः खलु विन्दति।
माघे मासि विशेषेण तमिस्रे तु विशेषतः[4]॥

आदित्यपुराणे[5]

ज्येष्ठे मासि तिलान्दत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः।

1 *Ibid*, p. 818
2 *Ibid*, p. 820
3 *Ibid*, p. 818
4 हेमा. p. 818 Attributes this verse to प्रचेताः
5 हेमा. p. 818

अश्वमेधस्य यत्पुण्यं तत्प्राप्नोति न संशयः ॥

देवीपुराणे[1]

धेनुं तिलमयीं माघ्यां दद्याच्चोत्तरायणे ।
सर्वान् कामानवाप्नोति ज्येष्ठे जलमयीं[2] तथा ॥
पौषे घृतमयीं दद्याच्छ्रेष्ठाहे विधिना मुने ।
ईहितान् लभते कामान् स्थानेषु विविधेषु च ॥

तथा[3]

मार्गे रसोत्तमं दद्याद् घृतं पौषे महाफलम् ।
तिलान्माघे मुनिश्रेष्ठ सप्त धान्यानि फाल्गुने ॥

'रसोत्तमं' लवणम्[4] ।

विचित्राणि च वस्त्राणि चैत्रे दद्याद्द्विजोत्तमः ।
वैशाखे द्विज गोधूमान् ज्येष्ठे तोयभृतं घटम् ॥
आषाढे चन्दनं देयं सकर्पूरं महाफलम् ।
नवनीतं नभोमासि छत्रं प्रौष्ठपदे मतम् ॥
गुडशर्करवर्णाढ्यान् लड्डुकानाश्विने मुने ।
दीपदानं महापुण्यं कार्तिके यः प्रयच्छति ॥
सर्वान् कामानवाप्नोति क्रमेणैवमुदाहृतम् ।
व्रतान्ते गां शुभां दद्यात् सवत्सां कांस्यदोहनाम् ॥

1 *Ibid.*

2 हेमा. p. 818, तिलमयीं for जलमयीं

3 हेमा. p. 817

4 Reproduced by हेमा. p. 817

सयुगां ससूजं वत्सं दापयेद्विधिना मुने ।
देवीं विरिञ्चिनं सूर्यं विष्णुं वाऽथ यथाविधि ॥
स्वभावशुद्धो विधिवत् पूजयित्वा द्विजोत्तमम् ।
दातव्या वीतरागे तु कामक्रोधविवर्जिते ॥
अयाचके सदाचारे विनीते नियमान्विते ।
गोदानाल्लभते कामान् गोलोके सुमनोहरान् ॥
व्रतान्ते मासदानाख्यसमाप्तौ नियमे तथा* ।
आषाढे तोयधेनुं च घृतं भाद्रपदे तथा ॥
माघे च तिलधेनुः स्याद्यो दत्वा लभते हितम् ॥

महाभारते[1]

माघे मासि तिलान् यस्तु ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
सर्वसत्वसमाकीर्णं नरकं स न पश्यति ॥

यमः

सर्वपातकसङ्घातः कामतो वाऽप्यकामतः ।
शुद्धिं तस्य प्रवक्ष्यामि स्वर्गसाधनमेव च ॥
शुक्लैः कृष्णैर्यथालब्धैर्द्वात्रिंशदङ्गुलोद्धृतः ।
राशिस्तिलैः समे देशे कर्तव्यः पुरुषायतः ॥
प्रतिमास्ताङ्गुलोत्क्षेपसौवर्णाविभवे सति ? ।

* The India Office Ms. repeats verses from विधानप्रकरण begining from आयुर्वेदप्रभावेण किं न दत्तं भवेच्छुचिः (Fol. 72) to the verse मतेन मासदानाच सुखमाप्नोति शाश्वतम् (Fol. 78) in मासदानप्रकरण

1 हेमा. p. 819

क्षौद्रेण पयसा दध्ना घृतेनाऽऽपूरयेद्घटान् ॥
यथाविभवविस्तारं ब्राह्मणे श्रोत्रियेऽर्थिनि ।
दद्यान्माघे च वैशाखे विषुवे चोत्तरायणे ॥
यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

वामनपुराणे[1]

माघे मासि तिलाः शस्ताः तिलधेनुश्च दानव ।
इध्मेन्धनादयश्चाऽन्ये माधवप्रीणनाय तु[2] ॥
फाल्गुने व्रीहयो गावो वस्त्रं कृष्णाजिनान्वितम् ।
गोविन्दप्रीणनार्थाय दातव्यं पुरुषर्षभैः[3] ॥
चैत्रे विचित्रवस्त्राणि शयनान्यासनानि च ।
विष्णोः प्रीत्यर्थमेतानि देयानि ब्राह्मणेष्वथ ॥
गन्धाश्च माल्यानि तथा वैशाखे सुरभीणि च ।
देयानि द्विजमुख्येभ्यो मधुसूदनतुष्टये ॥
उदकुम्भं[4] च धेनुं च तालवृन्तं सचन्दनम् ।
त्रिविक्रमस्य प्रीत्यर्थं दातव्यं साधुभिस्तथा ॥

'तालवृन्तं' तालव्यजनम् ।

उपानद्युगलं छत्रं लवणामलकानि च ।
आषाढे वामनप्रीत्यै दातव्यानि [5]स्वशक्तितः ॥

1 हेमा. p. 816
2 I. O., इत्येव दापनं चाऽन्यैर्माधवः प्रीयतामिति
3 हेमा. p. 816, भरतर्षभ
4 A. S. B., उदकुम्भाम्बुधेनुं च
5 हेमा. p. 816, भक्तितः

घृतं च क्षीरकुम्भाश्च घृतधेनुः फलानि च ।
श्रावणे श्रीधरप्रीत्यै दातव्यानि विपश्चितैः ॥
मासि भाद्रपदे दद्यात् पायसं मधुसर्पिषी ।
हृषीकेशप्रीणनार्थं लवणं सगुडोदनम् ॥
तिलांस्तुरङ्गवृषभं दधि ताम्रायसादिकम् ।
प्रीत्यर्थं पद्मनाभस्य देयमाश्वयुजे नरैः ॥
रजतं कनकं दीपान् मणिमुक्तादिकं तथा ।
दामोदरस्य प्रीत्यर्थं प्रदद्यात्कार्तिके नरः ॥
खरोष्ट्राश्वतरान् नागान् शकटोक्षमजाविकम्[1] ।
दातव्यं केशवप्रीत्यै मासि मार्गशिरे नरैः ॥
प्रासादनगरादीनि गृहप्रावरणानि च ।
नारायणस्य तुष्ट्यर्थं पौषे देयानि यत्नतः ॥
दासीदासमलङ्कारमन्नं षड्रससंयुतम् ।
पुरुषोत्तमप्रीत्यर्थं प्रदेयं सार्वकालिकम् ॥
यद्यदिष्टतमं [2]लोके यच्चाऽप्यस्ति गृहे शुचि ।
तत्तद्धि देयं प्रीत्यर्थं देवदेवस्य चक्रिणः ॥

इति मासदानानि ॥

1 हेमा. p. 817, सूकराश्वं for शकटोक्षं
2 A. S. B. and I. O., किञ्चिद्यच्चाऽप्यस्ति शुभे गृहे

१५

अथ नक्षत्रदानानि

तत्र विष्णुः[1]

प्रतिमासं रेवतीयुते चन्द्रमसि मधुघृतयुतं परमान्नं ब्राह्मणान् भोजयित्वा रेवतीं प्रीणयित्वा रूपभाग्भवति ।

'परमान्नं' पायसम् ।

यमः[2]

मासि मासि च रेवत्यां ब्राह्मणान् घृतपायसम् ।
सदक्षिणं भोजयित्वा रूपभागभिजायते ॥

महाभारते[3]

कृत्तिकासु महाभाग पायसेन ससर्पिषा ।
सन्तर्प्य ब्राह्मणान् साधून् [4]लोकानाप्नोत्यनुत्तमान् ॥
रोहिण्यां प्रथितैर्मार्गैर्मासे यत्नेन सर्पिषा[5] ।
पयोन्नपानं[6] दातव्यमानृण्यार्थं द्विजातये ॥

'प्रथितैः' प्रसिद्धैः । 'मार्गैः' मृगमांसैः ।

1 हेमा. p. 813
2 *Ibid.*
3 हेमा. p. 809
4 I. O., भोगान्
5 हेमा. p. 809 reads : रोहिण्यां पाण्डवश्रेष्ठ माषै रत्नेन सर्पिषा ।
6 *Ibid.*, पयोनुपानं

दोग्ध्रीं दत्वा सवत्सां तु नक्षत्रे सोमदैवते।
स गच्छेन्मानुषाल्लोकात् स्वर्गलोकमनुत्तमम्[1] ॥
आर्द्रायां कृशरं दत्वा तिलमिश्रमुपोषितः[2]।
नरस्तरति दुर्गाणि क्षुरधारांश्च पर्वतान् ॥
अपूपान् पुनर्वसौ दत्वा तथैवान्नानि शोभने[3]।
यशस्वी रूपसम्पन्नो बह्वन्ने जायते कुले ॥
पुष्ये तु कनकं दत्वा कृतं वाऽकृतमेव वा।
अनालोकेषु लोकेषु सोमवत् स विराजते ॥

'कृतं' घटितम्। 'अकृतं' अघटितम्[4]।

आश्लेषासु तथा रूप्यं वृषभं वा प्रयच्छति।
स सर्वभयनिर्मुक्तः शास्त्रवानभिजायते ॥
मघासु तिलपूर्णानि वर्द्धमानानि मानवः।
प्रदाय पशुमांश्चैव पुत्रवांश्च प्रजायते ॥
फाल्गुनीपूर्वसमये ब्राह्मणानामुपोषितः।
भक्ष्यान् फाणितसंयुक्तान् दत्वा सौभाग्यमृच्छति ॥

'फाल्गुनीपूर्वसमये' पूर्वफल्गुनीसमये। 'फाणितं' गुडविकारः[5]।

1 हेमा. p. 809, दत्वाऽऽदित्यविमानस्थः स्वर्गं प्राप्नोत्यनुत्तमम्। सोमदैवत-नक्षत्रं मृगशीर्षम्
2 *Ibid.*, समाहितः
3 *Ibid.*, पूपं पुनर्वसौ दत्वा घृतपूर्णं सुपाचितम्
4 Reproduced by हेमा. p. 809
5 Reproduced by हेमा. p. 810

घृतक्षीरसमायुक्तं विधिवत् षाष्टिकौदनम् ।
उत्तराविषये दत्वा स्वर्गलोके महीयते ॥

'उत्तराविषये' उत्तराफाल्गुनीसमये[1] ।

यद्वा प्रदीयते दानमुत्तराविषये नरैः ।
महाफलमनन्तञ्च भवतीति विनिश्चयः ॥
हस्ते हस्तिरथं दत्वा चतुर्युक्तमुपोषितः ।
नरस्तरति दुर्गाणि क्षुरधारांश्च पर्वतान् ॥

'चतुर्युक्तं' चतुर्भिर्हस्तिभिः संयुक्तम्[2] ।

चित्रायां वृषभं दत्वा पुण्याङ्गां गां[3] च भारत ।
चरत्यप्सरसां लोके रमते नन्दने वने ॥
स्वातीष्वथ धनं दत्वा यदिष्टतममात्मनः ।
प्राप्नोति लोकान् सशुभान् इह चैव महद्यशः ॥
विशाखायामनड्वाहं धेनुं दत्वा च दुग्धदाम् ।
सप्रासङ्गं च शकटं सधान्यं वस्त्रसंयुतम् ॥
पितॄन् देवांश्च प्रीणाति प्रेत्य चाऽऽनन्त्यमश्नुते ।
न च दुर्गाण्यवाप्नोति स्वर्गलोकं स गच्छति ॥

'प्रासङ्गः' द्वितीयं युगकाष्ठम् ।

1 Reproduced by हेमा. p. 810,
2 Reproduced by हेमा. p. 810
3 हेमा. p. 810 explains : पुण्याङ्गां गां इति शुभलक्षणलक्षितशरीरां धेनुमित्यर्थः ।

अनुराधासु प्रावारं वस्त्रोत्तरमुपोषितः ।
दत्त्वा युगशतं वाऽपि नरः स्वर्गे महीयते ॥

'प्रावारः' प्रच्छदपटः। 'वस्त्रोत्तरं' परिधानवस्त्रादिकम् ।

कालशाकं च विप्रेभ्यो दत्त्वा मर्त्यः समूलकम् ।
ज्येष्ठायां मृत्युमुत्साद्य गतिमिष्टां च गच्छति ॥
मूले मूलफलं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ।
स्वपितन् प्रीणयत्येव गतिमिष्टां स गच्छति ॥
अथ पूर्वास्वषाढासु दधिपात्राण्युपोषितः ।
कुलवृत्तोपसम्पन्ने ब्राह्मणे वेदपारगे ॥
प्रदाय जायते प्रेत्य कुले बहुगुणाकुले ।
उदमन्थं ससर्पिष्कं प्रभूतमधुफाणितम् ॥
दत्त्वोत्तरास्वषाढासु सर्वलोकानवाप्नुयात् ।

'उदमन्थः' उदकमिश्राः सक्तवः[1] ।

दुग्धं त्वभिजितो योगे दत्त्वा मधुघृतप्लुतम् ।
धर्मविद्भ्यो[2] मनीषिभ्यः स्वर्गलोके महीयते[3] ॥
श्रवणे कम्बलं दत्त्वा वस्त्रान्तरितमेव च ।
श्वेतेन याति यानेन स्वर्गलोकान् सुसंयतान् ॥

1 Reproduced by हेमा. p. 811, who adds: फाणितं दुग्धखण्ड-विकारः

2 हेमा. p. 811 reads धर्मनिष्ठः

3 Hemādri adds: अयमर्थः उत्तराषाढानक्षत्रचतुर्थपादः श्रवणस्याऽऽद्यघटिकाचतुष्टयं अभिजियोगः ।

गोप्रयुक्तं धनिष्ठासु यानं दत्वा समाहितः ।
वस्त्ररश्मिं नवं दत्वा प्रेत्य राज्यं प्रपद्यते ॥

'वस्त्ररश्मिः' वस्त्रघटितरज्जुः ।

गन्धाञ्छतभिषायोगे दत्वा सागुरुचन्दनम् ।
प्राप्नोत्यप्सरसां लोकान् प्रेत्य गन्धांश्च शाश्वतान् ॥
पूर्वाभाद्रपदायोगे राजमाषान् प्रदाय वै ।
सर्वभक्ष्यफलोपेतः स वै प्रेत्य सुखी भवेत् ॥
औरभ्रमुत्तरायोगे यस्तु मांसं प्रयच्छति ।
पितॄन् प्रीणाति सकलान् प्रेत्य चाऽऽनन्त्यमश्नुते[1] ॥
कांस्योपदोहनीं धेनुं रेवत्यां यः प्रयच्छति ।
स प्रेत्य कामानादाय दातारमुपतिष्ठति ॥
रथमश्वसमायुक्तं दत्वाऽश्विन्यां नरोत्तमः ।
हस्त्यश्वरथसम्पन्न उत्तमे जायते कुले ॥
भरणीषु द्विजातिभ्यस्तिलधेनुं प्रदापयेत् ।
गाः प्रभूताश्च प्राप्नोति नरः प्रेत्य यशस्तथा ॥

इति नक्षत्रदानम् ॥

1 हेमा. p. 811 explains : उरभ्रो मेषः तस्य मांसं औरभ्रम्

१६

अथाऽन्नदानम्

तत्र बृहस्पतिः[1]

अन्नदानं [2]बहुगुणं सर्वदानाधिकं स्मृतम् ।
अन्नाद्धि प्राणजननं नृणां सञ्जायते सदा ॥
प्राणाप्यायनमात्रं तु यो विप्राय प्रयच्छति ।
दुर्भिक्षेऽत्र विशेषेण स लभेताऽक्षयं दिवम्[3] ॥
हेमरत्नाम्बरयुतो भुञ्जानो न हि जीवति ।
अश्नन् विनाऽप्यलङ्कारैर्जीर्णवस्त्रेण जीवति ॥
तस्मात् प्रदद्याद्विप्रेभ्यः संस्कृतान्नं सदक्षिणम् ।
तेनेह कीर्तिमाप्नोति स्वर्गं चाऽनन्तकं तथा ॥

देवलः[4]

सर्वेषामेव दानानामन्नदानमनुत्तमम् ।
कोऽन्योऽस्ति प्राणदादस्माद्विशिष्टो ह्यन्नदात्परः ॥

तथा

कृत्वाऽपि पातकं कर्म यो दद्यादन्नमीप्सितम् ।
ब्राह्मणानां विशेषेण स निहन्त्यात्मनोऽयशः[5] ॥

1 हेमा. pp. 895–6 ff.
2 I. O., and हेमा., गुणकरं
3 हेमा. p. 896, दातव्यं मानवैर्भुवि
4 हेमा. p. 896
5 हेमा. p. 896, तमः for अयशः

आदरेण च भक्त्या च यदन्नमुपदीयत ।
तत्प्रीणयति गात्राणि नाऽमृतं मानवर्जितम् ॥
दुर्लभश्चाऽन्नदाता तु भोक्ता चैव सुदुर्लभः ।
प्रदाता चैव भोक्ता च तावुभौ स्वर्गगामिनौ ॥
योऽन्नं बहुमतं भुङ्क्ते यश्चाऽन्नं नाऽवमन्यते ।
यश्चाऽन्नं प्रीतितो दद्यात्तस्याऽन्नमुपतिष्ठति ॥
प्रीतितोऽन्नं च यो दद्याद्गृह्णीयाद्योऽभिपूजितः ।
प्रीतितोऽक्षयमश्नाति पूजितः स्वर्गमश्नुते ॥
यो दद्यादप्रियेणाऽन्नं यश्चाऽन्नं नाऽभिनन्दति ।
तावुभौ नरके मग्नौ वसेतां शरदः शतम् ॥

महाभारते[1]

यस्य ह्यन्नमुपाश्नन्ति ब्राह्मणानां शतं शतम् ।
इष्टेन मनसा दत्तं न स तिर्यग्गतिर्भवेत् ॥
ब्राह्मणानां सहस्राणि दश भोज्या नरर्षभ ।
नरोऽधर्मात् प्रमुच्येत पापेषु निरतः सदा ॥
भोजयित्वा दशशतं नरो वेदविदां नृप ।
न्यायविद्धर्मविदुषां स्मृतिभाष्यविदां तथा ॥
न याति नरकं घोरं संसारं च न सेवते ।
यतेत ब्राह्मपूर्वं तु भोक्तुमन्नं सदा गृही ॥
अवन्ध्यं दिवसं कुर्यादन्नदानेन मानवः ।
भैक्षेणाऽन्नं समाहृत्य विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ॥

1 हेमा p. 899; Cited from ब्रह्मवैवर्त

स्वाध्यायनिरतो विप्रो दत्वेह सुखमेधते ।
सर्वावस्थं मनुष्येण न्यायादन्नमुपार्जितम् ॥
कार्यं पात्रगतं नित्यमन्नं हि परमा गतिः ॥

तथा

कौमुदे शुक्लपक्षे तु योऽन्नदानं करोत्यलम् ।
स सन्तरति दुर्गाणि प्रेत्य चाऽऽनन्त्यमश्नुते ॥
कुटुम्बं पीडयित्वाऽपि ब्राह्मणाय महात्मने ।
दातव्यं भक्ष्यपेयानामात्मनो भूतिमिच्छता ॥

नन्दिपुराणे[1]

अन्नाद्भूतानि जातानि देवा ह्यन्नादिकाङ्क्षिणः ।
न तस्य पात्रादिविधिर्विना श्राद्धं प्रकीर्त्तितम् ॥

तथा

अपि कीटपतङ्गानां शुनां चाण्डालयोनिनाम् ।
दत्वाऽन्नं लोकमाप्नोति प्राजापत्यं समाश्रुतम्[2] ॥
बान्धवेभ्योऽतिथिभ्योऽन्नं [3]विप्रेभ्योऽन्नं प्रयच्छति
दीनान्धकृपणानां च स्वर्गः स्यादन्नदायिनाम् ॥
ग्रासमात्रं नरो दत्वाऽन्नानामतिगृध्नवे[4] ।
स्वर्गे वसेत् समानां तु शतं भोगैर्मनोरमैः ॥

1 हेमा. p. 900
2 हेमा. p. 900, समासतः
3 I. O., विप्रेभ्यः; Udaipur Ms., पुत्रेभ्यः
4 हेमा. p. 900, भूतानामजगृध्नवे

ग्रासे ग्रासे फलं ह्येतद्विधिवत् परिकीर्तितम् ।
एतदेवाऽयने प्रोक्तं द्विगुणं पुण्यगौरवम् ॥
अन्नं विना कृशाङ्गस्य दत्वाऽन्नं देशकालतः ।
फलं [1]पञ्चगुणं प्रोक्तं सर्वभावसमन्वितम् ॥

'सर्वभावसमन्वितं' राजसादिभावसमन्वितम् ।

देवतानां च यो दद्यादन्नार्थं श्रद्धयाऽन्वितः ।
सिक्थात्सिक्थाद्वसेल्लक्षं समानाममरैः सह ॥
एतद्दशगुणं पुण्यमन्ने व्यञ्जनसंयुते ।
यथेष्टदेवतादत्तादेतत् पुण्यं प्रकीर्तितम् ॥
यो दद्याद्ब्राह्मणेऽन्नानि तस्य द्विगुणितं फलम् ।
तस्माद्विष्णोस्तु दत्वाऽन्नं द्विगुणं फलमश्नुते ॥
रुद्रायाऽन्नप्रदानेन फलमेतच्चतुर्गुणम् ।
श्रद्धाकालसमायोगाद् व्यञ्जनानां च योगतः ॥
शतसंख्यं भवेत्पुण्यं सम्यगन्नप्रदायिनाम् ॥

इत्यन्नदानम् ॥

1 I. O., षड्गुणं

अथाऽऽरोग्यदानम्

तत्र नन्दिपुराणे[1]

धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं साधनं यतः[2] ।
अतस्त्वारोग्यदानेन नरो भवति सर्वदः ॥
आरोग्यशालां कुरुते महौषधपरिच्छदाम् ।
विदग्धवैद्यसंयुक्तां भृत्यावसथसंयुताम् ॥
वैद्यस्तु शास्त्रवित् प्राज्ञो दृष्टौषधपरायणः[3] ।
औषधीमूलमर्मज्ञः[4] समुद्धरणकालवित् ॥
रसवीर्यविपाकज्ञः [5]शालिमानौषधीगणे ।
योगवित् प्राणिनां[6] देहं यो धिया प्रविशेद्बुधः ॥
धातुपथ्यमयज्ञश्च निदानविदतन्द्रितः ।
व्याधीनां पूर्वलिङ्गज्ञस्तदुत्तरविधानवित् ॥
देशकालविभागज्ञः[7] चिकित्साशास्त्रवित्तथा ।

1 हेमा. p. 822
2 I. O. and हेमा., साधनैर्युतः
3 हेमा. p. 822, पराक्रमः
4 I. O., मर्मज्ञः; Udaipur Ms., पूर्णयज्ञः
5 I. O., शालिमांस
6 I. O. and हेमा., देहिनो
7 हेमा. p. 822, विधानज्ञः

अष्टाङ्गायुर्वेदवेत्ता मुष्टियोगविधानवित् ॥

अष्टाङ्गान्यायुर्वेदस्य । तद्यथा—शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यं अगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति सुश्रुतोक्तानि[1] ।

एवंविधः शुभो वैद्यो भवेद्यत्राभियोजितः[2] ।
आरोग्यशालामेवं तु कुर्याद्यो धर्मसंश्रयः ॥
स पुमान् धार्मिको लोके स कृतार्थः स बुद्धिमान् ।
सम्यगारोग्यशालायामौषधैः स्नेहपावनैः[3] ॥
व्याधितं निरुजीकृत्याऽप्येकं करुणया युतः ।
प्रयाति ब्रह्मसदनं कुलसप्तकसंयुतः ॥
आढ्यो वित्तानुसारेण दरिद्रः फलभाग्भवेत् ।
दरिद्रस्य कुतः शाला आरोग्याय भिषक् युवा ॥
अपि मूलेन केनाऽपि मर्दनाद्यैरथाऽपि वा ।
स्वस्थीकृते भवेन्मर्त्यो पूर्वोक्तं लोकमव्ययम् ॥
वातपित्तकफाद्यानां चयापचयभेदिनाम् ।
यस्तु स्वल्पाभ्युपायेन मोचयेत् व्याधिपीडितान् ॥
सोऽपि याति शुभान् लोकानवाप्यान्यज्ञयाजिभिः ॥

इत्यारोग्यदानम् ॥

1 Reproduced by. हेमा. p. 822
2 हेमा pp. 823 ff.
3 हेमा. p. 823, पावनैः

अथाऽभयदानम्

तत्र विष्णुः[1]

सर्वप्रदानाधिकमभयप्रदानम् । तत्प्रदानेनाऽभीष्टं लोकमाप्नुयात् ।

संवर्तः

भूताभयप्रदानेन सर्वान् कामानवाप्नुयात्[2] ।
दीर्घमायुः स लभते सदा च सुखितो भवेत् ॥

नन्दिपुराणे[3]

महतां सूक्ष्मदेहानां तथा च व्याधितात्मनाम् ।
हिंस्राणां सौम्यमूर्तिनां [4]सर्वथा ह्यभयात् फलम् ॥
वरमेकस्य सत्वस्य जीविताभयरक्षणम् ।
न तु विप्रसहस्रस्य गोसहस्रं सदक्षिणम् ॥

मार्कण्डेयपुराणे[5]

धिक् तस्य जीवितं पुंसः शरणार्थिनमातुरम् ।
यो नाऽऽर्तमनुगृह्णाति वैरिपक्षमपि ध्रुवम् ॥

1 हेमा. p. 867

2 हेमा. p. 867 and I. O.

3 I. O. has आदित्यपुराणे

4 हेमा. p. 867, तथाहि अफलदाभयम्

5 हेमा. p. 867

यज्ञदानतपांसीह परत्र च न भूतये।
भवन्ति तस्य यस्यार्थे परित्राणे न मानसम् ॥

महाभारते[1]

लोभाद्द्वेषाद्भयाद्वाऽपि यस्त्यजेत् शरणागतम्।
ब्रह्महत्यासमं तस्य पापमाहुर्म्मनीषिणः ॥

तथा[2]

प्राणिनं वध्यमानं हि यः शक्तः समुपेक्षते।
स याति नरकं घोरमिदमाहुर्म्मनीषिणः[3] ॥
चतुस्सागरपर्यन्तां यो दद्यात्पृथिवीमिमाम्।
सत्वेभ्यो[4] ह्यभयं यश्च तयोरभयदोऽधिकः ॥

रामायणे[5]

बद्धाञ्जलिपुटं दीनं धावन्तमपराधिनम्।
न हन्याच्छरणं प्राप्तं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥
आर्तो वा यदि वा त्रस्यः परेषां शरणागतः[6]।
अपि प्राणान् परित्यज्य रक्षणीयः कृतात्मना ॥
न चेद्भयाद्वा मोहाद्वा कामाद्वा तत्र रक्षति।
स्वयं शक्त्या यथान्यायं तत्पापं लोकगर्हितम् ॥

1 *Ibid.*
2 *Ibid*, p. 868
3 *Ibid*, and I. O., इति प्राहुः
4 I. O., सर्वेभ्यो
5 हेमा. p. 868
6 I. O., शरणं गतः

विष्णुः[1]

विनष्टः पश्यतो [2]यस्यारक्षितः शरणागतः ।
आदाय सुकृतं तस्मात् सर्वं गच्छत्यरक्षितः ॥
सुपर्याप्तनिसृष्टस्य नाऽश्वमेधस्य यत्फलम् ।
तत्फलं जातसंत्रासे रक्षिते शरणागते ॥

'सुपर्याप्तनिसृष्टस्य' सुपर्याप्तं सुसम्पूर्णं निसृष्टं दानं यस्य सः तथा ।

इत्यभयदानम् ॥

अथ द्विजस्थापनम्

तत्र कालिकापुराणे[3]

कारयित्वा तथोद्वाहं श्रोत्रियाणां कुलेषु च ।
वेदविच्छीलवृत्तेषु द्विजेष्वेकादशेष्वथ ॥
ततो गृहाणि रम्याणि कुर्यादेकादशैव तु ।
कारयित्वा तु धान्यैश्च विविधैश्च प्रपूरयेत् ।
दासीगोमहिषीश्चाऽपि शयनासनपादुकाः ॥
भाजनानि विचित्राणि ताम्रमृण्मयकानि च ।
पात्राणि भोजनार्थानि कृत्स्नं सोपस्करं च यत् ॥

1 हेमा. p. 868, Name not mentioned by हेमा.

2 Udaipur Ms. reads यस्य रक्षितः

3 हेमा. p. 652

लोहं च कनकं चैव वस्त्राणि तु विशेषतः ।
सम्भृत्यैतं सुसम्भारं तद्गृहेष्वतियोजयेत् ॥
योजयेचैव वृत्त्यर्थं शक्तितो वा शतं शतम् ।
पृथक् पृथक् लाङ्गलानां निवर्तनशतार्द्धतः ॥
विषयं कर्वटं खेटं ग्रामं [1]ग्रामार्द्धमेव वा ।
योजयेत् सोममूर्तिं च चिन्तितेषु द्विजेषु च ॥
एकादशैव तास्तत्र दाम्पत्योमाहरात्मकाः ।
विचिन्त्य परया भक्त्या तद्गृहेषु प्रवेशयेत् ॥
ग्राहयेदग्निहोत्राणि प्रवेश्यैतान् द्विजोत्तमान् ।
विधिपूर्वं यथान्यायमात्मनः श्रेयसे नरः ॥
अदुष्टकुलजानां च विधिरेषां चिरन्तनः[2] ।
शिवभक्त्या विभक्तानां द्विजानां कारयेत्सदा ॥
यश्च प्रेष्यान् द्विजान् मूढो योजयेद्धव्यकव्ययोः ।
न भवेत्तत्फलं तस्य वैदिकीयं स्मृतिर्बुधाः[3] ॥
यज्ञदानं व्रताद्यं च तीर्थयात्रादिकं च यत् ।
यस्त्वेवं कारयेज्जन्तुः तेन सर्वमनुष्ठितम् ॥

एवं यथा विवाहादि कारयतः फलविशेषः, तथा धनं दत्वा यज्ञदानव्रततीर्थयात्रादिकं कारयतोऽपि ।

स यात्यर्कसमानाभं विमानं रत्नमालिनम् ।
आरुह्य तत्पदं पुण्यं सुरस्त्रीभिरलङ्कृतम् ॥

1 A. S. B., ग्रामर्द्धिमेव च
2 I. O., चिरस्थितः
3 हेमा. p. 953, श्रुतिर्ध्रुवा

विमानैश्चाऽपरैर्दिव्यैः सहस्रैः परिवारितः ।
सर्वलोकगतान् भोगान् भुक्त्वा तस्मिन् प्रपद्यते ॥
ज्ञात्वा सुवित्तसामर्थ्यमेकं चोद्वाहयेद्द्विजम् ।
तेन प्राप्नोति तत्स्थानं शिवभक्तो नरो ध्रुवम् ॥
स्थानेन स्थानसम्प्राप्तिर्विधिदत्तेन जायते ॥

दक्षः[1]

मातापितृविहीनं तु संस्कारोद्वाहनादिभिः ।
यः स्थापयति तस्येह पुण्यसंख्या न विद्यते ॥

आदित्यपुराणे[2]

भूमिपालं च्युतं राज्याद्यस्तु संस्थापयेद्बुधः ।
तस्य वासो मुनीन्द्रेह नाकपृष्ठे न संशयः ॥

इति द्विजस्थापनम् ॥

1 हेमा. p. 652
2 हेमा. p. 653

अथ प्रकीर्णदानानि

तत्र मनुः[1]

वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमन्नदः ।
तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ॥
भूमिदः [2]स्वर्गमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।
गृहदोऽग्र्याणि वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्तमम् ॥
वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः ।
अनडुहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य विष्टपम् ॥
यानशय्याप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः ।
धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्मसाम्यताम्[3] ॥

'ब्रह्मसाम्यतां' ब्रह्मसमानगतित्वम् ।

याज्ञवल्क्यः[4]

भूदीपाश्वान्नवस्त्राम्भस्तिलसर्पिःप्रतिश्रयान् ।
नैवेशिकं स्वर्णरूप्यं दत्वा स्वर्गे महीयते ॥

1 हेमा. p. 159
2 I. O., भूमिमाप्नोति
3 हेमा. p. 160, ब्रह्मसार्ष्टिताम्
4 हेमा. p. 160

गृहधान्याभयोपानच्छत्रमाल्यानुलेपनम् ।
यानं वृक्षं प्रियं शय्यां दत्वाऽत्यन्तं सुखी भवेत् ॥

'प्रतिश्रयः' प्रवासिनामाश्रयः । 'नैवेशिकं' विवाहप्रयोजनकं द्रव्यम्[1] ।

बृहस्पतिः

वस्त्रान्नपुष्कलयुतं गृहं विप्राय योऽर्पयेत् ।
तस्य नो क्षीयते वंशः स्वर्गं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥

महाभारते

बीजैरुपेतं शयनैरुपेतं दद्याद्गृहं यः पुरुषो द्विजाय ।
सुखाभिरामं बहुरत्नपूर्णं लभेदधिष्ठानवरं स राजन् ॥

तथा

तिला नित्यं प्रदातव्या यथाशक्ति द्विजर्षभ ।
नित्यदानात्सर्वकामफलं निर्वर्तयेत्पुनः ॥

यमः

दत्वा प्रतिश्रयं लोकं यथा दत्वैव चाऽभयम्[2] ।
तथा दत्वा क्षितिं विप्रे ब्रह्मलोके महीयते ॥
छत्रदो गृहमाप्नोति गृहदो नगरं तथा ।
उपानह्प्रदानेन रथमाप्नोत्यनुत्तमम् ॥
इन्धनानां प्रदानेन दीप्ताग्निर्भुवि जायते ।

1 Reproduced by हेमा. p. 160
2 हेमा. p. 160

गवां ग्रासप्रदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
रुक्मदः सर्वमाप्नोति रूप्यदो रूपमुत्तमम् ।
वासोदश्चन्द्रसालोक्यं सूर्यसालोक्यमश्वदः ॥
राजोपकरणं दत्वा रत्नानि विविधानि च ।
नगरं च तथा दत्वा राजा भवति भूतले ॥

तथा[1]

यस्तु सम्भृत्य सम्भारं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
तस्य पुण्यकृतो लोकान् नो तस्य प्रभवाम्यहम् ॥

'सम्भृत्य सम्भारं' यज्ञविवाहाद्युपस्कारद्रव्याणि[2] ।

तथा

गोरसानां प्रदानेन तृप्तिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ।
घृतप्रदानेन तथा दीर्घं विन्दति जीवितम् ॥

संवर्तः

नानाविधानि द्रव्याणि धनानि विविधानि च ।
आयुःकामेन देयानि स्वर्गमक्षयमिच्छता ॥

'द्रव्याणि' भक्ष्यभोज्यानि । 'धनानि' हिरण्यादीनि ।

वस्त्रदाता सुवेषः स्याद्रूप्यदो रूपमुत्तमम् ।
हिरण्यदो महाबुद्धिं दीर्घमायुश्च विन्दति ॥

1 हेमा. p. 261 has seven additional lines, which may have been in the कल्पतरु

2 Reproduced by हेमा. p. 261

फलमूलानि पक्वानि शाकानि विविधानि च।
यानानि दत्वा विप्रेभ्यो मुदा युक्तः सदा भवेत्॥
औषधं स्नेहमाहारं रोगिणे रोगशान्तये।
ददानो रोगरहितः सुखी दीर्घायुरेव च॥
इन्धनानि च यो दद्याद्विप्रेभ्यः शिशिरागमे।
स सुखी दीप्तकायाग्निः सुभगश्चैव जायते॥
गृहदाता सुखी प्राज्ञो वितृप्तः सर्ववस्तुषु।
अन्नदस्तु भवेद्धीमान् सुतृप्तः कीर्तिमानपि॥
तैलमामलकं यच्छन् पादाभ्यङ्गं तथैव च।
नरः सुतृप्तस्तेजस्वी सुखवांश्चैव जायते॥

तथा

ताम्बूलश्चैव यो दद्याद्ब्राह्मणेभ्यो विचक्षणः।
मेधावी सुभगः प्राज्ञो दर्शनीयश्च जायते॥
गुडमिक्षुरसं चैव लवणं व्यञ्जनानि च।
सुरभीणि च पानानि दत्वाऽत्यन्तं सुखी भवेत्॥

वायुपुराणे

चन्दनानां प्रदातारः शङ्खानां मौक्तिकस्य च।
पापकर्तॄनपि पितॄंस्तारयन्ति तथा शुचिः॥

बृहस्पतिः

असिपत्रमयं मार्गं क्षुरधारासमन्वितम्।
तीक्ष्णातपञ्च तरति छत्रोपानत्प्रदो नरः॥

हारीतः[1]

अपो ददत् तृपमभिजयत्यात्मानं च निष्क्रीणाति। अन्नदानादसून् निष्क्रीणाति, अन्नवानन्नादोऽन्नपतिश्च भवति। वस्त्रप्रदानाद्रूचो निष्क्रीणाति, सुरूपोऽनग्नो वस्त्रभाग् भवति। हिरण्यप्रदानात्तेजो निष्क्रीणाति, सुतेजाः श्रीमान् हिरण्यभाग्भवति। गोप्रदानाद्वाचो निष्क्रीणाति, सुवाग्विपाप्मा गोभाक् च भवति। अनडुत्प्रदानात् प्राणान् निष्क्रीणाति, अरोगो बलवान् धुर्यभाग्भवति। रथप्रदानाच्छरीरं निष्क्रीणाति, भृत्यविविधविमानभाग्भवति। शय्याप्रदानात् सुखं निष्क्रीणाति, यानशयनासनविविधसुखभाग्भवति। अपरिमितप्रदानादपरिमितपोषं पुष्णाति, अपरिमितान् कामानवाप्नोति।

तद्विविधं भवति—अविज्ञातदानं विज्ञातदानं च। यदविज्ञातविदुषे ददाति तदविज्ञातदानम्। अथ यद्विज्ञातविदुषे सब्रह्मचारिणे वैश्वानरमाददानाय यद्ददाति प्रतिगृह्णाति वा तद्विज्ञातदानम्। तदप्येतद् यजुषोक्तम्—"क इदं कस्मा अदादि"ति।

'आत्मानं निष्क्रीणाति' आत्मानमेव ददाति इत्यर्थः। अनेन प्रकारेण जलादिदानमेव स्तूयते[2]।

1 हेमा. p. 158 : the entire passage is corrupt in the Mss., and is restored from हेमा.

2 This prose comment is reproduced verbatim by हेमा. p. 159

विष्णुः[1]

तैजसानां पात्राणां प्रदानेन पात्रीभवति। कामानां मधुघृततैलप्रदानेनाऽऽरोग्यमौषधप्रदानेन च। लवणप्रदानेन लावण्यम्। धान्यप्रदानेन तुष्टिः। सस्यदानेन च तथा। इन्धनप्रदानेन दीप्ताग्निर्भवति। सङ्ग्रामे [2]शश्वज्जयमाप्नोति। आसनदानेन स्थानम्। शय्यादानेन भार्य्याम्। उपानत्प्रदानेनाऽश्वतरीयुतं रथम्। छत्रप्रदानेन[3] स्वर्गम्। तालवृन्तचामरप्रदानेनाऽदुःखित्वम्। पुष्पप्रदानेन श्रीमान्[4] भवति। अनुलेपनदानेन कीर्तिमान् भवति। [5]धूपप्रदानादूर्ध्वगतिर्भवति।

यमः

देवतापुष्पदानेन जायते श्रीसमन्वितः।
ऊर्ध्वां गतिमवाप्नोति यश्च धूपप्रदो नरः॥
लोके प्रकाशो भवति चक्षुष्मानपि दीपतः।
गन्धौषधमथाभ्यङ्गं माक्षिकं लवणं तथा[6]॥
यः प्रयच्छति विप्राय सौभाग्यं स तु विन्दति॥

1 हेमा. p. 159
2 *Ibid*, सज्जयं
3 हेमा. p. 259 reads क्षेत्रप्रदानेन
4 *Ibid*, ज्यायान् for श्रीमान्
5 Last clause omitted in हेमा.
6 हेमा. p. 162

महाभारते

पुष्पोपगन्धोऽथ फलोपगन्धो
यः पादपं स्पर्शयते द्विजोऽत्र
सस्त्रीसमृद्धं बहुरत्नपूर्णं
लभेदयं लोपगतं गृहं वै ॥

प्रपाश्च कार्या दानार्थं नित्यं तु द्विजसत्तम ।
भुक्तेऽप्यथ प्रदेयं तु पानीयं वै विशेषतः ॥
निदाघकाले पानीयं यस्य तिष्ठत्यबाधितम्[1] ।
स दुर्गविषमं कृच्छ्रं न कदाचिदवाप्नुयात् ॥

स्कन्दपुराणे

सुगन्धशीतलाश्चाऽपो रसैर्दिव्यैः समन्विताः ।
यः प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तस्य दानफलं शृणु ॥
विमानं सूर्यसङ्काशमप्सरोगणसेवितम् ।
सोऽधिरुह्य दिवं याति वरुणस्य सलोकताम् ॥
भाजनं यः प्रयच्छेत्तु हैमं वज्रविभूषितम् ।
सोऽप्सरश्शतसमाकीर्णे विमाने दिवि मोदते ॥
राजतं यः प्रयच्छेत्तु विप्रेभ्यो भाजनं शुभम् ।
स गन्धर्वपदं प्राप्य उर्वश्या सह मोदते ॥
ताम्रं यो भाजनं दद्यात् ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ।
स भवेद्यक्षराजस्य [2]यक्षोवलसमन्वितः ॥
आसनं यः प्रयच्छेत्तु सम्वीतं ब्राह्मणाय वै ।

1 I. O., अबाधितम् ; Udaipur Ms. reads : अराविनम्
2 I. O., यशोबल

स राज्यस्थानमाप्नोति सदा निर्मुक्तसाध्वसः ॥

'सम्वीतं' वस्त्रादिवेष्टितम् ।

अश्वं यस्तु प्रयच्छेत्तु हेमचित्रं सुलक्षणम् ।
स तेन कर्मणा दिव्यं गान्धर्वं लोकमश्नुते ॥

'हेमचित्रं' सुवर्णतिलकोपेतम् ।

रथमश्वं गजं दासीं कन्यां गृहमथाऽपि वा ।
भूमिं च यः प्रयच्छेत्तु स राजा भुवि जायते ॥

कालिकापुराणे

शिवादिदेवतागारे यतीनामाश्रमेषु च ।
अग्निहोत्रक्षये चैव तथैव च प्रतिश्रये ॥
सर्वत्र शङ्करः साक्षाद्वसतीति विचिन्त्य च ।
सततं दीपकान् दद्याच्छ्रोत्रियाणां गृहे गृहे[1] ॥
अभ्यङ्गमिन्धनं नीरं शयनासनमेव च[2] ।
दद्याद्गवाह्निकं[3] चैव तमुद्दिश्य दिने दिने ॥
कायिनामन्नदानं तु तमुद्दिश्य दिने दिने ।
अथवा किं प्रलापेन यत्किञ्चित् सुकृतं भुवि ।
कुर्वंस्तत्पदमाप्नोति शिवमुद्दिश्य लीलया ।
लीलया क्षपयेद्देहं शङ्कराय शरीरभाक् ॥

'क्षये' गृहे । 'तं' शङ्करम् । 'कायिनां' शरीरिणाम् ।

1 These two ślokas are not found in हेमा. p. 164
2 हेमा. p. 164
3 *Ibid*, दद्याच, वाह्निकं

देवीपुराणे[1]

विद्याधर उवाच

कानि कानि च दानानि देयानि मुनिसत्तम।
कानि पात्राणि देशो वा कालो द्रव्यं विधिश्च कः॥
तान्यहं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व प्रसादतः॥

[म]नुरुवाच

न्यायतो यान्यवाप्तानि शाकान्यपि नृपोत्तम।
तानि देयानि देव्यास्तु कन्यकां योषितां सदा॥
तद्भक्तेषु च विप्रेषु अपरेषु च नित्यशः।
विप्रेषु प्रावृषे वत्स देवी कामान् प्रयच्छति॥
देशं नदीं गयाशैलं गङ्गानर्मदपुष्करम्।
वाराणसी कुरुक्षेत्रं प्रयागं जम्बुकेश्वरम्॥
केदारं भीमनादं च दण्डकं पुष्कराह्वयम्।
सोमेश्वरं महापुण्यं तथा चाऽमरकण्टकम्॥
कालिञ्जरं तथा विन्ध्यं यत्र वासो गृहस्य च[2]।
द्रव्यं भूधेनुगोधान्यं तिलवस्त्रघृतादिकम्[3]॥
विधिना चोपवासेन एकान्नो नक्तभोजनात्।
शुचिना भावपूतेन क्षान्त्या सत्यव्रतादिना॥
अपि सर्षपमात्रस्य दातारं तारयेन्नृप।
किं पुनर्विधिना वत्स देवीमुद्दिश्य प्रावृषि॥

1 हेमा. p. 164.

2 These six slokas are not found in हेमा

विप्रेषु विप्रकन्यासु तिलाज्यं सम्प्रयच्छति ।
तस्य सा तुष्यते देवी अचिरेण नराधिप ॥

आदित्यपुराणे

सुगन्धिचित्राभरणोपशोभितं
यस्त्वासनं वेदविदे प्रदद्यात् ।
ग्रामाधिपत्यं लभते स शीघ्रं
कुले महत्वं लभते समग्रम् ॥

वस्त्रवह्निप्रदानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ।
धर्मशास्त्रप्रदातारः सत्रदानरताश्च ये[1] ॥
तीर्थं तडागकूपादिनौकासेतुप्रदाश्च ये ।
स्कन्धेन तारयेद्यस्तु तृषार्तानां जलप्रदः ॥
पश्चाद्ददाति केदारान् सफलांश्चैव पादपान् ।
षष्टिं कोटिसहस्राणि अर्बुदानां च वै त्रयम् ॥
क्रीडन्ति ते स्वर्गलोके एतदुक्तं द्विजोत्तम ।
यष्टिं ये तु प्रयच्छन्ति नेत्रहीने सुदुर्बले ॥
तेषां तु विपुलः पन्थाः फलमूलोपशोभितः ।
निदाघकाले वर्षासु यच्छत्रं तु प्रयच्छति[2] ॥
नाऽन्यः कश्चिन्मनोदाहः कदाचिदपि जायते ।
यो ददाति घटीपात्रं दान्तकां करकं तथा ॥
तृषार्तस्य तथा घर्मे लभते शीतलं जलम् ।

1 हेमा. p. 163 gives three ślokas from this on.

2 I. O., gives the clause: Udaipur Ms. and A. S. B. read, पवित्रं प्रतिपादयेत्

योगिनां च दरिद्राणां ये तु वस्त्रप्रदा नराः ॥
तेषां दिव्यानि वस्त्राणि सुगन्धीनि मृदूनि च ।
वाताश्चैव प्रवहन्ति सुगन्धाश्चाऽमृतोपमाः[1] ॥
अश्वं वा यदि वा युग्यं शोभने वाऽथ पादुके[2]
ददाति यः प्रदानं वै ब्राह्मणेभ्यः सुसंयतः ॥
तेषां दिव्यानि यानानि रथध्वजपताकिनः ।
दुष्टः पन्था न चैवेह भविष्यति कथञ्चन ॥
क्षौमजं वाऽथ कार्पासं पट्टसूत्रमथाऽपि वा ।
दद्याद्यज्ञोपवीतं च तं न हिंसन्ति वायसाः ॥
अन्नपानाश्वगोवस्त्रशय्यादानानि वा पुनः[3] ।
प्रेतलोके प्रशस्तानि दानान्यष्टौ विशेषतः ॥

महाभारते

प्रदानं सर्वदानेभ्यः शकटस्य विशिष्यते ।
एवमाह महाभागः शाण्डिल्यो भगवानृषिः ॥
उपानहौ प्रयत्नाद्यः ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
मर्दते कंटकान् सर्वान् विषमान् सन्तरत्यपि ॥
शकटं सस्यसंयुक्तं दत्तं भवति चैव हि ।
'कंटकान्' द्वेषिणः ।

नन्दिपुराणे

अलङ्कारं तु यो दद्याद्ब्राह्मणाय सुराय वा ।

1 These nine lines are omitted by हेमा.
2 हेमा. p. 164
3 Last quarter from I. O.

स गच्छेद्वारुणं लोकं नानाभरणभूषितः[1] ॥
जातः पृथिव्यां कालेन भवेद्द्वीपपतिर्नरः ।
यज्ञोपवीतदानेन सुरेभ्यो ब्राह्मणाय च ॥
भवेद्विप्रश्चतुर्वेदः शुभविद्योऽत्र संशयः ।
उष्णीषदायी यो मर्त्यो जायते मुकुटोत्कटः ॥
विस्तीर्णराजवंशे तु सितवृत्तः सलक्ष्मवान् ।
यो गीतवाद्यं दद्यात्तु ब्राह्मणाय सुबुद्धिमान् ॥
स गन्धर्वपुरं गच्छेत् वसेत्तत्र युगत्रयम् ॥

तथा

योऽपि कश्चित्तृषार्त्तानां जलपानं प्रयच्छति ।
स नित्यतुष्टो वसति स्वर्गे युगशतं नरः ॥

याज्ञवल्क्यः[2]

यस्य यस्य भवेदर्थी तस्य तस्य प्रदानतः ।
तृणकाष्ठसमेऽप्यर्थे गोप्रदानफलं लभेत् ॥

विष्णुः

यद्यदिष्टतमं लोके यच्चाऽन्यदपि तद्गृहे ।

1 I. O., gives this line and A. S. B. adds the following :

गोप्रदानेन तु स्वर्गं लभते निर्मलं नरः ।
अश्वदानेन पुण्याहं कन्यादानेन मङ्गलम् ॥
द्विजेभ्यः तर्पणं कृत्वा दत्वा वस्त्राणि भक्तितः ।
स्ववस्तु लभते स्वर्गं यत्र गत्वा न शोचति ॥

2 Not traceable

तत्तद्गुणवते देयं तदेवाऽक्षयमिच्छता ॥

नरसिंहपुराणे[1]

एकविंशत्यमी स्वर्गा निविष्टा मेरुमूर्द्धनि ।
अहिंसादानकर्त्तारो यज्ञानां तपसां तथा ॥
एतेषु निवसन्ति स्म जनाः क्रोधविवर्जिताः ।

'एकविंशतिस्वर्गा' अनन्तरं वक्ष्यमाणा आनन्दप्रभृतयः ।

जलप्रवेशे चाऽऽनन्दं प्रमोदं वह्निसाहसे ।
भृगुप्रपाते सौख्यं च रणं चैवाऽस्य निर्मलम् ॥
अनशनेन मृतो यः स्यात् स गच्छेत्तु त्रिविष्टपम्[2] ।
क्रतुयाजी नाकपृष्ठमग्निहोत्री च निर्वृतिम् ॥

'क्रतुयाजी' सोमयागकर्त्ता ।

तडागकूपकर्त्ता च लभते पौष्टिकं द्विजः ।
सुवर्णदायी सौभाग्यं लभते सुमहातपाः[3] ॥
शीतकाले महावह्निं प्रज्वालयति यो नरः ।

1 हेमा. pp. 172-3, reproduces even the prose explanations. नर. पु. (*ed.* Gopalanarayan.) अ. ३०, श्लो- 27 ff.

स्वर्गाश्चैव द्विजश्रेष्ठ पूर्वश्रृङ्गे समास्थिताः ।
एकविंशानि स्वर्गा वै निविष्टा मेरुमूर्द्धनि ॥

2 नर. पु. p. 98 : अनाशके तु संन्यासे मृतो गच्छेत्त्रिविष्टपम्

3 नर. पु. p. 98 : सुवर्णदायी सौभाग्यं लभन् स्वर्गतपः फलम्

सर्वसत्त्वहितार्थाय स स्वर्गं साप्सरं[1] लभेत् ॥
हिरण्यगोप्रदानेन निरहङ्कारमाप्नुयात् ।
भूदानेन तु शुद्धेन लभते शान्तिकं पदम् ॥
गोप्रदानेन[2] स्वर्गं तु निर्मलं लभते नरः[3] ।
अश्वदानेन पुण्याहं कन्यादानेन मङ्गलम् ॥
द्विजेभ्यस्तर्पणं कृत्वा दत्वा वस्त्राणि शक्तितः ।
श्वेतं तु लभते स्वर्गं यत्र गत्वा न शोचति[4] ॥
कपिलागोप्रदानेन परमार्थे महीयते[5] ।
एकान्नभोजी[6] यो मर्त्यो नक्तभोजी च नित्यशः ॥
उपवासैस्त्रिरात्राद्यैः [7]श्रान्तः स्वर्गे सुखं लभेत् ।
'एकान्नभोजी' एकभक्तव्रतः ।

सरित्स्नायी जितक्रोधो ब्रह्मचारी दृढव्रतः ॥

1 हेमा. p. 173, स्वर्गं साप्सरसं लभेत्
2 नर. पु. p. 98 रौप्यदानेन for गोप्रदानेन, which is preferable as गोदान comes later.
3 I. O. and हेमा. p. 173
4 Three lines omitted by Udaipur Ms. and A. S. B.
5 नर. पु. p. 98 has the following five lines after this:

गोवृषस्य प्रदानेन स्वर्गं मन्मथमाप्नुयात् ।
माघमासे सरित्स्नायी तिलधेनुप्रदस्तथा ॥
छत्रोपानद्दाता च स्वर्गं आत्युमशोभनम् ।
देवतायतनं कृत्वा द्विजशुश्रूषकस्तथा ॥
तीर्थयात्रापरश्चैव स्वर्गराजे महीयते ।

6 Udaipur Ms. reads एकान्त
7 नर. पु. p. 98 : शान्तः स्वर्गे शुभं लभेत्

निर्मलं स्वर्गमाप्नोति तथा भूतहिते रतः ।
विद्यादानेन मेधावी निरहङ्कारमाप्नुयात् ॥
येन येन हि भावेन यद्यद्दानं प्रयच्छति ।
तत्तत्स्वर्गमवाप्नोति यद्यदिच्छति मानवः[1] ॥
यस्तु[2] सर्वाणि दानानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
सम्प्राप्य न निवर्तेत दिवं शान्तमनामयम् ॥

महाभारते

याज्यतः शिष्यतो वाऽपि कन्यया वा धनं सह ।
यद्यागच्छेद्यजेद्दद्यान्नैकोऽश्नीयात् कथञ्चन ॥
गृहमावसतो ह्यस्य नाऽन्यत्तीर्थं परिग्रहे ।
देवर्षिपितृगुर्वादीन् वृद्धातुरबुभुक्षितान् ॥

'नान्यत्तीर्थ' मिति । वक्ष्यमाणदेवर्षिपितृगुर्वादिभ्यो नाऽन्यत्प्रकृष्टं दान (पात्र) मित्यर्थः । 'परिग्रहे' धनार्जने ।

अन्तर्हिताभितृप्तानां यथाशक्ति बुभुक्षिताम् ।
द्रव्याणामपि शक्त्याऽपि देयमेषां कृतात्मनाम् ॥
अर्हतामनुरूपाणां नाऽदेयं ह्यस्ति किञ्चन[3] ।

1 S'loka omitted by हेमा.

2 हेमा. p. 174; नर. पु. p. 98 : gives three lines before संप्राप्य न निवर्तेत :

चत्वारि अतिदानानि कन्या गौर्भूः सरस्वती ।
नरकादुद्धरन्त्येते जपवाहनदोहनात् ॥
यस्तु सर्वाणि दानानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।

3 हेमा. p. 11

उच्चैःश्रवसमप्यश्वं प्रापणीयं सतां विदुः ॥
अलुनीय यथाकामं सत्यसन्धो महाव्रतः ।
स्वैः प्राणैर्ब्राह्मणः प्राणान् परित्राय दिवं गतः ॥
रन्तिदेवश्च सांकृत्यो वसिष्ठाय महात्मने ।
अपः प्रदाय शीताश्च नाकपृष्ठमितो गतः ॥
आत्रेयचन्द्रदमयोरर्हतोर्विविधं धनम्[1] ।
दत्वा लोकान्ययौ धीमाननन्तान् स महीपतिः ॥
शिविरौशीनरोऽङ्गानि पुत्रं च प्रियमौरसम् ।
ब्राह्मणार्थमुपाकृत्य नाकपृष्ठमुपागतः ॥
प्रतर्दनः काशिपतिः प्रदाय नयने स्वके ।
ब्राह्मणायाऽतुलां कीर्तिमिह चाऽमुत्र चाऽश्नुते ॥
दिव्यं मृष्टशलाकं तु सौवर्णं परमर्द्धि तत् ।
छत्रं देवमृधो दत्वा सराष्ट्रोऽभ्यपतद्दिवम् ॥

'मृष्टशलाकं' उज्वलपञ्जरम्[2] ।

संकृतिश्च तथाऽऽत्रेयः शिष्येभ्यो ब्रह्म निर्गुणम् ।
उपदिश्य महातेजा गतो लोकाननुत्तमान् ॥
अम्बरीषो गवांदत्वा ब्राह्मणेभ्यः प्रतापवान् ।
अर्बुदानि दशैकं च सराष्ट्रोऽभ्यपतद्दिवम् ॥
सावित्री कुण्डले दिव्ये शरीरं जनमेजयः[3] ।

1 हेमा. p. 11, विविधदने
2 Comment reproduced by हेमा. p. 11
3 हेमा. p. 12 interpolates here रुक्मभारशतं पैर दत्वाऽमुं वीर-मारिषतः ।

ब्राह्मणार्थे परित्यज्य जग्मतुर्ल्लोकमुत्तमम् ॥
सर्वरत्नं वृषादर्भो युवनाश्वः प्रियाः स्त्रियः ।
रम्यमावसथं चैव दत्वा स्वर्लोकमास्थितः ॥
निमी राष्ट्रं च वैदेहो जामदग्न्यो वसुन्धराम् ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ चाऽपि यशश्चोर्वी सपत्तनाम् ॥
अवर्षति च पर्जन्ये सर्वभूतानि चाऽसकृत् ।
वसिष्ठो जीवयामास प्रजापतिरिव प्रजाः[1] ॥
कवन्धमस्य पुत्रस्तु मरुत्तो नृपतिस्तथा ।
कन्यामङ्गिरसे दत्वा दिवमाशु जगाम ह ॥
ब्रह्मदत्तस्य पश्चास्यो राजा बुद्धिमतां वरः ।
निधिं शङ्खं द्विजातिभ्यो दत्वा लोकानवाप्तवान् ॥
राजा मित्रसहश्चाऽपि[2] वसिष्ठाय महात्मने ।
मदयन्तीं प्रियां दत्वा तया सह दिवं गतः ॥
सहस्रजिच्च राजर्षिः प्राणानिष्टान् महायशाः ।
ब्राह्मणार्थे परित्यज्य गतो लोकानत्तुत्तमान् ॥
सर्वकामैश्च सम्पूर्णं दत्वा वेश्म हिरण्मयम् ।
मुकुन्ताय[3] गतः स्वर्गं शतद्युम्नो महामतिः ॥
नाम्ना च द्युतिमान्नाम शाल्वराजः प्रतापवान् ।
दत्वा राज्यमृचीकाय गतो लोकानत्तुत्तमान् ॥
मदिराश्वश्च राजर्षिर्दत्वा कन्यां सुमध्यमाम् ।

1 हेमाद्रि does not give the following five lines.

2 हेमा. p. 12, मित्रसहस्थ

3 *Ibid*, मुद्गलाय

सुवर्णहस्ताय गतो लोकान् देवैरभिष्टुतान् ॥
लोमपादश्च राजर्षिः शान्तां[1] दत्वा सुतां प्रभुः ।
ऋष्यशृङ्गाय विपुलैः सर्वैः कामैरयुज्यत ॥
दत्वा शतसहस्रं तु गवां राजा प्रसेनजित् ।
सवत्सानां महातेजा गतो लोकाननुत्तमान् ॥
एते चाऽन्ये च बहवो दानेन तपसा सह ।
महात्मानो गताः स्वर्गं शिष्टात्मानो जितेन्द्रियाः ॥
तेषां प्रतिष्ठिता कीर्तिर्यावत्तिष्ठति मेदिनी ।
दानयज्ञप्रजासर्गैरेके हि दिवमाप्नुयुः ॥

तथा

वस्त्राभरणदातारो भक्तपानान्नदास्तथा[2] ।
कुटुम्बानां च दातारः[3] पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥
सहस्रपरिचेष्टारः तथैव च सहस्रदाः ।
दातारश्च[4] सहस्राणां ते नराः स्वर्गगामिनः ॥
सुवर्णस्य च दातारो गवां च भरतर्षभ ।
यानानां च प्रदातारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥
वैवाहिकानां प्रेष्याणां दीनानां च युधिष्ठिर ।
दातारो वाससां चैव पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥

1 हेमा. p. 12, स तां
2 हेमा. p. 171
3 *Ibid*, कुटुम्बान्नप्रदातारः
4 *Ibid*, त्रातारश्च

भयाच्छापात्तथा[1] बाधाद्दारिद्र्याद्व्याधिधर्षणात् ।
यत्कृते प्रतिमुच्येत ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

विहारावसथोद्यानकूपारामसभाप्रदाः ।
प्रपाणां चैव कर्तारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

शुश्रूषाभिस्तपोभिश्च [2]ततमादाय भारत ।
ये प्रतिग्रहनिस्स्नेहाः ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

सर्वहिंसानिवृत्ताश्च नराः सर्वसहाश्च ये ।
सर्वस्याऽऽश्रयभूताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

आढ्याश्च बलवन्तश्च यौवनस्थाश्च भारत ।
ये वै जितेन्द्रिया धीरास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

उपकारिषु सस्नेहा मृदवः स्नेहवत्सलाः ।
स्वाबाधाः सुप्रसाधाश्च पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥

इति श्रीलक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ
दानकाण्डे प्रकीर्णकदानानि[3] ।

1 हेमा p. 173, नयेत्पातात्ततथा
2 *Ibid*, कृतं
3 I. O.

२०

अथ कूपवापीतडागविधिः

तत्र यमः[1]

कूपाराममपाकारी तथा वृक्षावरोपकः ।
कन्याप्रदः सेतुकारी स्वर्गमाप्नोत्यसंशयः ॥

तडागे यस्य पानीयं सततं खलु तिष्ठति ।
स्वर्गलोके गतिस्तस्य नाऽत्र कार्या विचारणा[2] ॥

येषां तडागानि शुभाः प्रपाश्च
आरामकूपाश्च प्रतिष्ठिताश्च[3] ।
अनुप्रदानं मधुरा च वाणी
तेषामयं चैव परश्च लोकः ॥

आदित्यपुराणे[4]

सेतुबन्धरता ये च तीर्थे शौचरताश्च ये ।
तडागकूपकर्त्तारो मुच्यन्ते ते तृषाभयात् ॥

'तीर्थशौचरताः' जलावतरणमार्गसंस्कर्तारः ।

1 हेमा. p. 911
2 *Ibid*, p. 917
3 *Ibid*, p. 911, प्रतिष्ठापाश्च and अन्नप्रदानं for अनुप्रदानम्
4 हेमा. p. 915

विष्णुः[1]

अथ कूपकर्त्तुः

तत्प्रवृत्ते तु पानीये दुष्कृतार्धं विनश्यति।
तडागकृन्नित्यतृप्तो वारुणं लोकमश्नुते॥

जलप्रदः सदा तृप्तो भवति।

'तत्प्रवृत्ते' तस्मात् कूपात् प्रवृत्ते।

[2]वृक्षारोपयितुर्वृक्षाः परलोके पुत्रा भवन्ति। वृक्षप्रदस्य वृक्षाः [3]प्रसूनैर्देवान् प्रीणयन्ति। फलैश्चाऽतिथीन्, छाययाऽभ्यागतान्। देवे वर्षत्युदकेन पितॄन् [4]सेतुकृत् स्वर्गमाप्नोति।

तथा[5]

कूपारामतडागेषु देवतायतनेषु च।
पुनस्संस्कारकर्त्ता च लभते मौलिकं फलम्॥

नन्दिपुराणे[6]

यो वापीमथवा कूपं देशे तोयविवर्जिते।
खानयेत् स नरो याति स्वर्गे प्रेत्य शतं समाः॥
देवैरेकत्वमतुलं तृष्णाक्षुद्वर्जितस्तथा।

1 हेमा. p. 915
2 हेमा. p. 938
3 *Ibid*, प्रसूनैः; Udaipur Ms. reads प्रसूतेः
4 हेमा. p. 938 omits this clause.
5 हेमा. p. 915
6 हेमा. p. 915

तडागकर्त्ता वसति स्वर्गे युगचतुष्टयम् ॥
यत्र विप्रोऽथ गौरेका पायिनी सलिलं क्वचित् ।
तडागं तादृशं कृत्वा स्वर्गे दशयुगान् वसेत् ॥

तथा[1]

यो वापीमग्निसाक्ष्येण विधिवत् प्रतिपादयेत् ।
कोणेषूदककुम्भस्थान् समुद्रानर्च्य श्रद्धया ॥
चतुरश्चतुरन्ता तु तेन दत्ता मही भवेत् ।
तत्सन्निधौ द्विजानर्च्य विधिवत् पानभोजनैः ॥
स याति वारुणं लोकं दिव्यकामसमन्वितम् ।
वाप्यास्तीरे च यः कुर्यात् सच्छायं तरुपुत्रकम् ॥
तरुदानाद्दशगुणं वापीदानाच्चतुर्गुणम् ।
संयोगदानेन फलं लभते पुरुषः स वै ॥

स्कन्दपुराणे[2]

अवटं यो नरः कुर्यादपां पूर्णं सुशोभनम् ।
दद्याच्च[3] ब्राह्मणेभ्यस्तं भोजयित्वा यथाविधि ॥
अष्टाभिः सुविचित्राभिः पताकाभिरलङ्कृतम् ।
पितॄंस्तारयते पश्चात्तं[4] दत्वा तु नरोत्तमः ॥
यात्यप्सरस्सुगीतेन वरुणस्य सलोकताम् ॥

'अवटो'ऽत्र कूपः ।

1 हेमा. p. 917
2 हेमा. p. 915
3 A. S. B., दद्यात् सुब्राह्मणेभ्यः
4 हेमा. p. 913; पितॄंस्तरेत पश्चात्तं

मत्स्यपुराणे

मत्स्य उवाच

पुराणेष्वितिहासेषु पठ्यते राजसत्तम[1] ।
प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लं अतीते चोत्तरायणे[2] ॥
पुण्येऽह्नि विप्रैः कथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
प्रागुदक्प्रवणे देशे तडागस्य समीपतः ॥
चतुर्हस्तां शुभां वेदिं चतुरस्रां चतुर्मुखीम् ।
तथा षोडशहस्तस्स्यान्मण्डपश्च चतुर्मुखः ॥
वेद्याश्च परितो गर्त्ताऽरत्निमात्रा त्रिमेखला ।
नव सप्ताऽथवा पञ्च [3]योनिर्वक्रा नृपात्मज ॥
वितस्तिमात्रा योनिः स्यात् षट्सप्ताङ्गुलविस्तृता ।
गर्त्ताश्च तत्र सप्त[4] स्युस्त्रिपर्वोच्छ्रितमेखलाः ॥
सर्वतः सर्ववर्णाः स्युः पताकाध्वजसंयुताः ।
अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षवटशाखाकृतानि तु ॥
मण्डपस्य प्रतिदिशं द्वाराण्येतानि कारयेत् ।
शुभास्तत्राऽष्ट होतारो द्वारपालास्तथाऽष्ट वै ॥
अष्टौ तु जापकाः कार्या ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
सर्वलक्षणसम्पूर्णा[5] मन्त्रवन्तो जितेन्द्रियाः ॥

1 Supplied by I. O.
2 हेमा. p. 926: I. O. and हेमा. correct the last quarter.
3 हेमा. p. 927, योनिर्वक्त्रात्
4 हेमा. p. 927, गर्त्तास्तु
5 हेमा. p. 927, संपन्नाः

कुलशीलसमायुक्ताः स्थापकास्स्युर्द्विजोत्तमाः ॥

गर्त्तादिपरिमाणं, ऋत्विजां च सर्वलक्षणानि, तुलापुरुषेऽभिहितानि[1] । 'स्थापकाः' आचार्याः ।

प्रतिगर्त्ते तु कलशाः यज्ञोपकरणानि च[2] ।
व्यजनं चाऽऽसनं शुद्धं ताम्रपात्रे सुविस्तरे[3] ॥
ततस्त्वनेकवर्णाः स्युर्वलयः प्रतिदैवतम् ।
आचार्यः प्रक्षिपेद्भूमौ अभिमन्त्र्य विचक्षणः ॥
व्यरत्निमात्रो यूपः स्यात् क्षीरवृक्षविनिर्मितः ।
यजमानप्रमाणो वा संस्थाप्यो भूतिमिच्छता ॥
हेमालङ्कारिणः कार्याः पञ्चविंशतिऋत्विजः ।
कुण्डलानि च हैमानि केयूरकटकानि च ॥

1 See *infra* p. 51

2 हेमा. p. 927 (वास्तुपूजा) हेमा. comments as follows:
पुण्येऽह्नि शुभलग्नादौ ब्राह्मणानां वाचनं परिभाषायां द्रष्टव्यम् । तत्रोत्सर्गपूर्वदिवसे 'वस्तडागाद्युत्सर्गं करिष्ये' इति विहितसङ्कल्पो यजमानो वृद्धिश्राद्धमाभ्युदयिकं विधाय ब्राह्मणवाचनं कुर्यात् । वास्तुपूजा चाऽत्र कर्तव्या । यतस्तदकरणे मत्स्यपुराणे दोषः श्रूयते—'वास्तुपूजामकुर्वाणोऽतथ्याहारो भविष्यति' इति । तत्प्रकारस्तु गृहदाने दर्शितः । हस्तादिलक्षणमुक्तं परिभाषायाम् । 'गर्त्ताः' कुण्डानि । तानि च चतसृषु दिक्षु चत्वारि, ऐशान्यां पञ्चममाचार्यकुण्डमिति पञ्च कुर्यात् । पताकास्तु प्राच्यादिप्रदक्षिणदिग्विदिक्षु पीतरक्तनीलाञ्जननिभशुक्लकृष्णहरितसर्ववर्णाः कार्याः । ध्वजस्तु किङ्किणीजालालङ्कृतः । आचार्यप्रमुखान् पञ्चविंशतिब्राह्मणान् 'अमुकोत्सर्गयज्ञेनाऽहं यक्ष्ये, तत्र मे त्वमृत्विग्भव' इत्यादि कृत्वा मधुपर्केणाऽर्चयेत् ।

3 *Ibid*, सुविष्टरे

तथाङ्गुलीपवित्राणि वासांसि विविधानि च ।
दक्षयेच्च समं सर्वानाचार्यं द्विगुणं पुनः ॥

दद्याच्छयनसंयुक्तमात्मनश्चाऽपि यत् प्रियम् ।
सौवर्णौ कूर्ममकरौ राजतौ मत्स्यडुण्डुभौ ॥

ताम्रौ कुलीरमण्डूकौ वायसः शिंशुमारकः ।
एवमासाद्य तान् सर्वानादावेव विशाम्पते ॥

'आदौ' प्रथमम् ।

शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः ।
सर्वौषध्युदकस्नानस्नापितो वेदपुङ्गवैः ॥

यजमानः सपत्नीकः पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
पश्चिमं द्वारमाश्रित्य प्रविशेद्यागमण्डपम् ॥

ततो मङ्गलशब्देन भेरीणां निःस्वनेन च[1] ।
रजसा मण्डलं कुर्यात् पञ्चवर्णेन तत्त्ववित् ॥

षोडशारं ततश्चक्रं पद्मगर्भं चतुर्मुखम् ।

1 हेमा. p. 928 comments thus: 'प्रतिगर्तं'त्यादि । प्रतिकुण्डमासनद्वयं ताम्रपात्रद्वयं विष्टरद्वयं व्यजनं वस्त्रं स्रुवः स्रक्चन्दनादिभूषितं पञ्चरत्नगर्भं कलशं च स्थापयेत् । 'यज्ञोपकरणानि' पवित्रं पवित्रच्छेदनप्रोक्षणीपात्रप्रणीतापात्रस्थालीस्रुक्स्रुवेध्माबर्हिस्समिदाज्यप्रभृतीनि तथा स्थापयिष्यमाणदेवतार्थं बलीन् नानावर्णगन्धधूपदीपमाल्यानि क्षीरवृक्षनिर्मितं यूपं चोपकल्पयेत् । तं च यूपं देवताबलिहरणानन्तरं पूर्वकुण्डात् प्राच्यां दिशि दर्भानक्षतानि चाऽवटे प्रक्षिप्य निखनेत् । 'डुण्डुभो' राजिलः । 'कुलीरः' कर्कटकः । कूर्मादींश्च पञ्चरत्नगर्भायां सुवर्णपात्र्यां निक्षिप्य स्थापयेत् । एवमन्यदपि प्रकृतोपयोगि कर्मारम्भात् पूर्वमेवाऽऽसादयेत् । सर्वौषध्यः परिभाषायां दर्शिताः ।

चतुरस्रं च परितो वृत्तं मध्ये सुशोभनम् ॥
वेद्याश्चोपरि तत्कृत्वा ग्रहान् लोकपतींस्तथा।
विन्यसेन्मन्त्रतः सर्वान् प्रतिदिक्षु विचक्षणः॥
झषादीन् स्थापयेन्मध्ये वारुणं मन्त्रमाश्रितः।
ब्रह्माणं च शिवं विष्णुं तत्रैव स्थापयेद्बुधः॥

'झषादीन्' मकरादीन्।

विनायकं च विन्यस्य कमलामम्बिकां तथा।
शान्त्यर्थं सर्वलोकानां भूतग्रामं न्यसेत्ततः॥
पुष्पभक्ष्यफलैर्युक्तमेवं कृत्वाऽधिवासयेत्।
कुम्भांश्च रत्नगर्भांस्तान् वासोभिरभिवेष्ट्य च॥
पुष्पगन्धैरलङ्कृत्य द्वारपालान् समन्ततः।
पठध्वमिति[1] तान् ब्रूयादाचार्यस्त्वभिपूजयेत्॥
बह्वृचौ पूर्वतः स्थाप्यौ दक्षिणेन यजुर्विदौ।
सामगौ पश्चिमे स्थाप्यौ उत्तरेण त्वथर्वणौ[2]॥
उदङ्मुखो दक्षिणतो यजमान उपाविशेत्[3]।
यजध्वमिति तान् ब्रूयाद्धोतृकान् पुनरेव च॥
उत्कृष्टमन्त्रजप्येन तिष्ठध्वमिति जापकान्।
एवमादिश्य तान् सर्वान् प्रयुज्याऽग्निं स मन्त्रवित्॥
जुहुयाद्वारुणैर्मन्त्रैराज्यं च समिधस्तथा।
ऋत्विग्भिश्चैव होतव्या वारुणैरेव सर्वशः॥

1 I. O., यजध्वं
2 I. O., अथर्वणौ
3 हेमा. p. 020

ग्रहेभ्यो विधिवद्धुत्वा तथेन्द्रायेश्वराय च।
मरुद्भ्यो लोकपालेभ्यो विधिवद्विश्वकर्मणे[1] ॥
रात्रिसूक्तं च रौद्रं च पावमानं सुमङ्गलम्।
जपेरन् पौरुषं सूक्तं पूर्वतो [2]बह्वृचाः पृथक् ॥

'रात्रिसूक्तं' "रात्री व्यख्यदायती" इति। 'रौद्रसूक्तं' "इमा रुद्राये"त्यादि। 'पावमानं' "नृपे"त्यादि(?)। 'सुमङ्गलं सूक्तं' "कनिक्रदज्जनुष" मित्यादि। 'पौरुषं' "सहस्रशीर्षे"त्यादि।

शाक्रं रौद्रं च सौम्यं च कौष्माण्डं जातवेदसम्।
सौरसूक्तं जपेरंस्ते दक्षिणेन यजुर्विदः ॥

'शाक्रं सूक्तं' "इन्द्रं वो विश्वतस्परी"त्यनुवाके "हुवे नु-शक्र"मिति शक्रलिङ्गकम्। 'रौद्रं सूक्तं' "इमा रुद्राय स्थिर-धन्वन" इति पड्टचः। 'सौम्यं सूक्तं' "सोमो धेनु"मिति पड्टचः। 'कौष्माण्डसूक्तं' "यद्देवा देवहेडनमि"ति चत्वारोऽनुवाकाः। 'जातवेदसं सूक्तं' "यस्त्वा हृदा कीरिणे"त्यनुवाकः। 'सौरसूक्तं' "सूर्यो देवी"मिति पड्टचः। एतानि सूक्तानि तैत्तिरीयाणां प्रसिद्धानि[3]।

वैराजं पौरुषं सूक्तं सौपर्णं रुद्रसंहितम्।
शैशवं पञ्चनिधनं गायत्रं ज्येष्ठसाम च ॥

1 हेमा. p. 930
2 हेमा. p. 930, जुहुयात्
3 Reproduced verbatim by हेमा. p. 930

चतुरस्रं च परितो वृत्तं मध्ये सुशोभनम् ॥
वेद्याश्चोपरि तत्कृत्वा ग्रहान् लोकपतींस्तथा ।
विन्यसेन्मन्त्रतः सर्वान् प्रतिदिक्षु विचक्षणः ॥
झषादीन् स्थापयेन्मध्ये वारुणं मन्त्रमाश्रितः ।
ब्रह्माणं च शिवं विष्णुं तत्रैव स्थापयेद्बुधः ॥

'झषादीन्' मकरादीन् ।

विनायकं च विन्यस्य कमलामम्बिकां तथा ।
शान्त्यर्थं सर्वलोकानां भूतग्रामं न्यसेत्ततः ॥
पुष्पभक्ष्यफलैर्युक्तमेवं कृत्वाऽधिवासयेत् ।
कुम्भांश्च रत्नगर्भांस्तान् वासोभिरभिवेष्ट्य च ॥
पुष्पगन्धैरलङ्कृत्य द्वारपालान् समन्ततः ।
पठध्वमिति[1] तान् ब्रूयादाचार्यस्त्वभिपूजयेत् ॥
बह्वृचौ पूर्वतः स्थाप्यौ दक्षिणेन यजुर्विदौ ।
सामगौ पश्चिमे स्थाप्यौ उत्तरेण त्वथर्विणौ[2] ॥
उदङ्मुखो दक्षिणतो यजमान उपाविशेत्[3] ।
यजध्वमिति तान् ब्रूयाद्धोतृकान् पुनरेव च ॥
उत्कृष्टमन्त्रजप्येन तिष्ठध्वमिति जापकान् ।
एवमादिश्य तान् सर्वान् प्रयुज्याऽग्निं स मन्त्रवित् ॥
जुहुयाद्वारुणैर्मन्त्रैराज्यं च समिधस्तथा ।
ऋत्विग्भिश्चैव होतव्या वारुणैरेव सर्वशः ॥

1 I. O., यजध्वं
2 I. O., अथर्वणौ
3 हेमा. p. 920

ग्रहेभ्यो विधिवद्‌धुत्वा तथेन्द्रायेश्वराय च।
मरुद्भ्यो लोकपालेभ्यो विधिवद्विश्वकर्मणे[1] ॥
रात्रिसूक्तं च रौद्रं च पावमानं सुमङ्गलम्।
जपेरन् पौरुषं सूक्तं पूर्वतो [2]बह्वृचाः पृथक् ॥

'रात्रिसूक्तं' "रात्री व्यख्यदायती" इति। 'रौद्रसूक्तं' "इमा रुद्राये"त्यादि। 'पावमानं' "नृपे"त्यादि(?)। 'सुमङ्गलं सूक्तं' "कनिकदज्जनुष" मित्यादि। 'पौरुषं' "सहस्रशीर्षे"त्यादि।

शाक्रं रौद्रं च सौम्यं च कौष्माण्डं जातवेदसम्।
सौरसूक्तं जपेरंस्ते दक्षिणेन यजुर्विदः ॥

'शाक्रं सूक्तं' "इन्द्रं वो विश्वतस्परी"त्यनुवाके "हुवे नु शक्र"मिति शक्रलिङ्गकम्। 'रौद्रं सूक्तं' "इमा रुद्राय स्थिरधन्वन" इति षडृचः। 'सौम्यं सूक्तं' "सोमो धेनु"मिति षडृचः। 'कौष्माण्डसूक्तं' "यद्देवा देवहेडनमि"ति चत्वारोऽनुवाकाः। 'जातवेदसं सूक्तं' "यस्त्वा हृदा कीरिणे"त्यनुवाकः। 'सौरसूक्तं' "सूर्यो देवी"मिति षडृचः। एतानि सूक्तानि तैत्तिरीयाणां प्रसिद्धानि[3]।

वैराजं पौरुषं सूक्तं सौपर्णं रुद्रसंहितम्।
शैशवं पञ्चनिधनं गायत्रं ज्येष्ठसाम च ॥

1 हेमा. p. 930
2 हेमा. p. 930, ऋग्विदः
3 Reproduced verbatim by हेमा. p. 930

वामदेव्यं वृहत् सौम्यं रौरवं सरथन्तरम् ।
गवांव्रतं विकर्णं च रक्षोघ्नं च यशस्तथा ॥
गायन्ति सामगा राजन् पश्चिमद्वारमाश्रिताः ।

'वैराजं' "पिबा सोममिन्द्रे"ति प्रसिद्धम् । 'पौरुष सूक्तं' "सहस्रशीर्षे"त्यत्रोत्पन्नम् । 'सौपर्णानि' "उद्वेद्‌ विश्रुतामघ"मित्यत्र त्रीणि सामानि । 'रुद्रसंहिता' "सोमो राजान"मित्यादि प्रसिद्धा । 'शैशवं' "उचा ते जातमन्धस" इति । 'पञ्चनिधनं वामदेव्यं' "कया नश्चित्रे"ति प्रसिद्धम् । 'गायत्रं' "तत्सवितुरि"त्यादि । 'ज्येष्ठसाम'त्रीणि आज्यदोहानि । 'वामदेव्यं' ग्रामगेयम् । 'बृहत्' "त्वामिद्धि हवामहे" इति प्रसिद्धम् । 'सौम्यं' "सोमव्रतं सन्त पयांसी"ति । 'रौरवं' "पुनानः सोमे"त्यत्र प्रसिद्धम् । 'रथन्तरं' "अभि त्वा शूर नोनुम" इत्यत्र प्रसिद्धम् । 'गवांव्रतं "तेमन्वतप्रथम"मिति द्वे सामनी । 'विकर्णं' "विभ्राडि"त्यत्र प्रसिद्धम् । 'रक्षोघ्नं' "अग्नेर्युक्तादी"त्यादि । 'यशः "बृहदिन्द्राये" त्यत्र प्रसिद्धम्'[1] ॥

आथर्वणाश्चोत्तरतः शान्तिकं पौष्टिकं तथा ।
जपेरन्मनसा देवमाश्रिता वरुणं प्रभुम् ॥
पूर्वेद्युरभितो रात्रावेवं कृत्वाऽधिवासनम् ।
मृदमादाय[2] कुम्भेषु प्रक्षिपेच्चत्वरात्तथा ॥
रोचनां च ससिद्धार्थान् गन्धान् गुग्गुलमेव च ।

1 Reproduced verbatim by हेमा. p. 931
2 हेमा. p. 931, मृदमानीय कुम्भेषु

गजाश्वरथवल्मीकसङ्गमह्रदगोकुलात् ॥
स्नपनं तस्य कर्तव्यं पञ्चभङ्गसमन्वितैः ।
पूर्तकर्तुर्महामन्त्रैरेवं कृत्वा विधानतः ॥

'पञ्चभङ्गाः'

अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षवटवेतसपल्लवाः' ।

एवं क्षपां समुद्राह्य विधियुक्तेन कर्मणा ॥
ततः प्रभाते विमले सञ्जातेऽथ शतं गवाम् ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रदातव्यमष्टपष्ट्यऽथवा पुनः ॥
पञ्चाशद्वाऽथ षट्त्रिंशत् पञ्चविंशति वा पुनः ।
ततः साम्वत्सरैः प्रोक्ते शुद्धे लग्ने सुशोभने ॥
वेदशब्दैः सगान्धर्वैर्वाद्यैश्च विविधैः शुभैः ।
कनकालङ्कृतां तत्र कृत्वा गामवतारयेत् ॥
सामगाय च सा देया ब्राह्मणाय विशाम्पते ।
पात्रीमादाय सौवर्णीं पञ्चरत्नसमन्विताम् ॥
ततो निक्षिप्य मकरं मत्स्यादीन् तांश्च सर्वशः ।
धृतां चतुर्भिर्विप्रैस्तु वेदवेदाङ्गपारगैः ॥
महानदीजलोपेतां दध्यक्षतविभूषिताम् ।
उत्तराभिमुखो न्युब्जं जलमध्ये तु कारयेत् ॥
आथर्वणेन साम्ना च "पुनर्मा"मित्यृचेन च ।
"आपो हिष्ठे"ति मन्त्रेण क्षिप्त्वाऽऽगत्य च मण्डपम् ॥

1 हेमा. p. 931, प्लक्ष पत्रकाः

'आथर्वणं साम' "शन्नो देवीरभिष्टय" इत्यत्र प्रसिद्धमरण्ये गेयम् ।

तथा

पूजयित्वा सदस्यांस्तु बलिं दद्यात् समन्ततः ।
पुनर्दिनानि होतव्यं चत्वारि मुनिसत्तमाः ॥
चतुर्थीकर्म कर्तव्यं देया तत्राऽपि शक्तितः ।
दक्षिणा राजशार्दूल वरुणं संस्मरंस्ततः ॥
कृत्वा तु यज्ञपात्राणि यज्ञोपकरणानि च ।
ऋत्विग्भ्यस्तु समं दत्वा मण्डपं विभजेत् पुनः ॥
हैमपात्रीं[1] च शय्यां च स्थापकाय निवेदयेत् ।
ततः सहस्रं विप्राणामथवाऽष्टशतं तथा ॥
भोजयेच्च यथाशक्त्या पञ्चाशद्वाऽथ विंशतिम् ।
एवमेव पुराणेषु तडागविधिरुच्यते ॥
कूपवापीषु सर्वासु तथा पुष्करिणीषु च ।
एष एव विधिर्दृष्टः प्रतिष्ठासु तथैव च ॥
मन्त्रतस्तु विशेषः स्यात् [2]प्रासादोद्यानभूमिषु ।
अयं[3] त्वशक्तावर्द्धेन विधिर्दृष्टः स्वयंभुवा ॥
स्वल्पेष्वेकाग्निवत् कार्यो वित्तशाठ्यादृते नृभिः[4] ।

1 I. O., हैमपात्रीं and मेध्यां for शय्यां ; the two sets are wrongly joined.
2 I. O., आरामोद्यान
3 हेमा. p. 933, अयं च शक्तावर्धेन
4 I. O., शाठ्यादिवर्जनैः

प्रावृट्काले स्थितं तोयमग्निष्टोमसमं स्मृतम् ॥
शरत्कालस्थितं यत्स्यात् तदुक्तफलदायकम् ।
वाजपेयातिरात्राभ्यां हेमन्तशिशिरस्थितम् ॥
अश्वमेधसमं प्राहुर्वसन्तसमये स्थितम् ।
ग्रीष्मे च यत्स्थितं तोयं राजसूयाद्विशिष्यते ॥

एतान्महाराज विशेषधर्मान्
करोति उर्व्यामथ शुद्धबुद्धिः ।
स याति रुद्रालयमाशु पूतः
कल्पाननेकान् दिवि मोदते च ॥

अनेकलोकान्[1] समहस्तपादान्
भुक्त्वा परार्द्धद्वयमङ्गनाभिः ।
सहैव विष्णोः परमं पदं यत्
प्राप्नोति तद्यागरतेन भूयः[2] ॥

बह्वृचगृह्यपरिशिष्टे[3]

अथाऽतो वारुणविधिं वापीयज्ञं व्याख्यास्यामः । पुण्ये तिथिकरणे शुभे नक्षत्रे प्राचीं दिशमास्थाय प्राक्प्रवणे उदक्प्रवणे वा उदकसमीपेऽग्निमुपसमाधाय वारुणं चरुं श्रपयित्वा, आज्यभागान्तं कृत्वा, चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयात् "समुद्रज्येष्ठा" इति प्रत्यृचम् । ततो हविषाऽष्टाहुतीर्जुहुयात् "तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानः" इति

1 हेमा. p. 933, अनेन लोकांश्च समस्त

2 *Ibid*, तद्योगरतेन

3 हेमा. p. 936; उत्सर्गमयूख (*ed*. Gujarathi Press) p. 3

पञ्च। "त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वानि"ति द्वे। "इमं मे वरुण श्रुधी"ति च स्विष्टकृतं नवमम्। नव वै प्राणाः प्राणा वै आपः तस्मादापो नवभिर्जुहोति। मार्जनान्ते धेनुमवतारयेत्। अवतीर्यमाणामनुमन्त्रयेत्।

'इदं सलिलं पवित्रं कुरुष्वं
शुद्धाः पूता अमृतास्सन्तु नित्यम्।
भावयन्तो सर्वतीर्थाभिषिक्तं
लोकाल्लोकं तरते तीर्यते च' ॥

इत्यनेन पुच्छाग्रे यजमानः स्वयं लग्नः आचार्येणाऽन्वारब्ध उत्तीर्य "आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्त्वि"त्यनयाऽपराजितायां दिश्युत्थापयेत् "सूयवसा हि भगवती भवतीह भूया" इति। यदि सा हिङ्करोति "हिङ्कृण्वती वसुमती वसूनामि"ति जपेत्। तां सचेलकण्ठां काञ्चनशृङ्गीं ताम्रपृष्ठीं वृषप्रजां रौप्यखुरां कांस्योपदोहां विप्राय सामगाय दद्यात् इतरां वा। शक्त्या दक्षिणा आचार्याय देया। तत उत्सर्ग कुर्यात्। "देवपितृमनुष्याः प्रीयन्ता"मिति उत्सृजेत् इत्याह शौनकः। यजमानो ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयेत्।

इति कूपवापीतडागविधिः ॥

अथ द्वारीबन्धः

देवीपुराणे[1]

ब्रह्मोवाच

देव्यः शस्ताः सुरश्रेष्ठ सर्वकामप्रसाधिकाः ।
तासां समुपभोगार्थं जलपात्राणि कारयेत् ॥
द्वारीबन्धादिकाः शक्र [2]कूपशाद्यन्तकाः शुभाः ।
ततः[3] खातं तडागं तु विपाली [4]विश्वकी मता ॥
शोभाढ्या दीर्घिका प्रोक्ता चतुरस्रा तु वापिका ।
कूपाः पादविहीनाश्च सपादास्तोरणान्विताः ॥
संक्रमा वन्धवरणा सरन्ती मातृका मता[5] ।
गिरेरन्तर्गता द्वारी सस्फोटं ह्रकं तथा ॥
चक्रमर्दः सचलको ह्यर्गला चेति चाऽन्तिमा ।
वज्रनागमधोगामी न सिध्यन्ति कदाचन ॥
हेलात्मा च तथा चक्रं सुखसाध्या प्रकीर्तिता ।
उत्तमाधममध्याश्च स्वल्पबद्धा सुखग्रहा ॥
दैर्घ्योच्चबन्धगाथा तु साऽधमा परिकीर्तिता ।
शतसाहस्रपर्यन्ता द्विदण्डाष्टद्विदण्डिका ॥

1 हेमा. pp 919–924 ff
2 हेमा. p. 919, पुष्करिण्यन्तकाः
3 *Ibid*, तलखातं
4 *Ibid*, पौष्टिकी
5 *Ibid*, चक्र सावन्धकरणा क्षिरन्ती क्षिप्टिका मता

द्वारी श्रेष्ठाऽधमा तात बहुबन्धा च या भवेत् ।
सिकतापङ्कसच्छिद्रां समजां परिवर्जयेत् ॥
शुभाहे दीर्घविस्तारं मित्वा बन्धं समाचरेत् ।
त्रिपञ्चाष्टकपर्यन्तः श्रेष्ठो बन्धः प्रकीर्तितः ॥
शतद्वयं शुभा पाली कराणां सप्तधाऽधमा ।
विस्तारः कथितः शास्त्रे पालीबन्धस्य पण्डितैः ॥
प्राकारकूटनलिकापुटकापृष्ठसश्रयम् ।
पृष्ठमग्रे[1] भवेद्बन्धमर्द्धचन्द्रं सकम्पलम् ॥
भूजिह्वा ललने शक्रमास्थानं तोयसङ्गमम्[2] ।
पाषाणघटितं बद्धमघटं विल्वकाष्ठजम् ॥
शिलास्तम्भनिबद्धन्तु पृथुविस्तीर्णसश्रितम् ।
वज्रसन्धानसंयोगं समं वा दान्तकं परम् ॥
यथाकालसहं विद्वान् कुक्षिपातं तु कारयेत् ।
न मध्यहृदये खातं कम्पले वाऽपि दापयेत् ॥
महादोषकरं तत्तु द्वारिकर्तुर्भयप्रदम् ।
प्रयत्नः कुट्टने कार्यो मृत्तिकाकूर्पनादिके ॥
नलिकासु[3] प्रदातव्यं लोहं मुसलघट्टितम् ।
समाप्तिपर्यन्तं यावत् उपलान् खातयेन्नृप ॥
अन्यथा न भवेद्द्वारा[4] ह्यायदोषकरी भवेत् ।
पालीं तस्माद्दृढां कुर्यादमृद्वां न घट्टिताम् ॥

1 देव., p. 930, पृष्ठमग्रे
2 Ibid, भूजेशो ललने शक्र स्थानं तोयसंक्रमम्
3 A. S. B., नलिकेष्टिकासु
4 I. O., भेद

कूर्मवृषभमत्स्यादिहेमं चाऽऽदौ विनिक्षिपेत् ।
प्रारम्भेऽस्या महापूजा सेनकादिषु[1] कारयेत् ॥
वारुणं नागदेवं तु योगमन्त्रजपं सदा ।
आनिष्पत्ति तु कर्तव्यं अन्यथा भयदं भवेत् ॥
कर्तू राष्ट्रे[2] जले शक्र द्वारी च न दृढा भवेत् ।
दृढार्थे[3] प्रतिरूपाणि तदा लिङ्गं विनायकम् ॥
शक्तिपूर्वाणि कुर्वीत महालक्ष्मीर्यथा पुरे ।
शुभदा भवने लोके [4]नत्वा तोयं शिवं तथा ॥
आरामं तोरणं वापी कूपं वा समहोरगम् ।
द्वारीबन्धेषु कर्तव्यमुत्सर्गे गोप्रदानिकम् ॥
गोसहस्रं शुभं देयं महीं हेम च दक्षिणाम् ।
श्येनकं नागयज्ञं च द्वारीबन्धे सदा शुभम् ॥
चतुस्तोरणसंयुक्तं पताकादिविभूषितम् ।
उत्सर्गं विहितं द्वार्यामन्यथा शतशोकदम्[5] ॥
शकटेन बलिर्देयः [6]पशुघातपुरस्सरम् ।
स्फुरन्तं नागहृदयं मन्त्रं तत्र प्रयोजयेत् ॥
सम्पूर्णं जायते सर्वं न्यूनाधिककृतं च यत् ।

1 I. O., सेनकादिषु ; हेमा. p. 921 has श्येनकादिषु;
2 हेमा. p. 921, जने for जले
3 हेमा. p. 921, दृढार्थं for दृढार्थे
4 हेमा. p. 921, तदा तोयं; I. O., नत्वा तोयं Udaipur Ms. has नन्दातोयं
5 हेमा. p. 921, न शुभोदकम्
6 हेमा. p. 921, पशुपात

फलं च हयमेधस्य यत्कृतस्य भवेदिह ॥
समग्रं [1]तद्भवेत्तस्य द्वारीबन्धे कृते सति ।
इह कीर्तिः शुभं सर्वं विशत्रुश्च भवेन्नृप ॥
द्वारीबन्धेन कर्तारो नन्दन्ति प्रजया सह ।
तडागं नलकोपेतं परीवाहसमन्वितम् ॥
देवतारामसंयुक्तं सर्वकामप्रदायकम् ।
द्वारीबन्धे तु विस्तीर्णे [2]परीवाहास्तथा शुभाः ॥
अन्यथा न भवेच्छक्र दृढत्वं पालिबन्धने ।
मध्ये पाल्यास्सुविन्यासं जलमार्गं जलावहम् ॥
शैलं पक्केष्टकं वाऽपि कार्यं क्रीडाय भूभृताम् ।
शालीक्षुरोपणे कुर्य्यान्नलकं शोभनं तथा ॥
सोपानपालिका कार्या विस्तीर्णा स्नानभोजने ।
शोभाधिक्येन संयुक्ता ऊर्द्ध्वं कार्या यथाविधि ॥
बन्धपृष्ठे दृढो बन्धः कार्यः कालसहस्तथा ।
एवं पुण्यमवाप्नोति स्थैर्ये कालवशात्कृते ॥
वाजिमेधः क्रतुर्यद्वत्सोऽपि पुण्यप्रदो भवेत् ।
द्वारीबन्धस्तथा तात पुण्यदो जायते नृणाम् ॥
पुण्यात्संसिध्यते तत्र नन्दादीनां निवेशनात् ।
जयन्त्यादितडागानि अष्टौ पापहराणि च ॥
तेषु द्वारी भवेच्छ्रेष्ठा देवारामसमन्विता ।
कूपवापीजलोपेता पुत्रायुःकीर्त्तिदा सदा ॥

1 हेमा. p. 921, लभते
2 *Ibid*, परिदाहश्शुभस्सदा

सा परिग्रहसंस्थानं भूपतेर्नामकल्पिता ।
पुरपत्तनदेवानां सिद्ध्यर्थं जायते शुभा ॥
सरित् सिद्धालयैः शैलैर्या नक्रान्ता[1] वसुन्धरा ।
सौभाग्यं द्वारिबन्धस्य जलवेष्टाष्टकम्बला ॥
पितृदेवमनुष्याणां तज्जलं त्वभिनन्दितम् ।
पावनं जायते शक्र अन्यथा निष्फलं भवेत् ॥
अनुत्सृष्टं तु द्वारीषु[2] अपेयं सलिलं भवेत् ।
तस्माच्चोत्सर्गितं पेयं वर्षासूत्सर्जनं शुभम् ॥
तडागाच्चोत्तरे[3] संस्था ऐशान्यां पूर्वगाऽपि वा ।
दक्षिणे चैव लिङ्गं तु शिवा स्याच्छुभदा सदा ॥
पश्चिमे शुभगा नाम वायव्योत्तरतस्तथा ।
न कुर्युर्यास्ये नैर्ऋत्यामाग्नेय्यां च शुभार्थिना ॥
प्रदक्षिणेन पूर्वस्यां रोपितव्यं सदा शुभम् ।
अन्यथा कलहोद्वेगं मृत्युं वा लभते कृती ॥
तस्माद्राज्यायुःशुभदं पुत्रसन्ततिवर्द्धनम् ।
पश्चिमोत्तरपूर्वेण आरामं जायते कृतम् ॥
द्वारीबन्धं शिवोपेतं शक्तिभिर्नायकैर्युतम् ।
तदा कूपजलारामभूपितं सर्वकामदम् ॥
एवंविधं पुरोपेतं [4]ब्रह्मकुड्यमथाऽन्वितम् ।

1 हेमा. p. 922, विष्णुकान्ता
2 हेमा. p. 922, अनुत्सर्गितद्वारीषु
3 हेमा. p. 922, तत्पूर्वोचोत्तरे
4 हेमा. p. 923, ब्रह्मसूर्यान्तकान्वितम्; I. O., ब्रह्मकुम्भमथाऽन्वितम्; Udaipur Ms., ब्रह्मपुर्यामथाऽन्वितम्

कुर्याद्यः सुरशार्दूल स लभेदीप्सितं फलम् ॥
इह कीर्तिं शुभान् पुत्रान् परत्र परमां गतिम् ।
द्वारीबन्धात्फलं ब्रह्मन् हयमेधफलं[1] लभेत् ॥
समस्तपातकोच्छित्तिः कृते भवति देववत् ।
तस्मान्नृपेण कर्तव्यं विधिना द्वारिगं जलम् ॥
समस्तशास्त्रदृष्टेन[2] कर्मणा सफलं भवेत् ।
श्येनकादेस्तथा पूजा नागाङ्कहृदयं जपेत् ॥
द्वारीबन्धस्य सिद्ध्यर्थमन्यथा न भवेत् कृतम् ।
यतः पुण्यैस्तु संसिध्येत् द्वारीबन्धः सुरोत्तम ॥
अतः पुण्यविधिः कार्यो जपहोमव्रतादिकः ।
दशौरगौकसं कार्यं शिवस्यादेशतः शुभम् ॥
नागानां द्वारिसिद्ध्यर्थं नन्दाकूपं कृतं भवेत् ।
महापुण्या[3] भवेद्द्वारी किन्तु सन्देहसाधना ॥
कृता विशीर्यते कालात्तस्मात्कार्या सदा दृढा ।
द्रूपं पश्चिमयाम्यस्थं तत्कर्तुर्मृत्युदं भवेत् ॥
जयं पश्चिमपूर्वेण रतिपुत्रधनप्रदम् ।
याम्यसौम्यगतं दण्डं पत्नीधनविनाशनम् ॥
यक्षं वारुणगं भद्रराज्यायुः[4] पुत्रदं बलम्[5] ।
पूर्वोत्तरगतं देयं सुखदं धनदं मतम् ॥

1 हेमा. p. 923, हयमेधसमं भवेत
2 *Ibid*, समन्त्रं शास्त्रदृष्टेन
3 हेमा. p. 923, तर्हि अपुण्या भवेद्द्वारी
4 *Ibid*, धन्यायुः
5 हेमा. p. 923, मतं for बलं

पश्चिमे सङ्गतं नन्दं नन्दनं कोशवर्द्धनम्[1] ।
जलवायुगतं हैमं हेमदं च भवेद्धनम् ॥
रक्षोवायुगतं काकानुचाटं कुरुते धनम् ।
अग्निवायुगतं[2] दाहं दहनं कीर्तिवर्द्धनम् ॥
ईशदाहगतं[3] पापं धनतापकरं तथा ।
वायुदाहगतं तेजो रत्नहेमगजापहम् ॥
एवं लक्षणमाश्रित्य कर्तव्याऽऽरामवाटिका ।
शुभावहा सदा कर्तू राज्यायुःसुखकीर्तिदा[4] ॥
वैपरीत्ये सदा लोकेऽधनं कर्तुर्भयावहम्[5] ।
नृप राष्ट्रे जले दोपान्न हन्याद्विधिना शुभम् ॥
सरुद्रां कारयेद्वारीं गणनाथसमन्विताम् ।
जयं च विजयं कार्यं सुष्ठु कुर्यात् [6]कुलाष्टकम् ॥
नागाख्यं हृदयं जप्त्वा प्रस्फुरत्स्थापने शुभम् ।
श्येनाः शिवादिदेव्यश्च[7] तर्पितव्या जलस्रजैः ॥
वस्त्रैर्नानाविधैर्गन्धैः फलधूपगणादिभिः ।
कार्यो महोत्सवो द्वार्यां पालीवन्धदृढार्थिभिः ॥

1 *Ibid*. p. 924 पश्चिमे संगतं मन्दं धनकोशविवर्धनम् : a variant नन्दनं कोशवर्द्धनं is also noted.

2 हेमा. p. 924, वारुणिकं

3 *Ibid*, देशदाहगतं

4 *Ibid*, सुतवित्तदा

5 *Ibid*, मदावहम्

6 हेमा. p. 924, सराष्ट्रकम्

7 *Ibid*, सेनाविवाहदेव्यश्च तर्पितव्याः पयोनतैः

दानं देयं सदा शक्र नृपराष्ट्रसुखावहम् ।
गोदानं भूमिदानं च कन्यादानं सुरोत्तम ॥
द्वारीवन्धे प्रदातव्यं एकं कोटिगुणं भवेत्[1] ।
गोमेधे नरमेधे च हयमेधे तथा मखे ॥
पुण्यं यज्जायते शक्र द्वारीबन्धे ततोऽधिकम् ।
वापीकूपतडागानि देवतायतनानि च ॥
एतानि पूर्तधर्मेषु शुभानि फलदानि च ।
दीनान्धमूकभीरूणां दानं देयं यथाविधि ॥
एकं कोटिगुणं पुण्यं जायते नाऽत्र संशयः ।
एतत्ते कथितं शक्र द्वारीबन्धस्य यत्फलम् ॥
प्रादुर्भावं तु देवीनां क्षेपान्माहात्म्यकीर्तितम् ।
शिवदूतास्तथा सम्यक् प्रादुर्भावं च लक्षणम्[2] ॥
यः शृणोति नरः सम्यक् सर्वपुण्यफलं लभेत् ।
कूपारामतडागादि प्रपाद्यग्निप्रतिश्रयम् ॥
सर्वेशाधिष्ठितं वत्स अनन्तफलदायकम् ।
यः कुर्याद्वारिबन्धानां तडागानां शतं तथा ॥
सर्वेश्वरजलं कृत्वा लभेत् पुण्यं ततोऽधिकम् ।
शिवसूर्यहरिब्रह्मसंयुक्तं सर्वकामदम् ॥
आद्या मूर्तिः परा ध्येया व्यापिनी मन्त्रतन्त्रगा ।

1 हेमा. p. 924 has two lines, which are missed by the text :

गजाश्वरत्नदानं च अन्नदानं प्रयत्नतः ।
द्वारीबन्धेषु दातव्यं सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥

2 I. O., and हेमा. p. 925 have सर्वमङ्गलम् for च लक्षणम्

सर्वेशं सर्वदैवत्यं ब्रह्माद्यैः परिवारितम् ॥
स्थापितं जायते शक्र सर्वाघभयनाशनम् ।

तथा

विजनं नैव कर्तव्यं मठाराममविवर्जितम् ।
सर्वेशं विघ्नदं कर्त्तुं नृपलोकभयापदम् ॥
तस्माच्चाऽऽदौ जलं कार्यमारामं वाटिका तथा ।
मठं देवालयं पश्चाद्याम्यरक्षोगतं शुभम् ॥
कूपारामं यथाशस्तं कर्तुर्लोके प्रजायते[1] ।
तथा कुर्यात् सुरश्रेष्ठ यथा शोभा दृढा भवेत् ॥
पूर्वामाश्रित्य कर्तव्यं तस्योत्तरपदेऽपि[2] वा ।
न पूर्वात् व्यत्ययं[3] कुर्यान्मठं देवालयं गृहात् ॥
कृतं भयप्रदं लोके यथा रक्षोग्निगं[4] जलम् ।
वायव्यं चाऽपि देवस्य भयदं भवने कृतम् ॥
कूपं पञ्चकरादूर्ध्वं यावद्वंशं[5] तदुद्भवम् ।
वापी [6]दण्डद्वयादूर्ध्वं दशवंशा नृपोत्तमैः ॥
कर्तव्या सर्वथोत्तारा द्वित्रिश्चैकपथाऽथवा ।

1 हेमा. p. 915
2 हेमा. p. 916, उत्तरपथेऽपि
3 *Ibid*, पूर्वेऽन्यत्वं
4 *Ibid*, चाऽग्निगं
5 I. O., यावद्दुर्भं
6 हेमा. p. 916, दण्डमयात्; and दशवर्गान् for दशवंशाः

विन्यासं भद्रकं [1]चाऽन्यैर्वृत्ता वाचयता तथा ॥
त्र्यस्रा वा चाऽर्द्धचन्द्रा वा धनुषा च शिवाकृती[2] ।
कर्तव्या [3]द्रव्यकारा तु गोपथा सर्वकामदा ॥
वेदाष्टमध्यगोत्सारा करसार्द्धा यथा भवेत् ।
कूपो वा शैलयष्टी वा देया नेमी तथा दृढा ॥
भवने काष्ठपाषाणमृद्धपीठसमुच्छ्रया ।
सुबद्धतोरणोपेता गणनाथगृहान्विता ॥
याऽधो क्षीणा भवेद्वापी नृपादीनां शुभावहा ।
नागयक्षगृहैर्देव्या भूषिता क्रीडनाकुला ॥
वापी भद्रा सुरश्रेष्ठ सर्वकामप्रदा नृणाम् ।
पक्षाश्रिता[4] यथाकान्ता विजया मङ्गला तथा ॥
प्रपायोक्त्री भवेद्वापी नृपादीनां शुभावहा ।
वृत्तायताश्चतुरस्रावा वाप्यः साधारणा मताः ॥
शेषाः काम्याधिकारेण कूपो वृत्तः सुखावहः ।
प्रतिपादकरैर्देया उत्साराश्चाऽङ्गुलैः शुभाः ॥
न देवादधिकं कूपं कुर्याच्छ्मक कदाचन ।

तथा

सप्त गङ्गा हि परदा श्लोकयतकरं परम् ।
याम्ये कल्पतरुर्ब्रह्मा वामतस्तु जनार्दनः ॥

1 हेमा. p. 910, चाऽन्ये वृत्त वा वाचया
2 I. O., पुरट गी
3 हेमा. p. 910, द्रव्यगोचे
4 I. O., मध्य पक्षश्रिता

सूर्यश्चाऽभ्रस्फुरत्तेजाः पादान्तस्थित ऊर्द्धगः ।
सुरूपाकृतिभागस्थं कृत्वा जलपतिं हरिम् ॥
तदा पापेन सन्त्यक्तो दिवं भोक्ष्यति चाऽमृतम् ।
तच्च रूपं सुरेन्द्राद्या नागा यक्षा ग्रहोरगाः ॥
पूजयन्तो भविष्यन्ति विगतश्च(?)गदा नराः ।
प्रासादमण्डपगृहे मठे चित्रशिलातले ॥
मण्डपे पट्टशालायां सर्वेशं पूजयन्ति ये ।
साराम तु जलोपेतं मठं [1]भूमिद्वयोच्छ्रितम् ॥
शान्तिधामाग्निव्याख्यानविद्याकोशजपादिभिः ।
युक्तं देवाय दातव्यं सर्वकामप्रदायकम् ॥
महापापवियोगादि शमनं[2] भूमलापहम् ।
राज्यायुःशुभसौभाग्यवर्द्धनं कीर्तिवर्द्धनम् ॥

तथा

विजलं नैव कुर्वीत मठाराममविवर्जितम् ।
सर्वेशं विप्रदं कर्त्तुर्नृपलोकभयप्रदम् ॥

तथा

देवायतनकोटिं यः कुर्याद्धेमाण्डभूषणम् ।
एकं सर्वेश्वरं राम कृतं तस्याऽधिकं फलम् ॥
गङ्गोदकेन यत् पुण्यं स्नापनात् परिकीर्त्तितम् ।
तत्पुण्यं तैर्जलैः स्नाप्य तद्देशानगतैर्लभेत् ॥

इति द्वारीयन्धः ॥

1 I. O., भूमिद्वयोच्छ्रितम्
2 I. O., महापापादियोगादि

२१

अथ वृक्षप्रतिष्ठा

तत्र देवीपुराणे[1]

ब्रह्मोवाच

अनूपे सजले स्थाने पुमान् दैवेऽथ वा जले ।
आरामं रोपयेत् प्राज्ञो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥

'अनूपे' अतिस्निग्धे । 'सजले' जलाशयसहिते[2] ।

कालं देशं तथा पात्रं बीजं बीजक्रियाविधिः ।
तथा फलमसंसृष्टमेवमारोपितं भवेत् ॥
फलपुष्पविशुद्धस्य विशुद्धं सर्वसंस्कृतम् ।
धर्मकामार्थमोक्षादिसाधने हन्यतेऽन्यथा ॥
विधिव्यत्ययबीजादिभूपिते भूपरिग्रहे ।
कूलादिभिः सुरश्रेष्ठ यजमानो विनश्यति ॥

'पात्रं' बीजवापे य आचार्यः । 'बीजक्रियाविधिः' अङ्कुरजननसमर्थबीजकरणप्रकारः । 'विधिव्यत्ययः' विधेरन्यथाकरणम् । 'कूलादिभिः' नदीकूलादिभिः[3] ।

1 हेमा p. 950
2 *Ibid*, explanation reproduced.
3 Reproduced by हेमा. p. 950, with the exception of the last clause.

आरामं सहकाराद्यैर्नं शुद्धं कारयेत् क्वचित् ।
चिताज्वलनसंलग्ने चितिवल्मीकदूषिते ॥
सहकारवनं कृत्वा याति कर्ता यमालयम् ।
गृहात् पुरोऽथवा तात स्थिते संरोपिते तथा ॥
प्रतिपार्य[1] भवेत्तत्र छिन्द्याद्वा हितमिच्छता ।
अश्वत्थवटप्लक्षादि औदुम्बर्यो विदिक्स्थिताः ॥
जगतो भयदा यस्मात्तस्मात्तांश्छेदयेत्पुरे[2] ।
रोपयेद्बिल्ववीराम्रकपित्थकपिलार्जुनान् ॥
दाडिमीं बीजपूरं च उदगाद्या द्रुमाः पुरे[3] ।
प्लक्षाः प्राच्यां सदा रोप्याः [4]शाकासनसधन्वनाः ॥
कदम्बो वायवे तालो बिल्वाशोकौ तु सर्वगौ ।
मयन्दीं माधवीं रम्भाः क्रीडास्थाने निवेशयेत् ॥

'वीरो' भल्लातकवृक्षः । 'कपिला' शिंशपा । 'कपित्थः' प्रसिद्धः दाडिमी च । 'असनो' बीजकः । 'वायव्ये' वायुदिग्भागे[5] ।

जातीनेपालिकाकुन्दतगरागन्धमल्लिकाः ।
शुभाय कथितास्तात व्यत्ययाद्भयदा यतः ॥
पूर्वेण सुसमारामं प्रोक्तं चोत्तरतोऽथवा ।

1 I. O., and हेमा. p. 951, प्रतिपक्षम्
2 हेमा. p. 915, त्रुने for पुरे
3 Ibid, परे
4 A. S. B., शाकाप्सनपन्वनाः; हेमा. p. 915, सप्तासनसपन्वताः
5 Reproduced by हेमा. p. 951

पश्चिमे धनदं प्रोक्तं वायव्यां कीर्तिवर्द्धनम् ॥
न कुर्युर्याम्यनैर्ऋत्ये आग्नेये च शुभार्थिनः ।
अन्यथा कलहोद्वेगं मृत्युं वा लभते कृती ॥
तस्माद्राज्यायुःशुभदं पुत्रसन्ततिवर्द्धनम् ।
पश्चिमोत्तरपूर्वेण आरामं जायते शुभम्[1] ॥
अथवाऽऽरामजान् दोषान् [2]चामुण्डी शमयेत् कृतान् ।
महाभयं महालक्ष्मीर्ग्रहकृत्यां तथोत्थिताम् ॥

'ग्रहकृत्यां' ग्रहपीडाम् ।

पुष्पपत्रफलानां च रजोवेणुसमाः समाः ।
कर्त्ता देवसभावासं विधौ यात्यविधावधः ॥

इत्यारामप्रतिष्ठा ॥

अथ वृक्षरोपणविधिः

तथा[3]

एवं यथोदितां भूमिं शुद्धां प्लवसमाहिताम् ।
परिगृह्य यजेद्देवं[4] धनपालं शिखिध्वजम् ॥
सोमं च नागराजं च ततः कुर्यात्परिग्रहम् ।

1 I. O., and हेमा. p. 951, कृतम्
2 A. S. B., चामुण्डा शमयेत्तदा
3 हेमा. p. 952 (from देवीपुराण)
4 *Ibid*, यथा देव वनमाले

यद्बीजं मन्त्ररहितं गर्भाधानादिवर्जितम् ॥
वापितं सहकारादि यद्बीजं मन्त्रवर्जितम् ।
तज्जातं वाऽपकाराय तथा जायेत वैकृतम् ॥
'शङ्कराये'ति मन्त्रेण 'इन्द्र एही'ति मन्त्रितम्[1] ।
त्र्यम्बकेन तु राजेन्द्र बीजं भवति शोभनम् ॥
अविधौ कूपवाप्यादिखननोत्सरणं च यत् ।
कुर्वन्ति सहकारादिरोपणं च नराधमाः ॥
फलं तेषां लभन्ते न इह चाऽन्ते ह्यधोगतिः ।
ये शूद्राः[2] शूद्रविधिना कुर्वन्ति च न रोपणम् ॥
ते आत्मनृपलोकानां महासंशयकारकाः ।
कूपारामतडागादि प्रपावापीप्रतिश्रयम् ॥
सर्वेशाधिष्ठितं वत्स ह्यनन्तफलदायकम् ।
वृक्षान् पञ्च समारोप्य शिवधाम प्रपद्यते ॥
ये च पापा दुराचाराः श्रीतरुच्छेदकारिणः ।
तेऽप्यवीच्यादिनरके पच्यन्ते ब्रह्मणो दिनम् ॥
मृतास्ते जीवमानास्तु ब्रह्मघ्नाः कीर्तिता भुवि ।
तस्मिन् देशे भयं नित्यं राजानो न चिरायुषः ॥
न च नन्दत्ययं लोको यत्र श्रीवृक्षच्छेदनम् ॥

नन्दिपुराणे[3]

क्रीडारामं तु यः कुर्यादुद्यानं पुष्पसङ्कुलम् ।

1 हेमा. p. 952, इत्थं तु पञ्चमन्त्रवित्
2 हेमा. p. 952, येऽशुद्धाः शुद्धविधिना
3 हेमा. p. 947

तोयाश्रयसमायुक्तं गुप्तं फलसमृद्धिमत् ॥
स गच्छेच्छङ्करपुरं वसेत्तत्र युगत्रयम् ।
मार्गे वृक्षन्तु यो दद्याच्छायाविटपसङ्कुलम्[1] ॥
स कल्पतरुखण्डेपु[2] महेन्द्रोद्यानवेश्मसु ।
विनोद्यन्तेऽप्सरोवृन्दैर्देववच्च युगायुगम्[3] ॥
फलवृक्षं तु यो दद्याद्धर्ममुद्दिश्य मानवः ।
स सर्वकामतृप्तात्मा गच्छेत्त्वरुणमन्दिरम् ॥

स्कन्दपुराणे[4]

यस्तु वृक्षं प्रकुरुते छायापुष्पफलोपगम् ।
पथि [5]दद्यान्नरः सोऽपि सन्तारयति वै पितॄन् ॥
तथैव दद्याद्विप्रेभ्यो निष्क्रीणाति च तत्पुनः ।
यावत्पुष्पाणि च फलान्युपभुञ्जन्ति देहिनः ॥
तावद्युगसहस्राणि सन्तारयति वै पितॄन् ॥

महाभारते[6]

स्थावराणां च भूतानां जातयः[7] षट् प्रकीर्तिताः ।
वृक्षगुल्मलतावल्यस्त्वक्सारास्तृणजातयः ॥

1 हेमा. p. 940
2 *Ibid*, p. 941, सकुल्यास्तरुखण्डेपु
3 *Ibid*, युगार्बुदम्
4 हेमा. p. 940
5 हेमा. p 940, दिव्ये नरः पापात्
6 हेमा. p. 937
7 हेमाद्रि has जातयः; Udaipur Ms. reads जायते

एतास्तु जात्या वृक्षाणां तथाऽऽरोपे गुणास्त्विमे ।
कीर्तिश्च मानुषे लोके प्रेत्य चैव शुभं फलम् ॥
अतीतानागतौ चोभौ पितृवंशौ च भावयेत् ।
तारयेद्वृक्षरोपी च तस्माद् वृक्षान् प्ररोपयेत्[1] ॥

मत्स्यपुराणे[2]

सूत उवाच

पादपानां विधिं वक्ष्ये तथैवोद्यानभूमिषु ।
तडागविधिवत् सर्वमासाद्य जगतीश्वरः ॥
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारमाचार्यश्चाऽपि तादृशः ।
पूजयेद्ब्राह्मणांस्तद्वत् हेमवस्त्रानुलेपनैः[3] ॥
सर्वौषध्युदकैः सिक्तान् पिष्टालक्तविभूषितान् ।
वृक्षान् माल्यैरलङ्कृत्य वासोभिरभिवेष्टयेत् ॥
सूच्या सौवर्णया कार्यं सर्वेषां कर्णवेधनम् ।
अञ्जनं चाऽपि दातव्यं तद्वद्धेमशलाकया ॥
फलानि सप्त चाऽष्टौ वा कालधौतानि कारयेत् ।
प्रत्येकं सर्ववृक्षाणां वेद्यां तान् न्यवेशयेत् ॥
धूपोऽत्र गुग्गुलुः श्रेष्ठः ताम्रापात्रैरलङ्कृतान् ।
सप्त धान्यान् तिलान् कृत्वा वस्त्रगन्धानुलेपनैः ॥

1 हेमा. p. 937 has four further ślokas from महाभारत here.

2 हेमा. p. 953

3 Udaipur Ms. has a big gap here, which is filled by I. O., A. S. B. and Hemādri.

कुम्भान् सर्वेषु वृक्षेषु स्थापयित्वा नरेश्वरः ।
सहिरण्यांस्त्वशेषांस्तान् कृत्वा बलिनिवेदनम् ॥
स यावल्लोकपालानां[1] इन्द्रादीनां विधानतः ।
वनस्पतेश्च विद्वद्भिर्होमः कार्यो द्विजातिभिः ॥
ततः शुक्लाम्बरधरः सौवर्णकृतभूषणः ।
सकांस्यदोहां सौवर्णशृङ्गाभ्यामतिशालिनीम् ॥
पयस्विनीं वृक्षमध्यात् उत्सृजेत्तामुदङ्मुखीम् ।
ततोऽभिषेकमन्त्रेण वाद्यमङ्गलगीतकैः ॥
ऋग्यजुःसाममन्त्रैश्च वारुणैरभितस्तथा ।
तैरेव कुम्भैः स्नपनं कुर्युर्ब्राह्मणपुङ्गवाः ॥
स्नातः शुक्लाम्बरधरो यजमानोऽपि पूजयेत् ।
गोभिर्विभवतः सर्वान् ऋत्विजस्तान् समाहितः ॥
हेमसूत्रैः सकटकैरङ्गुलीयैः पवित्रकैः ।
वासोभिः शयनीयैश्च तथा प्रस्तरपादुकैः ॥
क्षीराभिषेचनं दद्युर्यावद्दिनचतुष्टयम् ।
होमश्च सर्पिषा कार्यो यवैः कृष्णतिलैस्तथा ॥
पलाशसमिधश्शस्ताः चतुर्थेऽह्नि तथोत्सवः ।
दक्षिणा च पुनस्तद्वत् देया तत्राऽपि शक्तितः ॥
यद्यदिष्टतमं किञ्चित् तत्तत् कुर्यादमत्सरः ।
आचार्यं द्विगुणं दत्वा प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥
अनेन विधिना यस्तु कुर्यात् वृक्षोत्सवं बुधः ।
सर्वान् कामानवाप्नोति परं चाऽऽनन्त्यमश्नुते ॥

1 हेमा. p. 933, [illegible]

यश्चैकमपि राजेन्द्र वृक्षं संस्थापयेन्नरः ।
सोऽपि स्वर्गे वसेद्राजन् यावदिन्द्रायुतत्रयम् ॥
भूतांश्च भव्यान् मनुजान् तारयेद्रोमसम्मितान् ।
परमां सिद्धिमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥

पद्मपुराणे[1]

अपुत्रस्य च पुत्रत्वं पादपा इह कुर्वते ।
यच्छन्ति रोपकेभ्यस्ते सत्तीर्थे[2] तर्पणादिकम् ॥
यत्नेनाऽपि च राजेन्द्र पिप्पलारोपणं कुरु ।
स तु पुत्रसहस्राणां एक एव करिष्यति ॥

'पुत्रसहस्राणां' कर्त्तव्यामिति शेषः[3] ।

धनी चाऽश्वत्थवृक्षेण ह्यशोकः शोकनाशकः ।
प्लक्षो यज्ञप्रदः प्रोक्तः चिञ्चा चाऽऽयुःप्रदा स्मृता ॥
जम्बुकी कन्यदा प्रोक्ता भार्यादा दाडिमी तथा ।
अरणू[4] रोगनाशाय पलाशो ब्रह्मदस्तथा ॥
प्रेतत्वं जायते पुंसो रोपयेद्यो विभीतकम् ।
अङ्कोले कुलवृद्धिः स्यात् खदिरे चाऽप्यरोगता ॥
निम्बप्ररोपको यस्तु तस्य तुष्टो दिवाकरः ।
श्रीवृक्षे शङ्करो देवः पाटलायां तु पार्वती ॥

1 हेमा. p. 938

2 हेमा. p. 938 explains : सत्तीर्थे पुत्रकृतं तर्पणादि तृप्त्यादिजन्यं फलं रोपकस्य प्रयच्छन्ति इत्यर्थः ।

3 Reproduced by हेमा. p. 938

4 हेमा. p. 938, अरलु

शिंशपायामप्सरसः कुन्दे गन्धर्वसत्तमाः ।
तिन्तिलीकं दासवर्गः वकुलो दस्युदः तथा ॥

'श्रीवृक्षो' बिल्वः । 'तिन्तिलकः' अम्लवृक्षः ।

पुण्यस्त्रीदायकश्चैव चन्दनः पनसस्तथा ।
सौभाग्यदः चम्पकश्च करीरः पारदारिकः ॥
अपत्यनाशदस्तालो नादेयः कुलवर्द्धनः ।
बहुभार्यो नारिकेली द्राक्षा सर्वाङ्गसुन्दरी ॥
रतिप्रदा तथा केली मोचकी शत्रुनाशिनी ॥

'मोचकी' शाल्मलिः ।

इत्यादयः तथाऽन्ये च ये नोक्तास्तेऽपि दायकाः ।
प्रतिष्ठान्ते गमिष्यन्ति ये नरा वृक्षदायकाः ॥

नन्दिपुराणे[1]

तरुपुत्रं तु यः कुर्याद्विधिवद्वह्निसन्निधौ ।
स महापातकैर्मुक्तः समुद्धृत्य कुलत्रयम् ॥
नरकेभ्यो नरो याति प्रजापतिपुरं शुभम् ॥

स्कन्दपुराणे[2]

महादेवो महादेवीं इदं वचनमब्रवीत् ।
शृणुष्व येन विधिना गृह्यतेऽवनिजः सुतः ॥

'अवनिजो' वृक्षः ।

1 हेमा. p. 955

2 *Ibid* ; हेमा. supplies the first five lines of the passage

सुपुत्रार्थं भूमिरुहं ग्रहीष्यामीति पार्वति ।
सोपवासा भवेन्नारी शुचिर्वृत्ता शुचिव्रता ॥
ततश्चैव सहस्रांशावस्तशृङ्गगते रवौ ।
विप्रानामन्त्रयेद्रात्रौ पावनान् वेदवादिनः ॥
विप्रानामन्त्रयित्वा तु शुचिवस्त्रा शुचिव्रता ।
शयीत सनमस्कारा सदर्भा भूमिमाश्रिता ॥
गमयित्वा तथा रात्रिं सवितर्युदितेऽपि च ।
भक्ष्यभोज्यं समादाय व्रजेद्यत्र भवेत्तरुः ॥
ततस्तं स्नापयित्वा तु सातपत्रं सभूषणम् ।
तं तरुं तरुणीकृत्य ततश्छायानुगामिनम् ॥
यथोपपन्नमन्नाद्यं भोजयित्वा द्विजोत्तमान् ।
पुण्याहं कारयित्वा तु ऋत्विजाऽप्यथवाऽऽत्मना ॥
तृप्तानां ब्राह्मणानां चै 'तद्धेलाकृतमात्मनः ।
निवेद्य कृतमुद्दिश्य सद्भावेन परेण हि ॥
अपुत्राऽहं हि भगवन् पुत्रप्रकृतकं[2] तरुम् ।
ग्रहीष्यामि ममाऽनुज्ञां कर्त्तुमर्हथ सत्तमाः ॥

'पुत्रप्रकृतकः' पुत्रसदृशः ।

ततस्तैरप्यनुज्ञातं तं तरुं तरुणायुपि ।
भूमिदेवसमक्षं चै गृह्णीयात्तनयं प्रियम् ॥

1 हेमा. p. 956, चैतत्ते कृत्यमात्मनः
2 *Ibid*, पुत्रप्रतिकृतिं

भुक्त्वा चाऽमरलोकानां भोगान् गच्छेत्तदालयम् ॥

'तदालयं' शङ्करालयम् ।

इत्याश्रयदानम् ॥

अथ प्रतिश्रयदानम्

तत्र देवीपुराणे[1]

शक्र उवाच

पुरस्य पश्चिमे भागे दक्षिणे चोत्तरेऽथवा ।
पूर्वे वा मध्यतो वाऽपि ये कुर्वन्ति प्रतिश्रयम् ॥
देवतास्तत्र कास्स्थाप्याः का न स्थाप्या द्विजोत्तम ।
दिवि भागगतां ब्रूहि स भवेद्येन शान्तिदः ॥

ब्रह्मोवाच

दक्षिणोत्तरपूर्वेण पश्चिमेन सुरेश्वर ।
अथ मध्यगतः शक्रः कार्योऽयं तत्प्रतिश्रयः ॥
यत्र श्रान्ताश्च[2] खिन्नाश्च विश्राम्यन्ति द्विजातयः ।
प्रतिश्रयस्य कर्त्तारः स्वर्गे तिष्ठन्ति ते चिरम् ॥
तस्मात्प्रतिश्रयः कार्यो दृष्टादृष्टफलार्थिभिः ।
देवताधिष्ठितः शक्रः सर्वसौख्यप्रदो भवेत् ॥

1 हेमा. p. 636
2 Udaipur Ms. reads शान्ताश्च

देवतानां त्रयं प्रोक्तं चतुर्थो नोपपद्यते ।
महिषघ्नीं तथा यक्षं नायकं तत्र कारयेत् ॥
महिषघ्नी भवेन्मध्ये ज्येष्ठस्थाने च नाऽन्यथा ।
वामतो नायकः कार्यो दक्षिणे यक्षराट् तथा ॥
अथवा दिग्गताः कार्यास्तत्राऽपि कथयामि ते ।
यद्द्वारं सम्मुखं तस्य देवीं तत्र प्रतिष्ठयेत् ॥
नक्षत्रनायकं कार्यं द्वाराभ्यां मध्यतः स्थिताः ।
एवं कृते फलं यत्तु वक्तुं तत् केन शक्यते ॥
केवलं फलमेतस्य सुखं राज्यं यशः श्रियः ॥

इति श्रीभट्टहृदयधरात्मजमहासान्धिविग्रहिकभट्ट-
श्रीलक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ
दानकाण्डं सम्पूर्णम् ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

* I. O. has the following at the end :

सर्वेषां मौलिरत्नानां भट्टाचार्यमहात्मनाम् ।
एतद्दियानिवासानां दानकाण्डाख्यपुस्तकम् ॥
व्योमेन्दुशरशीतांशुमितशाकोर्जशेषतः ।
शूद्रेण कविचन्द्रेण विलिख्य परिहारितम् ॥

शकाब्दः [1510]

'तरुणायुषि' वर्तमानं इति शेषः। 'भूमिदेवसमक्षं' ब्राह्मणाग्रतः[1]।

गृहीतो विधिनाऽनेन शुभभूमिरुहात्मजः[2]।
शुभे सुखाय भवति विपरीतेन दुःखदः॥
न पुत्राणां शतं वाऽपि पीनश्रोणिपयोधरे।
एकोऽपि भूरुहः श्रेष्ठः पुत्रत्वे कल्पितः सुतः॥

मत्स्यपुराणे[3]

दशकूपसमा वापी दशवापीसमो ह्रदः।
दशह्रदसमः पुत्रो दशपुत्रसमो द्रुमः॥

इति वृक्षरोपणविधिः॥

1 Reproduced by हेमा. p. 956

2 In हेमा. p. 956 two lines are supplied :
अनेन विधिना यस्तु गृहीततरुपुत्रकम्।
पितॄणां निरयस्थानां मधुधारां स वर्षति॥

3 हेमा. p. 559

२२

अथाऽऽश्रयदानम्

तत्र कालिकापुराणे[1]

शङ्करात् परमं नाऽन्यदतस्तस्मै विकल्पयेत् ।
यतीनामाश्रयं[2] दद्यात् कृत्वा पक्वेष्टकामयम् ॥

'विकल्पः' सङ्कल्पः[3] ।

सुशीलं चारुनिर्माणं परिवारसमन्वितम् ।
व्याख्यामण्डपसंयुक्तमासनैर्विविधैर्युतम् ॥
पुष्पोद्यानसमायुक्तं सोदकं शङ्करालये ।
ग्रामे दीपेन्धनाद्यर्थं प्रेष्याणां चैव वोत्तमे ॥
कौपीनोपानहाद्यर्थमाश्रयेऽपि नियोजयेत् ।
ततोऽभ्यर्च्य यतीन् भक्त्या भोजयित्वा विशेषतः ॥
वस्त्रैश्चैव प्रपूज्यैशं शक्त्या तेभ्यो निवेदयेत् ।
अनेनाऽऽश्रयदानेन सर्वकामयुतो नरः[4] ॥

1 हेमा. p. 629

2 हेमा. and I. O., वाऽपि

3 Reproduced by हेमा. p. 629

4 Omission here : see हेमा. p. 629
प्रीयतां स महादेवः चन्द्रमौलिर्महेश्वरः ।
इत्युक्त्वा पुण्यदिवसे दत्वा चैवाऽत्र दक्षिणाम् ॥

भुक्त्वा चाऽमरलोकानां भोगान् गच्छेत्तदालयम् ॥

'तदालयं' शङ्करालयम् ।

इत्याश्रयदानम् ॥

अथ प्रतिश्रयदानम्

तत्र देवीपुराणे[1]

शक्र उवाच

पुरस्य पश्चिमे भागे दक्षिणे चोत्तरेऽथवा ।
पूर्वे वा मध्यतो वाऽपि ये कुर्वन्ति प्रतिश्रयम् ॥
देवतास्तत्र कास्स्थाप्याः का न स्थाप्या द्विजोत्तम ।
दिवि भागगतां ब्रूहि स भवेद्येन शान्तिदः ॥

ब्रह्मोवाच

दक्षिणोत्तरपूर्वेण पश्चिमेन सुरेश्वर ।
अथ मध्यगतः शक्रः कार्योऽयं तत्प्रतिश्रयः ॥
यत्र श्रान्ताश्च[2] खिन्नाश्च विश्राम्यन्ति द्विजालयः ।
प्रतिश्रयस्य कर्त्तारः स्वर्गे तिष्ठन्ति ते चिरम् ॥
तस्मात्प्रतिश्रयः कार्यो दृष्टादृष्टफलार्थिभिः ।
देवताधिष्ठितः शक्रः सर्वसौख्यप्रदो भवेत् ॥

1 हेमा. p. 630
2 Udaipur Ms. reads शान्ताश्च

देवतानां त्रयं प्रोक्तं चतुर्थो नोपपद्यते ।
महिषघ्नीं तथा यक्षं नायकं तत्र कारयेत् ॥
महिषघ्नी भवेन्मध्ये ज्येष्ठस्थाने च नाऽन्यथा ।
वामतो नायकः कार्यो दक्षिणे यक्षराट् तथा ॥
अथवा दिग्गताः कार्यास्तत्राऽपि कथयामि ते ।
यद्द्वारं सम्मुखं तस्य देवीं तत्र प्रतिष्ठयेत् ॥
नक्षत्रनायकं कार्यं द्वाराभ्यां मध्यतः स्थिताः ।
एवं कृते फलं यत्तु वक्तुं तत् केन शक्यते ॥
केवलं फलमेतस्य सुखं राज्यं यशः श्रियः ॥

इति श्रीभट्टहृदयधरात्मजमहासान्धिविग्रहिकभट्ट-
श्रीलक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ
दानकाण्डं सम्पूर्णम् ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

* I. O. has the following at the end :

सर्वेषां मौलिरत्नानां भट्टाचार्यमहात्मनाम् ।
एतद्विद्यानिवासानां दानकाण्डाख्यपुस्तकम् ॥
व्योमेन्दुशरशीतांशुमितशाकोर्जशेषतः ।
शूद्रेण कविचन्द्रेण विलिख्य परिहारितम् ॥

शकाब्दः [1510]

APPENDIX A

Readings of the Panjab University Ms. (No. 8162.)

P. 4, l. 1, begins fol. 2 ; l. 3, येन सत्वोपकाराय for यत्र स० ; l. 7, धनं उत्सृज्य for स्वधनं ; l. 10, यत्कृतार्थो for यः कृतार्थः ; l. 13, लुब्धान् for लुब्धा न ; l. 15, उक्त्वा चैव for दृष्ट्वा चैव.

P. 5, l. 4, प्रतिपादनम् for प्रतिपादितम् ; l. 5, विद्यते for वक्ष्यते ; l. 13, अनपेक्ष्य for अनवेक्ष्य ; l. 15, अपेक्ष्यैव for अवेक्ष्यैव ; l. 16, आहुरैहिकं फलहेतुकम् for इहैकफलहेतुकम् ; l. 17, स्त्रीपानमृगयाक्षाणां for स्त्रीयानमृगयाक्षाणाम्.

P. 6, l. 1, यार्थिभ्यः प्रयाचितः for योपिभ्यो यत्प्रदीयते ; l. 2, प्रदीयते चेत्तद्दानं ; l. 6, दीयते अपकर्तृभ्यः.

P. 7, l. 8, पिशुनभ्रूणहन्तृभ्यां for पिशुनभ्रूणहन्तृभ्यः ; l. 11, यद्दत्तं for यद्दानं ; l. 12, तत्तु for तेन ; l. 16, वैदिको दानमार्गेयं for वैदिको दानमार्गोऽयं ; l. 17, कूपारामतडागादि for प्रपारामतडागादि.

P. 8, l. 2, यदप्यते for यदिज्यते ; l. 3, काम्यमित्यभिधीयते for काममित्यभिधीयते ; l. 4, अर्थापेक्षमिति स्मृतम् for अन्वापेक्षमिति स्मृतौ ; l. 7, अधमानि तु for अधमनीति ; l. 7, मितुः for विदुः ; l. 8, हस्तिनः for दन्तिनः ; l. 14, बहुत्वादर्थजातीनां for बहुत्वादनुजातानां ; l. 16, अधीतं वा for अधीतं च.

P 9, l. 4, मुक्तदोषाद्विवर्जितम् for मुक्तदोषैः विवर्जितम् ; after l. 4, adds कामधेनुवद्दानं फलति आत्मेप्सितं फलम् ; l. 8, विशिष्टो ह्यभ्रदात्परः for विशिष्टो नाऽभ्रदात्परः ; l. 9, पृथिवीमपि

P. 16, l. 1, तत्र बृहस्पतिः for बृहस्पतिः ; l. 10, भरणाधिकम् for भरणादिकम् ; l. 11, अदेयं स्यादतोऽन्यथा for न देयं स्यात्तोऽन्यथा ; l. 13, स्वकुटुम्बाविरोधेन for कुटुम्बस्याऽविरोधेन.

P. 17, l. 6, प्रायश्चित्तीयते नरः for प्रायश्चित्तीयते हि सः ; l. 8, ग्रहस्वामिनोऽदर्शयित्वा for ग्रहस्वामिने दर्शयित्वा ; l. 12, ग्रहस्वामिसमक्षद्रव्यस्थापनम् for ग्रहस्वामिनः समक्षं द्रव्यस्थापनम्.

P. 18, l. 3, omitted ; l. 4, words in quotations omitted.

P. 19, l. 1, अवतिष्ठति for अवतिष्ठते ; l. 5, नावज्ञया for नावज्ञाय ; l. 9, आदयं for अदेयं ; l. 10, वेदविक्रयलब्धमेतदिति यन्निर्दिश्यते व्यपदिश्यते तत्तथा for the sentence in the text. l. 11, interpolates धनं between आर्जितं and स्वोव्यापार.

P. 20, l. 3, भवति for न भजते ; l. 10, तिलान् मधु for तिलान् दधि ; l. 11, तेषामन्नं निवेदयेत् for तेषामन्यन्निवेदयेत् ; l 13, तेषां सर्वात्रसांश्चापि for तथा सर्वानिमांश्चापि.

P. 21, l. 3, गृहं for गेहं ; l. 4, विभक्त for विविक्त; l. 11, जीर्णो निर्मोकनिर्मुक्तः for जीर्णो निर्मोकनिर्मुक्तः ; l. 11, सहस्रशः for सहस्रशः.

P. 22, l. 3, स्नापनं सर्वदेवानां for माल्यप्रदानं देवानां ; l. 4, द्विजोच्छिष्टापकारणम् for द्विजोच्छिष्टापकर्षणम् ; l. 7, गण्डूषनं for कण्डूयनं ; अभिनन्दने for अभिवन्दने ; l. 13, तर्हि for तदा ; l. 15, परिददाति for ददाति ; l. 16, omits यत्र before स्वत्वदानम्.

P. 23, l. 2, अपजानीते for अपसारते ; l. 4, अध्रुवमर्थं भवत्यस्वत्वं वा तदादानं for अध्रुवत्वं वा ; l. 5, omits ददादानम् ; l. 11, नरः for नित्यम्.

for विज्ञानमास्तिक्यं ; l. 7, तपो for क्षमा ; l. 10, श्रुतं for श्रुतिः ; l. 12, केचित्तु ब्रुवते विद्या for कश्चिद्ब्रूते.

P. 34, l. 2, मेघ्यमानवः for मेघ्य एव सः ; l. 3, अग्निवत् for दैवतमपि ; l. 5, द्वितीयश्लोके for द्वितीयार्धे ; l. 5, अननुवाक्या for अननूचाना ; l. 7, नाह्यम् ब्राह्मणो भवति न वणिक्कुशीलवः ; l. 8, न शूद्रप्रेषणं कुर्वन् ; l. 9, अवरा for अब्राह्मणः ; यत्र भैक्ष्यचरा द्विजाः for भैक्ष्यमात्रं चरेद्द्विजः ; l. 10, चोरभक्तप्रदो for चौरवृत्तिप्रदः ; l. 14, बहुयाज्य-स्स्यात् for बहुयाज्यश्च.

P. 35, l. 1, पञ्चमस्तु इतस्तेषां for पञ्चमस्त्वधिभूस्तेषां ; l. 7, ये च केचिदनमार्या for ये च केचन मानवाः ; l. 10, यमः for मनुः.

P. 36, l. 6, समं for शतम्.

P. 37, l. 3, षड्गुणं for अनन्तं ; l. 9, पुनः for स्मृतम् ; l. 10, 'दक्षः' omitted ; l. 11, substitutes व्यसना-पहणार्थं च कुटुम्बार्थं च याचते ; l. 13, संस्कारोद्वाहनादिभिः for संस्कारैः ब्राह्मणादिभिः ; l. 14, न तच्छ्रेयो for न तपः.

P. 38, l. 16, भिक्षमाणेभ्यः and इतरेभ्यः for भिक्षमाणेषु and इतरेषु.

P. 39, l. 4, सुब्राह्मण for स्वब्राह्मण ; l. 16, स्वदुहितृजामातरश्च after पात्रम् before पुरोहितः.

P. 40, l. 1, दानव्यासः for दाने व्यासः ; l. 13, गुणातिशयशालिनः for गुणातिशयेन.

P. 41, l. 2, omitted ; l. 5, भवन्त्येते for भवन्त्यमी ; l. 10, नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः for न मूर्खस्य व्यतिक्रमः.

P. 42, l. 4, यथ for यथा ; l. 7, महद्रा for सहसा ; l. 10, द्विजेऽनघे for द्विजे नरे ; l. 17, सुनपूंनपि गोपते for मूर्खानपि गोपते.

P. 43, l. 2–4, मूर्खातिक्रमे दोषता तस्य नास्ति मूर्खेभ्योऽतिक्रम इति व्यासादिभिरभिधानात् । सुमूर्खानिति सम्बन्धिदौहित्रादीनामेव विशेषणम्; l. 13, तं तस्करमर्चयेत् for तं हि सुखमानयेत्.

P. 44, l. 5, इविगं तैव दातव्यं for इविणं तैर्न दातव्यं; l. 10, दानविषयः for दानविशेषविषयः; l. 13, उपरुन्धति for उपप्लवन्ति; l. 15, omits पुनः सद्विप्रविषयः.

P. 45, l. 4, शौचहीनास्तु for शौचहीनाश्च; l. 7, त्रिपु नाशो for वित्तनाशः; l. 16, निष्वत्येते तु यद्दत्तं for शिष्टेष्वेतेषु यद्दत्तम्.

P. 46, l. 4, मनुर्विष्णुश्च द्वितीयचर्ये for मनुर्विष्णुश्च; l. 10, बकव्रत- धरो for बकवृत्तिधरः.

P. 47, l. 1, रक्षेत् for वक्ष्ये; l. 6, गत्वा for मत्वा; l. 6, प्रलापेतु यः पुनः for प्रणमेत हि यः पुनः; l. 9, दानव्यासः for दाने व्यासः; l. 12, युक्तः for मुक्तः; l. 13, omits स्मृतिः.

P. 48, l. 1, त्रिपौरुषं for त्रिपुरुषम्; l. 2, नाम for ज्ञेयो; l. 5, मल्ले च for मत्ते च; l. 6, चौरेषु for चौरेभ्यः; l. 10, reads—श्रीलक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ दानकाण्डे पात्रनिरूपणम्.

P. 50, l. 1, The following verses occur before तथा—

सर्वाण्येतानि कृतवान् पुरा शम्बरसूदनः।
वासुदेवश्च भगवान् अम्बरीषश्च पार्थिवः॥
कार्तवीर्यार्जुनो नाम प्रह्लादः पृथुरेव च।
कुर्युरन्ये महीपालाः केचिच्च भरतादयः॥

तथा—ll. 4, the sixth line (तस्मादाराध्य गोविन्दं) is brought up as line 4 and the fifth line (न शक्य- मन्यथा) is omitted; l. 12, पर्वे for सर्वो; l. 13, यशोत्सव for यात्रोत्सव.

P. 51, l. 1, वस्तु for वसु; l. 3, heading omitted; l. 4, पुण्यं तिथिमथासाद्य; l. 11, ब्रूयात् for कुर्यात्; l. 12, इत्युक्तस्मरणात् for इत्यङ्गुलीसंयुक्तस्मरणात्; शोभनानि द्वाराणि comes between भद्राणि and आननानि.

P. 52, l. 2, वेदी for वेदिः and कराथवा for कराश्रया; l. 5, omitted; l. 14, एतेषां for एते.

P. 53, l. 16, शालेङ्गुदी for शाकेङ्गुदी.

P. 54, l. 4, यथोत्तरङ्गं च तदङ्गमेव; l. 7, समानजातिश्च for तदङ्गजातिश्च; l. 12, अङ्गुलमानं for अङ्गुलिमानं; l. 13, अङ्गुलमानं for अङ्गुलिमानं; l. 14, नि(मि)नुयात् for लक्षयेत्.

P. 55, ll. 3–4, words in brackets supplied.

P. 56, l. 13, omits अष्टानां; l. 14, वेदमन्त्रैः for मन्त्रवेदैः; l. 15, वेदचतुष्टयसम्बन्धालमानां for वेदचतुष्टयसाध्यत्वाद्धोमानां; l. 18, धूपम् for धूपान्.

P. 57, l. 6, तेजोवता लोकगणेन for तेजोबलाल्लोकगणेन; l. 12, नमः for नः; l. 16, शुभाधिनाथ for शुभादिनाथ.

P. 59, l. 9, मितप्रभाश्री for मितप्रभाव; l. 10, रक्षाध्वरं for विद्याध्वरं; l. 15, मनवो for मुनयः.

P. 60, l. 2, omits इति; l. 12, अनुमन्त्रयेत् for अनुवर्तयेत.

P. 61, l. 7, खड्गचर्मकवचः for चर्मकवचोपेतः; l. 8, हैमं सूत्रेण संयुतम् for हैमसूत्रेण संयुतम्; adds सूत्रेण हैमेनैव as explanation; l. 14, साक्षिभूते for शक्तिभूते.

P. 62, l. 5, तेषामनुज्ञानं for तेषां अनुज्ञां च; l. 6, विशिष्टादीन् for विशिष्टान् हि; l. 9, तदनुज्ञाय for तदाज्ञया; l. 10, inserts अपि after विशिष्टेभ्यः; l. 10, अथ ब्राह्मणा for अब्राह्मणा; l. 12, धारयेद्गेहे for धारयेद्देहे.

P. 63, l. 2, वसेत् for व्रजेत् ; l. 5, मह्रीयते for स मोदते ; l. 14, इति तुलापुरुषदानविधानम् for इति तुलापुरुषदानविधिः ; l. 15, अथ हिरण्यगर्भदानम् for अथ हिरण्यगर्भदानविधिः.

P. 64, l. 4, वादनं for वाहनं ; l. 9, दात्रं सूची for दानसूची ; l. 15, पार्श्वयोः for पार्श्वतः ; l. 15, स्थापयेत्तद्वत् for स्थापयेद्धीमान्.

P. 66, l. 19, पुण्येऽह्नि विनिवेदयेत् for पुण्येऽहनि निवेदयेत्.

P. 67, l. 12, इति हिरण्यगर्भदानम् for इति हिरण्यगर्भदानविधिः.

P. 68, l. 2, शकलद्वयसंयुक्तं for कलशद्वयसंयुक्तं adds the explanation 'शकलद्वयसंयुक्तं' खण्डद्वयसंयुक्तम्.

P. 69, l. 7, त्रिः कृत्वा for द्विकृत्वा.

P. 70, l. 3, होमं for देवे ; l. 4, विधानयुक्ताः for विधानयुक्त्या ; l. 9, निर्धूतकल्मषविशुद्ध तनुर्मुरारेः for the line.

P. 71, l. 9, कुर्यात् for कृत्वा ; l. 14, अर्धक्लृप्तसुवर्णस्य for ततस्तप्तसुवर्णेन.

P. 73, l. 6, पुरुषोऽव्ययः for पुरुषोत्तमः.

P. 74, l. 11, वा for च.

P. 75, l. 4, दशसहस्राधिकम् for दशसहस्रकम् ; l. 9, ताम्रदोह for कांस्यदोह.

P. 76, l. 13, मेऽमृतः for ममाऽमृतः

P. 77, l. 14, पुत्रपौत्रसमन्वितम् for राजराजो भवेश्वरः ; l. 15, omits तथा.

P. 78, l. 2, प्रदं श्रुतम् for प्रदर्शनात् ; l. 9, अनुभवति मर्दं वा for अनुभवति सुवासं ; l. 15, सर्वकामप्रदं for सर्वकामफलम्.

P. 79, l. 2, वेदिकाम् for वेदिका: ; l. 8, वियां कृष्णाजिनं न्यस्य for वेयां कृष्णाजिनं न्यस्य.

P. 80, l. 1, कुस्तुम्बर for कुस्तुम्बुरु ; l. 3, घण्टामणित्रि for मणित्रि ; l. 5, कुस्तुम्बरु for कुस्तुम्बुरु ; l. 17, substitutes आसाद्दिको भवदुःखमुपैति मर्त्यः.

P. 81, l. 3, वेदपुङ्गवः for वेदपुङ्गवैः ; l. 13, शय्यादिकं for सस्यादिकम्.

P. 83, l. 6, सकलकलुषमुक्तः for कलिकलुषविमुक्तः ; l. 8, पूज्यतो for पूजितः.

P. 84, l. 7, कूबरो युगधाराष्टकम्.

P. 85, l. 11, भवाभिधाय for भवाभवाय.

P. 86, l. 4, अखण्डमचण्डभानोः for अखण्डलचण्डभानोः; l. 8, प्रदानमेव for प्रदानमस्मिन् ; l. 11, इति हिरण्याश्वदानम् .

P. 87, l. 7, adds क्रीडार्थो रथः ; l. 11, अशन् चन्दनैः for अशन-चन्दनः ; l. 18, सुरूपतः for स्वरूपतः ; l. 19, कुर्यात्पत्रपला-दूर्ध्वं for कुर्यात्रिपलादूर्ध्वम् .

P. 88, l. 7, तस्मात् for यस्मात् ; l. 11, रथेऽधिरुढ for रथाधिरुढ.

P. 90, l. 1, सारदानुमयान् for सारदारुमयान् ; l. 8, खातिकावृतम् for खातकावृतम् ; वसति ग्रामसंज्ञिता for वसतिः ग्रामसंज्ञितैः ; l. 13, युक्तान् for युतान् ; l. 17, *substitutes* पर्जन्यादि-त्वरुद्रेभ्य इति विहितस्य पायसचरुप्रमृतेः होमतल्लिङ्गैः मन्त्रैः पलाश-सहितं चाऽऽज्यं कृष्णतिलां तथा.

P. 91, l. 5, अभिपूजयेत् for प्रपूजयेत् ; l. 10, words in brackets missing.

P. 93, l. 6, मर्यादापर्वतवर्वं for मर्यादापर्वतवर्तीम् ; ll. 10–13. verses in brackets supplied ; l. 17, यथा for तथा.

P. 94, l. 12, अवले for अनघे.

P. 95, l. 11, सम्प्रार्थ्यमाणः for सन्तर्प्यमाणः ; l. 13, omits इति पृथिवीदानम्.

P. 96, l. 1, विश्वचक्रं तु कारयेत् for विषुवादिषु कारयेत् ; l. 2, ज्येष्ठे for श्रेष्ठे ; l. 5, भ्रमन्नेम्यष्टकावृतम् for रत्नकुम्भाष्टकावृतम् ; l. 10, बुधः for वृद्धः ; l. 18, ब्राह्मण्यायाः for ब्रह्मण्यायाः.

P. 97, l. 1, अन्तराणां मध्ये for अन्तरालानां मध्ये.

P. 98, l. 3, संख्यैः शिष्टैः for संघैः तिष्ठेत् ; l. 10, सुसुदर्शनतां for असुदर्शनताम्.

P. 99, l. 14, शुभे for उभे.

P. 100, l. 15, उदीरयेत् for उदाहरेत्.

P. 102, l. 8, रत्निरङ्गुष्ठपूर्वाणि संख्यया त्वेकविंशतिः । तदर्धं प्रादेशः.

P. 103, l. 2, स च होमोऽधिकः सर्वशेषे कर्तव्यः ; l. 9, वसुभिश्च for पशुभिश्च.

P. 104, l. 8, अथ रत्नधेनुदानविधानम् ; l. 17, तद्वत् for सद्यः.

P. 105, l. 1, *omitted* ; l. 10, ते *for* च ; l. 12, परिकल्पयेत् for परिकल्पितम्.

P. 106, l. 6, विवचनां for विरचनां ; l. 12, युक्तां for युक्ते ; l. 16, पुण्यमाप्य.

P. 107, l. 5, रत्नधेनुप्रदानम् ; ll. 6–16, omitted.

P. 108, ll. 1–5, omitted.

P. 109, l. 5, सर्वभूतेश for सर्वभूतेषु ; l. 11, प्रजायते for अभिजायते ; l. 18, षोडशमहादानानि for दानकाण्डे षोडशमहादानपर्व.

P. 110, l. 1, पद्मपुराणे ब्रह्माण्डदानविधिः for पद्मपुराणोक्तं ब्रह्माण्डदानम् ; ll. 12–15, all words after लक्ष्म्या omitted.

P. 111, l. 9, यादसानि च for या रूपाणि ; l. 9, राजसान्येव for राजतानि च ; l. 9, adds अरण्यानि च सद्मानि सौवर्णानि तु कारयेत्.

P. 112, l. 1, चतुर्थाङ्ग for चतुर्दश ; l. 2, अहतविरसञ्छन्नाः for ईहितं चरमस्था च ; l. 10, जनार्दनः for जनार्दन ; l. 17, नराधिपः for नराधिप ; l. 23, भीमद्वादशी for भीमद्वादशी.

P. 113, l. 2, सलोकताम् for सलोकृता ; l. 3, इति ब्रह्माण्डदानम् ; l. 4, omitted ; l. 5, omits तत्र ; l. 12, सरसिजं for सदक्षिणम्.

P. 114, l. 8, पुनः for दिशम् ; l. 16, मुख्योदकहस्ताभ्यां for मुख्योदरसहस्ताभ्याम्.

P. 115, l. 5, दृष्टान्तार्थः for दृष्टान्तः ; l. 20, adds at the end क्षीरादिस्नपनप्रकारेण.

P. 116, l. 3, यं तु for जन्तु ; l. 6, इति त्रिःप्रकारं गोसहस्रदानम् ; l. 7, आदित्यपुराणे.

P. 117, l. 10, अनन्तं तस्य for अनन्तस्य ; l. 13, विप्रान् for गावः.

P. 118, l. 1, इति गोसहस्रदानम् before तथा ; l. 16, omitted ; l. 17, महाभारते.

P. 120, l. 13, heading omitted.

P. 121, l. 2, विवाहोत्सवयज्ञेषु ; ll. 9–11, omitted ; l. 13, comes after prose passage ; l. 14, omits पुनः.

P. 122, l. 7, पुरारिः for पुरारिः.

P. 123, last line omitted.

P. 188, l. 1, वराश्चावरवारणाः for वराः प्रावरणाः कृताः ; ll. 12–14, omitted.

P. 189, l. 2, शतम् for समम्.

P. 190, l. 5, क्षिति for क्षति.

P. 191, l. 2, सत्यदायिनम् ; l. 5, महामनाः for महात्मने ; l. 6, विगतपापकः ; for विगतपातकः.

P. 192, l. 11, बहुवीर्यसमर्जिताम् for बहुबीजसमन्विताम्.

P. 194, ll. 10–11, omitted.

P. 195, l. 7, अमन्त्रार्थं मलोक्षिताम् for मन्त्रार्थमरोगतः.

P. 196, l. 12, मानसोपस्करं for यानं सोपस्करं ; l. 14, भूयशः for भूरिशः ; l. 17, पर्ण्यौषधि for पुण्यौषधि.

P. 197, l. 10, समाप्नुयात् for समश्नुते ; l. 17, कथञ्चन for काञ्चनम्.

P. 198, l. 15, अधिकं स्मृतम् for परमं स्मृतम्.

P. 200, l. 5, मनुः for तथा.

P. 201, l. 14, पदम् for फलम् ; l. 17, omits तथा.

P. 202, l. 14, धनुर्हस्त for चतुर्हस्त.

P. 204, l. 5, नटनर्तकनग्नैश्च for नटचारणनग्नैश्च ; l. 9, सम्पाद्य for निष्पाद्य ; l. 12, सप्तपञ्चत्रिभूमिकम्.

P. 205, l. 5, परिलेखयेत् for परिकल्पयेत्.

P. 206, l. 17, तमुद्दिशेद् for तमनुव्रजेत्.

P. 207, l. 11, योऽदद्यात् for यो ब्रूयात्.

P. 209, l. 7, ब्रह्मविद्यां for शिल्पविद्याम् ; l. 8, आप्नुयात् for अश्नुते ; l. 10, कामसम्भवः for कामसंयुतः ; l. 22, omits तथा.

P. 211, l. 8, गुणाधिकम् for गुणान्वितम्; l. 11, निरुप्यते for निरुध्यते; l. 18, प्रपूजयेत् for प्रसादयेत्; l. 19, स्रग्वासोभूषणैः for सुधांशोर्भूषणैः.

P. 212, l. 6, वरान् सुहृत् for च मे सुहृत्; l. 13, वर्णमात्रेण योऽज्ञेन for वस्तुमात्रेण यो ज्ञानम्.

P. 213, l. 1, prefixes तथा; l. 5, सत्पात्रेभ्यः for सगोत्रेभ्यः; l. 17, सङ्कोचयन्त्रसंयुक्तं for सत्काचवस्त्रसंयुक्तम्.

P. 214, l. 2, सुलक्षलघुरत्यन्तं for सूक्ष्माक्षरं च रम्यम्.

P. 215, l. 13, नानार्थोक्ता for ऊनार्थोक्त्या.

P. 216, l. 17, फलमिच्छुता for फलमश्नुते.

P. 217, l. 8, सर्वार्थवित् for शब्दार्थवित्.

P. 218, l. 1, अनक्षरं for अलङ्कारं; l. 16, परित्यागेन रोपयेत् for परित्राणेन चोद्धरेत्.

P. 219, l. 15, वितानेभ्यो रतस्य च for ज्ञानं नित्यं रतस्य च; l. 17, साधकम् for साधनम्.

P. 220, l. 6, निवारणम् for विरामणम्; l. 12, विभावितैः for विभापितैः; l. 14, यथावस्तु for कथावस्तु.

P. 221, l. 1, यथाकथंचित् शृणुयात् for कथां च कश्चिच्छृणुयात्; l. 3, शास्त्रवर्गे for शास्त्रसङ्गे; l. 6, पितृवत्रिकार्थी for पितृवत्रिकामम्.

P. 222, l. 7, सकुलो मोदते दिवि for स्वर्गलोके स मोदते; l. 13, स धन्यः स कीर्तिमान् for अक्षयान् भोगसत्तमान्; l. 16, स धन्यः स कीर्तिमान् for मर्त्याः पुण्यभाजो महाधियः.

P. 223, l. 7, प्रदर्शितः for प्रकीर्तितः.

P. 224, l. 1, वैष्णवं परमं विदुः for तदूर्ध्वं वैष्णवं विदुः.

like Hēmādri, p. 401, कृत्वा कुम्भान् सुवर्णांश्च गन्धमाल्यैर- लङ्कृताम्। 'प्रपा' पानीयशाला। 'शाला' सभाजनसमाश्रया।'सुवर्णान्' शोभनवर्णान्.

P. 152, l. 3, कामदः कामदानाय for कामदा मम कामाय ; ll. 8–9 omitted; l. 13, omitted.

P. 153, l. 1, तिलैराकीर्य for तिलैरापूर्य ; l. 4, प्रयच्छेयः for प्रय- च्छंस्तु ; l. 6, तावत्कोटि for तिलकोटि ; l. 11, कारण for काञ्चन.

P. 154, l. l. 8–10, omitted ; l. 11, adds 'कांस्योपधानसंयुक्तं' कांसपात्रपिहितम्.

P. 155, l. 17, स पुष्पेषु प्रमोदते for मोदते त्रिदशैः सह.

P. 156, l. 7, देवाग्रे for देवाय ; l. 10, अपारपाद्विशाम्नेयं !

P. 157, l. 5, adds भानुरुवाच ; l. 12, वस्त्रोपशोभितम् for वस्त्रोप- वीतिनम् ; l. 13, दर्भविष्टरसंयुतम् for यानं विष्णुरथे स्थितम्.

P. 158, l. 7, रोमतुल्यानि for रोमसंख्यानि ; adds यमः before रुक्मशृङ्गीं on l. 18, and दक्षः before दत्त्वा द्विजेन्द्राय on l. 20.

P. 159, l. 1, omitted ; l. 7, omits यो दान्तं वृषभं ददाति स च ; l. 10, जाबालः for जाबालिः ; l. 11, अयाचितम् for यथाविधि l. 13, देवीपुराणे for वायुपुराणे ; ll. 15–18, omitted.

P. 160, l. 1, omitted l. 14, तावदब्दानि वसति for तावदब्दसहस्राणि

P. 161, l. 17, मातृकं पितृकं च यत् for पापं मातृकं भवेत् ; l. 18, जन्मप्रभृति यत्पापं for यच्च जन्मशतैस्तस्य.

P. 162, l. 6, प्राज्ञो for श्रेष्ठे l. 10, अभिनवेन्धनम् for आयामं कुम्भम् ; l. 17, शोभितम् for संयुताम्.

P. 225, l. 2, 'इषे' आश्वयुजे ; l. 13, जगत्स्थितिः for जगत्स्थितः.

P. 226, l. 1, मुहुः for बहुः ; l. 10. तिलधेनु for तिलकुम्भ.

P. 227, l. 1, omitted.

P. 228, l. 1, अखिला for अमुना ; l. 2, omitted.

P. 229, l. 8, गौरवः for रौरवः ; l. 13, प्रजायते for प्रजापतेः.

P. 231, l. 5, सुवर्णनाद for सुवर्णनाभ ; l. 8, omits सर्वगन्धैः ; l. 10, omits दीप ; सूक्तैः for शाकैः ; l. 15, omits सर्वजनप्रियो भवति ; l. 18, omits भर्त्तारं तादृग्गुणयुक्तम्.

P. 232, l. 6, नगराधिपत्यं for गणाधिपत्यं ; l. 11, अश्विनीयुतायां for अश्विनीगते चन्द्रमसि ; l. 12, युक्ता for युता स्यात् ; ll. 15–17, omitted.

P. 233, l. 6, तैलतुलां सार्धां for घृततुलां अर्धाधिकां ; l. 10, prefixes यमः ; l. 14, तथा for यमः.

P. 234, l. 4, मामेव तु for मामत्वम्.

P. 235, l. 10, स्व for स्वान् ; l. 13, omits इति तिथिदानम्.

P. 236, l. 1, अथ मासदानानि ; l. 5, omits प्रत्यहं ; l. 7, adds स्वर्गलोकं गच्छति ; l. 9–12, omitted.

P. 237, ll. 9–13, omitted.

P. 238, l. 1, पुनः for मुने ; l. 6, सुमनोरमान् for सुमनोहरान् l. 9, प्रतिमाद्याह्लुलोत्क्षेप for प्रतिमास्ताह्लुलोत्क्षेप.

P. 239, l. 15, सदा for तथा ; l. 18, च भक्तितः for स्वशक्तितः.

P. 240, l. 7, मणिमुक्ताफलादिकम् for मणिकामुक्तादिकं तथा ; l. 14, सर्वकामिकम् for सर्वकालिकम् ; l. 15, किंचित् for लोके ; l. 17, omits इति मासदानानि.

P. 241, l. 13, यवेन च ससर्पिषा for भासे यत्नेन सर्पिषा.

P. 263, l. 2, फलोपगं वा for फलोपगन्धो ; l. 8, अवारितम् for अबाधितम्.

P. 264, l. 15, निवेदयेत for दिने दिने ; l. 18, omitted.

P. 265, l. 6, omits मनुस्वाच.

P. 266, l. 16, पथ for पन्थाः.

P. 267, l. 10, छत्रा शतानि च for दानानि वा पुनः.

P. 268, l. 6, सलक्ष्मिवान् for सलक्ष्मवान्.

P. 271, l. 13, पात्रं in brackets supplied. ; l. 14, बुभूषताम्

P. 273, for बुभुक्षिताम्.

P. 272, l. 1, adds अन्तर्हिताभितृप्तानां . अविभाविताभिलाषाणाम्.
l. 17, स्वन्दचाय (?) for मुकुन्दाय.

P. 274, l. 9, दिवमाप्नुयात् for दिवमाप्नुयुः.

P. 275, ll. 1–2 cited after line 8 ; ll. 3–4, omitted l. 5, शुभ for तत ; ll. 7–12 omitted ; ll. 13–14,

इति सहृदहृदयपरात्मजमहासान्धिविग्रहिक भट्टश्रीलक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ दानकाण्डे प्रकीर्णकदानानि ।

P. 276, l. 2, अथ वापीकूपतडागादिविधिः ; l. 9, प्रतिश्रयाय for प्रतिष्ठिताय.

P. 277, l. 6, omitted.

P. 278, l. 4, यथा for तथा.

P. 279, l. 1, substitutes शृणु राजन् महाबाहो तडागादिष यो विधिः.

P. 280, l. 8, अरत्निमात्रो for भ्यरत्निमात्रो.

P. 281, l. 2, पूजयेत् for दद्यात् ; l. 7, प्रथमतः for प्रथमम्.

P. 282, l. 6, omitted ; l. 12, यजर्घ्वं for पठर्घ्वं ; l. 18, मन्त्रवत् for मन्त्रवित्.

P. 283, ll. 3-4, omitted. ; ll. 5-8 many omissions.

P. 284, ll. 4-5, पौरुषं·······त्पन्नं । सौपर्णानि omitted. ; l. 9, गायत्रं—इत्यादि omitted. ; ll. 12-16, all words after रथन्तरं omitted ; l. 17, adds here गजाश्वरथवल्मीक four lines lower down, instead of lines 18, and 19 which are omitted.

P. 286, l 3, omits तथा ; ll. 9-11 omitted.

P. 287, l. 15, वापीकूपतडागयज्ञं for वापीयज्ञम्.

P. 288, l. 7, तां तारयती for भावयन्तो ; l. 9, omits इत्यनेन and यजमानः ; and substitutes चारमुत्तीर्य for आचार्येण अन्वारभ्य उत्तीर्य ; l. 12, हिंकृतं for यदि वा हिङ्करोति ; l. 13, omits जपेत् तां ; l. 14, omits ताम्रपृष्टीं ; l. 15, omits आचार्याय देया ; l. 17, omits यजमानो ; l. 19, omits conclusion.

P. 289, l. 1, अथ द्वारिबन्धः ; l. 6, तत्खातं for ततः खातम्.

P. 291, l. 9, सुमनोहरम् for समहोरगम्.

P. 292, l. 14, धेनुपृष्टे for वन्धपृष्टे.

P. 293, l. 6, मतम् for भवेत्.

P. 294, ll. 5-6, omitted ; l. 18, धनम् for बलम् ; l. 19, वरम् for मतम्.

P. 295, l. 1, पश्चिमेन गतं for पश्चिमे सङ्गतं ; ll. 3-9, omitted ; l. 15, गुडादिभिः for गणादिभिः.

P. 296, l. 12, सुमङ्गलम् for च लक्षणम्.

P. 297, l. 5, भयावहम् for भयापदम्; l. 6, अथवा for तथा; ll. 10–11, interpolates तथा between the lines.

P. 298, l. 9, omitted; l. 11, स प्रायपक्षाश्रिता कान्ता for पक्षाश्रिता यथा कान्ता; l. 12, भूमायोक्तां for प्रपायोक्त्री; l. 18, वरम् for परम्.

P. 299, l. 5, विगतार्थ सदा नरः for विगतश्च सदा नरः; l. 7, सनिष्कुटे for मण्डपे; l. 22, omitted.

P. 301, l. 5, प्रतिपक्षम् for प्रतिपायम्; l. 7, मुने for पुरे.

P. 302, l. 7, यथोच्छ्रितम् for तथोत्थितम्; l. 11, omitted; l. 12, तथा omitted.

P. 303, l. 3, यथा जायेत for तथा जायेत; l. 4, मन्त्रवित् for मन्त्रितम्; ll. 16–17, omitted.

P. 304, l. 5, युगार्बुदम् for युगाद्युगम्; l. 10, देव्यो नरः पापात् for दयाजरस्सोऽपि.

P. 305, l. 8, तु भारत for भावयेत्.

P. 307, l. 7, adds सत्तीर्थे पुत्रतर्पणादिजन्यं तृप्त्यादिफलं रोपकस्य प्रय छन्तीत्यर्थः । The whole explanation, which is missing in other Mss. is reproduced by Hemadri; l. 13, adds 'चिञ्चा' अम्लिका; l. 14, अरढ for अरणू.

P. 308, l. 2, तिन्त्रिडीको for तिन्त्रिलीकम्.

P. 309, l. 11, द्विजातयः for द्विजोत्तमान्.

P. 310, l. 5, सत्पुत्राणां for न पुत्राणां; l. 9, समं ततः for समो द्रुमः; l. 10, omits इति वृक्षारोपणविधिः.

P. 311, l. 8, विविधैस्तथा for विविधैर्द्रुतम्.

P. 312, l. 3, omitted; l. 7, तथा for अथवा.

APPENDIX B

१ बल्लालसेनकृत—दानसागरे

उपोद्धातः प्रतिज्ञा च

* ॐ नमो गणेशाय *

ये साक्षादवनीतलामृतभुजो वर्णाश्रमज्यायसां
येषां पाणिषु निक्षिपन्ति कृतिनः पाथेयमामुष्मिकम्।
यद्वक्त्रोपनताः पुनन्ति जगतीं पुण्यास्त्रिवेदीगिर-
स्तेभ्यो निर्भरभक्तिसम्भ्रमनमन्मौलि द्विजेभ्यो नमः ॥ १ ॥

इन्दो विश्वैकबन्धुः श्रुतिनियमगुरुः क्षत्रचारित्रचर्य्या-
मर्य्यादागोत्रशैलः कलिचकितसदाचारसाधारसीमा ?।
सद्वृत्तस्वच्छरत्नोज्वलपुरुषगुणोच्छिन्नसन्तानधारा-
वर्षैर्मुक्तासरश्रीर्निरगमदवनेर्भूषणं सेनवंशः ॥ २ ॥

तत्राऽलङ्कृतसत्पथः स्थिरघनच्छायाभिरामः सतां
स्वच्छन्दप्रणयोपभोगसुलभः कल्पद्रुमो जङ्गमः।
हेमन्तः परिपन्थिपङ्कजसरःसङ्घस्य नैसर्गिकै-
रुद्गीतः स्वगुणैरुदात्तमहिमा हेमन्तसेनोऽजनि ॥ ३ ॥

तदनु विजयसेनः प्रादुरासीद्वरेन्द्रो
दिशि विदिशि भजन्ते यस्य वीरध्वजत्वम्।
शिखरविनिहिताज्ञां वैजयन्तीं वहन्तः
प्रणतिपरिगृहीताः प्रांशवो राजवंशाः ॥ ४ ॥

सर्व्वाशाः परिपूरयन्नुपचितश्रीदानवारां घनै-
रासारैरभिषिक्तनिर्म्मलयशःशालेयभूमण्डलः।
दैन्योत्तापभृतामकालजलदः सर्वोत्तरः क्ष्माभृतां
श्रीवल्लालनृपस्ततोऽजनि गुणाविर्भावगर्भेश्वरः ॥ ५ ॥

वेदार्थस्मृतिसङ्ग्रहादिपुरुषः श्लाघ्यो वरेन्द्रीतले
निस्तन्द्रोज्ज्वलधीविलासनयनः सारस्वतत्र्यम्बकः।

पट्कर्माऽभवदार्य्यशीलनिलयः प्रख्यातसत्यव्रतो
वृत्रारेरिव गीष्पतिर्नरपतेरस्याऽनिरुद्धो गुरुः ॥ ६ ॥

अधिगतसकलपुराणस्मृतिसारः श्रद्धया गुरोरस्मात् ।
कलिकल्मषावसादं दाननिबन्धं विधातुकामोऽपि ॥ ७ ॥

दुरधिगमधर्म्मनिर्णयविषमाध्यवसायसंशयस्तिमितः ।
नरपतिरयमारेभे ब्राह्मणचरणारविन्दपरिचर्य्याम् ॥ ८ ॥

शुश्रूषापरितोषितैरविरतं सम्भूय भूदैवतै-
र्दत्तामोघवरप्रसादविशदस्वान्तस्खलत्संशयः ।
श्रीवल्लालनरेश्वरो विरचयत्येतं गुरोः शिक्षया
स्वप्रज्ञावधि दानसागरमयं श्रद्धावतां श्रेयसे ॥ ९ ॥

भूयो भूयः प्रणम्य क्षितिवलयमिलन्मौलिवन्या द्विजेन्द्राः
श्रीमद्वल्लालसेनः स्थिरविनयनिवद्धाञ्जलिर्याचते वः ।
काले काले भवद्भिः कृतसुकृतलवैः पालनीयो ममाऽयं
सामान्यः पुण्यभाजां भवजलधिमहासेतुबन्धो निबन्धः ॥ १० ॥

ब्राह्मं वाराहमाग्नेयं भविष्यं मात्स्यमेव च ।
वामनं वायवीयञ्च मार्कण्डेयं च वैष्णवम् ॥ ११ ॥

शैवं स्कान्दञ्च पाद्मं पुराणं कौर्ममेव च ।
पुराणानि तथा कूर्मपुराणादिपुराणयोः ॥ १२ ॥

उक्तान्युपपुराणानि व्यच दानविधीनि च ।
आद्यं पुराणं शाम्बं च कालिकाद्वयमेव च ॥ १३ ॥

नान्दमादित्यसंज्ञञ्च नारसिंहं तथैव च ।
मार्कण्डेयकृतं तद्वद्विष्णुधर्म्मोत्तराह्वयम् ॥ १४ ॥

शाम्बञ्च विष्णुधर्म्माख्यं गोपथब्राह्मणश्रुतिम् ।
श्रीरामायणमाख्यानं महाभारतसंहिताम् ॥ १५ ॥

मनुवासिष्ठसंवर्त्तयाज्ञवल्क्यञ्च गौतमम् ।
कात्यायनं च जाबाल्यं व्यासं दानबृहस्पतिम् ॥ १६ ॥

वृद्धवसिष्ठं हारीतं पुलस्त्यं विष्णुमेव च ।
शातातपं यमं योगियाज्ञवल्क्यं च देवलम् ॥ १७ ॥

बौधायनव्याङ्गिरसं दानव्यासं बृहस्पतिम् ।
शङ्खलिखितावापस्तम्बं शाट्यायनं तथा ॥ १८ ॥
गयव्यासं लघुव्यासं लघुहारीतमेव च ।
छन्दोगपरिशिष्टं च कात्यायनमशेषतः ॥ १९ ॥
इत्यालोच्य पुराणोपपुराणश्रुतिसंहिताः ।
समाहृतानि दानानि निबन्धस्याऽस्य सिद्धये ॥ २० ॥
महादानानि कीर्त्यन्ते तत्राऽऽदौ षोडश क्रमात् ।
पर्वतानां च दानानि दशैव तदनन्तरम् ॥ २१ ॥
ततो गुडादिधेनूनां चत्वारिंशदनुक्रमात् ।
एकन्यूनानि दानानि वक्ष्यन्तेऽत्र यथाविधि ॥ २२ ॥
अलंकृतानां पश्चाच्च चत्वारिंशद्गवामथ ।
दानान्यलङ्कृतगवीसमूहस्य ततस्त्रिधा ॥ २३ ॥
ततोऽनलङ्कृतगवां दानानि दश पञ्च च ।
तथाऽनलङ्कृतगवीसमूहस्य च सप्तधा ॥ २४ ॥
अलङ्कृतानां दानानि वृषाणामष्टधा तथा ।
ततोऽनलङ्कृतानान्तु दश दानानि पञ्च च ॥ २५ ॥
गवाह्निकप्रदानानि दशधा तदनन्तरम् ।
भूमेर्दानानि कीर्त्यन्ते पञ्चपञ्चाशदेव तु ॥ २६ ॥
आसनस्य प्रदानानि षडेव तदनन्तरम् ।
ततो शय्याप्रदानानि षट्त्रिंशदिह संख्यया ॥ २७ ॥
तैजसानाञ्च पात्राणां दश दानान्यनन्तरम् ।
दानानि जलपात्राणां ततश्च नवसंख्यया ॥ २८ ॥
ततोऽन्नस्य प्रदानानि त्रिचत्वारिंशदेव तु ।
ततस्त्रीणि च भक्ष्यस्य पञ्चाऽथ लवणस्य च ॥ २९ ॥
ततो घृतस्य सप्तैव त्रीणि दध्नस्तदनन्तरम् ।
क्षीरस्य च ततस्त्रीणि पञ्च चेऽपवस्तुनः ॥ ३० ॥
पानकस्य च चत्वारि फलानां नवधा ततः ।
ततश्चत्वारि मधुनोऽम्बरस्य तदनन्तरम् ॥ ३१ ॥

त्रयोदशाथ गन्धस्य ततो धूपस्य पञ्चधा ।
अनुलेपनदानानि चत्वारि तदनन्तरम् ॥ ३२ ॥
अष्टौ पुष्पस्य वस्त्राणां षड् युक्ता विंशतिस्ततः ।
त्रीणि यज्ञोपवीतस्य दानानि तदनन्तरम् ॥ ३३ ॥
सुवर्णस्याऽथ दानानि सप्तत्रिंशदनुक्रमात् ।
रजतस्य च दानानि त्रीण्येव तदनन्तरम् ॥ ३४ ॥
अलङ्कारस्य चत्वारि रत्नस्य नवधा ततः ।
गृहाणाञ्चैव दानानि ततः सप्तदशैव तु ॥ ३५ ॥
नव प्रतिश्रयस्याऽथ शय्यायास्तु ततो नव ।
इन्धनस्याऽथ चत्वारि दीपस्यैकोनविंशतिः ॥ ३६ ॥
दानानि च पुराणानामेकोना विंशतिस्ततः ।
नानाविधानां विद्यानां चतुर्विंशतिरेव च ॥ ३७ ॥
त्रिंशद्दानानि कन्यानां प्रेष्याणान्तु ततो दश ।
सस्यानामथ दानानि पञ्चविंशतिरेव च ॥ ३८ ॥
तिलस्य दश दानानि तथाऽऽरामस्य पञ्चधा ।
कीर्त्यन्ते षोडशैवाऽत्र वृक्षस्य तदनन्तरम् ॥ ३९ ॥
सम्भारस्याऽथ चत्वारि पशूनामष्टधा ततः ।
कृष्णाजिनस्य सप्ताऽथ छत्रस्य दश पञ्च च ॥ ४० ॥
कीर्त्यन्ते पञ्चदशधा ततो दानान्युपग्रहः ।
एकादश च यानानां चत्वारि करिणामथ ॥ ४१ ॥
द्वादशाश्वस्य दानानि चत्वारि महिषस्य च ।
अष्ट चाऽऽरोग्यदानानि कीर्त्यन्ते तदनन्तरम् ॥ ४२ ॥
अभयस्य च दानानि त्रयस्त्रिंशत्ततः क्रमात् ।
सूर्यादिवारविहितान्येकादश ततः परम् ॥ ४३ ॥
मासोपलक्षितेऽन्यत्र दिनेष्वनियतेष्वथ ।
एकसप्ततिरुच्यन्ते दानानि तदनन्तरम् ॥ ४४ ॥
मासेषु नियतेष्वत्र नियतासु तिथिष्वथ ।
क्रमाद्दानानि कीर्त्यन्ते नानारूपाणि विंशतिः ॥ ४५ ॥

मासतिथ्योर्नियतयोस्त्रिपञ्चाशदनन्तरम् ।
चतुर्दश च नक्षत्रे नियतासु तिथिष्वथ ॥ ४६ ॥

ततो नक्षत्रविहितान्यष्टौ पञ्चाशदेव तु ।
मासव्यापीनि दानानि षडेव तदनन्तरम् ॥ ४७ ॥

रविसङ्क्रमणेष्वेवमेकोनत्रिंशदेव तु ।
ऋतुप्रदिष्टानि ततो दानानि दश पञ्च च ॥ ४८ ॥

वत्सरादिषु दानानि षडेव तदनन्तरम् ।
विप्रकीर्णानि दानानि त्रिपञ्चाशदनन्तरम् ॥ ४९ ॥

सामान्यदेवताभ्यस्तु चतुर्विंशतिधा ततः ।
एकन्यूनानि सूर्याय चत्वारिंशदनन्तरम् ॥ ५० ॥

महेश्वराय दानानि ततः सप्तदशैव तु ।
विष्णवे चैव दानानि चतुर्विंशशतं ततः ॥ ५१ ॥

विच्छिद्य पञ्चसप्तत्यावर्तैरेवं पृथक् कृतैः ।
नानामुनिप्रवचनामृतनिर्यासराशिभिः ॥ ५२ ॥

चतुःसप्ततिसंयुक्तत्रयोदशशतं मितैः ।
दानं निरूप्य यत्नेन नानागमसमाहृतैः ॥ ५३ ॥

विद्वत्सभाकमलिनीराजहंसेन भूभुजा ।
श्रीमद्बल्लालसेनेन कृतोऽयं दानसागरः ॥ ५४ ॥

जलाशयानां दानानि तथा च सुरवेश्मनाम् ।
नोक्तानि सम्यगुक्तानि "प्रतिष्ठासागरे" यतः ॥ ५५ ॥

श्रुतान्यादिपुराणे तु दानान्यब्दविभागतः ।
"आचारसागरे" तानि कीर्त्यन्तेऽत्र न कृत्स्नशः ॥ ५६ ॥

भागवतं च पुराणं ब्रह्माण्डञ्चैव नारदीयं च ।
दानविधिशून्यमेतत् प्रचमिह न निबद्धमवधार्य ॥ ५७ ॥

बृहदपि लिङ्गपुराणं मत्स्यपुराणोदितैर्महादानैः ।
अवधार्य तदसारं दाननिबन्धेऽत्र न निबद्धम् ॥ ५८ ॥

वामनपाद्मपुराणं भविष्यमपि संगृहीतविषयत्वात् ।
त्यक्ताष्टमीनरम्भौ कलौ पाषण्डिनिर्मितौ ॥ ५९ ॥

लोकप्रसिद्धमेतद् विष्णुरहस्यं शिवरहस्यं च ।
द्वयमिह न परिगृहीतं सङ्ग्रहरूपत्वमवधार्य ॥ ६० ॥

भविष्योत्तरमाचारप्रसिद्धमविरोधि च ।
प्रामाण्यज्ञापकादृष्टे (?) ग्रन्थादस्मात्पृथक्कृतम् ॥ ६१ ॥

प्रचरद्रूपतः स्कन्दपुराणैकांशतोऽधिकम् ।
यत् खण्डत्रितयं पौण्ड्ररेवावन्तिकथाश्रयम् ॥ ६२ ॥

तार्क्ष्यं पुराणमपरं ब्राह्ममाग्नेयमेव च ।
त्रयोविंशतिसाहस्रं पुराणमपि वैष्णवम् ॥ ६३ ॥

षट्सहस्रमितं लैङ्गं पुराणमपरन्तथा ।
दीक्षाप्रतिष्ठापाषण्डयुक्तिरत्नपरीक्षणैः ॥ ६४ ॥

मृषावंशानुचरितैः कोशव्याकरणादिभिः ।
असङ्गतकथाबन्धपरस्परविरोधतः ॥ ६५ ॥

तन्मीनकेतनादीनां भण्डपाषण्डलिङ्गिनाम् ।
लोकवञ्चनमालोक्य सर्वमेवाऽवधारितम् ॥ ६६ ॥

तत्तत्पुराणोपपुराणसंख्या-
बहिष्कृतं कस्य न कर्मयोगात् ।
पाषण्डशास्त्रानुमतं निरूप्य
देवीपुराणं न निबद्धमत्र ॥ ६७ ॥

ये धर्मदानविधिसंस्तुतये पुराण-
पुण्यागमस्मृतिगिरां बहवो विवर्त्ताः ।
ते ग्रन्थविस्तरभयादवचित्य केचित्
अस्माभिरत्र कथिताः कलयन्तु सन्तः ॥ ६८ ॥

एवं निरूप्य यत्नेन प्रारब्धे दानसागरे ।
आदौ ब्राह्मणमाहात्म्यं ततो दानगुणस्तुतिः ॥ ६९ ॥

पात्रप्रशंसा पात्राणामपवादस्ततः परः ।
दानस्वरूपं कर्त्ता च श्रद्धादानविधिं प्रति ॥ ७० ॥

दानस्य कालदेशाश्च देयस्य च निरूपणम् ।
अपवादश्च दानानामसद्दाननिरूपणम् ॥ ७१ ॥

ततो दानस्य च विधिः प्रतिग्रहविधिस्ततः ।
सर्वतः परिभाषा चेत्यर्थाः पञ्चदश क्रमात् ॥ ७२॥
निरूप्य मुखबन्धार्थं वक्ष्यतेऽत्र महीक्षिता ॥

Ends,

* धर्म्मस्याऽभ्युदयाय नास्तिकपथोच्छेदाय जातः कलौ
श्रीकान्तोऽपि सरस्वतीपरिवृतः प्रत्यक्षनारायणः ।
पादाम्भोजनिषण्णविश्वववसुधासाम्राज्यलक्ष्मीयुतः
श्रीवल्लालनरेश्वरो विजयते सद्वृत्तचिन्तामणिः ॥

दाराणामरिसैन्यसम्भ्रमपरित्यक्तान्नपानाशनै-
र्वक्त्रोदीरितकाकुकातरगिरां प्राणेशभिक्षाञ्जलौ ।
येनाऽऽछिद्य यशांसि दुर्जयजरद्दंशार्जितावेक्षणा-
द्दोर्लीलादलितो रणे करुणया त्यक्तस्स गौडेश्वरः ॥

विद्वद्भिः शम्भुकामैः कलिकलुषमलच्छेदिनो दानधर्मा
अन्योन्यामर्षदोषप्रणिहितमतिभिस्तैर्नियुक्ता द्विजाग्र्यैः ।
असाक्षीदेनमेषां मतमनतिरम्य सम्यङ्निबन्धं
सद्वल्लालसेनामलकुलकुमुदामोदचन्द्रो नरेन्द्रः ॥

तस्यैष कर्म्मनियताखिलजीवलोक-
तापत्रयोपशमनः पुरुषोत्तमस्य ।
(?) सुम्भेनापगतां कलिपङ्कनोदी
श्रीदानसागरमयः पयसां प्रवाहः ॥

यद्विश्चितमैहिकं सुकृतिनां श्रेयो यदामुष्मिकं
सर्वं तत्तादिहाश्रमेण सुलभं निर्णीय निस्संशयः ।
श्रीवल्लालनरेन्द्रवर्णितमनन्यवर्गसर्वार्थद(?)
मेनं सम्प्रति दानसागरमविधद्दैकभाजो जनाः ॥

Colophon:—

इति परममाहेश्वरनिःशङ्कशङ्करश्रीमद्वल्लालसेनविरचितः श्रीदानसागरः समाप्तः ॥

* Haraprasād Shastri—*Notices of Sanskrit Manuscripts*, I. pp. 169–172.

विषयाः—

अत्र प्रथमं ब्राह्मणप्रशंसा; दानप्रशंसा; पात्रप्रशंसा; ततो दानपात्रापात्रनिरूपणम्; सात्विकराजसादिदानफलम्; दानकालादिनिरूपणम्; अथ तीर्थनिरूपणमुखेन तत्प्रशंसादिकथनम्; देयस्वरूपनिरूपणम्; दानापवादः; दानविधिः; नक्तपरिभाषा; होमपरिभाषा; द्रव्यगणपरिभाषा; मानपरिभाषा; तुलापुरुषादिनिरूपणम्; हिरण्यगर्भमहादानादिनिरूपणम्; ब्रह्माण्डमहादानम्; गोसहस्रदानानिरूपणम्; कामधेनुमहादानम्; हिरण्याश्वमहादानम्; अश्वरथदानम्; हेमहस्तिरथमहादानम्; पञ्चलाङ्गलमहादानम्; धरादानम्; विश्वचक्रमहादानम्; महाकल्पलतामहादाननिरूपणम्; रत्नधेनुमहादानम्; महाभूतघटमहादानम्; प्रथमावर्त्ते एते विषयाः सन्ति। अथ द्वितीयावर्त्तप्रारम्भः—अत्र च दशप्रकारभेददानानिरूपणम्; तृतीयावर्त्ते अलङ्कृतगवीदानादिनिरूपणम्; चतुर्थावर्त्ते अलङ्कृतबद्धगवीदाननिरूपणम्; पञ्चमावर्त्ते अलङ्कृतवृषदानादिनिरूपणम्; षष्ठे गवाह्निकदाननिरूपणम्, सप्तमावर्त्ते भूमिदाननिरूपणम्; अष्टमे आसनदानम्; नवमे वारिदानप्रशंसा; दशमे तैजसदानादि; एकादशे जलपात्रदानम्; द्वादशे अन्नदानादि; त्रयोदशे भक्ष्यदानम्; चतुर्दशे लवणदानम्; पञ्चदशावर्त्ते घृतदानम्; षोडशसप्तदशयोः दधिक्षीरदानादि; अष्टादशोनविंशयोः मन्त्रदानादिनिरूपणम्; विंशैकविंशयोः मधुवनस्पतिदाननिरूपणम्; द्वाविंशे अभ्यङ्गदानम्; त्रयोविंशे गन्धदानम्; चतुर्विंशे धूपदानम्; पञ्चविंशे अनुलेपनादिदानानिरूपणम्; षड्विंशे पुष्पदानम्; सप्तविंशे वस्त्रदानम्; अष्टाविंशे यज्ञोपवीतदानम्; एकोनत्रिंशे सुवर्णदानम्; त्रिंशे रौप्यदानम्; एकत्रिंशे दीपदानम्; द्वात्रिंशे पुराणदानम्; त्रयस्त्रिंशे कल्पदानम्; चतुस्त्रिंशे प्रैष्यदानम्; पञ्चत्रिंशे सस्यदानादयः; षट्त्रिंशे तिलदानम्; सप्तत्रिंशे वृक्षदानादि; अष्टत्रिंशे सम्भारदानम्; एकोनचत्वारिंशे कृष्णाजिनदानम्; चत्वारिंशे छत्रदानम्; एकचत्वारिंशे पादुकादानम्; द्विचत्वारिंशे यानदाननिरूपणम्; त्रिचत्वारिंशावर्त्ते गजदानादिनिरूपणम्; चतुश्चत्वारिंशे माहिषदाननिरूपणम्; पञ्चचत्वारिंशे आरोग्यदानम्; षट्चत्वारिंशे अभयदानम्; सप्तचत्वारिंशे मासोपलक्षितनियतदानम्; अष्टचत्वारिंशे अनियततिथिदानम्; एकोनपञ्चाशति नक्षत्रादिदाननिरूपणम्; पञ्चाशति मासव्याप्तिदानम्; एकपञ्चाशे संक्रान्तिदानादिनिरूपणम्; द्विपञ्चाशे वत्सरदाननिरूपणम्; त्रिपञ्चाशे प्रकीर्णदानादिनिरूपणम्; चतुःपञ्चाशे सामान्यदेवतासम्प्रदानकदानादि; पञ्चपञ्चाशे सूर्य्यसम्प्रदानकदानादि; षट्पञ्चाशे महेश्वरसम्प्रदानकदानादि; सप्तपञ्चाशे वासुदेवसम्प्रदानकदानादिनिरूपणम्॥

२ हेमाद्रेः

दानखण्डानुक्रमणी ॥

पञ्चखण्डात्मके शास्त्रे व्रतखण्डादनन्तरम्[1] ।
दानखण्डमिदं, तत्र द्वितीयमथ कथ्यते ॥ २३ ॥
अस्मिन्ननेकदानौघरत्नरत्नाकरायिते ।
महाप्रकरणानाञ्च विज्ञेयोऽयमनुक्रमः ॥ २४ ॥
दानस्तुतिस्ततो दानस्वरूपस्य निरूपणम् ।
अत्रप्रसङ्गो दानानां परिभाषाभिभाषणम् ॥ २५ ॥
श्रोतुः श्रद्धाभिवृद्ध्यर्थमथ दानफलावलिः ।
तुलापुरुषमुख्यानि महादानानि षोडश ॥ २६ ॥
अखर्वपर्वतश्रेणिविश्राणनविधिस्ततः ।
परस्तादतिदानानां विधिर्विधुतपातकः ॥ २७ ॥
ततो दशमहादानविधिर्वैभववर्णनम् ।
कृष्णाजिनानि दानानि देवतादानसङ्ग्रहः ॥ २८ ॥
अथ कालविशेषेण बहुधा दानवर्णनम् ।
अनन्तफलदानानामनन्तरमुपक्रमः ॥ २९ ॥
एवं प्रकरणान्यत्र त्रयोदश महामतिः ।
ब्रवीति प्राज्यराज्यादिसाधनानि मनीषिणाम् ॥ ३० ॥

३ चण्डेश्वरस्य

दानरत्नाकरप्रतिज्ञा, विषयानुक्रमणी च ॥

तत्पातु लोचनं शम्भोः प्रियाश्लेषनिमीलितम्[2] ।
उत्तंसरजनीनाथनिद्राणमिव नीरजम् ॥
उन्निद्राम्भोजराजीबहुलपरिमलोद्भूतउन्मेत्तडानै-
रुन्मीलद्भ्रमघोषैरतिविगलदघैः शासनैरप्रजानाम् ।

1. ed. Bibliotheca Indica, I, p. 4.
2. Rājendralāla Mitra—*Notices of Sanskrit Manuscripts,* VI, (1882) , pp. 134–136.

लक्ष्मी विश्वम्भरायाः स्फुटमहृत कृती यो महादानदानैः
श्रीमच्चण्डेश्वरोऽयं रचयति रुचिरं दानरत्नाकरं सः ॥

श्रीचण्डेश्वरमन्त्रिणा मतिमताऽनेन प्रसन्नात्मना
नेपालाखिलभूमिपालजयिना धर्मेषु दुग्धाब्धिना ।
वाग्वत्याः सरितस्तटे सुरधुनीसाम्यं दधत्याः शुचौ
मार्गे मासि यथोक्तपुण्यसमये दत्तास्तुलापूरुषाः ॥

यस्य दानातिरेकेण लोके निर्जितगौरवाः ।
कल्पद्रुमाः पारिजातः कामधेनुः क्वचित्क्वचित् ॥

अन्नोक्तमपि यद्दानं कृत्ये रत्नाकरे पुनः ।
मासादिकृत्यसामस्त्यं गौरवात्तदुदीरितम् ॥

दानविधि + + दानस्वरूपस्य निरूपणम् ।
देयादेय + रत्नोऽत्र पात्राणां कथनं ततः ॥

महादानानि सर्वाणि गोसहस्रमनन्तरम् ।
धान्यादिशैलदानानि गुडधेन्वादिकानि च ॥

गवां स्वरूपतो दानं ततो हेमगवीपरम् ।
वृषकृष्णाजिने तद्वद्दानं भूमिसुवर्णयोः ॥

Colophon:-

सप्रक्रियमहासान्धिविग्रहिकठक्कुरश्रीवीरेश्वरात्मज सप्रक्रियमहासान्धिविग्रहिकठक्कुर श्रीचण्डेश्वरविरचितो दानरत्नाकरः समाप्तः ॥

विषयाः—

दानविधिनिरूपणम् ; दानस्वरूपकीर्त्तनम् ; देयादेयनिरूपणम् ; पात्रविवेचनम् ; महादानानि ; शुद्धकालादिकथनम् ; मण्डपादिनिर्माणविधिः ; तत्र अङ्गुलिशाखादिपरिमाणकथनम् ; हिरण्यगर्भमहादानविधिः ; एवं ब्रह्माण्डदानम् ; कल्पपादपदानम् ; गोसहस्रदानम् ; कामधेनुदानम् ; हिरण्याश्वरथदानम् ; पञ्चलाङ्गलदानम् ; पृथिवीदानम् ; विश्वचक्रदानम् ; कल्पलतादानम् ; सप्तसागरदानम् ; रत्नधेनुदानम् ; महाभूतघटदानम् ; पद्मपुराणीयब्रह्माण्डदानम् ; शिवाय धेनुगोसहस्रदानम् ; तिलद्रोणशतदानम् ; पर्वतदानम् ; लवणाचलदानम् ; गुडाचलदानम् ; सुवर्णाचलदानम् ; तिलाचलदानम् ; घृताचलदानम् ; रत्नाचलदानम् ; रजताचलदानम् ; शर्कराचलदानम् ;

गुडधेनुतिलधेन्वादिदानम् ; उभयतोमुखीदानम् ; वरवृषभदानम् ; कृष्णाजिनदानम् ; भूमिदानम् ; स्वर्णदानम् ; विद्यादानम् ; तत्र लिखनविधिः ; विद्याधारशरयन्त्रविधिः ; पत्रसञ्चयविधिः ; मषीनिर्म्माणविधिः ; पीतरक्तहरितकृष्णभेदेन तस्याश्चातुर्विध्यकथनम् ; लेखनीपद्मनिर्म्माणविधिः ; आदर्शरोपणविधिः ; शोधनविधिः ; पाठक्रमविधिकथनञ्च ; आरोग्यदानविधिः ; अभयदानविधिः ; द्विजस्थापनविधिः ; कल्पदानविधिः ; अन्नदानविधिः ; मासदानविधिः ; ऋतुदानविधिः ; तिथिदानविधिः ; नक्षत्रदानविधिः ; मृत्युञ्जयोक्तदानविधिः ; यममाहिषदानविधिः ; कालपुरुषदानविधिः ; रेवन्ताश्वदानविधिः ; वापीकूपतडागादिविधिः ; वृक्षादिप्रतिष्ठाविधिः ; आश्रमदानविधिः ; प्रतिश्रयदानविधानञ्च ।

४ मदनसिंहस्य

दानविवेकोद्योतानुक्रमणिका[1] ॥

श्रीगणेशाय नमः, ॐ नमो गणपतये

विघ्नेशस्य प्रसन्नस्य मुखपुष्करिका शुभा ।
उमारतोत्सवे शम्भोर्यामहीशो विवक्षते ॥ (?)

आनन्दाय वदान्यानां महीमहितकी[र्ति]तेना ।
भूभुजा मदनेनाद्य दानोद्योतो वितन्यते ॥

अस्मिन् दानविवेकाख्य उद्योते ये निरूपिताः ।
अर्थास्तेषां सुबोधाय क्रियतेऽनुक्रमः स्फुटः ॥

आदौ दानप्रशंसेह तत्स्वरूपनिरूपणम् ।
ततश्च दानदोषाणां तद्भेदानां निरूपणम् ॥

दानाङ्गानां तत्र दातुरथ पात्रस्य निर्णयः ।
अथ पात्रोक्तिरथ श्रद्धा देयद्रव्यनिरूपणम् ॥

1 Haraprasad Shastri–*Descriptive Catalogue of of Sanskrit Manuscripts* in the Government Collection under the care of the Asiatic Society of Bengal, Vol III, 1925, pp. 81–85.

माह्यद्रव्यमथामाह्यमदेयञ्च निरूपितम् ।
दानदेशाश्च तत्काले निषिद्धाश्च निरूपिताः ॥
इतिकर्तव्यता दाने परिभाषा ततः परम् ।
तत्राऽधिकारी मन्त्रार्थज्ञानादिनियमाश्च ये ॥
प्रतिमाद्रव्यमानञ्च कालसादेश्यलक्षणम् ।
दर्भादिलक्षणं चाऽन्ये नियमाश्च निरूपताः ॥
अनुक्तौ दक्षिणादाननिर्णयः स विभेदकः ।
द्रव्यमानं धान्यमानं मानं क्षीरादिके ततः ॥
भूमानसङ्कल्पादीनां भेदाः सविनियोगकाः ।
प्राच्या दिशः साधनञ्च उक्तो वाह्यविधिस्ततः ॥
सतोरणपताकादेर्मण्डपस्याऽथ लक्षणम् ।
कुण्डानां विनियोगोऽथ तन्निर्माणं सविस्तरम् ॥
मेखलायोनिकण्ठादिलक्षणं योन्यवास्थितिः ।
ततो महत्सु दानेषु तुलापुरुषनिर्णयः ॥
राजतादितुलाभेदाः सम्यगत्र निरूपिताः ।
हिरण्यगर्भदानञ्च ब्रह्माण्डञ्च ततः परम् ॥
कल्पपादपदानञ्च गोसहस्रञ्च गोशतम् ।
हिरण्यगर्भधेनुश्च हिरण्याश्वश्च कीर्तितः ॥
हिरण्याश्वरथस्तद्वत् हेमहस्तिरथस्ततः ।
पञ्चलाङ्गलदानञ्च धरादानं निरूपितम् ॥
विश्वचक्रं कल्पलता ततो वै सप्त सागराः ।
रत्नधेनोस्ततो दानं महाभूतघटस्य च ॥
अथ पर्वतदानेषु दानं धान्याचलस्य च ।
लवणाचलदानञ्च गुडाचलविधिस्ततः ॥
उक्तः स्वर्णाचलस्तद्वत् उदितोऽथ तिलाचलः ।
कार्पासाचलदानञ्च घृताचलविधिस्ततः ॥
दानं रत्नाचलस्याऽपि ततो रौप्याचलस्य च ।
शर्कराचलदानञ्च गुडादेशिरापम्यतः ॥

शिवशास्त्रादिदानानि प्रोक्तानि च ततः परम् ।
अथ दैवतदानेषु त्रिमूर्तिप्रतिपादनम् ॥

दानं त्रिपुरुषाणाञ्च ब्रह्मणां दानमीरितम् ।
दशावतारदानञ्च द्वादशार्कप्रपादनम् ॥

चन्द्रादित्यप्रतिकृतेः कालाख्यपुरुषस्य च ।
आत्मप्रतिकृतेर्दानमुदकुम्भस्य तत्परम् ॥

अन्तकप्रतिमायाश्च लोकपालाष्टकस्य च ।
मेष्या दानमथ प्रोक्तमजायास्तदनन्तरम् ॥

महिष्या महिषस्याऽथ दानं कृष्णाजिनस्य च ।
गृष्टिकृष्णाजिनस्योक्तमार्द्रकृष्णाजिनस्य च ॥

तिथीनामथ-दानानि वारदानान्यतः परम् ।
नक्षत्रदानान्युक्तानि योगदानान्यतः परम् ॥

मासर्त्वयनदानानि दानं सांवत्सरं परम् ।
ततः प्रकीर्णदानेषु दानमारोग्यसाधनम् ॥

रत्नदानान्यलङ्कारदानं दानञ्च वाससोः ।
देवताभ्यो वस्त्रदानमुष्णीषस्य ततः परम् ॥

मुक्ता ऊर्णावस्त्रदानं दानमासनशय्ययोः ।
दर्पणव्यजनादीनां कर्पूरादेस्ततः परम् ॥

ताम्बूलनृत्यगीतादिच्छत्रोपानत्प्रदानयुक् ।
स्वर्णादिपात्रदानानि पाकदानविधिस्ततः ॥

अन्नदानं तथाऽऽमान्नदानं दानमथाऽम्भसः ।
करपत्रादिदानादि दानं धर्मघटस्य च ॥

अश्वत्थसेवनं तद्वत् तरुपुत्रप्रकल्पनम् ।
तथाऽश्वत्थोपपन्नानां तत्प्रयोगविधिस्ततः ॥

अथ गलन्तिकादानं प्रपादानं तथैव च ।
उक्तः पान्थोपचारादिः परिचर्य्या ततो गवाम् ॥

दानं यज्ञोपवीतस्य यष्टिवैणवदण्डयोः ।
इन्धनाग्निष्टिकादानं दीपदानं समीरितम् ॥

ततोऽभयप्रदानञ्च पात्रदानान्यतः परम् ।
कल्पदानान्यथोक्तानि नानादानानि तत्परम् ॥
उक्तो जलाशयोत्सर्गो वापीकूपप्रतिष्ठया ।
अथाऽऽरामप्रतिष्ठेति क्रमादर्था निरूपिताः ॥

इति कोदण्डपरशुरामेत्यादिविविधविरुदावलीविराजमानमानोन्नतमहाराजाधिराज-श्रीशक्तिसिंहात्मज-महाराजाधिराज-श्रीमदनसिंहदेवविरचिते मदनरत्न-प्रदीपे दानविवेकोद्योतेऽनुक्रमणिका ॥

५ मित्रमिश्रस्य

वीरमित्रोदये दानप्रकाशे प्रतिज्ञा*

कालेऽस्मिन् कलिनाऽतिकामबलिना धर्मस्य मर्मच्छिदा
सन्तप्तं हि तपः शमोऽपि शमितो यागे विरागः कृतः ।
दूरे ज्ञानकथा तथाऽपि जगतां जागर्ति जीवातवे
दानं पातकिपावनं वदति तत् श्रीमित्रमिश्रः कृती ॥

आदौ दानप्रशंसाऽत्र तत्स्वरूपनिरूपणम् ।
दातृस्वरूपकथनमसद्दातृनिरूपणम् ॥
अथ पात्राणि कथ्यन्ते यैः पवित्रीभवेन्नरः ।
अनतिक्रमणीयस्य पात्रस्य परिकीर्तनम् ॥
अथ पात्राणि कथ्यन्ते देयं ज्ञेयमतः परम् ।
अथाऽदेयस्य कथनं ग्राह्याग्राह्ये ततः क्रमात् ॥
अथ दाने पुण्यदेशाः नित्यकालनिरूपणम् ।
काम्यकालः सम्यगत्र वर्ज्यकालस्य वर्णनम् ॥
प्रतिप्रसूतः कालोऽथ परिभाषास्त्वनेकशः ।
सामान्यतो दानविधिः प्रतिग्रहविधिस्ततः ॥
सामान्यतो दानफलं दानमन्त्रनिरूपणम् ।
अतः परं प्रकथ्यन्ते महादानानि षोडश ॥

* Ms. in Sarasvati Bhavan, Benares.

अथाऽचलानां दानानि कीर्तितानि सविस्तरम् ।
हलपद्धत्यादिदानानि रूपितानि ततः परम् ॥

गुडधेन्वादिदानानि नानारूपाण्यतः परम् ।
गुडभारादिदानानां प्रकाराः परिकीर्तिताः ॥

स्वरूपतोऽथ गोदानं नानारूपमुदाहृतम् ।
ततो हेमगवीदानं वृषदानं स्वरूपतः ॥

हेमरूप्यादिघटितवृषदानमतः परम् ।
गजदानमथ प्रोक्तं वाघदानादिकं ततः ॥

अथाऽत्र महिषीदानमजादानादिवर्णनम् ।
मेषीदानमथ प्रोक्तं दानं कृष्णाजिनस्य च ॥

भूमिदानं गेहदानं निर्माणं गोगृहस्य च ।
आश्रयस्य प्रदानं च प्रतिश्रयविधिस्ततः ॥

अथ दानं हिरण्यस्य शतमानस्य चाऽप्यथ ।
भद्रं भद्रनिधेर्दानमानन्दनिधिवर्णनम् ॥

अलङ्करणदानं च रत्नदानमनेकधा ।
प्रदानं रजतस्याऽथ धातुदानमनेकधा ॥

स्वर्णादिपात्रदानं च स्थालीदानव्यवस्थितिः ।
विद्यादानमतो हृद्यं सम्यगत्र निरूपणम् ॥

अथाऽतो देवतानां च दानं सम्यङ्निरूप्यते ।
अन्नदानं महापुण्यं सस्यदानमनेकधा ॥

दानं तिलानां बहुधा निरूपयति पुण्यधीः ।
अथ वत्सरदानं च दानमाभयनोदितम् ॥

ऋतुदानं मासदानं पक्षदानस्य लक्षणम् ।
तिथिदानं बहुविधं दानं नक्षत्रसम्भवम् ॥

वारदानं योगदानं दानञ्च करणोदितम् ।
अथ संक्रान्तिदानानि यानदानमनेकधा ॥

दासदासीप्रदानं च दानापात्रलक्षणम् ।
आसनस्य प्रदानं च वस्त्रदानस्य विस्तरः ॥

शय्यादानं गन्धदानं पुष्पदाननिरूपणम् ॥
फलदानं धूपदानं दीपदानमुदीरितम् ॥
ताम्बूलस्य प्रदानं च छत्रदानमतः परम् ।
उपानद्दानमप्युक्तं जलदानं महाफलम् ॥
जलपात्रप्रदानं च दानं घर्मघटस्य च ।
अथ प्रपाप्रदानं च शुश्रूषा पथिकस्य च ॥
गवां च परिचर्याऽथ दानमारोग्यलक्षणम् ।
अभयस्य प्रदानं च द्विजस्य स्थापनं ततः ॥
राजस्थापनमप्यत्र वर्ण्यतेऽथ प्रकीर्णकम् ।
वापीकूपतडागादिनिर्माणं निर्मलं ततः ॥
अथ वापीतडागादिपरिमाणप्रदर्शनम् ।
स्वोत्सृष्टजलपानस्य विचारोऽथाऽतिविस्तृतः ॥
उद्धारः पद्मपिण्डादेः प्रतिष्ठाविधिनिर्णयः ।
वृक्षसंरोपणोद्देशो विधिर्वृक्षस्य रोपणे ॥
प्रतिष्ठाविधिरुद्दिष्टस्तरुपुत्रविधिस्ततः ॥

APPENDIX.C

VEDIC MANTRAS CITED

पृ. ६०, (शान्तिकाध्यायः) 'शं न इन्द्राग्नी भवताम' (वोभिः)'—
ऋ. सं., ७, ३५, १; वाज. सं., ३६, ११; अथर्व. सं., १९, १०, १.

पृ. ९०, 'पर्जन्यादित्यरुद्रेभ्यः' (तल्लिङ्गमन्त्राः)—'पर्जन्याय नमः' इति—
शाङ्खा. गृह्य., २, १४, ३; 'पर्जन्याय प्रगायत' इति ऋ. सं., ७, १०२, १; 'आदित्येभ्यो नमः' इति काठ. सं., ११, ३; 'रुद्रेभ्यो नमः' इति काठ. सं., ११.२.

पृ. १०६, 'या लक्ष्मीः'—
रामोत्तरतापिन्युपनिषत्., ५, २३;
अथवा 'लक्ष्मी राष्ट्रस्य या मुखे' इति,
ऋ. खिल., ५, ८७, २; ऋ. सं., १०, १२८, ५.

पृ. १९०, 'मध्वः पिबन्ति गौर्यः'—
ऋ. सं., १.८४. १०; मा. सं., ४, १४, १४; अथर्व. सं., २०, १०९, १.

पृ. २६१, 'क इदं कस्मा अदात्' (यजुषोक्तम्)—
तै. ब्रा., २, २, ५, ५; तै. आ., ३. १०. १. ४; मा. सं., ९, ९, ४: १३५, १.

पृ. २८३, (रात्रिसूक्तम्) 'रात्री व्यख्यदायती'—रात्री वि अख्यद् आयती—
ऋ. सं., १०, १२७, १; ऋ. खि., १०, १२७, १४; ऋग्विधानं, ४, ६, १; ऐ. आ., ३, २, ४, १८.

पृ. २८३, (रौद्रसूक्तम्) 'इमा रुद्राय [स्थिरधन्वने गिरः]'—
ऋ. सं., ७, ४६, १; तै. ब्रा., २, ८, ६.

पृ. २८३, (पावमानम्) 'तृपे [गसो विदथेषु प्रजाताः]'., ऋ. सं., ३, ४, ५;
ऋ. सं., ९, १, १ (पावमानाः)

पृ. २८३, (सुमङ्गलं सूक्तम्) 'कनिक्रदज्जनुषम् [प्रब्रुवाणाः]'—
ऋ. सं., २, ४२, १.

पृ. २८३, (पौरुषं सूक्तम्) 'सहस्रशीर्षा पुरुषः' इत्यादि—.
ऋ. सं., १०, ९०, १–१४; वा. सं., ३१. १; तै. आ., ३, १२, १—१४.

पृ. २८३, (शाक्रं सूक्तम्) 'इन्द्रं वो विश्वतस्परि'—'हुवे नु शक्रं पुरुहूमिन्द्रम्'— (तैत्तिरीयम्),—
तै. सं. १, ६, १२; cf. अथ. सं; ७, ८६, १; मा. सं, ४, ९, २७; ४, १२, ३; साम. सं., १, ३३३.

पृ. २८३, (रौद्रं सूक्तम्), (तैत्तिरीयम्)—
'इमा रुद्राय स्थिरधन्वन' इति पड्ऋचः—तै. ब्रा., २, ८, ६.

पृ. २८३, (सौम्यं सूक्तम्), तैत्तिरीयम्,—'सोमो धेनुम्, (सोमो अर्वन्तमाशुम्)' पड्ऋचः—
तै. ब्रा., २, ८, ३, १–३.

पृ. २८३, (कौष्माण्डसूक्तम्) चत्वारोऽनुवाकाः तैत्तिरीये—
तै. ब्रा., २, ४, ४; ६, ६, १; ३, ७, १२; तै. आ., २, ३–६.

पृ. २८३, (जातवेदसं सूक्तम्) तैत्तिरीयम्—'यस्त्वा हृदा कीरिणा [मन्यमानः]'—
तै. सं., १, ४, ४६, १.

पृ. २८३, (सौरसूक्तम्) तैत्तिरीयं—'सूर्यो देवी [उपसं रोचमानाम्]'—
तै. ब्रा., २, ८, ७, १; cf. ऋ. सं., १, १, ११५; मा. सं., ४, १४, ४; अथ. सं., २०, १०७, १५.

पृ. २८४, (वैराजम्) साम—'पिबा सोममिन्द्र [मन्दतु त्वा]'—
सा. स., १, ३९, ८; २, २७७; सा. आ., अर्कपर्व, २, ७, ३.

पृ. २८४, (पौरुषं सूक्तम्)—
सा. आर., मतपर्व, ५, ६, १–५.

पृ. २८४, (सौपर्णानि) त्रीणि सामानि–'उद्वेदभि श्रुतामघम्',—
सा. सं., प्रकृति, बहुसामपर्व, ३, २, १–३.

पृ. २८४, (रुद्रसंहिता),—'सोमो राजानम्'
सा. सं., प्रकृति आग्नेयपर्व, ३, १०, १.

पृ. २८४, (शैशवम्), 'उच्चा ते जातमन्धसः'—
सा. सं., प्रकृति, पवमानपर्व, १२, १, ५; पंच. ब्रा., १२, ३, १; १५, ९, १–८.

पृ. २८४, (पद्मनिधनं वामदेव्यम्),—'कया नश्चित्र [आ भुवत्]'—
सा. सं., १, १६९; २, ३२. सा. आ. अर्कपर्व, २, ७, २०.

पृ. २८४, (गायत्रम्)—'तत्सवितु [र्वरेण्यम्']
सा. सं., प्रकृति, आग्नेयपर्व, १, १, १; २, ८१२.

पृ. २८४, (ज्येष्ठसाम), त्रीणि आज्यदोहानि,—
सा. आ., अर्कपर्व, १, ४, १–३.

पृ. २८४, (वामदेव्यम्),—
सा. सं., प्रकृति, एकसानपर्व., ५, ६, ३५.

पृ. २८४, (बृहत्साम)—'त्वामिद्धि हवामहे',
सा. सं., १, २३४; २, १५९. सा. आ., अर्कपर्व, १, २, २७.

पृ. २८८, (सौम्यम्)—'सन्ते पयांसि [समुयन्तु वाजाः]'—
सा. आ. व्रतपर्व, ४, १, ९.

पृ. २८८, (रौरवम्), 'पुना नः सोम [धारया]',—
सा. सं., १. ५११; प्रकृति पवमानपर्व, १४, ५, १५; पञ्चविं. ब्रा., ११, ४, ३; १४, ३, ३; १५, १, २.

पृ. २८४, (रथन्तरम्), 'अभित्वा शूर नो नुम.',—
सा. सं., १, २३३; पञ्च. ब्रा., ११, ४, १; सा. आ., व्रतपर्व, ४, २, १०–१८.

पृ. २८४, (गवां व्रतम्) द्वे सामनी–'ते मन्वत प्रथमम् [नाम धेनोः]'—
सा. आर., व्रतपर्व, ४, २, १०–१८.

पृ. २८४, 'समुद्र ज्येष्ठाः [सलिलस्य मध्यात्]',—
ऋ. सं., ७, ४९, १..

पृ. २८४, (विकर्णम्), 'विभ्राद् [बृहत् पिबतु सोम्यं मधु]'—
सा. सं., २, ४०३; सा. आर., शुक्रियपर्व, ६, १, ५.

पृ. २८४, (रक्षोघ्नम्), 'अग्नेर्युक्त'—
सा. सं., प्रकृति, आग्नेयपर्व, ३, १२, ३९.

पृ. २८४, (यशः)—'बृहदिन्द्राय',—
सा. आर., द्वन्द्वपर्व, २, २, १२.

पृ. २८५, 'पुनर्माम् [एत्विन्द्रियम्]'—
अथ. सं., ७, ६७, १; सा मन्त्र. ब्रा., १, ६, ३३; तै. आ, १, ३०, १.

पृ. २८५, 'आपो हिष्ठा [मयो] भुवः'—
ऋ. सं., १०, ९, १; तै. सं, ४, १, ५, १; ५, ६, १, ४; ७, ४, १९, ४; सा. सं., २, १८७; मा. सं., २. ७. ५; अथ. सं , १, ५, १.

पृ. २८६, (आथर्वणं साम), 'शन्नो देवीरभिष्टये,'—
अथ. स., १, ६, १; ऋ. सं., १०, ९, ४; वा. सं., ३६, १२; सा. सं. १, ३, ३.

पृ. २८७, 'समुद्रज्येष्ठाः [सलिलस्य मध्यात्]',—
ऋ. सं., ७, ४९, १.

पृ. २८७, 'तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानः',—
ऋ, सं, १, २४, ११; तै. सं, २, १, ११, ६.

पृ. २८८, 'त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्'—
ऋ. सं., ४, १, ४; तै. सं., २, ५, १२; मा. सं., ४. १०, ४.

पृ. २८८, 'इमं मे वरुण श्रुधि'—
ऋ. सं., १, २५, १९; तै. सं., २, १, ११; मा. सं., ४, १०, २.

पृ. २८८, 'आपो अस्मान् मातरः शुन्धयन्तु'—
ऋ. सं., १०, १७, १०; वा. सं., ४, २; तै. सं., १, २, १, १; अथ. सं., ६, ५१, २.

पृ. २०८, 'सूयवसाद् भवतीह भूयः'—

ऋ. सं., १, १६४, ४०; अथ., ७, ५३; ११; ९, १०, २०.

पृ. २८८, 'हिङ्कृण्वती वसुमती वसूनाम्', 'हिङ्कृण्वती वसुपत्नी वसूनाम्'—

ऋ. सं., १, १६४, २७; अथ. सं., ७, ५३, ८; ९, १०, ५.

APPENDIX D

WORKS CITED

इतिहासौ

परिशिष्टम्

स्मृतयः

पुराणानि

APPENDIX E

IDENTIFICATION OF QUOTATIONS

(in addition to those noted in footnotes.)

पृ. ३. महाभारतं, Not traced.

पृ. ४. मत्स्यपुराणं, स. २७४, १

पृ. १०. मनुस्मृतिः, अ. ४, २२६, २२७, २२८;
याज्ञवल्क्यस्मृतिः, अ. १, २०१, २०३

पृ. ११. महाभारते भगवद्गीतासु, अ. १७, २०–२२;
याज्ञवल्क्यस्मृतिः अ. २, १७६

पृ. १२. महाभारतं (कुम्बकोणे मुद्रितं), अनु. ६३, ५; चित्रशालापुस्तके,
अ. २४, ५; आश्व. १०७, २;
गौतमस्मृतिः, ५, २४;
नारदस्मृतिः (ed. Jolly), पृ. ७६

पृ. १३. बृहस्पतिस्मृतिः, संस्का. २७८, २८१, २८२.

पृ. १४. आपस्तम्बधर्मसूत्रं, २, १५, १२; २, ९, ८–९

पृ. १५. गौतमधर्मसूत्रं, ५, १९

पृ. १६. बृहस्पतिस्मृतिः, व्यव. १४३;
मनुस्मृतिः, अ. ११, ९–१०.
कात्यायनस्मृतिसारोद्धारः, ६४०;
याज्ञवल्क्यस्मृतिः, अ. २, १७५.

पृ. १७. कात्यायनस्मृतिसारोद्धारः, ६३८–६३९

पृ. १८. वासिष्ठस्मृतिः, अ. १५, १–५

पृ. १९. वाल्मीकिरामायणं, रामायणं, बा. ११, १२

पृ. २५. महाभारतं, अनु. अ. ६१, ६; ११; १२. (कुम्ब) महाभारतं,
अनु. अ. ६०, ११. (कुम्ब)

पृ. २६. याज्ञवल्क्यस्मृतिः, अ. १, १९८–२००;   वासिष्ठस्मृतिः, अ. ६, ३०
पृ. २७. वासिष्ठस्मृतिः, अ. ६, २५

पृ. २८. महाभारतं, अनु. अ. ६०, ३६; (कुम्ब);
वासिष्ठस्मृतिः, अ. ६, २६;
संवर्त्तः (स्मृतीनां समुच्चये) पृ. ४१३, श्लो. ४८

पृ. २९. व्यासस्मृतिः (स्मृ. समु.), पृ. ३६८, ३४;   पृ. ३६९, ५७, ५२
पृ. ३२. वासिष्ठस्मृतिः, अ. ६, ४४
पृ. ३३.   ,,   ,, ६, २३
पृ. ३४.   ,,   ,, ३, १–२
पृ. ३५.   ,,   ,, ३, ५, १०;   मनुस्मृतिः, अ. ८, १०२, १२.
पृ. ३६. मनुस्मृतिः, अ. ७, ८५;   ८६
पृ. ३७. बृहस्पतिस्मृतिः, संस्का, २८८, २८९

पृ. ३८. मनुस्मृतिः, अ. ११, १–३;
गौतमधर्मसूत्रम्, अ. ५, २२–२३

पृ. ३९. बौधायनधर्मसूत्रम्, अ. ५, १९–२०;
आपस्तम्बधर्मसूत्रम्, अ. २, १०, १–३
विष्णुस्मृतिः, (ed. Jolly), ९३. ५

पृ. ४०. दानव्यासः, स्मृ. समु., पृ. ३६८, ३०–३१;
संवर्त्तः, स्मृ. समु., पृ. ४१६, ८९;
विष्णुस्मृतिः, अ. ९३, १४

पृ. ४१. महाभारतं, अनु. अ. ६२, ४–७. ११ (कुम्ब);
व्यासस्मृतिः, स्मृ. समु., पृ. ३६८, ३५;
वासिष्ठस्मृतिः, अ. ३. ९

पृ. ४२. वासिष्ठस्मृतिः, अ. ३, ११–१२
पृ. ४३. मनुस्मृतिः, (चौखम्बा), पृ. १४६, श्लो. १६, १७

पृ. ४५. व्यासस्मृतिः, स्मृ. समु, पृ. ६६९, ५३–५६;
मनुस्मृतिः, अ. ४, १८३–१८४;
विष्णुस्मृतिः, अ. ९३, ७–८

पृ. ४६. मनुस्मृतिः, अ. ४, १८५, १८७;
विष्णुस्मृतिः, अ. ९३, ८–११

पृ. ४७. दानव्यासः, स्मृ. समु., पृ. ३६९, ४३–४४
पृ. ४८. महाभारतं, Not traced.
पृ. ५४. छन्दोगपरिशिष्टम्, अ. १, ७, ६
पृ. ११८. महाभारतं, (चित्रशाला), अनु. अ. ६६, ४५, ५४; अ. ५७, २७
पृ. १४४. महाभारतं, (चित्रशाला), अनु. अ. ७८, २३–२५
पृ. १५३. महाभारतं, (चित्रशाला), अनु. अ. ५७, ३०; ८०, ९

पृ. १५८. याज्ञवल्क्यस्मृतिः, अ. १, २०४–२०७;
संवर्त्त, स्मृ. समु., पृ. ४१५. ७४–७६

पृ. १५९. वृहस्पतिस्मृतिः, संस्का, २९२;
विष्णुस्मृतिः, अ. ९२, ५–७, १०

पृ. १६३. महाभारतं (चित्रशाला), अनु. अ. ७९, ८–२५
पृ. १६६. मत्स्यपुराणं, अ. २०५, २–९

पृ. १६९. महाभारतं, (चित्रशाला), अनु. अ. ६६, ५३;
याज्ञवल्क्यस्मृतिः, अ. १, २०८

पृ. १७०— १७६. महाभारतं, (चित्रशाला), अनु. अ. ७३, ४०; अ. ६६, ५१–५२; अ. ७३, ३६; अ. ७३, १२; अ. ७३, ४१; अ. ७३, ४३; अ. ७६, ५–२२

पृ. १७८. महाभारतं, (चित्रशाला), अनु. अ. ७८, १३
पृ. १७९. „ „ अनु. अ. ७८, १४; अ. ७३, ४५
पृ. १८०. विष्णुस्मृतिः, अ. ८७, १–६, ७–९.

पृ. १९१. „ अ. ८७, १०;
वासिष्ठस्मृतिः, अ. २८, १९–२०;
मत्स्यपुराणं, अ. २०६

पृ. १८७. दानवृहस्पतिः (स्मृ. समु.), पृ. १०४, श्लो. ४–१४, १६–३१
पृ. १८९. मत्स्यपुराणं, अ. २८३, १४–१६

पृ. १९०. संवर्त्तः, स्मृ. समु., पृ. ४१५, श्लो. ७८;
श्रीरामायणं, उत्तरकाण्ड, स. ५, १४;.
बृहस्पतिस्मृतिः, संस्का. २९८; स्मृ. समु., पृ. १०९

पृ. १९२. बृहस्पतिस्मृतिः, संस्का. २९९; स्मृ. समु., १०८
पृ. १९३. महाभारतं, (कुम्ब), अनु. अ. १०१, २७, ३२.
पृ. १९४. बृहस्पतिस्मृतिः, संस्का. ३००–३०१
पृ. १९७. महाभारतं, (कुम्ब), अनु. १३०, २५–२७
पृ. १९८. श्रीरामायणं, mistake for महाभारतम्, अनु. (कुम्ब.), १३०, ४९–५७

पृ. २००. तथा (मनुस्मृतिः), अ. ४, २२३;
याज्ञवल्क्यस्मृतिः, अ. १, २१२

पृ. २०७. महाभारतं, (चित्रशाला), अनु. ६९. ५; ६५, १९
पृ. २२३. मत्स्यपुराणं, अ. ५३, ३–४, ११–५७
पृ. २३०. विष्णुस्मृतिः, अ. ९०, १–८
पृ. २३१. „ अ. ९०, ९, १०–१६, १७–१८, १९–२३
पृ. २३४. महाभारतं, अनु. अ. ६६, ८
पृ. २३६. विष्णुस्मृति, अ. ९०, २४–२५, २७
पृ. २३८. महाभारतं, (चित्रशाला), अनु. ६६, ८
पृ. २३९. वामनपुराणं, अ. ९५, २३–२७; ३८–४५

पृ. २४१. विष्णुस्मृतिः, अ. ९०, २६.
महाभारतं., (चित्रशाला), अनु. ६४, ५–३५

पृ. २४६. बृहस्पतिस्मृतिः, संस्का. ३१४, ३१५, ३०८, ३०९.
पृ. २४७. महाभारतं, (चित्रशाला), अनु. अ. ११२; १४, १५, २८, २७, १६, २५, ६६, ६२

पृ. २५०. वायुपुराणम्, ७७, २७
पृ. २५२. विष्णुस्मृतिः, अ. ९२, १–२.;
संवर्त्तः (स्मृ. समु.) पृ. ४१४, श्लो. ५२;
मार्कण्डेयपुराणं, अ. १३२, २५

पृ. २५३. महाभारतं, (चित्रशाला), अनु. अ. ५७, ३६; अ. ६५, ६;
श्रीरामायणं, युद्ध, १८, २४–३०

पृ. २५४. विष्णुस्मृतिः—न लब्धं मुद्रितपुस्तकेषु

पृ. २५७. मनुस्मृतिः, अ. ४, २२९–२३२;
याज्ञवल्क्यस्मृतिः, अ. १. २१०.–२११

पृ. २५८. बृहस्पतिस्मृतिः, संस्का. २९३;
महाभारतं, (चित्रशाला). अनु. अ. ५७, ३९

पृ. २५९. संवर्तः (स्मृ. समु.), पृ. ४१४, श्लो. ५०, ५१, ५४, ५८

पृ. २६०. वायुपुराणं, Not traced.
बृहस्पतिस्मृतिः, संस्का, ३१७

पृ. २६२. विष्णुस्मृतिः, अ. ९१, ९५–३०

पृ. २६३. महाभारतं, (चित्रशाला), अनु. अ. ५७, ३३; अ. ६५, ६

पृ. २६७. महाभारतं (चित्रशाला), अनु अ. ६५, १९; अ. ६६, ४

पृ. २६८. विष्णुस्मृतिः, अ. ९२, ३२.

पृ. २७१. महाभारतं, (कुम्भ), शा. अ. २८०, १२–३८

पृ. २७७. विष्णुस्मृतिः, अ. ९०, १–९, १९

पृ. २७९. मत्स्यपुराणं, अ. ५८, ४–५७

पृ. २८७. बह्वृचगृह्यपरिशिष्ट—न लब्धं मुद्रितपुस्तके

पृ. ३०४. महाभारतं, (चित्रशाला), अनु, अ. ५०, २३–२६

पृ. ३०५. मत्स्यपुराणं, अ. ५९, ३–१९.

APPENDIX F

Half-verse Index of Quotations

N. B. Puranas and Vedic Mantras are omitted.

References are to pages.

*Indicates prose passage.

श

ष

स

APPENDIX G

Readings of the Manuscript from the Library of the Junior Bhonsle Raja, Nagpur.

The Manuscript begins as follows:—

स्वस्ति श्री महागणपतये नमः । अथ दानस्वरूपमाह । तत्र देवलः— अथातो दानविधिं व्याख्यास्यामः

This corresponds to page 5 of the Text.

P. 5, l. 4, प्रतिपादनम् for प्रतिपादितम्; l. 5, विद्यते for वक्ष्यते; l. 7, द्विविहेतुः for द्विहेतु; च द्विपाकयुक् for षड्विपाकयुक्; l. 10, शक्तिश्च for भक्तिश्च; reads शक्तिश्च दानानां पडेतानि प्रचक्षते। पात्रेभ्यो दीयते etc.; l. 14, त्यागबुद्धया for धर्मबुद्धया; l. 16, ऐहिकं फल for इहैकफल; l. 17, क्रियाश्च for क्रिया न.

P. 6, ll. 1–2, श्रुत्या चार्थोऽर्थिभ्यः प्रयाचितः। प्रदीयते चेत्तु तदा व्रीडा दानमिति स्मृतौ for the first two lines; l. 3, दृष्ट्वा for दृष्ट्वा; हृपायथत् प्र for हृपर्वत्यप्र; l. 6, दीयते अपकर्तृभ्यो भयदानं तदोच्यते for the whole line; l. 7, धर्मकृत् for धर्मयुक्; l. 10, अनिन्द्याजीवकर्मा for अनिन्द्यजी; l. 11, त्रिशुक्लाः for त्रिशुक्रः; l. 16, स्वयं तेनार्जि for स्वयत्नेनार्जि.

P. 7, l. 2, दानार्हदेश for दानार्हो देश; l. 3, सम्पदा for सम्पदाम्; l. 4, हीना चापि for हीनं चापि; l. 6, षड्भिः पाक for षड्विपाक; l. 10, ऊनताम् for अल्पताम्; l. 11, यद्दत्तम् for यद्दानम्; च for तु; l. 12, न तत्सङ्कल्प for तेन सङ्कल्प; l. 13, दानस्य विपु for दानं स्याद्वि.

P. 8, l. 2, अपत्यावि for अपत्यवि; यदि त्यजेत् for यदि त्यज्यते; l. 3, इच्छासंस्थं तु for इज्यासंज्ञं तु; l. 4, कालक्षेपम् for कालापेक्षम्; क्रियाक्षेपम् for क्रियापेक्षम्; अर्थाक्षिपम् for अर्थापेक्षम्; l. 7, अश्वमानि तु for अश्वमानीति; l. 10, दनावासः प for दना-

वासपरि ; l. 12, यानानि for दानानि ; l. 14, दर्भजातानाम् for दर्भजातानाम्.

P. 9, l. 4, गोपतं मुक्तदोष for पर्तमुक्तदोष; l. 5, additional line found before इह कीर्ति etc:—कामधेनुश्च तद्दानं फलस्यात्मेप्सितं फलम् । इह कीर्तिमेवा ; l. 8, दन्यद्विशिष्टे ह्यत्र for इत्संद्विशिष्टो नाम ; l. 9, पृथिवीमपि for वसुधामपि ; l. 10, न काचिद्धृतिम् for न किंचिद्धृतिम् ; l. 11, प्रदाय शाकमुष्टिश्च श्रद्धाभक्तिसमुयतः ; for the whole line.; l. 14, आश्रयानिमित्तत्वेन देयं द्रव्यम् । धर्मयुक्–धर्मयुक्त न्यायार्जितमित्यर्थः for lines 14 and 15 upto न्यायार्जितमित्यन्यः in line 15.

P. 9, l. 16, विपरीतफलपरम् for विपरीतफलम्.

P. 10, l. 1, पुरातनमिति for धरातलमिति ; l. 3, वृथारक्षा for वृथावक्ता ; l. 4, प्रसूयते अस्मिन्निति for प्रसूयते अनेनेति ; l. 11, सर्वशः for सर्वतः.

P. 11, l. 1, निमित्तेषु for निमित्ते स ; l. 2, पूर्तं तु शक्तितः for पूतेन शक्तितः ; l. 3, मनुः-येन येन हि भावेन ; l. 8, स्मृतम् for विदुः ; l. 10, स्मृतम् for विदुः ; l. 11, मपात्रेभ्यश्च दी for मपात्रेभ्यः प्रदी ; l. 16, यत्र वाचा प्रतिश्रुत्य for यत्र वाचा प्रतिज्ञातम् ; l. 18, जातान्वये for जाताचरो ; l. 20, दत्तस्य हरणेन च for दत्तस्याच्छेदनेन च ; l. 21, शाम्यति for नश्यति.

P. 12, l. 2, घातकम् for घातिनम् ; l. 4, वृत्तिनम् for वृत्तिकम् ; l. 18, विपर्ययम् for विपर्ययः.

P. 13, l. 2, पौत्रामिहाश्नुते for पौत्रैः सहाश्नुते ; l. 12, प्रदीयते for प्रयच्छते.

P. 14, l. 5, वाराणस्यादौ for प्रयागादौ ; l. 15, यथाश्रुति विहारे यज्ञे अन्वाहार्यदानादौ for विहारे यज्ञे अन्वहार्यदानादौ.

P. 15, l. 11, स एव परमो for यतीनां परमो ; योगिनामात्म for योगेनात्म.

P. 16, अथ देयानि for अथ देयादेयानि as the heading. l. 1, तत्र बृहस्पतिः for बृहस्पतिः ; l. 8, जीवितस्य for जीवतोऽपि ; l. 11, अदेयं स्यादतोऽन्यथा for न देयं स्यात्ततोऽन्यथा.

P. 17, l. 2, दक्षः omitted ; l. 12, अन्यस्य हस्ते for अन्यहस्ते.

P. 18, l. 3, omitted ; l. 4, एव च for एव वा ; l. 4, स्वकीयदानविक्रयेच्छुः for स्वकीयविक्रयेच्छुः ; l. 6, विक्रयानिच्छु for विक्रयेच्छु.

P. 19, l. 1, एव तिष्ठति for अवतिष्ठते ; l. 6, हि for तु ; l. 4, श्रीरामायणे for रामायणे ; l. 5, नावज्ञया for नावज्ञाय ; l. 10, वेदविक्रयलब्धमेतदिति यन्निर्दिश्यते for वेदविक्रयेण च धनेन निर्दिश्यते ; l. 12, लब्धम् for यल्लब्धम्.

P. 20, l. 1, सुवर्णं रजतम् for सुवर्णरजतम् ; l. 3, तत्रैव परिवर्तते omitted ; न भवति for न भजते ; l. 6, पक्वपिण्डम् for पक्वमन्नम् ; l. 10, हविर्दद्यात् स्वस्ति क्षीरतिलान्मधु for घृतं दद्यात् स्वस्ति क्षीरं तिलान् दधि ; l. 11, मन्वं नि for मन्यं नि ; l. 13, तेषाम् for तथा.

P. 21, l. 4, विभक्त for विविक्त ; l. 4, दक्षिणा ह्येता for दक्षिणा त्वेषाम् ; l. 5, कदाचन for कथञ्चन.

P. 22, l. 2, स्नपनं सर्वदेवानाम् for माल्यप्रदानं देवानाम् ; फलं स्मृतम् for समं स्मृतम् ; l. 3, अपसारणम् for अपकर्षणम् ; l. 8, दानं फलं समम् for दानसमं यमः ; l. 9, गात्रसंवाहनम् omitted ; l. 12, तद्धदान for तदाऽऽदान ; l. 13, तन्मात्रं परि for तन्मात्रपरि ; l. 15, परिकीर्त्यते , स्मयदानमासुरम् for परिकीर्त्यते यच्च स्मयदानमासुरम् .

P. 23, l. 4, अफलं भवति अल्पफलं वा for अफलं वा ; l. 5, तद्धदानम् for तदाऽऽदानम् ; मानं द्रव्यापसर्पणम् for दीयमानद्रव्यापसर्पणम् ; l. 6, प्रत्युपकारमाहृय for प्रत्युपकारसमीहया ; l. 8, लोके मत्यर्थे

प्रख्यापिता for लोकप्रतीत्यर्थं प्रख्यापितम्; l. 14, नरकम् for निरयम्.

P. 24, l. 1, प्रश्नपूर्वम् omitted.

P. 25, l. 9, समुत्सृजते for समुत्सृजेत; l. 13, ब्रह्ममतेनाचरते ब्रह्महत्यालोकास्तस्य ह्यन्तवन्तो वसन्ति for lines 13 and 14.

P. 26, पात्रापात्रलक्षणम् for पात्राणां लक्षणम्-See heading.

P. 27, l. 12, दाता यज्वा for दाता यच; l. 13, स्वाध्यायवान्नियमवान् for स्वाध्यायविन्नियमवान्; l. 16, ध्याननयुक्ताः for शान्तिमन्तः.

P. 28, l. 3, तेन च for नेतरः; l. 4, वेदेन्धनसमृद्धेषु for वेदेषु च समिद्धेषु; l. 5, किल्बिषादपि for किं द्विषादपि; l. 7, वै for च; l. 15, शुभकारकम् for शुभकर्मणि.

P. 29, l. 1, व्यासः omitted; l. 4, सङ्करहितम् for सङ्करदोषरहितम्; l. 5, दानव्यासश्च for दानवर्षप्रथमे; l. 6, सुभुक्तम for प्रभुक्तम; l. 7, न तु मूर्खे for अनन्तर्यम्; l. 8, मन्त्रो for मन्त्रा; l. 10, दानव्यासः for दाने व्यासः; l. 11, यत्किंचित् for एकोऽपि; l. 13, शातातपः for शातातपव्यासः.

P. 30, l. 3, स्वदारनिरतः for स्वाध्यायनिरतः; l. 16, ततः परम् for ततः परः; l. 19, तेषामपि विशेषतः for विद्यावृत्तविशेषतः.

P. 31, l. 5, षड्भिरङ्गैरधीत्य यः for षड्भिर्योगैरधीत्य वा; l. 8, प्राप्तः for प्रोक्तः; l. 13, संचयम् for संचयी; l. 15, निवृत्तः for निम्नतः; l. 17, समन्वितः for समुच्छ्रितः.

P. 32, l. 1, विशुद्धा for विशुद्धा; l. 2, from यथाविधि there is a big gap which ends in line 3 of p. 35 beginning with सन्ध्यां स षष्ठो ब्राह्मणः स्मृतः.

P. 35, l. 7, ये च केचिदनग्नयः for ये च केचन मानवाः; l. 8, ग्रामस्य नगरस्य वा। सर्वे तं शूद्रधर्मिणः। अन्वासते कर्मकाले स्वग्राम इव

तिष्ठति for l. 8, beginning with सर्वे ते and line 9; l. 10, यमः for मनुः.

P. 36, l. 3, श्रद्धधानस्तथैव च for श्रद्धधानस्य एव च; l. 6, समम् for शतम्; ll. 11 to 14 omitted.

P. 37, l. 4, षड्गुणं for अनन्तम्; l. 6, होत्रिणे for होत्रिणि; l. 8, पुनः for स्मृतम्; l. 9, दक्षः omitted; l. 10, व्यसनाय ऋणार्थं च कुटुम्बार्थं च याचयेत् for the whole line.

P. 38, l. 4, *गुर्वर्थमित्* for *गुर्वर्थं पितृ*; *l. 9, सान्तानिकम् सन्तानयाजनविवाहार्थम्* for *सान्तानिकः सन्तानप्रयोजनविवाहार्थी*; l. 11, Here the following additional matter not found in the text is given after विद्याविशेषतः etc. and before गौतमः–गुर्वर्थं etc विद्याविशेषतः इति यथाविधि—

निस्तारयति दातारमात्मानं (च) स्वतेजसा।
न लोके ब्राह्मणेभ्योऽन्यत्र वित्र पुण्यमेव च (?)॥
अशक्ता तद्विजेन्द्राणां नास्ति वृत्तिवतामिति।
योऽभ्यक्तो हव्यकव्येषु निशुक्लो ब्राह्मणो द्विजैः॥

अभिभूतस्य पूर्वोक्तैः दोषस्पृष्टस्य नेष्यते। एकदेशातिक्रमो वेदस्य किंचिन्न्यूनस्याध्ययेन निभृतः शान्तः लौकिकम्। अर्थार्जितादिज्ञानं निवृतः। निषिद्धकाम्यकर्मभ्यः निष्क्रियः। अर्थार्जितादिक्रियारहितः। भवनादिषु यज्ञादिषु अभिभूतेऽप्रकृष्टः पूर्वोक्तः जने विद्याचारैः दोषैरुपपातकादिभिः। वसिष्ठः

यत्र सर्वं न चासत्रं नाऽश्रुतं न बहुश्रुतम्।
न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेदः कश्चित्स ब्राह्मणः॥

यत्र वसिष्ठाभिजनः असत्तद्विपकारतः(?) अत्र चात्मोपकर्षं प्रकाशं यो न करोति स पात्रमिति तात्पर्यम्। यमशातातपौ

तपो धर्मो दया सत्यं शौचं ज्ञानं दया घृणा।
विद्याविनयमस्तेयमेतद्ब्राह्मणलक्षणम्॥

वसिष्ठः

योगस्तपो दया दानं सत्यं शौचं दया घृणा ।
विद्या विज्ञानमास्तिक्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥

पैठीनसिः

क्षमा दमो दया दानं धर्मस्सत्यं श्रुतं घृणा ।
विद्या विज्ञानमास्तिक्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥
केचित्तु ब्रुवते विद्या तपो सत्यं तथैव च ।
दानं श्रुतं तथा योगमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥
विद्यातपोभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः ।
केचिद्विद्वाचविद्वांश्च ब्राह्मणो (?) मेधा इति मानवाः (?)

परं दैवतममिमनवसिष्ठो यमश्च द्वितीयश्लोके(?)

अश्रोत्रिया न तु वाक्यानमयश्च सशूद्रधर्माणो भवन्ति । मानवाश्चात्र

श्लोकमुदाहरन्ति(?)

मातृम(?) ब्राह्मणो भवति न वणिग्न कुशीलवः ।
न शूद्रप्रेषणं कुर्यात् न स्तेनो न चिकित्सकः ॥
अव्रता अनधीयाना यत्र भैक्ष्यचरा द्विजाः ।
तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चौरभक्तप्रदो हि सः ॥

शातातपः

अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ताः ऋषिः शातातपोऽब्रवीत् ।
आद्यस्तु राजभृत्यस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी ॥
तृतीयो बधायोधस्य चतुर्थो ग्रामयाजकः ।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य वा ॥
अनागता तु यत्पूर्वं सादित्यां चैव पश्चिमाम् ।

नोपासेत द्विजः । अल्पविद्यायाल्पं बहुविद्याया बहु इत्यर्थः ;

, l. 16, the Manuscript gives the reading तिक्रमाणेभ्यः and इतरेभ्यः for भिक्षमाणेषु and इतरेषु ; it is possible to read

तिकुमाणेभ्यः as तिकुमारगेभ्यः, and possibly it is a corrupt reading for भिक्षमाणेभ्यः ; l. 18, दक्षिणायाः for दक्षिणार्थं.

P. 39, l. 1, वेयापि for वेश्यपि ; l. 11, अन्तर्वेदि धनदानानि यमः-बहिर्वेदि etc. for अन्तर्वेद्येव धनधान्यनियमः । बहिर्वेदि etc ; l. 14, कारिणः आव for कारिणामाव ; l. 16, after पात्रम् interpolates स्वदुहितृपितृजामातरश्च पुरोहितस्त्वात्मन एव पात्रम् .

P. 40, l. 1, दानव्यासः for दाने व्यासः ; l. 3, सोऽनिन्यः स्वतिसंक्रमः for सोऽनिन्दस्वर्गसङ्क्रमः ; l. 6, मित्यादेः for मित्यादीनाम् ; l. 7, फलमिति for फलमित्यर्थः ; l. 13, विशिष्टाः गुणातिशयशालिनः for विशिष्टो गुणातिशयेन ; परभागयोपशालिनः omitted ; l. 18, [दद्यात्] supplies the bracket ; l. 19, धर्मार्थमिति for धर्मोऽयमिति.

P. 41, l. 4, यद्भक्ताः for तद्भक्ताः ; l. 5, भवन्त्येते for भवन्त्यर्थे ; ll. 6, and 7, are omitted ; l. 8, देशसम्भवे for देशविप्लवे ; l. 9, महाफलम् for महत्फलम् ; l. 10, येऽपि नैष्ठवराश्च ये for तथा भैक्षचराश्च ये ; l. 11, महाफलम् for महत्फलम् ; l. 14, अथ omitted ; l. 18, चैकगृहे for त्वेकगृहे ; l. 19, नास्ति मूर्खे for न मूर्खस्य.

P. 42, l. 4, यथ for यथा in both places in the line ; l. 5, प्रधीयानः for अनधीयानः ; l. 6, महद्धा for सहसा ; l. 10, च for वा ; l. 15, विट्पतिं for अतिथिम् ; l. 17, क्रमेत् for क्रामेत् ; l. 19, मुमूर्षानपि for मूर्खानपि च.

P. 43, l. 2, मुमूर्षातिक्रमे for मूर्खस्यातिक्रमे ; l. 3, नास्ति मूर्खे ? (खे) व्यति for ना ऽमूर्खव्यति ; मुमूर्षानि ? (मूर्खेनिति) for मूर्खानिति ; l. 9, न तं तस्करमर्चयेत् for न तं हि सुखमानयेत् .

P. 44, l. 5, नैव for तेनं ; l. 9, विशेष omitted ; l. 10, मन्त्रपूर्वं for मन्त्रपूर्वे ; l. 11, निकृत्य हस्तं तत् for निकृन्तते हस्तम् ;

l. 12, इति omitted ; l. 13, उपरुन्धन्ति for उपघ्नन्ति ; l. 14, कृत्वा for दृष्ट्वा ; l. 15, पुनः सद्विप्रविषयः omitted.

P. 45, l. 1, प्रथमे omitted ; l. 6, चार्पितम् for वार्पितम् ; l. 7, त्रिषु for वित्त ; l. 9, सर्वे भस्मन्यपि हुतम् for भस्मन्यपि हुतं द्रव्यम् ; l. 13, प्रथमे omitted ; l. 14, त्रिश्वेतेषु for शिष्टेष्वेतेषु.

P. 46, l. 4, मनुविष्णू for मनुर्विष्णुश्च ; l. 6, सर्वातिसाधकः for सर्वात्रिसन्धकः ; l. 7, सुराध्वज for स्वर्गध्वज ; l. 9, अधोदृष्टिः for अल्पदृष्टिः ; l. 16, गृह्यं धृत्वा for गृह्यं दत्वा .

P. 47, l. 1, रक्षेत् for वक्ष्ये ; ll. 4 to 7, omitted ; l. 8, दाने न्यासः for दानन्यासः ; l. 9, बीज for वीर्यं ; l. 10, च for तु न वेद ब्राह्मणः for न भवेद् ब्राह्मणः ; l. 11, न वा for न चा ; l. 12, स्मृतिः omitted ; l. 14, हीनो यः for हीनश्च.

P. 48, l. 3, नाम for ज्ञेयः ; l. 5, मल्ले for मत्ते ; l. 6, चौटचारणचौरेषु for भाटचारणचौरेभ्यः ; l. 8, पङ्गुत्वबधि for पङ्ग्वन्धबधिर ; ll 10–12, इति श्रीलक्ष्मीधरविरचितकल्पतरौ दानकाण्डे प्रथमः परिच्छेदः for the colophon.

P. 49, l. 16, The following lines are interpolated between परिकीर्तितः and तथा on page 50 :

> सर्वाण्येतानि कृत्वा तु पुरा शम्बरसूदनः ।
> वासुदेवश्च भगवान् अम्बरीषश्च पार्थिवः ॥
> कार्तवीर्यार्जुनो नाम प्रह्लादः पृथुरेव च ।
> कुर्युः ? (चक्रु) रन्ये महीपालाः केचिच्च भरतादयः ॥

P. 50, l. 3, reads:.

> तस्मादाराध्य गोविन्दमुमापतिविनायकौ ।
> एषामन्यतमं कुर्याद्वासुदेवप्रसादतः ॥

for 3 to 6; l. 12, यज्ञोत्सव for यात्रोत्सव.

P. 51, l. 1, नियतम् for जीवितम्; l. 3, heading omitted; l. 4, पुण्यां तिथि for पुण्यादितिथि; l. 13, मध्ये प्रामा for मध्य-प्रामा; l. 14, त्यभियुक्त for तीसंयुक्त; l. 15, आननानि द्वाराणि यस्य स तथा for आननानि यस्य सः.

P. 52, l. 1, कराभवा for कराश्रया; l. 4, omitted; l. 14, विनायकदुर्गाद्या माशा अश्विनौ for विनायकशुक्रावाष्पाकाशश्च अश्विनौ.

P. 53, l. 4, lines 4 and 5 omitted; l. 7, लोकपालसवर्णाः omitted पीतकृष्ण रक्तनीलाञ्जननित ! (निभ) कृष्णहरितसितवर्णाः for पीतरक्तकृष्णनीलाञ्जननिभाः श्वेताकृष्णहरितशवलाः for the line; l. 16, शालेङ्गुदी for शकेङ्गुदी.

P. 54, l. 4, यथोत्तराङ्गम् for अथोत्तराङ्गम्; l. 6, सजातिकाष्ठमयम् for सजातीयं काष्ठमयम्; l. 14, सदा इति for सदा.

P. 55, l. 9, पुष्पफलोपशोभम् for पुष्पवने सशोभम्.

P. 56, l. 7, लोकपालाः वस्वष्टकादित्य for लोकपालवस्वष्टकादित्य; l. 12, यथास्वरूपम् for यथानुरूपम्; l. 13, अष्टानाम् omitted; l. 14, वेदमन्त्रैः for मन्त्रवेदैः; l. 15, सम्बन्धात् for साध्यत्वात्; l. 16, देवतानाम् for देवानाम्; l. 18, धूपम् for धूपान्.

P. 57, l. 6, तेजोवता लोकगणेश for तेजोबलाल्लोकगणेन; l. 12, ममाध्वरं पाहि for शिवाय नः पाहि.

P. 58, l. 3, स्वाप्सरोभिः for सहाप्सरोभिः; l. 17, of this verse occurs after l. 6, in p. 59.

P. 59, l. 7, विश्वाधिपते मुनीन्द्र for विद्याधिपते सुरेन्द्र; l. 10, रक्षाध्वरं नमः for विद्याध्वरं नः; l. 21, तथाप्युत्थेयप for अथाप्युत्थेप.

P. 60, l. 1, नानि च for नादिष्म्; l. 12, मनुमन्त्रयेन् for मनुवर्तयेत्; l. 15, तथानुत for सस्यानुत.

P. 89, l. 6, रथगजदानात् for गजरथदानात्; l. 11, अथासाद्य for समासाद्य; l. 14, तदर्धस्थायि for तदर्धं वापि.

P. 90, l. 6, कर्कटम् for कर्वटम्.

P. 91, l. 4, अभिपूजयेत् for प्रपूजयेत्; l. 10, omitted; l. 13, *यस्मात्तु भूमिदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम्* *for the whole line.*

P. 92, l. 4, भवनं स्थानमात्रं वा for भवनस्थानमात्रं वा.

P. 93, l. 3, अमङ्गल for अमङ्गल्य; l. 9, वसुरुद्रसमन्विताम् for वसु-रुद्रार्कसंयुताम्; l. 10, तदर्धेनाथ शक्तितः for तदर्धेनाप्यशक्तितः.

P. 96, l. 1, विश्वचक्रं for विषुवादिषु; l. 5, अमत्र्यम्यष्टकावृतम् for रत्नकुम्भाष्टकावृतम्; l. 6, पद्मे स्थितं विश्वम् for मध्ये स्थितं विष्णुम्; l. 18, ब्राह्मणाद्याः for ब्राह्मण्याद्याः.

P. 97, l. 18, शुभम् for परम्.

P. 98, l. 7, शारे for शारम्.

P. 99, l. 8, पर्ण for अंशुक; l. 13, शेषधरे शुभे for शङ्खधरे उभे; l. 14, सर्वतः for पूर्वतः; l. 15, आग्नेय्याम् for आग्नेयी.

P. 100, l. 15, उदीरयेत् for उदाहरेत्.

P. 103, l. 4, This line is given after line 1.

P. 104, l. 16, तद्वत् for सद्यः.

P. 105, l. 1, omitted; *l. 5,* omitted; *l. 11,* गारुत्मतशतं तद्वत् for गारुत्मतं तथा तद्वत्.

P. 106, l. 4, शुभाः for स्मृताः; l. 14, भक्त्या for लक्ष्म्या.

P. 107, l. 4, सरूपम् for सरूपः The heading महाभूतघटदानम्। तत्र मत्स्यपुराणे-अथातः.........मनुत्तमम् etc. All the verses are omitted from here to l. 6 on p. 108.

P. 108, l. 13, omitted.

P. 109, l. 5, सर्वभूतेश for सर्वभूतेषु ; इति श्रीलक्ष्मीधरविरचिते कल्पतरौ दानकाण्डे द्वितीयः परिच्छेदः for the colophon.

P. 110, ll. 15–17, are omitted.

P. 111, l. 1, शोभावज्ञे दिवाकरः for शोभां चक्रे दिवाकरे ; l. 3, सप्तद्वीपाः समुद्राश्च for पीठात्सप्तगुणं रौप्यम् ; l. 4, कांस्यमत्र for कांस्यपात्रम् ; l. 5, omitted ; l. 9, यादसानि for या द्रुपानि ; additional line found after l. 9,

अरण्यानि च सत्वानि सौवर्णानि च कारयेत् .

P. 112, l. 2, अहताम्बरसंच्छन्ना स्रग्विणः सुविभूषिताः for the whole line ; l. 4, एवं विधाय for एवं विधांश्च ; l. 10, तोषमेति for तोषयेच्च ; l. 23, वर्णनाभो for स्वर्णनाभः.

P. 113, l. 1, पश्येत्तु for पश्यन्ति ; l. 3, पद्मपुराणोक्त omitted. The heading of गोसहस्रदान is omitted ; l. 5, अथापरम् for अतः परम् ; l. 6, तत्पदं धाम दत्तकामैरुपोषितः for तत्परं धाम तृप्ताः कामैरुपोषितः.

P. 116, l. 6, इति त्रिप्रकारं for इति कालिकापुराणोक्त.

P. 117, l. 3, अर्चयेत for अर्चयेच्च ; l. 15, लेष्टुना for लेष्टुना ; l. 18, after महीयते the colophon इति गोसहस्रदानम् is found here.

P. 118, l. 1, omitted ; l. 10, दातव्यम् for द्विजानाम् , l. 15, after शेषः the colophon is omitted ; महाभारते for अथ महाभारतोक्तगोसहस्रदानम् .

P. 119, l. 3, अक्षयो for अक्षयान् ; l. 6, पुण्यं दिवि for लोकं दिवि ; इति तिलद्रोणदानम् for इति त्रिप्रकारगोसहस्रदानम् .

P. 120, धान्याचलदानम् This heading is omitted.

P. 121, l. 1, omitted ; l. 5, यथा श्राद्धं वि. for यथा शास्त्रवि ; l. 8–10, omitted ; l. 12, comes after l. 16 ; l. 18, lines 1 and 2 of page 122 are found after स्यात् ; ll. 19–20, comes after lines 1 and 2 in page 121.

P. 122, l. 7, मुरारिः for पुरारिः.

P. 124, l. 8 and 9, omitted ; l. 10, and 11, are found after मानससरसा ; l. 11, पश्चात् पश्चिमदेशे is found after सवत्रम् in l. 15.

P. 126, l. 3, after अस्तु मे is found the following additional matter : इत्यनेन मन्त्रेण गन्धमादनपर्वतामन्त्रणम् । उत्तरैः यस्मात्त्वम् etc. ; l. 6, इत्यनेन for अनेन ; l. 12, गाव for गावः ; l. 13, शक्तितः for अथवा ; l. 15–18, omitted.

P. 127, l. 4 to 6, omitted ; l. 14, लवणान्विता for लवणं विना.

P. 130, l. 2, Additional line found after गुडपर्वत यस्मात्, सौभाग्यदामिन्या भ्रात त्वं गुडपर्वतम् ; heading सुवर्णाचल for कनकाचल ; l. 11, प्रदानात् for प्रसादात्.

P. 131, l. 3, एकशतात् for एकपलात् ; l. 6, सर्वगर्भाय for ब्रह्मगर्भाय ; l. 13, सुवर्णाचल for कनकाचल.

P. 132, l. 14, पर्वत for अचल ; l. 16, the whole section on कार्पासाचलदान is omitted and the verses on घृताचल दान are given.

P. 134, l. 10, omitted.

P. 135, l. 1–3, omitted ; l. 4, पर्वत for अचल.

P. 136, l. 4, विसर्जनम् for विसर्जयेत्.

P. 137, l. 15, विभूषणैः for विलेपनम्.

P. 139, l. 11, तन्ममानन्दकारी त्वं for तद्वन्ममानन्दकारी ; l. 14, उद्भूतः शर्कराचलः for उद्धृता शर्करावतः ; l. 19, ततो विष्णुपुरं व्रजेत् for स तु विष्णुप्रचोदितः.

P. 140, l. 2, शैलेष्वमत्सरः for शैले विमत्सरः ; l. 4, सर्वतोप for पर्वतोप ; l. 14, omitted ; the colophon reads: इति श्रीलक्ष्मीधरविरचिते कल्पतरौ दानकाण्डे तृतीयः परिच्छेदः ॥

P. 141, l. 10, तु *for* यः ; l. 13, णौं चतुःपादौ *for* णांविक्षुपादौ.

P. 143, l. 17, दद्यात् for देयाः.

P. 144, l. 2, इति तुलाभार for इतिभार; l. 3, एकेनैव घटेन omitted. It may be noted here that the entire passage between the stars on pp. 143–4 is found as cited by Hemādri, with the changes noted above, in this Manuscript.

P. 144, l. 9, तत्रैव omitted ; l. 10, शृङ्गयः for शृङ्गाः ; l. 14, वा for च.

P. 145, l. 1, omitted ; l. 16, द्विजार्पिता for द्विजार्पिते ; l. 19, दत्वा for दत्ता.

P. 146, l. 7, दधिधेनुं for रसधेनुं ; l. 8, पद्मधेनु for पद्मगुडधेनु ; l. 11, ते षोडश भवेद्धेनुः for सा तु षोडशभिः कार्या.

P. 147, *l.* 4, निष्क्रणो for प्रयतो ; *l.* 6, भवते अपरेणैव for भवनेऽति चिरेणैतत् ; l. 7, विजितेन्द्रियः for संयतेन्द्रियः ; l. 8, धूपदीपविचित्रकैः for दीपधूपैर्विचक्षणः ; l. 14, जिह्वां स्वर्णमयीम् for जिह्वामन्नमयीम् ; l. 15 to 17, omitted ; l. 20, शुभ्र for शुभ.

P. 148, *l.* 6, अविचारणात् ; *l.* 8, after *line* 8 the following additional lines are given :

इद्देव तेजकवलः सूक्ष्म सूत्रं तु...... ।

पादा इक्षुमया तथा ॥

ताम्रपृष्ठं भवेद्दविणो मणिमौक्तिकैः ।
धातु पत्रमयैः कर्णैर्दन्त्रिः फलमयैस्तथा ॥
.........सायुक्तो बहुपुत्रसमन्वितः ।
पुनर्देव्या रतो नित्यं पूजयेद्विधिना च ताम् ॥

प्राप्यं etc. ; heading घृतधेनुदानम् is omitted ; l. 10, देवीपुराणे omitted ; l. 12, सर्पिषेण विजानता (?) for सर्पिर्धेनुविधानतः ; l. 14, पुष्पमा for स्रजभा.

P. 149, l. 7, After this line the following additional prose explanation is interpolated : सिता शर्करा.

P. 150, l. 8, देवीपुराणोक्त omitted ; heading जलधेनुदानम् omitted ; lines 11 to 13, omitted ; l. 14, स्याक्षत for स्यद्रव्य.

P. 151, l. 1, विधानेनोपकल्पयेत् for धान्यानां च प्रकल्पयेत् ; l. 2, वत्सं सङ्कल्पयेत् for वत्सकं कल्पयेत् ; l. 3, विधीयते for अनन्तरम् ; l. 4, कः प्रदयायः for काय दयायः ; l. 5, सुदनी for सुदनी ; l. 11, पुण्यफलम् for दानफलम् ; l. 12, The following is found after. ; l. 12, कृत्वा कुम्भान्सुवर्णांश्च गन्धमाल्यैरलंकृतान् । प्रपा शाला सभाजनसमाश्रयः । सुवर्णान् शोभनवर्णान् ; l. 14, is omitted ; l. 16, सुतृप्तानाम् for सतृप्तानाम्.

P. 152, l. 3, धर्मदानाय for मम कामाय ; स्थिति च वै for स्थिति वै ; l. 4, प्रीताय वै for कृत्वा च वै ; l. 7 to 9, omitted ; heading अथ तिलधेनुदानम् omitted.

P. 153, l. 1, प्रकल्पयेत् for प्रकल्प्य च ; l. 4, प्रवर्षेयः for प्रवर्षेषु ; l. 9, वै for वा.

P. 154, l. 5, प्रयव्रतः for यतव्रतः ; l. 6, येन for केन ; l. 8 to 10, omitted ; l. 11, The following additional prose explanation is found after end of this line : कांस्योपधानसंयुक्तं कांस्यपात्रविहितम् ; l. 14, घृते चागरुकाष्ठजे for शृङ्गं चागरुकल्पितम् .

P. 155, l. 1, प्राणान् for प्राणान् ; l. 2, तद्वच्छर्कं for तत्वशर्कं ; l. 5, नराधिप for नराधिपः ; l. 17, सुपुण्येषु प्रमोदत for मोदते त्रिदशैः सह.

P. 156, l. 7, वेदाग्रे (ग्र्ये ?) for देवाय ; l. 12, याश्च ध्यायेत मानुषः for ये दिव्या ये च मानुषाः ; l. 15, omitted.

P. 157, l. 1, तथा चैव for विधाश्चैव ; l. 5, After आदित्यपुराणे is found भानुरुवाच ; l. 8, सुवर्णरजता for सुवर्णकजला ; l. 11 and 12, omitted ; l. 13, सच्छत्रं सोपानत्कं च दर्भविष्टर-संयुतम् for whole line ; l. 14, स्थगितं द्दविपात्रेण घृतं for स्थापितं दधिपात्रेण मधु ; l. 18, यतः for यस्तु ; व्रजते for लभते ; स्वरूपतो for रूपतो in the heading.

P. 158, l. 12, वस्त्रसंवीताम् for वस्त्रसंयुक्ताम् ; l. 16, After फले the word यमः is interpolated ; l. 17, खुरीम् for मुखीम् .

P. 159, l. 1, omitted ; l. 11, अयाचिताम् for यथाविधि ; l. 12, त्रिवृत्तिपूर्वा पृथिवी तेन दत्ता न संशयः for the whole line ; l. 13, देवीपुराणे for वायुपुराणे ; l 15, सदुग्धाम् for सत्व-प्राम् ; सुगाम् for स्वगाम् ; l. 15, शुभपङ्कजैः for भक्तिभावतः ; l. 17, omitted.

P. 160, l. 8, यो गां सुपरिपूर्णाङ्गीम् for यो मांसपरिपूर्णाङ्गाम् ; l. 9, चित्र for छत्र ; l. 10, कुतपे निविष्टचरणाम् for कुतपविवक्तचरणाम् ; l. 18, नैव for चेल.

P. 161, l. 2, परिच्छन्नाम् for युगच्छन्नाम्; l. 3, घण्टास्वननकोलाहलैः for the whole line; l. 5, विदांवर for विदांवरः; l. 11, रत्नैः for वस्त्रैः; l. 15, पटच्छन्ना for पट्टच्छन्ना; l. 16, मातृकं पितृकं च यत् for यत्पापं मातृकं भवेत्; l. 17, जले घृतस्य हस्तस्य for यच्च जन्मशतैस्तस्य; l. 18, गां ददानीह इत्येव वाचा पूयेत सर्वशः for the whole line.

P. 162, l. 2, प्रयच्छेत for प्रयच्छेत्तु; नरः शुचिः for पयस्विनाम्; l. 5, शृङ्गपुष्पैरलङ्कृताम् for गन्धपुष्पैरलङ्कृताम्; l. 10, दहत्यग्निरिवेन्धनम् for दहत्या सप्तमं कुलम्; l. 16, नादैः for घोषैः.

P. 163, l. 5, After पश्यति the following colophon इति कपिलादानमाहात्म्यम् is given; l. 9 to 11, omitted; l. 13, सोमलोके for अग्निलोके; l. 15, दत्वा for दद्यात्. After line 15, l. 13 is repeated; l. 16, कांस्यदोहिनीम् for कामदोहिनीम्.

P. 164, l. 3, कांस्यदोहनाम् for गां पयस्विनीम्; l. 4, वारुणं लोकमाप्नुयात् for कौबेरं लोकमश्नुते; l. 5, कामदोहना अनायासे दोह्या is additional matter found after गौः; l. 7–8, omitted; l. 15, वसूनां लोकमश्नुते for वसुलोकं समश्नुते.

P. 165, l. 4, जित्वा for भित्वा; l. 5, राजन् for राज्ये; l. 14, सूक्ष्मेण for श्लक्ष्णेन.

P. 166, l. 3, omitted; l. 4 to 6, omitted; l. 8, पारगे for वादिनि; l. 13, omitted.

P. 167, l. 10, नद्यः for कुल्याः; l. 16, from here to l. 4, on page 168 is omitted.

P. 169, l. 5, नित्यं प्रगलित for निरंतरांप्रगलित; l. 10, न भ्यग्राम् for न चोग्राम्.

P. 170, l. 1, omitted.

P. 171, l. 4 to 7, omitted ; l. 11, अन्तर्याताः for अन्तर्जाताः ; l. 17, भूमि for मृति.

P. 172, l. 1, omitted ; l. 7, तथा is found before तिस्रः ; l. 12, अतिसत्कृत्य for अभिसत्कृत्य ; l. 16, सवले for समद्दे ; l. 17, मध्ये for मध्यामिमाम् .

P. 173, l. 6, एकात्म for एकात्प ; l. 10, अर्थवादाशिषस्तव for वक्ष्यमाणावसिष्टवत् ; ll. 11 to 16, omitted.

P. 176, l. 18, omitted.

P. 177, l. 1, तत्र omitted ; l. 4, चित्रपुष्पैश्च for चित्रैः पुष्पैश्च ; l. 5, क्षमापयेत् for क्षमानयेत् ; तां गां तत्र for तत्रैतां गाम् ; l. 9, मनुना चीर्णमेतद्धि संचतेन (?) पुरा किल for the whole line ; l. 10, अवाप्नुयात् for अनुत्तमम् .

P. 178, l. 4, शीततोयं गवामग्रं इष्टैः शिष्टैः द्विजे नरः for the whole line ; l. 12, ऐश्वर्ये तेऽभिजायन्ते जायमानाः पुनः पुनः for the whole line ; l. 4, ऐश्वर्यं तेऽभि for ऐश्वर्योण्यभि.

P. 179, l. 4, तथा is found before अनड्वाहम् .

P. 180, l. 2, सुवर्णपुरम् for वपुरम् .

P. 181, l. 3, omitted ; l. 11, तु for च ; l. 12, तथा for तु या ; l. 13, द्वादश्याम् for द्वादशी.

P. 182, l. 8, शुभ for शुद्ध ; l. 10, चलयु दिशु विन्यसेत् omitted ; घृतक्षीरदधिशीरानि पूर्णपात्राणि कुम्भानि च यथाक्रमं पूर्वादिदिशु स्थापनीयानि । वामी स्थानकं दानं प्रदेयाद्यदसमीर एव स्थानं दत्त च तथा । मार्कण्डेयि for lines 12 to 14.

P. 183, l. 7, हि for च ; l. 10, तु for तत् ; l. 11, भवाति विस्थितम् for भवाद्वीर्यस्थितम् .

P. 184, l. 4, आधारत्वे for त्वमाधारे ; l. 11, राजेन्द्रम् for राजेन्द्र ; l. 16, स्वाचान्तः for आचान्त.

P. 185, l. 5, अनामयम् for असंशयः ; l. 7, देश for धान्य ; l. 16, पूज्ययुग्मेन वस्त्रेण for सूक्ष्मवस्त्रेण युग्मेन.

P. 186, l. 8, प्रदायकः for विधायकः.

P. 187, l. 1, दाने omitted ; l. 9, वीतपापो for धौतपापो ; l. 15, पात्राप्सु for यथाप्सु.

P. 188, l. 1, वराश्चाभरणभूषणाः for वराः प्रावरणाः कृताः ; ll. 12 to 14, omitted.

P. 189, l. 12, वंशेन for दण्डेन.

P. 190, l. 1, अपि for अथ ; l. 6, प्रकरणात् is found before वेदे मध्वः ; l. 13, कृत्य for प्रति.

P. 191, महामनाः for महात्मने ; l. 13, स विष्ठायां कृमिर्भूत्वा for विष्ठयां च कृमिर्भूत्वा ; गच्छति for मधति.

P. 192, l. 11, गोऽश्व for गोष्ठ; बाहुवीर्यं for बहुवीज ; l. 15, सद्गुणः for शम्भोः ; l. 16, दाने omitted.

P. 193, ll. 9 to 11, omitted.

P. 195, l. 7, अमन्त्रार्थमल्लोहितम् for मङ्गलार्थमरोगतः; l. 17, तथा for तदा.

P. 196, l. 18, काञ्चनं for कनकं ; l. 19, omitted.

P. 197, l. 10, समाप्नुयात् for समश्नुते.

P. 198, l. 5, सन्तारयिष्यति for सन्तारयन्ति ते ; l. 12, हि for तद् ; l. 18, अमरप्रभो for मम रज्यते.

P. 199, l. 2, हि for वै.

P. 200, l. 4, मनुः for तथा; l. 6, वीर्यम् for कार्यम्; l. 9, सर्वदानमयम् for सर्वधर्ममयम्; ततः for यतः; l. 10, सर्वमाप्नोति for समवाप्नोति; l. 11, अन्येभ्यः for अल्पेभ्यः.

P. 201, l. 3, शास्त्रं तु for शास्त्रं च; l. 9, संहिता for सिद्धान्त; l. 11, भैरवम् for भैरव.

P. 202, l. 1, स च विद्यागमात् for सर्वविद्यागमात्; l. 6, श्रीताडिपत्रिके for श्रीताडपत्रके; l. 14, धनुर्हस्त for चतुर्हस्त.

P. 203, l. 1, कर्पूरैः for चन्द्रकैः चामरैर्दर्पणैः for दर्पणैश्चाऽमरैः; l. 8, निरुद्कैश्च तथा for निरुदकैस्तथा; l. 14, क्रमात् for क्रमम्.

P. 204, l. 3, प्रकल्पयेत् for कारयेत्; l. 9, सम्पाद्य for निष्पाद्य.

P. 205, l. 4, पुस्तकं परिलेखयेत् for तं पुस्तं परिकल्पयेत्; l. 5, समन्वितम् for सम्बन्धि; l. 6, पुस्तकं परिकल्पयेत्। पुस्तके तं देवं परिकल्पयेत् भावयेदित्यर्थः for the whole line; l. 10, omitted.

P. 206, l. 6, नमस्कृतम् for निषेवितम्; l. 13 to 14, विद्यादानप्रभावेण योगविद्यान्दद्देधदि। आत्मविद्यानुरूपेण यः प्रयच्छति मानवः for both the lines; l. 23, सूत्रबन्धं तु for तत्र रक्षन्तु.

P. 207, l. 1, यन्त्रकक्षा for यन्त्रं रक्षा; l. 5, प्रवर्तयेत् for प्रवर्तते; l. 6 to 8, omitted; l. 11, दद्यात् for ब्रूयात्.

P. 208, l. 14, प्रधाना to l. 16 सस्य विद्या the lines are omitted. l. 17, is treated as an explanatory prose passage as cited below धर्माधर्मप्रणयिनी-धर्माधर्मज्ञापिका; l. 18, पुत्रवत् for कुत्रचित्.

P. 209, l. 7, मन्नवि for शिल्पवि.

P. 210, l. 4, लक्ष्मी for मर्त्यो; l. 18, धर्मसमाश्रयाः for समाश्रयाः भाग्य; l. 22, omitted.

P. 211, l. 14, विद्यादानं दात for विद्यादात; l. 18, प्रपूजयेत् for प्रसाधयेत्; l. 19, सुधांशोभ् for सुधांशोर्भू.

P. 212, l. 4, हि for तु; l. 5, एव हि for बन्धुश्च; l. 20, भगवानेव शङ्करः for शङ्करां भगवानिह.

P. 213, l. 5, सत्पात्रेभ्यः for सगोत्रेभ्यः; l. 16, श्लक्ष्णां चन्द्रप्रयो for श्लक्ष्णचूर्णप्रयो; l. 17, सेङ्काचपत्र for सत्काचवस्त्र.

P. 214, l. 7 to 9, omitted; l. 12, निर्ग्रथम् for निःश्रान्तम्; l. 13, विद्याधरे ततो यन्त्रे संस्थितं पत्रपुस्तकम् for the whole line; l. 15, सुप for सुधा; l. 16, नानारागाकुलोपेते स्वरबद्धमनोरमे for the whole line; l. 17, तु for च.

P. 215, l. 4, श्लोकमादौ पञ्चकं तु for श्लोकपञ्चकमादौ तु; l. 7, संयुतः for संयुतम्; l. 13, नानार्थोक्तिप्रसङ्गस्य शब्दयोग्यं यथा तथा for the whole line; l. 14, विवेकतः for विशेषतः

P. 216, l. 7, from लिपि and l. 8, are omitted; l. 12, पुरतो नृत्यगीतेन for नृत्यगीतनिनादेन; l. 16, इच्छताम् for अस्तुते.

P. 217, l. 2, श्राद्धं शाद्यं यद्वा for श्राव्यं शास्त्रं श्रद्धा; l. 4, शक्तिरमायया for शक्तिर्ममायया; l. 8, सर्वार्थवित् for शब्दार्थवित्; l. 9, श्राव्य for श्रव्य; l. 13, सन्देहः for सन्दोहः

P. 218, ll. 7 to 9, omitted.

P. 219, l. 15, विज्ञानिभ्यो रतस्य वै for ज्ञानं नित्यरतस्य च; l. 16, श्रास्यम् for वाच्यम्; विवरणता for विपश्चिता; l. 17, साधकम् for साधनम्.

P. 220, l. 3, सरलम् for सुगमम्; l. 4, वृत्तानुरूपेण for वृत्तान्तरूपेण; l. 6, संयोगे for सङ्गेश्च; l. 12, विभाविते: for विभाषितैः.

P. 221, l. 1, यथा कथंचित्स्फुरणात् for कथा न कथंचित्स्फुरणात्; l. 18, तत्कलम् for भाग्यवान्; ll. 19–20, omitted.

P. 222, l. 1, omitted; l. 7, स कुले मोदते दिवि for स्वर्गलोके स मोदते; l. 10, जातो for याति; l. 11, प्रशस्तः for प्रसक्त; l. 13, स धन्यः स च कीर्तिमान् for अक्षयान्भोगभूषितान्; l. 15, प्रदायिनः for प्रदायिनाम्; l. 16, ते वै for मर्त्याः; l. 17, महाभाग्यं for माहात्म्यम्; l. 18, सप्तजन्मजैः for जन्मजन्मजैः.

P. 223, l. 7, प्रदर्शितः for प्रकीर्तितः; l. 13, The following additional lines are found between line 12 and line 13:

> सर्वसस्यसुसम्पूर्णां सर्वरत्नोपशोभिताम्।
> ब्राह्मणेभ्यो महीं दत्वा ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः॥
> तत्फलं लभते मर्त्यः विद्यादाने च भाग्यवान् वैशाख; l. 15,

तावत् for तद्वत्; पद्मम् for पात्रम्.

P. 224, l. 1, तत्राह धर्मानखिलान् वैष्णवं परमं विदुः for the whole line; l. 5, कल्पे प्र for कल्पप्र; l. 5, यत्र यत् for यत्रै-तत्; l. 13, हेमहस्ति for हेमसिंह.

P. 225, l. 6, पुण्डरीकस्य for पौण्डरीकस्य; l. 16, आदित्यचरितं बहु for भविष्यं तदिहोच्यते.

P. 226, l. 8, कल्पान्तलिङ्गम् for कल्पितं लैङ्ग; l. 10, तिलधेनु for तिल-कुम्भम्; reads *तात्पुरुष तत्पुरुष*; *l. 19, तात्पुरुषे for तत्पुरुषे*.

P. 227, l. 1, comes after l. 5 and reads तात्पुरुषे तत्पुरुषकल्पे; l. 3, सहस्राणां for सहस्राणि; l. 14, कूर्मम् for कौर्मम्.

P. 228, l. 1, चाऽधिता for चाऽमुना; l. 2, omitted; l. 4, अष्टादशकं चैव for अष्टादश चैकं च; l. 11, यो ददात्तद्व for यो हि ददाद्व.

P. 229, l. 6, गौरवः for पौरवः.

P. 230, l. 5, इत्येवं for इत्येव.

P. 231, The chapter heading reads: अथ तिथिदानानि for अथ तिथिदानम्; l. 2, मार्गशीर्षशुक्लपञ्चम्याम् for मार्गशीर्षे शुक्लपञ्चदश्याम्; l. 4, पौषे पुष्ययुक्तायाम् for पौषी चेत् पुष्ययुक्ता; l. 5, उत्सादित for उच्छादित; l. 6, सर्वगन्धैः omitted; l. 8, सूक्तैः for शाकैः; l. 11, मुच्यते for पुष्यति स्यात् omitted; l. 12, reads श्राद्धं कृत्वा भोजनम्; तिलान्दत्वा पूतो भवति। फाल्गुनी फाल्गुनी युक्ता चेत् तस्यां ब्राह्मणाय सुसंस्कृतं विस्तीर्णं शयनं विनिवेद्य मनोज्ञं पक्षवतीं द्रविणवतीं प्राप्नोति नार्यपि भर्तारम् for ll. 12–15; l. 16, भर्तारं तादृग्गुणयुक्तम् omitted.

P. 232, omitted; l. 15, शुक्ल omitted.

P. 233, l. 5, घृततुलाम् for तैलतुलाम्; l. 6, तैलतुलाम् for घृततुलाम्; l. 9, रसेन for रसेन; l. 10, यमः—वैशाख्याम् for वैशाख्याम्; l. 14, तथा for यमः.

P. 234, l. 2, नश्यति for मुचति; l. 18, दत्वा for कृत्वा.

P. 235, l. 11, अवाप्नोति for समाप्नुयात्; l. 13, omitted.

P. 236, मासदानानि for मासदानम् in the heading; l. 4, प्रत्यहम् omitted; l. 5, तथा is treated separately; l. 6, स्वर्गलोकञ्च गच्छति is additional; ll. 7 to 9, omitted.

P. 237, l. 6, ईप्सितान् लभते लोकान् यानेषु विविधेषु च for the whole line; l. 9–to 13,' omitted; l. 17, कर्मेण बहुरूपम् for कर्मैनबहुरूपम्.

P. 238, l. 7, The whole line is treated as an explanatory prose passage and reads thus:

. 'सर्वान्ते' मासदानान्यनिदमवसानं—यथा; ll. 15 to 16, omitted; l. 18, अवाङ्मुख for अधोमुख; पौर्णमी for पौषर्णं.

P. 239, l. 17, भक्तित for स्वशक्तितः.

P. 240, l. 7, मुक्ताफलादिकम् for मुक्तादिकं तथा ; l. 14, सार्वकामिकम् for सार्वकालिकम् ; l. 15, किंचित् for लोके ; the colophon इति मासदानानि is omitted.

P. 241, l. 3, अभिजायते for भवति ; l. 5 to 7, omitted ; ll. 10 and 11, omitted ; l. 12, reads : यथानुपानं दातव्यं मातृणार्थं द्विजातये for the whole line.

P. 242, l. 3, तैल for तिल ; l. 9, अकृतं अघटितम् omitted.

P. 243, l. 4, यद्यत् for यद्वा ; l. 5, न संशयः for विनिश्चयः ; l. 11, स्वातावथ for स्वातिष्वथ.

P. 244, l. 5, ऋद्धिमिष्ट्वा वै for मृत्युमुत्साय ; l. 7, पितॄन् सम्प्रीणयति तथा for स्वपितॄन् प्रीणयत्येव ; l. 11, काल for कुल.

P. 245, l. 4, reads गन्धान्शतभिषा योगे राजमाषान् प्रदापयेत् । दत्वा सगुरुचन्दनान् for the whole line ; l. 6, प्रदापयेत् for प्रदाय वै.

P. 246, l. 2, गुणकरम् for बहुगुणम् ; l. 6, म्रियते नरः for न हि जीवति ; l. 15, हन्ति हृद्यात्मनः तमः for स निहन्त्यात्मनोऽयशः.

P. 247, l. 1, यमः–आदरेण च etc ; ll. 3–4, read :

दुर्लभस्तु मुदा दाता भोक्ता चैव सुदुर्लभः ।
मुदा दाता च भोक्ता च तावुभौ स्वर्गगामिनौ ॥

for the two lines ; l. 7, प्रतिपूज्य च for अभिपूजितः.

P. 248, l. 14, समाः शतम् for समास्तुतम् ; l. 15, पात्रेभ्यः for विप्रेभ्यः.

P. 249, l. 2, अयने for अयने ; l. 7, शिवभक्तः वसेदक्षयम् for शिवपुरेऽसाद्वसेदक्षयम् ; The colophon इत्यभयदानम् is omitted.

P. 250, l. 7, पर्णज्ञः for मर्मज्ञः ; l. 9, यत्नपथ्यामयज्ञश्च for धातुपथ्यमयज्ञश्च.

P. 252, ll. 2–3, सर्वप्रदानमभयदानेन अभीष्टलोकमाप्नोति for both the lines.

P. 253, l. 6, omitted ; l. 15, रक्षितव्यः for रक्षणीयः.

P. 254, l. 1, विष्णुः omitted ; l. 8, the colophon इत्यभयदानम् is omitted ; the succeeding for the next section reads : अथ द्विजदानम् for अथ द्विजस्थापनम्.

P. 255, l. 10, श्रेय इच्छता for श्रेयसे नरः

P. 256, l. 3, कृत्वा for ज्ञात्वा ; the colophon इति द्विजस्थापनम् is omitted.

P. 257, l. 10, ब्रह्म शाश्वतम् for ब्रह्म साम्यताम् ; l. 11, omits ब्रह्मसाम्यताम्.

P. 258, l. 6, रसान्न for वस्त्रान्न.

P. 261, l. 8, श्रियं क्रीणाति । विविधसुखस्त्रीभागभवति for the whole line.

P. 262, l. 4, from तुष्टिः to उपानद्प्रदानेन in l. 7 omitted ; l. 8, अदुःखित्वम् omitted ; l. 12, देवपुष्पप्रदानेन for देवतापुष्पदानेन.

P. 263, l. 15, रत्नविभु for वनविभु.

P. 264, l. 6, तथा–रथमश्वं for रथमश्वं etc ; l. 10, त्रये for क्षये ; l. 11, विचिन्त्यताम् for विचिन्त्य च ; l. 15, निवेदयेत् for दिने दिने.

P. 265, l. 21, यः पुनः for किं पुनः.

P. 266, l. 8, Has तथा before वस्त्रवाह्रप्रदानेन etc ; l. 18, नास्य for नान्यः ; l. 19, कुण्डिकाम् for घटीपात्रम्.

P. 286, ll. 9 to 11, omitted.

P. 287, l. 15, वारुणविधिः । वापीकूपतडागयज्ञान् व्याख्यास्यामः for वारुणविधिं वापीयज्ञं व्याख्यास्यामः.

P. 288, l. 10, शुन्धन्तु for शुन्धयन्तु; the colophon कूपवापी तडागविधि is omitted.

P. 289, The heading द्वारीबन्धः is omitted; l. 7, to 9, omitted.

P. 290, संस्थान for सन्धान; दादत्तकं for वा दान्तकम्; l. 20, घान्तघट्टिताम् for न घट्टिताम्.

P. 291, l. 2, प्रारम्भादौ for प्रारम्भेस्या; l. 9, सुमनोहरम् for समहोरगम्; l. 13, पताकादिषु भूषितम् for पताकादि विभूषितम्.

P. 292, l. 5, तडागनलगोपेतं परिवारसमन्वितम् for the whole line.

P. 293, l. 19, पुर्यां समन्वितम् for कुड्यमथान्वितम्.

P. 294, l. 5 to 7, omitted.

P. 296, l. 3 to 9, omitted.

P. 297, l. 7, अथ for मठं; l. 16, थैकमथापि वा for थैकपथाऽथवा.

P. 298, l. 6, ऊर्ध्ववात for मृद्वपीठ; ll. 7 and 8, omitted.

P. 299, l. 5, विगताघं सदा नराः for विगतथ्व(?) गदा नराः; l. 12, राज्यायुसुतसौभाग्यं वर्धते च पुनः पुनः for the whole line.

P. 299, l. 20, तमीशानां गतिम् for तद्देशानगतेः; the colophon इति द्वारीबन्धः is omitted.

P. 301, l. 12, comes after l. 15; l. 18, शुभमा for सुषमा; तथा चो for प्रोक्तं चो.

P. 302, ll 2 to 4, omitted; the colophon इत्यारामप्रतिष्ठा is omitted; अथ in the heading अथ वृक्षारोपणविधिः is omitted.

P. 303, l. 3, वै क्रतुः for वैकृतम्; ll. 16 to 18, omitted.

P. 305, l. 3, मारत for भावयेत्; l. 15, कलधौतम् for कालधौतम्; l. 16, तान्यधिवासयेत् for तानि न्यवेशयेत्.

P. 306, l. 3, यथावल्लोकपालानाम् for स यावल्लोकपालानाम्; l. 14, तथोपस्करपादकैः for तथा प्रस्तरपादुकैः.

P. 307, l. 7, after तर्पणादिकम् the following additional *prose explanatory passage is found* सतीर्थे पुत्रतर्पणादिजन्यं तृप्त्यादिफलं रोपकस्य प्रयच्छति इत्यर्थः; *l. 8, has* तथा before यत्नेनापि; प्रयत्नेनापि for यत्नेनापि.

l. 13, interpolates चिञ्चा अम्लिका तथा between line 13 and l. 14; l. 14, अरलु for अरणु.

P. 308, l. 16, नान्दीशः फलवर्द्धन for नादेयः कुलवर्धनः.

P. 309, l. 1, भूमिगृहम् for भूमिरुहम्; lines 3 to 5 omitted; l. 13, तत्वेनाकृतमात्मना for तद्वेलाकृतमात्मनः; l. 15, अपुत्राणां हि भवनात् पुण्यप्रकृतकं स्वम् for the whole line; l. 16, महापात्रम् for ममानुज्ञाम्.

P. 310, शेषः omitted; l. 4, शुभगे सुखाय भवति विपरीतेति दुःखदः for the whole line; l. 9, समः तरुः for समो द्रुमः; The colophon इति वृक्षारोपणविधिः is omitted.

P. 311, l. 2, विकल्प्य च for विकल्पयेत्; *l. 3,* नापि for दद्यात्; l. 4, विकल्प्य सङ्कल्प्य for the whole line; l. 11, भवत्या for शक्त्या.

P. 312, The colophon इत्याश्रयदानम् is omitted; l. 7, पूर्वेण for पूर्वे वा.

P. 313, l. 2, चात्र for तत्र ; l. 3, न वान्यथा for च नान्यथा ; l. 5, दिग्जनाः for दिग्गताः ; l. 7, न यक्षं नायकं कार्यं द्वाभ्यां मध्यतः स्थितः for the whole line ; ll. 8 and 9, are omitted ; The colophon reads :

इति श्रीलक्ष्मीधरविरचिते कल्पतरौ दानकाण्डपरिच्छेदस्सम्पूर्णः
(रामः) संवत् १७३५ चैत्रकृष्ण एकादश्यां
भौमवासरे गोविन्देन लिखितम् ॥

APPENDIX H

दलपतिकृतनृसिंहप्रसादे दानसारे प्रतिज्ञा

श्रीगणेशाय नमः

श्रीलक्ष्मीनरसिंहाय नमः

प्रणम्य लक्ष्मीपतिमाद्यदेवं
सर्वोत्तमं भक्तजनप्रसन्नम् ।
इन्द्रादिदेवादिविभावितञ्च
करोमि यत्नात् बहुदानसारम् ॥

श्रीनृसिंहप्रसादे तु दानसारे जलाधिपः ।
प्रक्रियानुक्रमे चक्रि विश्वोपक्रियते मुदे (?)॥

दानस्वरूपं प्रथमं दानभेदास्ततः पराः ।
फलञ्च तेषां विविधं कालदेशादिसम्भवम् ॥

दानाङ्गाश्च विशेषाश्च सर्वे चाऽन्ये ततः पराः ।
पात्रं निरूप्यते द्रव्यं देशकालौ शुभामतिः ॥

फलमप्युच्यते तेषां नानाविधसमुत्थमाम् ।
सुवर्णरजतादीनां परिमाणन्ततः परम् ॥

कुण्डमण्डपवेदीनां लक्षणञ्च सुलक्षणम् ।
षोडशाऽपि महादानान्युच्यन्ते क्रमशः स्फुटम् ॥

तुलाहिरण्यगर्भाश्वब्रह्माण्डं कल्पपादपः ।
गोसहस्रो हिरण्यस्य धेन्वश्वौ कमिश्च ततः ॥

P. 313, l. 2, चात्र for तत्र ; l. 3, न वान्यथा for च नान्यथा ; l. 5, दिग्जनाः for दिग्गताः ; l. 7, न यक्षं नायकं कार्यं द्वाराभ्यां मध्यतः स्थितः for the whole line ; ll. 8 and 9, are omitted ; The colophon reads :

इति श्रीलक्ष्मीधरविरचिते कल्पतरौ दानकाण्डपरिच्छेदस्सम्पूर्णः
(रामः) संवत् १७३५ चैत्रकृष्ण एकादश्यां
भौमवासरे गोविन्देन लिखितम् ॥

शय्यादानादिदानानि दीपदानादिकं तथा ।
अग्निष्टोमादिदानानि वस्त्रोर्णायटकानि च ॥
एवमादीनि दानानि प्रोच्यन्ते लोकतृप्तये ॥

हिरण्याश्वरथपश्चादेः हेमभूषितं च रथस्ततः (?) ।
पञ्चलाङ्गलदानञ्च धरादानं ततः परम् ॥

विश्वचक्रं कल्पलता सप्तसागरमेव च ।
रत्नधेनुर्महाभूतघण्टादानानि षोडश ॥

महादानानि दशधा प्रोच्यन्ते च ततः परम् ।
सुवर्णदानञ्च प्रथमं अश्वदानमतः परम् ॥

तिलदानं हस्तिदानं दासीदानं रथस्य च ।
गृहदानं महीदानं कन्यादानं ततः परम् ॥

कपिलाधेनुदानञ्च दशदानान्यनुक्रमात् ।
आनन्दलिधि(पि)दानञ्च पूर्वं सन्निधिस्ततः ॥

ततस्तु शिखादानं उत्कृष्टं सर्वकामदम् ।
ततोऽतिदानान्युच्यन्ते क्रमेण प्रथमं ततः ॥

धेनुदानं भूमिदानं सरस्वत्यास्ततः परम् ।
मूर्तिदानानि सर्वाणि वक्ष्यन्ते क्रमशः स्फुटम् ॥

श्रीनारायणदानं च दानं गोपालकस्य च ।
वराहदानन्तु हरेः लक्ष्मीनारायणस्य च ॥

गारुडञ्च तथा दानं दक्षिणामूर्तिसंज्ञकम् ।
श्वेताश्वदानञ्च ततो गजदानन्तथैव च ॥

कृष्णाजिनं ततः प्रोक्तं कालचक्राभिधं ततः ।
यमदानं ततः कालं विशेषेणाऽभिधीयते ॥

वर्षदानं प्रथमतः मासदानमतः परम् ।
तिथिदानं ततः सापकूपदानमतः परम् ॥

ततः धर्मक्रमसुदयानि दानानि सुबहून्यपि ।
ततोऽनन्तफलं वक्ष्येऽभयदानं सुविस्तरम् ॥

अन्नदानं ततो वारि दानादीन्यबहून्यपि ।
ततोऽलङ्कारदानानि ग्रामदानानि च ततः ॥

Gaekwad's Oriental Series

CATALOGUE OF BOOKS

1941

ORIENTAL INSTITUTE, BARODA

Rs. A.

8. Rūpakaṣaṭka (रूपकषट्क): six dramas by Vatsarāja, minister of Paramardideva of Kalinjara (12th-13th century): edited by C. D. Dalal, 1918, pp. 12+191 *Out of print.*

9. M [illegible]

Gujarat, to Jainism, by Yaśaḥpāla, an officer of King Ajayadeva, son of Kumārapāla (A.D. 1229 to 1232): edited by Muni Chaturvijayaji with Introduction and Appendices by C. D. Dalal, 1918, pp. 32+135+20. *Out of print*

10. Hammīramadamardana (हम्मीरमदमर्दन): a drama glorifying the two brothers, Vastupāla and Tejaḥpāla, and their King Vīradhavala of Dholka, by Jayasiṃhasūri: edited by C. D. Dalal, 1920, pp. 15+98 2–0

11. Udayasundarīkathā (उदयसुन्दरीकथा): a Campū, by Soḍḍhala, a contemporary of and patronised by the three brothers, Chchittarāja, Nāgārjuna, and Mummunirāja, successive rulers of Konkan: edited by C. D. Dalal and Embar Krishnamacharya, 1920, pp. 10+158+7 2–4

12. Mahāvidyāviḍambana (महाविद्याविडम्बन): a work on Nyāya Philosophy, by Bhaṭṭa Vādīndra (13th century): edited by M. R. Telang, 1920, pp. 44+189+7 .. 2–8

13. Prācīnagurjarakāvysaṅgraha (प्राचीनगुर्जरकाव्यसङ्ग्रह): a collection of old Gujarati poems dating from 12th to 15th centuries A.D.: edited by C. D. Dalal, 1920, pp. 140+30 2–4

14. Kumārapālapratibodha (कुमारपालप्रतिबोध): a biographical work in Prākṛta, by Somaprabhāchārya (A.D. 1195): edited by Muni Jinavijayaji, 1920, pp. 72+478 7–8

15 Gaṇakārikā (गणकारिका): a work on Philosophy (Pāśupata School), by Bhāsarvajña (10th century): edited by C. D. Dalal, 1921, pp. 10+57 1–4

16. Saṅgītamakaranda (सङ्गीतमकरन्द): a work on Music, by Narada: edited by M. R. Telang, 1920, pp. 16+64 *Out of print.*

17. Kavīndrācārya List (कवीन्द्राचार्य-ग्रन्थसूची): list of Sanskrit works in the collection of Kavīndrācārya, a Benares Pandit (1656 A.D.): edited by R. Anantakrishna Sastry, with a Foreword by Dr. Ganganatha Jha, 1921, pp. 20+34 0–12

18. Vārāhagṛhyasūtra (वाराहगृह्यसूत्र): Vedic ritual of the Yajurveda: edited by Dr. R. Shamasastry, 1920, pp 5+24 0–10

Rs. A.

19. **Lekhapaddhati** (लेखपद्धति): a collection of models of State and private documents (8th to 15th centuries): edited by C. D. Dalal and G. K. Shrigondekar, 1925, pp. 11+130 2–0

20 *Bhavisayattakahā* or *Pañcamīkahā* (भविसयत्तकहा): a romance in Apabhramśa language, by Dhanapāla (c 12th century): edited by C. D. Dalal and Dr. P. D. Gune, 1923, pp. 69+148+174 6–0

21. **A Descriptive Catalogue of the Palm-leaf and Important Paper MSS. in the Bhandars at Jessalmere** (जेसलमेरभाण्डागारीय-ग्रन्थसूची), compiled by C. D. Dalal and edited by Pandit L. B Gandhi, 1923, pp. 70+101 3–4

22. Paraśurāmakalpasūtra (परशुरामकल्पसूत्र): a work on Tantra, with the commentary of Rāmeśvara: edited by A. Mahadeva Sastry, 1923, pp. 23+390 *Out of print.*

23. Nityotsava (नित्योत्सव): a supplement to the Paraśurāmakalpasūtra by Umānandanātha edited by A. Mahadeva Sastry, 1923. Second revised edition by Swami Trivikrama Tirtha, 1930, pp. 22+252 .. 5–0

24. Tantrarahasya (तन्त्ररहस्य): a work on the Prābhākara School of Pūrvamīmamsā, by Rāmanujacārya: edited by Dr R. Shamasastry, 1923, pp. 15+84.. *Out of print.*

25, 32.

vol. I, 1924, pp. 39+290 (out of print), vol. II, 1925, pp. 16+324 10–0

26, 41. Sādhanamālā (साधनमाला): a Buddhist Tāntric text of rituals, dated 1165 A D., consisting of 312 small works, composed by distinguished writers edited by Dr. B. Bhattacharyya. Illustrated 2 vols, vol. I, 1925, pp. 23+342; vol. II, 1928, pp 183+295 14–0

27. A Descriptive Catalogue of MSS. in the Central Library, Baroda (बडोदाराजकीय ग्रन्थसूची): compiled by G. K Shrigondekar and K S Ramaswami Shastri, with a Preface by Dr B. Bhattacharyya, in 12 vols., vol. I (Veda, Vedalakṣana, and Upanisads), 1925, pp. 28+264 6–0

28, 84. Mānasollāsa or Abhilaṣitārthacintāmaṇi (मानसोल्लास): an encyclopædic work treating of one hundred different topics connected with the Royal household and the Royal court, by Someśvaradeva, a Chalukya king of the 12th century: edited by G K Shrigondekar, 3 vols., vol. I, 1925, pp. 18+146, vol. II, 1939, pp. 50+304 7–12

Rs. A.

29\. Nalavilāsa (नलविलास): a drama by Rāmachandrasūri, pupil of Hemachandrasūri, describing the Paurāṇika story of Nala and Damayantī: edited by G. K. Shrigondekar and L. B. Gandhi, 1926, pp. 40+91 .. 2-4

30, 31. Tattvasaṅgraha (तत्त्वसंग्रह): a Buddhist philosophical work of the 8th century, by Śāntarakṣita, with Pañjikā by his disciple Kamalaśīla: edited by Pandit Embar Krishnamacharya, with a Foreword by Dr. B. Bhattacharyya, 2 vols., 1926, vol. I, pp. 157+80+582; vol. II, pp. 4+353+102 .. 24-0

33, 34. Mirat-i-Ahmadi (मिरात-इ-अहमदी): by Ali Mahammad Khan, the last Moghul Dewan of Gujarat: edited in the original Persian by Syed Nawab Ali, Professor of Persian, Baroda College, 2 vols., illustrated, vol. I, 1926, pp. 416; vol. II, 1928, pp. 632 .. 19-8

35\. Mānavagṛhyasūtra (मानवगृह्यसूत्र): a work on Vedic ritual of the Yajurveda with the Bhāṣya of Aṣṭāvakra: edited by Rāmakrishna Harshaji Śāstri, with a Preface by B. C. Lele, 1926, pp. 40+264 5-0

36, 68. Nāṭyaśāstra (नाट्यशास्त्र): of Bharata with the commentary of Abhinavagupta of Kashmir: edited by M. Ramakrishna Kavi, 4 vols, vol. I, illustrated, 1926, pp. 27+397 (*out of print*); vol. II, 1934, pp. 23+25+464 5-0

37\. Apabhraṁśakāvyatrayī: (अपभ्रंशकाव्यत्रयी) consisting of three works, the Carcarī, Upadeśarasāyana, and Kālasvarūpakulaka, by Jinadatta Sūri (12th century), with commentaries: edited by L. B. Gandhi, 1927, pp. 124+115 4-0

38\. Nyāyapraveśa (न्यायप्रवेश), Part I (Sanskrit Text): on Buddhist Logic of Dinnāga, with commentaries of Haribhadra Sūri and Pārśvadeva: edited by A. B. Dhruva, 1930, pp. 39+104 .. .. *Out of print.*

39\. Nyāyapraveśa (न्यायप्रवेश), Part II (Tibetan Text): edited with introduction, notes, appendices, etc by Vidhusekhara Bhattacharyya, 1927, pp. 27+67 .. 1-8

40\. Advayavajrasangraha (अद्वयवज्रसंग्रह): consisting of twenty short works on Buddhism, by Advayavajra: edited by Haraprasad Sastri, 1927, pp. 39+68 .. 2-0

42, 60. Kalpadrukośa (कल्पद्रुकोश): standard work on Sanskrit Lexicography, by Keśava: edited by Ramavatara Sharma, with an index by Shrikant Sharma, 2 vols., vol. I (text), 1928, pp. 64+485; vol. II (index), 1932, pp. 283 14-0

Rs. A.

43. **Mirat-i-Ahmadi Supplement** (मिरात-ए-अहमदी परिशिष्ट): by Ali Muhammad Khan. Translated into English from the original Persian by C. N. Seddon and Syed Nawab Ali Illustrated. Corrected reissue, 1928, pp. 15+222 6–8

44. **Two Vajrayāna Works** (वज्रयानग्रन्थद्वय): comprising Prajñopāyaviniścayasiddhi of Anaṅgavajra and Jñānasiddhi of Indrabhūti: edited by Dr B Bhattacharyya, 1929, pp. 21+118 3–0

45. **Bhāvaprakāśana** (भावप्रकाशन): of Śāradātanaya, a work on Dramaturgy and Rasa (A.D. 1175–1250); edited by His Holiness Yadugiri Yatiraja Swami, Melkot, and K S. Ramaswami Sastri, 1929, pp. 98+410 7–0

46. **Rāmacarita** (रामचरित): of Abhinanda, Court poet of Hāravarsa, probably the same as Devapāla of the Pāla Dynasty of Bengal (*c* 9th century A.D.): edited by K. S Ramaswami Sastri, 1929, pp. 29+467 .. 7–8

47. **Nañjarājayaśobhūṣaṇa** (नञ्जराजयशोभूषण): by Nṛsiṁhakavi *alias* Abhinava Kālidāsa, a work on Sanskrit [illegible] araja, son of [illegible] namacharya, [illegible] . .. 5–0

48. **Nāṭyadarpaṇa** (नाट्यदर्पण): on dramaturgy, by Rāmacandra Sūri with his own commentary. edited by L. B. Gandhi and G K Shrigondekar, 2 vols., vol. I, 1929, pp. 23+228 4–8

49. **Pre-Diṅnāga Buddhist Texts on Logic from Chinese** [illegible] ing the English [illegible] . Tibetan text and [illegible] *ani* of Nāgārjuna [illegible] and the re-translation into Sanskrit from Chinese of *Upāyahṛdaya* and *Tarkaśāstra*: edited by Giuseppe Tucci, 1930, pp. 30+40+32+77+89+91 .. 9–0

50. **Mirat-i-Ahmadi Supplement** (मिरात-ए-अहमदी परिशिष्ट): Persian text giving an account of Gujarat, by Ali Muhammad Khan edited by Syed Nawab Ali, 1930, pp. 254 6–0

51, 77. **Triṣaṣṭiśalākāpuruṣacaritra** (त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्र): of Hemacandra translated into English with copious notes by Dr. Helen M. Johnson, 4 vols., vol. I (Ādīśvaracaritra), 1931, pp. 19+530, illustrated; vol. II, 1937, pp. 22+396 26–0

52. **Daṇḍaviveka** (दण्डविवेक): a comprehensive Penal Code of the ancient Hindus by Vardhamāna of the 15th century A.D.: edited by Mahāmahopādhyāya Kamala Kṛṣṇa Smṛtitīrtha, 1931, pp. 34+380 8–8

Rs. A.

53. **Tathāgataguhyaka or Guhyasamāja** (गुह्यसमाज): the earliest and the most authoritative work of the Tantra School of the Buddhists (3rd century A.D.): edited by Dr B. Bhattacharyya, 1931, pp. 39+210 .. 4–4

54. **Jayākhyasamhitā** (जयाख्यसंहिता): an authoritative Pāñcarātra work of the 5th century A.D.: edited by Pandit E. Krishnamacharya of Vadtal, with a Foreword by Dr. B. Bhattacharyya, 1931, pp 78+47+454 .. 12–0

55. **Kāvyālaṅkārasārasaṁgraha** (काव्यालङ्कारसारसंग्रह): of Udbhata with the commentary, probably the same as Udbhataviveka, of Rājānaka Tilaka (11th century A.D.): edited by K. S. Ramaswami Sastri, 1931, pp. 48+62 2–0

56. **Pārānanda Sūtra** (पारानन्दसूत्र): an ancient Tāntric work of the Hindus in Sūtra form: edited by Swami Trivikrama Tirtha with a Foreword by Dr. B. Bhattacharyya, 1931, pp. 30+106 3–8

57, 69. **Ahsan-ut-Tawarikh** (अहसान-उत्-तवारिख): history of the Safawi Period of Persian History, 15th and 16th centuries, by Hasani-Rumlu: edited by C. N. Seddon, 2 vols. (Persian text and translation in English), vol. I, 1932, pp. 36+510; vol. II, 1934, pp. 15+301 .. 19–8

58. **Padmānanda Mahākāvya** (पद्मानन्दमहाकाव्य): giving the life-history of Ṛsabhadeva, the first Tīrthankara of the Jainas, by Amarachandra Kavi of the 13th century: edited by H. R. Kapadia, 1932, pp. 99+667 14–0

59. **Śabdaratnasamanvaya** (शब्दरत्नसमन्वय): an interesting lexicon of the Nānārtha class in Sanskrit, compiled by the Maratha King Sahaji of Tanjore: edited by Vitthala Sāstri, with a Foreword by Dr. B. Bhattacharyya, 1932, pp. 31+605 11–0

61, 91. **Śaktisaṅgama Tantra** (शक्तिसङ्गमतन्त्र): comprising four books on Kālī, Tārā, Sundarī, and Chhinnamastā: edited by Dr. B. Bhattacharyya, 4 vols., vol. I, Kālīkhaṇḍa, 1932, pp. 13+179; vol. II, Tārākhaṇḍa, 1941, pp. 12+271 5–8

62. **Prajñāpāramitās** (प्रज्ञापारमिता): commentaries on the Prajñāpāramitā, a Buddhist philosophical work: edited by Giuseppe Tucci, 2 vols., vol I, 1932, pp. 55+589 12–0

63. **Tarikh-i-Mubarakhshahi** (तारिख-इ-मुबारकशाही): contemporary account of the kings of the Saiyyid Dynasty of Delhi: translated into English from original Persian by Kamal Krishna Basu, with a Foreword by Sir Jadunath Sarkar, Kt., 1932, pp. 13+299 .. 7–8

64. **Siddhāntabindu** (सिद्धान्तबिन्दु): on Vedānta philosophy, by Madhusūdana Sarasvatī with the commentary of Puruṣottama: edited by P. C. Divanji, *1933*, pp. 142+93+306 11–0

Rs. A.

65. Iṣtasiddhi (इष्टसिद्धि): on Vedānta philosophy, by Vimuktātmā, disciple of Avyayātmā, with the author's own commentary: edited by M. Hiriyanna, 1933, pp. 36+697 14–0

66, 70, 73. Shābara-Bhāṣya (शाबरभाष्य): on the Mīmāṁsā Sūtras of Jaimini: translated into English by Dr. Ganganath Jha, in 3 vols, 1933–1936, vol. I, pp. 15+705, vol. II, pp. 20+708, vol. III, pp. 28+1012 48–0

67. Sanskrit Texts from Bali (बालिद्वीपग्रन्थाः): comprising religious and other texts recovered from the islands of Java and Bali: edited by Sylvain Levi, 1933, pp. 35+112 3–8

71. Nārāyaṇa Śataka (नारायणशतक): a devotional poem by Vidyākara with the commentary of Pitāmbara: edited by Shrikant Sharma, 1935, pp. 16+91 .. 2–0

72. Rājadharma-Kaustubha (राजधर्मकौस्तुभ): an elaborate Smṛti work on Rājadharma, by Anantadeva: edited by the late Mahāmahopādhyāya Kamala Krishna Smṛtitīrtha, 1935, pp. 30+506 10–0

74. Portuguese Vocables in Asiatic Languages (पोर्तुगीज-शब्दकोश): translated into English from Portuguese by Prof. A. X. Soares, 1936, pp. 125+520 .. 12–0

75. Nāyakaratna (नायकरत्न): a commentary on the Nyāyaratnamālā of Pārthasārathi Miśra by Rāmānuja of the Prābhākara School: edited by K. S. Ramaswami Sastri, 1937, pp. 69+346 4–8

76. A Descriptive Catalogue of MSS. in the Jain Bhandars at Pattan (पत्तनभाण्डागारीय ग्रन्थसूची): edited from the notes of the late Mr C. D Dalal by L. B. Gandhi, 2 vols, vol. I, 1937, pp. 72+498 .. . 8–0

78. Gaṇitatilaka (गणिततिलक): of Śrīpati with the commentary of Simhatilaka, a non-Jain work on Arithmetic with a Jain commentary: edited by H. R. Kapadia, 1937, pp. 81+116 . 4–0

79. The Foreign Vocabulary of the Quran (कुराणशब्दकोश): showing the extent of borrowed words in the sacred text: compiled by Professor Arthur Jeffery, 1938, pp. 15+311 12–0

80, 83. Tattvasaṅgraha (तत्त्वसङ्ग्रह): of Śāntarakṣita with the commentary of Kamalaśīla: translated into English by Dr. Ganganath Jha, 2 vols., vol I, 1937, pp 8+739, vol. II, 1939, pp. 12+854 37–0

81. Hamsa-vilāsa (हंसविलास): of Hamsa Mitthu: on mystic practices and worship: edited by Swami Trivikrama Tirtha and Mahāmahopādhyāya Hathibhai Shastri, 1937, pp. 13+331 5–8

Rs. A.

82. Sūktimuktāvalī (सूक्तिमुक्तावली): on Anthology, of Jalhaṇa, a contemporary of King Kṛṣṇa of the Northern Yādava Dynasty (A.D. 1247): edited by E. Krishnamacharya, 1938, pp. 66+463+85 11–0

85. Bṛhaspati Smṛti (बृहस्पतिस्मृति): a reconstructed text of the now lost work of Bṛhaspati: edited by K. V. Rangaswami Aiyangar, 1941 13–0

86. Parama-Saṁhitā (परमसंहिता): an authoritative work of the Pāñcharātra system: edited by S. Krishnaswami Aiyangar, 1940, pp. 45+208+230 8–0

87. Tattvopaplava (तत्त्वोपप्लव): a masterly criticism of the opinions of the prevailing Philosophical Schools by Jayarāśi: edited by Pandit Sukhalalji and R. C. Parikh, 1940, pp. 21+144 4–0

88. Anekāntajayapatākā (अनेकान्तजयपताका): of Haribhadra Sūri (8th century A.D.) with his own commentary and Tippanaka by Munichandra, the Guru of Vādideva Sūri: edited by H. R. Kapadia, in 2 vols., vol. I, 1940, pp. 32+404 10–0

89. Śāstradīpikā (शास्त्रदीपिका): a well-known Mīmāṁsā work: the Tarkapāda translated into English by D. Venkatramiah, 1940, pp. 29+264 5–0

90. [illegible] Carelli, 1941, pp. 35+74 2–8

II. BOOKS IN THE PRESS.

1. Nāṭyaśāstra (नाट्यशास्त्र): edited by M. Ramakrishna Kavi, 4 vols., vol. III.

2. Alaṁkāramahodadhi (अलङ्कारमहोदधि): on Sanskrit Poetics composed by Narendraprabha Sūri at the request of Minister Vastupāla in 1226 A.D.: edited by L. B. Gandhi.

3. Dvādaśāranayacakra (द्वादशारनयचक्र): an ancient polemical treatise of Mallavādi Sūri with a commentary by Siṁhasuri Gani: edited by Muni Caturvijayaji.

4. [illegible] ...mīdhara, minister [illegible] edited by K. V. [illegible]

Rs. A.

5. **A Descriptive Catalogue of MSS. in the Oriental Institute, Baroda** (बड़ोदाराजकीय ग्रन्थसूची): compiled by K. S. Ramaswami Shastri, 12 vols., vol. II (Śrauta, Dharma, and Gṛhya Sūtras).

6. **Mādhavānala-Kāmakandalā** (माधवानलकामकन्दला): a romance in old Western Rajasthani by Ganapati, a Kāyastha from Amod: edited by M. R. Majumdar.

7. **Anekāntajayapatākā** (अनेकान्तजयपताका): of Haribhadra Sūri (c. 1120 A.D.) with his own commentary and Ṭippanaka by Munichandra, the Guru of Vādideva Sūri: edited by H. R. Kapadia, in 2 vols., vol. II.

8. **Saṁrāt-Siddhānta** (सम्राट्सिद्धान्त): the well-known work on Astronomy of Jagannātha Pandit: critically edited with numerous diagrams by Kedar Nath, Rajjyotisi

9. **Vimalaprabhā** (विमलप्रभा): the commentary on the Kālacakra Tantra and an important work of the Kālacakra School of the Buddhists edited by Giuseppe Tucci.

10. **Aparājitāpṛcchā** (अपराजितापृच्छा): a voluminous work on architecture and fine-arts edited by P A. Mankad.

11. [illegible] work on [illegible] second [illegible]

12 **An Alphabetical List of MSS. in the Oriental Institute, Baroda** (ग्रन्थनामसूची): compiled from the existing card catalogue by Raghavan Nambiyar Siromani, 2 vols., vol I

13. **Vivāda Cintāmaṇi** (विवादचिन्तामणि): of Vāchaspati Miśra: an authoritative Smrti work on the Hindu Law of Inheritance: translated into English by Dr. Ganganath Jha.

14. **Tarkabhāṣā** (तर्कभाषा): a work on Buddhist Logic, by Mokṣākara Gupta of the Jagaddala monastery edited with a Sanskrit commentary by Embar Krishnamacharya

15 **Hetubinduṭīkā** (हेतुबिन्दुटीका): commentary of Arcaṭa on the famous work of Dharmakīrti on Buddhist logic: edited from a single MS. discovered at Pattan, by Sukhalalji.

16. **Gurjararāsāvalī** (गुर्जररासावली): a collection of several old Gujarati Rāsas: edited by B. K Thakore, M D. Desai, and M. C. Modi.

III. BOOKS UNDER PREPARATION.

Rs. A.

1. **Prajñāpāramitās** (प्रज्ञापारमिता): commentaries on the Prajñāpāramitā, a Buddhist philosophical work: edited by Giuseppe Tucci, 2 vols., vol. II.

2. **Śaktisaṅgama Tantra** (शक्तिसंगमतन्त्र): comprising four books on Kālī, Tārā, Sundarī, and Chhinnamastā: edited by Dr. B. Bhattacharyya, 4 vols., vols. III-IV.

3. **Nāṭyadarpaṇa** (नाट्यदर्पण): introduction in Sanskrit on the Indian drama, and an examination of the problems raised by the text, by L. B. Gandhi, 2 vols., vol. II.

4. **Kṛtyakalpataru** (कृत्यकल्पतरु): one of the earliest Nibandha works of Lakṣmīdhara: edited by K. V. Rangaswami Aiyangar, 8 vols, vols. *VI–VIII.*

5. **A Descriptive Catalogue of MSS. in the Oriental Institute, Baroda** (वडोदाराजकीय ग्रन्थसूची): compiled by the Library Staff, 12 vols., vol. III (Smṛti MSS.).

6. **Mānasollāsa** (मानसोल्लास): or Abhilaṣitārthacintāmaṇi: edited by G. K. Shrigondekar, 3 vols., vol. III.

7. **Nītikalpataru** (नीतिकल्पतरु): the famous Nīti work of Kṣemendra: edited by Sardar K. M. Panikkar.

8. **Chhakkammuvaeso** (छक्कम्मुवएसो): an Apabhraṁsa work of the Jains containing didactic religious teachings: edited by L. B. Gandhi.

9. (निष्पन्नयोगाम्बरतन्त्र): de- ndalas or magic circles Dr. B. Bhattacharyya.

10. **Basatin-i-Salatin** (बासातिन्-इ-सालातिन्): a contemporary account of the Sultans of Bijapur. translated into English by M. A. Kazi and Dr B. Bhattacharyya.

11. **Madana Mahārnava** (मदनमहार्णव): a Smṛti work principally dealing with the doctrine of Karmavipāka composed during the reign of Māndhātā, son of Madanapāla. edited by Embar Krishnamacharya.

12. **Triṣaṣtiśalākāpuruṣacaritra** (त्रिषष्टिशलाका पुरुषचरित्र): of Hemacandra: translated into English by Dr. Helen Johnson, 4 vols., vols III-IV.

13. **Bṛhaspatitattva** (बृहस्पतितत्त्व): a Śaiva treatise belonging to an early stratum of the Āgamic literature written in old Javanese with Sanskrit ślokas interspersed in the text: edited by Dr A. Zeiseniss.

14. **Aṇu Bhāṣya** (अणुभाष्य): a standard work of the Śuddhādvaita School; translated into English by G. H. Bhatt.

Rs. A.

15. A Descriptive Catalogue of MSS. in the Jain Bhandars at Pattan (पत्तनभाण्डागारीय ग्रन्थसूची): edited from the notes of the late Mr. C. D. Dalal, by L. B. Gandhi, 2 vols., vol. II.

16. An Alphabetical List of MSS. in the Oriental Institute, Baroda (ग्रन्थनामसूची): compiled from the existing card catalogue by Raghavan Nambiyar Siromani, 2 vols, vol II.

17. Nāṭyaśāstra (नाट्यशास्त्र): of Bharata with the commentary of Abhinava Gupta: second revised edition by K. S. Ramaswami Shastri Siromani, vol. I.

18. Nāṭyaśāstra (नाट्यशास्त्र): of Bharata with the commentary of Abhinava Gupta: edited by M Ramakrishna Kavi, 4 vols, vol IV

19. Bhojanakutūhala (भोजनकुतूहल): on the methods of preparing different dishes and ascertaining their food value written by Raghunātha Sūri, disciple of Anantadeva in the 16th century A.D.: edited by Ananta Yajneswar Shastri Dhupkar.

20. Tattvacintāmaṇi (तत्त्वचिन्तामणि): with the Āloka and Darpana commentaries: edited by Dr. Umesh Misra.

21. Rāsasaṅgraha (राससंग्रह) a collection of 14 old Gujarati Rāsas, composed in the 15th and 16th centuries: edited by M R. Majumdar.

22. Pārasīkakoṣasaṅgraha (पारसीककोशसंग्रह). a collection of four Persian Sanskrit lexicons: edited by K. M. Zaveri and M. R. Majumdar.

23. Dhūrtasvāmi Bhāṣya (धूर्तस्वामिभाष्य): a commentary on the Āśvalāyana Gṛhyasūtra: edited by A. Chinnaswami Shastri.

24. Kodaṇḍamaṇḍana (कोदण्डमण्डन): a work on archery attributed to Maṇḍana Sūtradhāra edited by M. Ramakrishna Kavi.

25. Mataṅgavṛtti (मतङ्गवृत्ति). a commentary on the Matanga Pārameśvara Tantra by Rāmakantha Bhaṭṭa: edited by Mahamahopadhyaya Jogendranath Bagchi.

26. Upaniṣat-Saṅgraha (उपनिषत्संग्रह): a collection of unpublished Upaniṣads: edited by Shastri Gajanan Shambhu Sadhale.

For further particulars please communicate with—

THE DIRECTOR,

Oriental Institute, Baroda.

THE GAEKWAD'S STUDIES IN RELIGION AND PHILOSOPHY.

Rs. A.

1. **The Comparative Study of Religions**: [Contents: [illegible] Widgery, M.A., 1922 15-0

2. **Goods and Bads**: being the substance of a series of talks and discussions with H.H. the Maharaja Gaekwad of Baroda. [Contents: introduction. I, physical values. II, intellectual values. III, æsthetic values. IV, moral value. V, religious value. VI, the good life, its unity and attainment]: by Alban G. Widgery, M.A., 1920. (Library edition Rs. 5) 3-0

3. **Immortality and other Essays**: [Contents: I, philosophy and life. II, immortality. III, morality and religion. IV, Jesus and modern culture. V, the psychology of Christian motive. VI, free Catholicism and non-Christian Religions VII, Nietzsche and Tolstoi on Morality and Religion. VIII, Sir Oliver Lodge on science and religion. IX, the value of confessions of faith. X, the idea of resurrection. XI, religion and beauty. XII, religion and history. XIII, principles of reform in religion]: by Alban G. Widgery, M.A, 1919. (Cloth Rs. 3) 2-0

4. **Confutation of Atheism**: a translation of the *Hadis-i-Halila* or the tradition of the Myrobalan Fruit: translated by Vali Mohammad Chhanganbhai Momin, 1918 .. 0-14

Conduct of Royal Servants: being a collection of verses from the Viramitrodaya with their translations in English, Gujarati, and Marathi: by B. Bhattacharyya, M.A., Ph D. 0-6

